

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ

ТОРОНТАЛСКА ЖУПАНИЈА 1860–1918

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор:
Проф. др Бранко Бешлин

Кандидат:
Мср Филип Крчмар

Нови Сад, 2016. године

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Filip Krčmar
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	prof. dr Branko Bešlin, redovni profesor
Naslov rada: NR	Torontalska županija 1860–1918
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng. /
Zemlja publikovanja: ZP	Srbija
Uže geografsko područje: UGP	AP Vojvodina, Novi Sad
Godina: GO	2016.
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	21000 Novi Sad Dr Zorana Đinđića 2

Fizički opis rada: FO	(11 poglavlja / 444 stranice (+ 9 bez numeracije) / 8 ilustracija / 1 mapa / 4 tabele / 200 referenci)
Naučna oblast: NO	Istorija
Naučna disciplina: ND	Istorija modernog doba
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Torontalska županija, Banat, Austrougarska monarhija, Veliki Bečkerek
UDK	
Čuva se: ČU	Biblioteka Odseka za istoriju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	<p>Torontalska županija (лат. Comitatus Torontaliensis, мађ. Torontál vármegye, нем. Torontaler Comitatus) је назив за политичко-административну област некадашње Угарске краљевине, која је, уз дуже или краће прекиде и повремене промене свог територијалног обима, постојала на подручју западног Баната од Средњег века па до 1918. године и распада Аустроугарске монархије. Њен највећи део је након Првог светског рата ушао у састав новоформиране југословенске државе, а њени рецидиви могу се пратити не само у периоду међуратне, већ и послератне, социјалистичке Југославије. Током средњег века њено седиште био је Турски Бечеј (данашњи Нови Бечеј), а касније Велики Бечкерек (данашњи Зрењанин).</p> <p>Упркос свом дугом постојању, Торонталска жупанија је данас – изузимајући уске академске кругове – махом непозната широј јавности, чак и на самом подручју где је деценијама, па и вековима, представљала историјску реалност и свакодневницу. Простор Баната је од њеног силаска са историјске сцене па до данас доживео велике политичке, административне и демографске промене, али и радикалне преображаје у схватању сопствене прошлости; они су у великој мери</p>

утицали на то да се Торонталска жупанија, некада важан политички чинилац и незаобилазни фактор у креирању историје Баната нађе на маргинама завичајне историографије. Дobar део кривице за такво стање носе и локалне и регионалне установе културе које се нису у довољној мери и на адекватан начин бавиле овом проблематиком.

Полазећи од ових претпоставки, главни циљ и тежиште дисертације чини општи историјски преглед Торонталске жупаније у периоду од 1860. до 1918. године, при чему су неминовно морале бити обрађене и раније епохе њеног развоја. Назначено раздобље представља заокружену и јасно омеђену целину, током које је овај део Баната пролазио кроз период динамичног политичког, привредног, друштвеног и културног напретка, укључујући се у модерне цивилизацијске и европске токове. Овај сегмент прошлости Баната, данас недовољно истражен у оквиру српске историографије, обиловао је значајним, данас заборављеним догађајима, који су својевремено обликовали свакодневницу банатског поднебља и постали интегрални део његове културно-историјске баштине.

Осврт на политичку историју Жупаније од 1860. до 1918. постављен је у прецизно дефинисане просторне оквире и пропраћен сажетим приказом привредних и културних прилика у датом периоду. Осим тога, у тези је дат и опширан преглед историјских извора и литературе о Торонталској жупанији, који су пронађени и консултовани током вишегодишњег истраживања архивске и библиотечке грађе Историјског архива Зрењанин, али и збирки Народног музеја Зрењанин и Музеја „Атила Јожеф” у Макоу (Мађарска). Осим архивских докумената, у писању су обилато коришћене званичне жупанијске публикације (поджупански извештаји,

	<p>пописи становништва, шематизми, статуту, беседе великих жупана) и штампа мађарске и немачке провенијенције, односно новински листови који су фигурирали као званична жупанијска гласила – немачки <i>Gross-Becskereker Wochenblatt</i> и мађарски <i>Torontál</i>). Будући да је за сво време свог постојања Торонталска жупанија представљала израз мађарске националне и државотворне идеје, сасвим је разумљиво да је у мађарској историографији она чешће обрађивана и оставила више трага него што је то био случај у српској научној литератури и продукцији. У томе би, између осталог, ваљало и тражити најјаче мотиве за настанак докторске тезе.</p>
<p>Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP</p>	<p>13. 03. 2013. godine</p>
<p>Datum odbrane: DO</p>	
<p>Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO</p>	<p>predsednik: dr Zoltan Đere, vanredni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, član: prof. dr Branko Bešlin, redovni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu član: dr Miloš Jagodić, vanredni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu</p>

University of Novi Sad
Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral dissertation
Author: AU	Filip Krčmar MA
Mentor: MN	Branko Bešlin, PhD, full professor
Title: TI	Torontál county 1860–1918
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	serb. / eng. /
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina, Novi Sad
Publication year: PY	2016.
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Dr Zorana Đinđića 2 21000 Novi Sad

Physical description: PD	(11 chapters / 444 pages (+ 9 without numeration) / 8 images / 1 map / 4 tables / 200 references)
Scientific field SF	History
Scientific discipline SD	Modern History
Subject, Key words SKW	Torontál county, Austro-Hungary, Banat, Veliki Bečkerek
UC	
Holding data: HD	The Library of the Department of History, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Note: N	
Abstract: AB	<p>Torontál county (lat. Comitatus Torontaliensis, hung. Torontál vármegye, germ. Torontaler Komitat) used to be an autonomous political unit within the Kingdom of Hungary, that existed intermittently in the area of Western Banat from Middle Ages until the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy in 1918. Its borders had been changing from time to time, but roughly matched those of present-day Serbian Banat, i. e. part of the region of Banat that after the First World War fell into newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes' state proper. Its legacy can be traced not only in the interwar Kingdom of Yugoslavia, but in the postwar Socialist Yugoslavia as well. At first, County's capital was in Törökbecse (present-day Novi Bečej), but later and for most of the time it was in Nagybecskerek (present-day Zrenjanin).</p> <p>Despite its long and somewhat turbulent history, Torontál county is today mostly unknown to general public at the very place where it used to exist as a part of everyday life for decades, even centuries. Eversince it ceased to exist, region of Banat had undergone series of massive political, administrative and demographic changes, as well as the radical changes in comprehension of its own past. All of these changes contributed largely to</p>

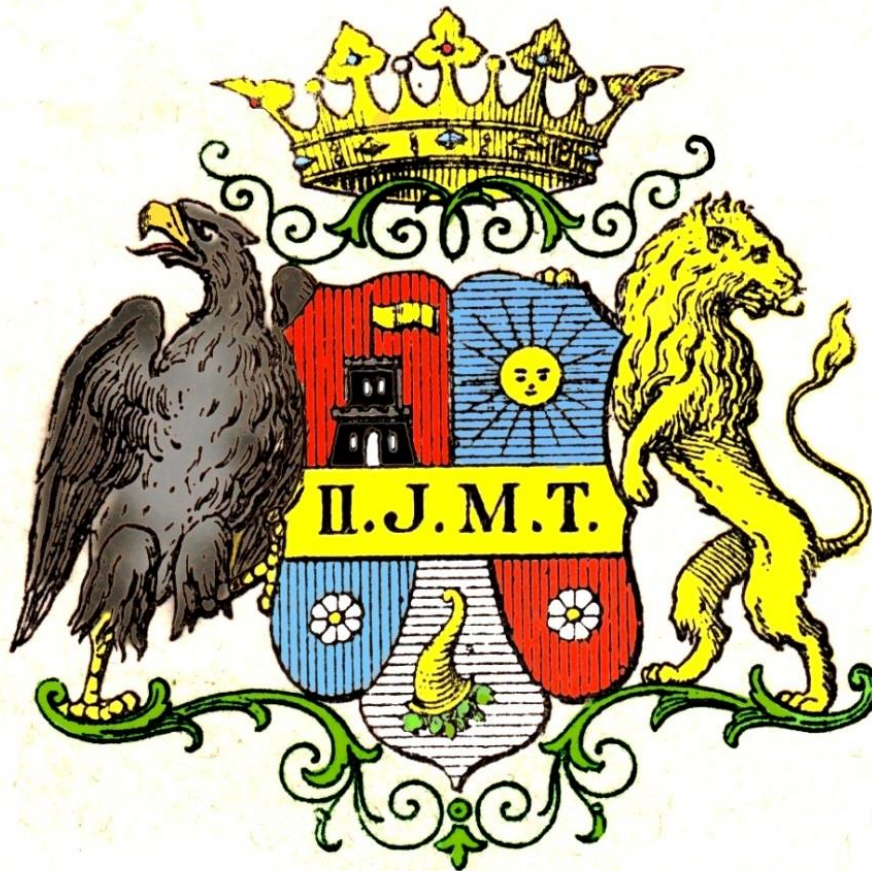
marginalisation of Torontál county as of formerly important political factor and the significant role it once used to play in history of Banat. Local and regional academic and cultural institutions carry their own share of guilt for not paying an adequate attention to this significant matter and addressing it in a proper manner.

Based on these assumptions, main goal of the doctoral dissertation is to provide a general historical overview of Torontál county within the 1860–1918 timeframe and within accurately defined geographical boundaries, in addition to which earlier phases of its historical development had to be reviewed as well. This period presents clearly distinguishable historical epoques, during which western Banat was facing steady and dynamic political, economical, social and cultural progress, either by getting directly involved into modern European trends and currents of that time, or by trying to follow them as much as possible. This several decades long and eventful era tells story of today mostly forgotten segment of history of Banat, somewhat neglected by Serbian historiography, during which important processes occurred that shaped the everyday life of this region, thus becoming an integral part of its cultural and historical legacy.

General overview of County's political history, along with the basic summary of the economical and cultural life from 1860. to 1918. is accompanied by an extensive chapter dedicated to historical sources and literature about the County. These were found and used during several years long research in Historical Archive of Zrenjanin, as well as in National Museum of Zrenjanin and József Attila Museum in Makó (Hungary). Beside on archival documents, the thesis is based on official county publications, such as county sub-prefect's yearly reports, people censuses, schematisms, regulations, inaugural speeches of county prefects etc. but also on the writings of Hungarian (*Torontál*) and German (*Gross-Becskereker Wochenblatt*) press, i. e.

	<p>newspapers regarded as the official county media. Due to the fact that throughout its existence Torontál county embodied ideas of Hungarian nation and statehood, its stronger presence and scientific examination in Hungarian, rather than in Serbian historiography, is easily comprehensible. This also happens to be one of the main motives for the creation of the doctoral thesis.</p>
Accepted on Scientific Board on: AS	March 13 th 2013
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	<p>president: Zoltan Đere, PhD, associate professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p> <p>member: Branko Bešlin, PhD, full professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p> <p>member: Miloš Jagodić, PhD, associate professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p>

ТОРОНТАЛСКА ЖУПАНИЈА 1860–1918

На слици: грб Торонталске жупаније
Историјски архив Зрењанин
Ф. 17 Збирка печата и штамбиља 1769–1944.

САДРЖАЈ

1. УВОД.....	1
2. ИЗВОРИ.....	8
Архивска грађа.....	8
Библиотечка грађа Историјског архива Зрењанин.....	18
Торонталска жупанија у мађарској историографији.....	32
Торонталска жупанија у српској историографији.....	45
Штампа	50
Књижевна дела.....	55
Торонталска жупанија у музејским збиркама.....	61
3. ХРОНОЛОШКИ И ПРОСТОРНИ ОКВИРИ	71
Периодизација Торонталске жупаније.....	71
Просторни оквири Жупаније: границе, површина и географски положај	75
Рељеф, клима, вегетација	78
4. ОРГАНИЗАЦИЈА ВЛАСТИ.....	80
Устројство жупанијске администрације	82
Административна подела Жупаније до 1860. године.....	93
Административна подела Жупаније 1860–1918. године.....	95
Територијална проширења.....	98
Главни жупанијски центри и насеља	104
5. СТАНОВНИШТВО	110
Пописи становништва	111
Међунационални односи и мађаризација	116
Друштвена структура.....	121
6. ТОРОНТАЛСКА ЖУПАНИЈА ДО 1860. ГОДИНЕ	127
Од првог помена до турског освајања Баната (1326–1552)	127
Од турског освајања до Тамишког Баната (1552–1718).....	132
Тамишки Банат (1718–1779)	134
Прва обнова Торонталске жупаније (1779–1848)	140
Револуција 1848/49.	146
Доба апсолутизма: Војводство Србија и Тамишки Банат (1849–1860).....	155
7. ТОРОНТАЛСКА ЖУПАНИЈА 1860–1918	160
Обнова Жупаније и „Време нестабилности” (1861–1874).....	160
Хертелендијева ера: златно доба Торонталске жупаније (1874–1891).....	209
Ронаијево доба: зенит Торонталске жупаније (1891–1902)	248
Од Ронаија до Великог рата (1902–1914)	248
Први светски рат и крај Торонталске жупаније.....	334
Торонталско наслеђе у југословенској држави.....	358

8. ПРИВРЕДА	366
Пољопривреда	366
Трговина.....	368
Занатство и индустрија.....	371
Саобраћај	374
Финансије	376
9. ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ И КУЛТУРНИ ЖИВОТ	378
Школство	378
Зачеци културног живота: позориште, књижаре, библиотеке и читаонице.....	385
Књижевност	387
Ликовна уметност	391
Историографија	393
Наука	394
Музика.....	395
10. ЗАКЉУЧАК	396
SUMMARY	403
ZUSAMMENFASSUNG	409
11. ПРИЛОЗИ.....	416
СПИСАК ТОРОНТАЛСКИХ ВЕЛИКИХ ЖУПАНА 1861–1918.....	417
СПИСАК ТОРОНТАЛСКИХ ПОДЖУПАНА 1861–1918.	419
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	421
СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА.....	422
СПИСАК ТАБЕЛА.....	423
КОРИШЋЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	425
БИО-БИБЛИОГРАФСКИ ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ.....	440

1. УВОД

Торонталска жупанија (лат. *Comitatus Torontaliensis*, мађ. *Torontál vármegye*, нем. *Torontaler Comitat*) је назив за политичко-административну област некадашње Угарске краљевине која је, уз дуже или краће прекиде и повремене промене свог територијалног опсега, постојала на подручју западног Баната од Средњег века па до 1918. године и распада Аустроугарске монархије. Њене границе у грубим цртама се подударају са оним делом Баната који је након Првог светског рата ушао у састав новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а њени рецидиви могу се пратити не само у периоду међуратне, већ и послератне, социјалистичке Југославије и данашње Републике Србије.

Упркос свом дугом постојању, Торонталска жупанија је данас – изузимајући уске академске кругове – махом непозната широј јавности, чак и на самом подручју где је деценијама, па и вековима, представљала историјску реалност и свакодевницу. Простор Баната је од њеног силаска са историјске сцене па до данас доживео велике политичке, административне и демографске промене, али и радикалне промене у схватању сопствене прошлости. Ови преображаји су у великој мери утицали на то да се Торонталска жупанија, некада важан политички чинилац и незаобилазни фактор у креирању историје Баната нађе на маргинама завичајне историје и историографије.

Овакво „изоштавање” и осуђивање на тихи заборав није могуће. Ако је можда и помало заборављен, Торонталска жупанија је свеprisутан феномен у завичајној историји Баната, а њени писани и материјални остаци и дан-данас, непуно столеће након њеног нестанка, успешно пркосе зубу времена. Подухват „оживљавања” Торонталске жупаније у периоду 1860–1918. заправо је подсећање на један давно ишчезли и данас слабо познати живот Баната: на миље високог мађарског племства, свет сеоских дворова, ловова и витешких двобоја, време великих поплава, епидемија колере, изградње банатских пруга и фабрика, крупних политичких афера и скандала и других, данас заборављених догађаја који су

својевремено обликовали свакодневницу банатског поднебља и постали интегрални део његове културно-историјске баштине.

Докторска дисертација под називом *Торонталска жупанија 1860–1918.* плод је вишегодишњег истраживања (2010–2015), током ког је њена концепција у више наврата трпела измене, већ у зависности од прилива нових података чији су извори пронађени у домаћим, али и страним установама културе. У оне прве спадају Историјски архив Зрењанин, Народни музеј Зрењанин, Архив Војводине и Библиотека Матице српске, а у потоње Институт за подунавско-швапску историју и географију у Тибингену, Немачка (Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, скр. IdGL, Tübingen) и Музеј „Атила Јожеф” у Макоу, Мађарска (József Attila Múzeum, Makó). На свакој од ових адреса пронађен је већи или мањи, али свеједно значајан делић слагалице који је помогао да се склопи мозаик дисертације. Притом је срећну околност представљало ауторово једногодишње стажирање у Народном музеју Зрењанин (2011/2012) и запослење у Историјском архиву Зрењанин (од 2013. године), будући да је грађа ових установа – како музејска, тако и архивска и библиотечка – обилато коришћена у писању не само докторског, већ и научних радова мањег обима за које се у међувремену указала прилика.

Први такав рад представљен је крајем 2013. године, на научном скупу одржаном у Томашевцу, посвећеном обележавању годишњице укидања Банатске војне границе (1873–2013). Он је касније и објављен у оквиру посебног зборника са конференције (Филип Крчмар, „Торонталска жупанија и укидање Банатске војне границе 1872–1873. године”, у публикацији: Маја Седларевић (ур.), *Војна граница у Банату и банатски милитари у 18. и 19. веку*, Нови Сад 2014, 161–175). Затим је у октобру 2015. године часопис *Рад музеја Војводине* из Новог Сада објавио краћи прилог који је настао управо захваљујући поменутом стажирању у зрењанинском Музеју (Филип Крчмар, „Торонталска жупанија у збиркама Народног музеја Зрењанин”, *Рад музеја Војводине* 57, Нови Сад 2015, 99–114). Ово је, међутим, била само увертира за изложбу зрењанинског Архива под називом *Торонталска жупанија и њено наслеђе*, која је отворена 11. децембра 2015. у Великом салону Народног музеја Зрењанин. Изложбу је у присуству великог броја гостију отворио

градоначелник Зрењанина г. Чедомир Јањић, а на њеном отварању говорили су и директорка Историјског архива Зрењанин гђа Ружица Цветић, помоћник Покрајинског секретара за културу и јавно информисање др Милан Мицић и аутор изложбе Филип Крчмар. У склопу поставке нашла се архивска и библиотечка грађа Историјског архива Зрењанин, Архива Војводине и Библиотеке Матице српске, као и експонати Народног музеја Зрењанин. Изложба је привукла велику пажњу локалне, али и шире јавности и медија (Бранка Јајић, „Заборављена лекција из прошлости”, *Зрењанин* 3304, 4. децембар 2015, 2; Ђуро Ђукић, „Дворови торонталских племића”, *Политика* 36680, 21. децембар 2015, 8; Бранка Јајић, „Сведочанство о културалности града и Баната”, *Зрењанин* 3307, 25. децембар 2015, 15 итд.), како штампаних, тако и електронских. Трајала је до краја јануара 2016, и за нешто више од месец и по дана забележила близу 2 500 посетилаца. Део грађе пронађен приликом истраживања за потребе докторског рада нашао је своје место у оквиру пратећег изложбеног каталога (Филип Крчмар, *Торонталска жупанија и њено наслеђе*, Зрењанин 2015).

Будући да је тема дисертације једна недовољно истражена област у оквирима домаће историографије (премда је последњих година дошло до значајних помака у том правцу), већ у раним фазама њеног настанка као императив се наметнуло неколико битних задатака.

На првом месту, било је потребно јасно дефинисати предмет истраживања и поставити га најпре у одговарајуће просторне, а затим и хронолошке оквире; ово тим пре што је Торонталска жупанија представљала политички ентитет који је као такав у више наврата пролазио кроз промене свог територијалног обима, граница и политичко-административног уређења, бивајући у више наврата укидан и обнављан.

Пошто је период од 1860. до 1918. године *последња* фаза у историјском постојању Торонталске жупаније, сасвим логично јавила се потреба за приказивањем оних епоха, тј. фаза које су јој претходиле. То је са собом повукло низ нових препрека које је требало савладати – почев од налажења нових извора и литературе и њиховог консултовања до проблема чисто техничке природе, који су, срећом, успешно превазиђени.

Уопштени карактер теме, сужене искључиво хронолошким оквирима, учинио је немогућим од самог старта пружање одговора на *сва* питања која се тичу Торонталске жупаније у назначеном периоду. То је за последицу имало да је у дисертацији пружен тек основни и уопштени преглед оних најзначајнијих историјских појава и процеса у Торонталској жупанији у раздобљу од 1860. до 1918, док су многа питања тек наговештена, овлаш додирнута или само делимично отворена. У циљу њиховог евентуалног продубљивања, јаснијег сагледавања и даљег истраживања, обимно поглавље у оквиру тезе посвећено је изворима за проучавање Торонталске жупаније, с нескривеном надом аутора да је њиме пружена корисна полазна основа за нека будућа истраживања ове проблематике.

Напослетку, један од главних изазова који је требало савладати приликом писања тезе било је превазилажење језичке баријере. Отуда је за њене потребе са мађарског и немачког преведено више десетина текстова најразноврсније садржине: од новинских извештаја о важним догађајима у Жупанији, преко чиновничких шематизама, инаугурационих беседа торонталских великих жупана и записника са седница жупанијског Муниципалног одбора до мањих или већих делова појединих публикација и научних радова. Околност, да је већина извора који се баве Торонталском жупанијом у периоду 1860–1918. стране провенијенције (на мађарском или немачком језику), добрим делом је утицала и утиче још увек на непрепознавање њеног значаја и улоге у прошлости Баната (непознавање страних језика је и иначе хронична бољка овдашње завичајне историографије, при чему и локалне установе културе сносе добар део одговорности и кривице што се у прошлости нису више бавиле овом темом). Карактеристичне потешкоће које су се у том смислу најчешће јављале биле су: китњаст и на моменте веома замршен језички стил мађарских и немачких извора (периодике и архивске грађе) не само XIX, већ и XX века; недостатак или застарелост терминологије у српском језику за низ појмова у разним областима, те традиционално проблематично и неугодно опредељивање за (не)превођење властитих имена (Јосиф II или Јозеф II, Фрања Јосиф или Франц Јозеф, Фрања Фердинанд или Франц Фердинанд) и титула и звања; примера ради, у мађарским изворима, Франц Јозеф/Ференц Јожеф редовно је означен краљевском

титулом (király), док је у немачким углавном бележен као цар (Kaiser), изузетно ретко као краљ (König).

Садржај тезе концепцијски је уобличен у 11 поглавља: након *Увода* (1), дат је опширан приказ извора и литературе о Торонталској жупанији, који су коришћени приликом писања (2); затим су постављени хронолошки и просторни оквири теме, уз унутрашњу периодизацију раздобља од 1860. до 1918. године, која је послужила као водилја у току израде докторског рада (3); четврто поглавље разматра сложену проблематику организације жупанијске власти и њене територијално-административне поделе, која је у датом периоду, али и раније, пролазила кроз веће или мање, али сталне промене; пети сегмент састављен је од неколико мањих одељака који се баве етнички, верски и културно хетерогеним жупанијским становништвом кроз његове пописе, приказ међунационалних односа и основне напомене о друштвеној структури; шеста целина, у којој је приказан историјат Торонталске жупаније до 1860. године, била је неопходна ради разумевања конкретног историјског периода који је тема дисертације, а који је дат у седмом поглављу и које отуда чини главни део тезе. Осми одељак осликава различите привредне гране које су биле заступљене у Жупанији, док је девета глава резервисана за преглед просветних и културних прилика на овом подручју. Садржај рада сумиран је у *Закључку* (10), који је дат и на енглеском и немачком језику. У једанаестом поглављу под називом *Прилози* приложени су спискови торонталских великих жупана и поджупана од 1861. до 1918, као и списак илустрација, скраћеница, табела и коришћених извора и литературе. На самом крају налазе се био-библиографски подаци о кандидату.

Вишегодишње истраживање личности, догађаја и феномена Торонталске жупаније било је у великој мери подстакнуто личном жељом аутора да дâ свој допринос проучавању прошлости средине у којој живи, а у којој се о самој Жупанији више наслућује и нагађа него што се заиста зна. Поједине значајне личности, попут некадашњих великих жупана или поджупана, данас су сасвим заборављене и у најбољем случају осуђене на фусноту у понеком школском реферату или матурском раду; с друге стране, неке, попут жомбољског грофа Чеконића и великобечкеречког адвоката Варадија, уживају статус урбаних легенди

у банатском јавном дискурсу, док се ловачке посете аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда ечанском властелинству крај Великог Бечкерека данас немилице експлоатишу у комерцијалне сврхе. И док у неким од ових прича има доста истине, чешћи је случај да су преувеличане и више спадају у домен фикције. Теза неће извршити њихову (потпуну) демистификацију, нити ће то бити могуће у неко догледно време; али, њоме ће барем бити омогућено да се чује и друга, истини ближа страна, сазна прегршт нових детаља и сведочанство писаних извора супротстави непровереним, недореченим или преувеличаним причама које су већ дуго у оптицају.

Истраживачки процес за потребе тезе је у многоме био олакшан захваљујући широком кругу људи који су, ако не усменим саветима или примедбама, свесно или несвесно, а онда својим научним радом знатно допринели томе да се тема *Торонталска жупанија 1860–1918.* заокружи на овакав начин. У том смислу, аутор дисертације дугује велику захвалност свом ментору професору др Бранку Бешлину са Филозофског факултета у Новом Саду, др Милану Мицићу испред Покрајинског секретаријата за културу и јавно информисање Аутономне покрајине Војводине, те др Дејану Јакшићу испред Архива Војводине; сасвим случајно познанство са др Јаношем Гилице (Gilicze János) и др Палом Халмађијем (Hálmagyí Pál) у јесен 2012. довело је до обиља нових, врло значајних података, и посете музеју „Атила Јожеф” у Макоу, који је био својеврсно откровење и прекретница у истраживању. Кратка посета Институту за подунавско-швапску историју и географију (IdGL) у Тибингену 2010. године неочекивано је резултирала прикупљањем занимљиве стручне литературе која је коришћена у писању. Међутим, полазну тачку и основу представљала је обимна грађа прикупљена током већ поменутог једногодишњег стажирања у Народном музеју Зрењанин и рада у Историјском архиву Зрењанин; отуда је помоћ запослених у овим установама културе била од непроцењивог значаја. Посебну захвалност дугујем колегиницима и колегама из Архива: библиотекарки Аранки Балинт и архивисти Ибоји Тошков на небројеним асистенцијама приликом превођења са мађарског језика; библиотекарки Светлани Ђукић, на помоћи у налажењу грађе; Браниславу Милошеву за неуморну техничку обраду података; колегиници Биљани Тасковић, која је лекторисала

рукопис дисертације, те колегама у пензији Регини Миланов и Милану Ђуканову, за несебичну помоћ у датим смерницама и саветима. Мимо установа културе, свој допринос и лични печат овој докторској тези дали су Александар Радловачки, Данка Јечменица, Џон Трамп, Викторија Оњин Хартиг, Виолета Перин и Зузана Попов.

У јесен 2010, на самом почетку докторских студија на Катедри за историју Филозофског факултета у Новом Саду, тема *Торонталска жупанија 1860–1918*. изгледала је као мрачна и неприступачна *terra incognita*. Шест година касније, надам се да је овом дисертацијом учињен бар мали корак напред у расветљавању њене богате и динамичне прошлости.

У Зрењанину,
фебруар 2016.

Филип Крчмар

2. ИЗВОРИ

За разлику од мађарске историографије, у којој је Торонталска жупанија добро позната и вишеструко обрађивана тема почев од средине XIX века па до данашњих дана, у оквирима српске историографије она је ретко изазивала и привлачила пажњу историчара. Тиме је у познавању прошлости „равног Баната” настала огромна празнина, коју су тек делимично покушавали да попуне аутори попут Тихомира Николајевића у међуратном, Николе Петровића и Арпада Лебла у послератном периоду, те Антала Хегедиша и Ференца Немета у релативно новије време. Отуда се на самом почетку докторске дисертације сам по себи као императив намеће један детаљнији преглед извора и литературе који се баве овом проблематиком.

Архивска грађа

Први и свакако најважнији историјски извор је архивска грађа, која је настала радом жупанијских органа и служби. Непун век након нестанка Торонталске жупаније са историјске сцене, ова грађа је данас, након вишеструких и компликованих сеоби, подељена између Архива Војводине у Новом Саду и Историјског архива Зрењанин. Реч је о вишејезичној грађи најразноврсније провенијенције, насталој у периоду од 1779. године до краја Првог светског рата, у чијем се склопу налази се и нешто докумената из ранијег периода, тј. времена Тамишког („царског”) Баната (тзв. „предписи”¹).

Изузев краћег периода од 1807. до 1820. године, архива Торонталске жупаније вођена је и чувана у Великом Бечкереку, као њеном административном

¹ Дејан Јакшић (ур.), *Торонталска жупанија (1731–1849). Каталог одабраних садржаја докумената (1731–1785)*, Нови Сад 2008, 19–30.

седишту². Ту је наставила да се чува и након распада Аустроугарске, у помоћним жупанијским зградама, све до 1932. године; тада је њен већи део – укупно 1690 фасцикала и 213 помоћних књига – пребачен у Државни архив у Новом Саду³. У Великом Бечкерек, који је неколико година касније (1934/35) преименован у Петровград, након тога остало је свега 47 кутија грађе и 412 помоћних књига⁴. Ова грађа је после Другог светског рата смештена у новоосновани Државни историјски архив у Зрењанину⁵.

Како би се објединио подељени фонд архиве Торонталске жупаније, Државни историјски архив у Зрењанину повео је, првих година по свом оснивању, преговоре са Војвођанским архивом у Сремским Карловцима о повраћају грађе. О томе је био чак постигнут и званичан споразум, којим се зрењанинска страна обавезала да ће у Карловце пребацивати грађу која се односи на Дунавску бановину. Зрењанински архив је извршио свој део обавезе, али заузврат није добио ништа⁶.

Крајем 1962. године, Савет за просвету и културу Аутономне покрајине Војводине донео је одлуку о правилном разграничењу архивских фондова, *с циљем да обезбеди целовитост појединих сада разбијених фондова, као и јединственост архивских целина за поједина територијална подручја*⁷. Коначна одлука о овом питању припала је комисији која је тада основана при Покрајинском секретаријату

²Крајем августа 1807. године Велики Бечкерек претрпео је страховит пожар, у ком је уништен већи део града. Услед тога су жупанијско седиште и архива пребачени у Велики Сенмиклуш, где ће и остати све до 1820. и повратка у Велики Бечкерек.

³Мирјана Чавић, Хермина Ђула, Тарија Grosinger, Катарина Крајчиновић, Стеван Манолјовић, Лажо Матковић, Никола Никوليћ, Марија Павловић, Милан Петров, Слободан Радовановић, *Архив Војводине Сремски Карловци. Водић кроз архивске фондове*, I, sv. 6, Sремски Карловци 1977, 46 (= Мирјана Чавић и др., *Водић кроз архивске фондове...*). Државни архив у Новом Саду основан је 1926. године са задатком да прикупља, чува и обрађује архивску грађу са подручја Баната, Бачке, Срема и Барање. Током свог постојања у више наврата мењао је **назив** (Државна архива у Новом Саду 1926–1941, Војвођанска архива 1946–1950, Државна архива АПВ (1950–1956), Историјски архив АПВ (1957–1969), Архив Војводине (1970 –) и **седиште** (Нови Сад 1926–1933, Петроварадин 1934–1945, Нови Сад 1946–1956, Сремски Карловци 1956–1988, Нови Сад 1988 – до данас).

⁴Историјски архив Зрењанин (= ИАЗ), Фонд Историјског архива Зрењанин, SR Србија – AP Војводина, Pокрајински секретаријат за културу – Potpredsedniku skupštine општине Zrenjanin, *Pредмет: Жупанијски архивски фондови*, 26. јун 1965.

⁵Петровград је 1946. године преименован у Зрењанин. Државни историјски архив у Зрењанину основан је 1. јула 1947, а од 1965. године носи назив Историјски архив Зрењанин.

⁶Б. Г., „Спасено 700 килограма драгоцене архивске грађе?“, *Зрењанин*, 26. јун 1965, 9.

⁷ИАЗ, Фонд Историјског архива Зрењанин, СРС АПВ Покрајински секретаријат за културу – Државном историјском архиву Зрењанин, *Предмет: Разграничење архивских фондова*. Ово је у пракси значило ангажовање архива са подручја Војводине у процесу израде захтева за грађом коју потражују, а која се налазила у другим архивским и културним установама. Истовремено, они су били задужени и за израду понуда за уступање грађе другим архивима.

за културу, а у чији састав су ушли: Божидар Куманов, Емил Војновић, др Славко Гавриловић, др Јосип Мирнић, Велимир Михајловић и Средоје Лалић⁸. Ово тело донело је одлуку да се одбију захтеви среских архива (међу које је спадао и зрењанински) за чувањем оних архивских фондова који имају „покрајински значај” и који се као такви имају чувати у Историјском архиву АПВ; у ову категорију спадали су и архиви некадашњих жупанија.

Спровођењем овакве одлуке у пракси нанета је велика неправда, не само Зрењанину, већ и осталим градовима којима је ускраћено право да чувају архивску грађу која им је по логици ствари припадала (такав је нпр. био случај не само са Зрењанином, већ и са Сомбором, који је био седиште Бач-бодрошке жупаније, или Вршцем, који је раније припадао Тамишкој жупанији). Уместо у овим срединама, архивска грађа некадашњих жупанија дефинитивно је завршила у Новом Саду, који са њиховим пореклом није имао никаквих додирних тачака.

Отпор који се у Зрењанину појавио поводом сеобе остатака архиве Торонталске жупаније у Нови Сад био је незнатан. Изолован случај представљао је чланак у локалном листу *Зрењанин* под називом *Спасено 700 килограма драгоцене архивске грађе?*, у ком је овај чин оштро критикован. Аутор текста осуо је паљбу по Историјском архиву Зрењанин и његовом директору Милану Ђуканову, што дозвољавају да се из Зрењанина односе списи *који су се у њему рађали и писали његову историју*⁹. Аутор је на крају текста констатовао: *И заиста, ако се и даље настави таква трка у преузимању архивске грађе* [претходно је примећено да се велика количина архивског материјала о Зрењанину већ налази у другим архивима-прим Ф. К.], *онда би се, уистину, могли запитати са чиме ће Зрењанинци изаћи пред своја покољења, која ће, нормално, интересовати прошлост њиховог поднебља?*¹⁰.

Управник Историјског архива Зрењанин Милан Ђуканов одмах је оштро реаговао на овај новински натпис у наредном броју *Зрењанина*: у тексту под називом *Да ли је спасен један новинарски морал?* он је објаснио да се грађа која се

⁸ИАЗ, Фонд Историјског архива Зрењанин, СРС АПВ Покрајински секретаријат за културу – Државни историјски архив Зрењанин, *Предмет: Разграничење архивских фондова*.

⁹Б. Г., „Спасено 700 килограма драгоцене архивске грађе?”, *Зрењанин*, 26. јун 1965, 9.

¹⁰Исто.

сели у Нови Сад додуше односи на Торонталску жупанију, али да се ниједан једини лист не односи на сам град Зрењанин (некадашњи Велики Бечкерек), већ на остала пређашња жупанијска насеља; такође је објаснио и раније донету одлуку да се архива Торонталске жупаније комплетира у Архиву АПВ у Сремским Карловцима, те да ће Зрењанин као надокнаду добити фонд Трговинско-индустријско занатске коморе Петровград¹¹. Уз то, Аутономна покрајина Војводина у то време финансирала је рад зрењанинског архива, тако да се морало повиновати одлукама „са врха”. Ипак, са данашње тачке гледишта, стиче се горак и мучан утисак да није учињено довољно – готово ништа – да се архива Торонталске жупаније задржи на месту на ком је настајала и дуго била чувана.

Архив Војводине покренуо је 1977. године едицију научно-информативних средстава под називом *Vodič kroz arhivske fondove*, у оквиру чије шесте свеске су обрађени и фондови Архива Војводине. Фонд **Ф. 13 ТОРОНТАЛСКА ЖУПАНИЈА (COMITATUS TORONTALIENSIS, TORONTÁL VÁRMEGYE) – ЗРЕЊАНИН (NAGY-BECSKEREK) (1779–1918)** категорисан је као фонд од изузетног значаја, са 2319 кутија и 455 архивских књига на латинском, немачком, мађарском и славјаносербском, подељених у четрнаест организационих јединица (серија)¹². Овај фонд је до 1999. године подељен на два нова фонда по хронолошком принципу:

¹¹Ђуканов је пренео и закључак са ванредне скупштине Републичког удружења архивиста СР Србије од 18. и 19. маја 1965, којим је одлучено следеће: *Покрајински архиви би чували фондове архива и установа који имају значај за покрајину, а настали су пре уједињења Југославије, за време Краљевине Југославије и Другог светског рата. Регионални (срески) архиви чували би фондове из истог периода као и покрајински, с тим што би то била грађа локалних органа, установа, организација, удружења, везаних за место и уже подручје, али не веће од територије среза до 1918. године, а после тога и грађу окружних органа и других институција. ИАЗ, Фонд Историјског архива Зрењанин, Milan Djukanov – Redakciji lista „Zrenjanin” (Da li je spasen jedan novinarski moral?), 4. август 1965, 2.*

¹²*Конгрегације (1779–1849), Велики жупан (1792–1918), Поджупан (1848–1849, 1861–1918), Повереништво (1848–1849, 1862–1903), Административни одбор (1876–1918), Школски надзорник (1908–1918), Цивилни суд (1780–1918), Кривични суд (1793–1895), Стечајни суд (1842–1846), Усмени суд (1842–1843), Властелински судови (1825–1846), Урбарилални суд (1795–1798, 1821–1842), Сирочацки сто (1815–1816, 1825–1918) и Финансијско звање (1846–1916). Mirjana Čović i dr., Vodič kroz arhivske fondove..., 45.*

1. **Ф. 11. ТОРОНТАЛСКА ЖУПАНИЈА – ВЕЛИКИ БЕЧКЕРЕК (COMITATUS TORONTALIENSIS; TORONTÁL VÁRMEGYE) – ЗРЕЊАНИН (NAGY BECSKEREK), (1779–1849), 1731–1849¹³.**
2. **Ф. 422 ТОРОНТАЛСКА ЖУПАНИЈА – ВЕЛИКИ БЕЧКЕРЕК 1861–1918¹⁴.**

Архив Војводине је 2008. године започео израду научно-информативних средстава о архивској грађи Торонталске жупаније за период од 1779. до 1849. године. До данас су се појавила два тома едиције научно-обавештајних средстава назване *Торонталска жупанија (1779–1849)*, и то: Дејан Јакшић (ур.), *Торонталска жупанија (1779–1849). Каталог одабраних садржаја докумената (1731–1785)*, Нови Сад 2008, и: Олгица Трбојевић, *Торонталска жупанија (1731–1849). Каталог одабраних садржаја докумената (1786–1790)*, Нови Сад 2011. Овим издавачким подухватом архива Торонталске жупаније несумњиво је учињена приступачнијом научној и лаичкој јавности, чиме ће и сам истраживачки рад убудуће бити знатно олакшан.

Што се тиче грађе архива Торонталске жупаније из периода 1861–1918, може се закључити да је она тек спорадично коришћена у истраживачке сврхе са „опипљивијим” резултатом¹⁵.

Осим тога, у Архиву Војводине налазе се још два фонда који се односе на различите привредне сегменте Торонталске жупаније. Први (**Ф. 16 ГОРЊОБАНАТСКА ПОТИСКА ВОДНА ЗАДРУГА – ВЕЛИКА КИКИНДА (КИКИНДА), (1845–1945), 1837–1945**) садржи грађу насталу радом *Горњеторонталске водне задруге* (мађ. *Felső-Torontáli ármentesítő tarsulat*, нем. *Ober-Torontaler Fluthenschutz Gesellschaft*), основане 1858. године¹⁶. Проблем

¹³ Јован Валрабенштајн, Катарина Крајчиновић, Митар Крејић, Нада Берић, Данијела Бранковић, *Водич кроз архивске фондове Архива Војводине*, св. 1, Нови Сад 1999, 12; <http://www.arhivvojvodine.org.rs/index.php/fondovi-od-izuzetnog-znacaja.html>, 26. јун 2013, 20:09.

¹⁴ <http://www.arhivvojvodine.org.rs/index.php/fondovi-od-izuzetnog-znacaja.html?start=4>, 26. јун 2013, 20:10.

¹⁵ Опширније о томе в. напред у одељку о Торонталској жупанији у српској историографији.

¹⁶ Грађа фонда обухвата 30 књига и 77 кутија, што чини укупно 8, 80 дужних метара; Јован Валрабенштајн и др., *Водич кроз архивске фондове Архива Војводине*, св. 1, Нови Сад 1999, 19.

поплава и регулисања водених токова представљао је горуће и стално присутно питање у јавном животу Торонталске жупаније кроз читав период 1860–1918, па и раније, а поменута водна задруга била је један од најактивнијих жупанијских органа који је радио на решавању тих проблема. Други фонд – **Ф. 48 ТОРОНТАЛСКЕ ЛОКАЛНЕ ЖЕЛЕЗНИЦЕ Д. Д. (TORONTÁLI HELYI ÉRDEKŰ VÁSUTAK R. T.) – NAGYBECSKEREK (ЗРЕЊАНИН), (1887–1918), 1885–1900** – знатно је мањег обима¹⁷, али је веома значајан за проучавање изградње железничке инфраструктуре у Банату крајем XIX и почетком XX века. Поред хроничног проблема са поплавама, питање саобраћајне изолованости и пружног повезивања са осталим деловима Угарске понајвише је оптерећивало водеће кругове Торонталске жупаније шездесетих и седамдесетих година XIX века.

Од осталих значајних фондова Архива Војводине ваљало би издвојити оне чији садржај хронолошки претходи, односно који се надовезује на постојање Торонталске жупаније у периоду који је обухваћен докторском дисертацијом. Такви су фондови:

1. **Ф. 19 ДИСТРИКТУАЛНИ ВРХОВНИ КОМЕСАРИЈАТ ЗА БАЧКУ, ТОРОНТАЛ И ВРШАЦ – СОМБОР (DISTRICTS OBER-COMMISSARIAT FÜR BACSKA, TORONTÁL UND VERSCHETZ);** и
2. **Ф. 23 ЗЕМАЉСКА УПРАВА ЗА СРПСКО ВОЈВОДСТВО И ТАМИШКИ БАНАТ – ТЕМИШВАР (LANDESVERWALTUNG DER SERBISCHEN WOJWODSCHAFT UND DES TEMESCHER BANATS)**

за период Војводства Србије и Тамишког Баната (1849–1861), те

3. **Ф. 77 ТОРОНТАЛСКО-ТАМИШКА ЖУПАНИЈА ВЕЛИКИ БЕЧКЕРЕК (1918–1927),**

¹⁷Исто, 48.

за међуратни период у ком су рецидиви Торонталске жупаније опстали у оквирима Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Архив Војводине вратио је 1989. године један део архиве Торонталске жупаније Историјском архиву Зрењанин, чиме су делимично ублажене одлуке из шездесетих година прошлог века¹⁸. За истраживаче Торонталске жупаније, њеног административног устројства и деловања, важни су следећи фондови:

1. Ф. 3 ВЕЛИКИ БЕЧКЕРЕК, ГРАД СА УРЕЂЕНИМ СЕНАТОМ (1769–1918), 1808–1918; историја Торонталске жупаније нераскидиво је повезана и уско испреплетена са историјом њеног главног града и административног седишта Великог Бечкерека, у ком су били смештени бројни жупанијски органи и звања. Почев од 1872. године, ово насеље уживало је статус Града са уређеним Сенатом¹⁹, било у истој равни са срезом и као такво потчињено директно Торонталској жупанији²⁰. Грађа поменутог фонда која се односи на функционисање органа градске управе добрим делом настала је у интеракцији са жупанијским службама (молбе, дописи, расписи, наређења, извештаји, петиције итд).

2. Фондови среских начелстава Торонталске жупаније:

- **Ф. 494 СРЕСКО НАЧЕЛСТВО ВЕЛИКИ БЕЧКЕРЕК (1849–1914)**
- **Ф. 738 СРЕСКО НАЧЕЛСТВО ТУРСКИ БЕЧЕЈ (1849–1918)**
- **Ф. 741 СРЕСКО НАЧЕЛСТВО МОДОШ (1851–1918)**
- **Ф. 742 СРЕСКО НАЧЕЛСТВО КОВАЧИЦА (1873–1918)**²¹

¹⁸ Види Књигу улазног инвентара Историјског архива Зрењанин од бр. 420 до бр. 435.

¹⁹ „Lokales”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* (= *GBWb*) 50, 14. Dezember 1872, 11–12.

²⁰ Верица Николић–Тања Милошевић, *Водич кроз архивске фондове Историјског архива Зрењанин*, Зрењанин 2007, 37.

²¹ Осим ових, у Историјском архиву Зрењанин налази се и архивска грађа среских начелстава Велики Сенмиклуш и Турска Кањижа (данашњи Нови Кнежевац), као и нешто записника жупанијских скупштина, али они нису уписани у архивску књигу улазног инвентара и до данас су остали несређени.

3. Фондови торонталских судова у Великом Бечкереку (Граду и Срезу) и Модошу (Јаши Томићу)

- **Ф. 16 КРАЉЕВСКИ СРЕСКИ СУД ВЕЛИКИ БЕЧКЕРЕК (1851–1918), 1851–1917.**
- **Ф. 18 КРАЉЕВСКИ СУДБЕНИ СТО ВЕЛИКИ БЕЧКЕРЕК (1861–1918), 1861–1918.**
- **Ф.20 КРАЉЕВСКИ СРЕСКИ СУД МОДОШ (1851–1918), 1854–1918.**

4. **Ф. 26 ТОРОНТАЛСКА БАНКА ЗА ПРЕДУЈАМ И ШТЕДЊУ – ВЕЛИКИ БЕЧКЕРЕК (1867 – 1926), 1868 – 1926.**

Осим ових фондова, Историјски архив Зрењанин поседује и неколико драгоцених збирки којима је обухваћена и Торонталска жупанија. Захваљујући чињеници да је Велики Бечкерек у прошлости био седиште не само Торонталске жупаније, већ и бројних установа и надлештава регионалног значаја, у Историјском архиву Зрењанин данас се чува веома богата картографска грађа²². Она је сређена у виду архивске збирке под називом *Ф.1 Збирка карата и планова 1752–1992*, која је подељена у више подгрупа, и то: *Историјске карте (1776–1943)*, *Административне карте (1866–1981)*, *Саобраћајне (1878–1992)*, *Регулација вода (1766–1947)*, *Катастарске (1796–1984)*, *Војне (1866–1943)*, *Статистичке (1752–1942)* и *Регулација града са плановима зграда (1851–1961)*²³.

²² Лепу допуну картографске грађе Историјског архива Зрењанин која се односи на Торонталску жупанију чини неколико сачуваних земљописних уџбеника који се могу наћи у Библиотеци Магице српске у Новом Саду. Реч је о следећим насловима: *Торонталска жупанија: земљопис за III разред српских народ. школа као и за домаћу употребу*, б. м., 1884; *Торонталска жупанија: земљопис за III разред српских народ. школа као и за домаћу употребу*, Сомбор 1890; Györfy János, Hámosi Márton, *Torontálvármegye rövid földrajza: földrajzi előismeretek: Torontál vármegye színes térképevel: a torontálvármegyei népiskolák III. osztályutanolói számára*, Budapest 1904.

²³В. Николић – Т. Милошевић, *нав. дело*, 31.

У склопу прве групе – *Историјске карте (1776–1943)* – налази се вероватно најрепрезентативнија колекција карата Торонталске жупаније, настала 1896. године за потребе Земаљске миленијумске изложбе у Будимпешти. Реч је о четири скупине планова које је издао Царски и краљевски војно-географски институт (мађ. Cs. és kir. katonai földrajzi intézet) у Будимпешти, а које приказују подручје Торонталске жупаније крајем XVI, XVII и XVIII века, те 1896. године. Свака броји 21 план једног или више насеља (са уредно убележеним атарима, пустарама, предијама, мајурима и воденим токовима), те једну велику мапу целокупне Жупаније димензија 3 x 1,95 m. Планови су урађени у размери 1:75000 и налазе се у одличном стању. Трошкови њихове израде (8000 форинти) чак су премашили дозвољени буџет Торонталске жупаније намењен наступу на Миленијумској изложби²⁴, а израдио их је **Антал Фридлигер** (Friedlinger Antal), члан Радне групе за саобраћај Миленијумског одбора Торонталске жупаније, у којој се, осим њега, налазио још и **Ерне Смаженка** (Szmazsenka Ernő), инспектор мађарских државних железница за планирање, прикупљање података и извођење радова.

Поред ових, ваљало би издвојити још неколико жупанијских мапа: административну мапу из 1889 (размера 1:150000) и административно-пољопривредну из 1904. године (Мађарска краљевска државна штампарија, размера 1:144 000). Од значаја је и план жупанијске пруге Велики Бечкерек – Жомбољ из 1886/1887. године, као и планови торонталских општина Сечањ, Крстур, Шурјан, Велика Маргита и Неузина (сви из 1875), који су урађени за потребе регулација водених токова.

За разумевање дешавања на подручју Великог Бечкерека и Торонталске жупаније у време Револуције 1848/49. године згодно може да послужи **Ф. 15 ЗБИРКА ПРЕПИСА ДОКУМЕНАТА 1848–1849**. Реч је о преписима архивске грађе и штампе које је направио и приредио **Тима Рајић** (1885–1961), руководилац Зрењанинског архивског подручја у првим годинама послератног периода²⁵. И Рајићев лични фонд који се такође чува у архиву (**Ф. 38 ТИМОТИЈЕ-ТИМА РАЈИЋ (1885–1953), 1778–1953**) садржи доста грађе о овом периоду.

²⁴ „Lokales. Torontál und das Millenium”, *GBWb* 36, 7. September 1895, 4.

²⁵ О Тими Рајићу в.: Филип Крчмар, „Тимотеј Тима Рајић (1885–1961). Поводом 130 година од рођења”, *Архивски анали* 9, Нови Сад 2015, 38–44.

У склопу **ЗБИРКЕ ПЕЧАТА И ШТАМБИЈА** (Ф. 17) својим садржајем се истичу две књиге, које илуструју комплексност административног устројства Торонталске жупаније. Прва садржи печате изрезане са заглавља разних докумената, насталих радом различитих органа Торонталске жупаније (Жупанијска болница „Јозеф Хертеленди“ Велики Бечкерек, Сирочадски сто Торонталске жупаније, Краљевски школски инспекторат Торонталске жупаније Велики Бечкерек, *Торонталско пољопривредно друштво*, печат Градоначелничког звања Велика Кикинда итд). Друга свеска садржи печате општина, односно срезова Торонталске жупаније (Алибунар, Ковачица, Банлок, Ченеј, Модош, Велики Бечкерек, Велика Кикинда, Велики Сенмиклуш, Панчево, Пардањ, Перјамош, Турски Бечеј, Турска Кањижа, Жомбољ), са исписаним називима сваке општине понаособ²⁶.

Коначно, **Ф. 31 ЗБИРКА СТАТУТА И ПРАВИЛНИКА 1879–1940**, настала одабиром и комбиновањем грађе из више фондова²⁷, садржи статуте о организацији Торонталске жупаније, јавној управи Великог Бечкереча (Града са уређеним Сенатом), те разне друге правилнике који се тичу градских служби.

Преглед архивске грађе од значаја за изучавање Торонталске жупаније не би био потпун без летимичног увида у фондове Историјског архива у Кикинди. До 1876. године, овај град био је седиште Великокикиндског привилегованог диштрикта, који је као посебна муниципија (самоуправа) био изузет од жупанијске власти и потчињен Дворској комори у Бечу. Након укидања Дистрикта, његова територија је прикључена Жупанији, а Велика Кикинда је, као и Велики Бечкерек, добила статус Града са уређеним Сенатом и постала важан центар Торонталске жупаније и седиште неколицине важних удружења и задруга. Доста дуго (1856–1883) она је била и једино веће насеље на подручју Жупаније које је железницом било повезано са осталим деловима земље.

Од фондова који се данас налазе у Историјском архиву Кикинда, а од значаја су за Торонталску жупанију, нарочито се издвајају следећи фондови везани за управно-административну делатност:

²⁶В. Николић–Т. Милошевић, *нав. дело*, 55.

²⁷Исто, 74.

1. **Ф. 3 ВЕЛИКОКИКИНДСКИ ПРИВИЛЕГОВАНИ ДИШТРИКТ (1776–1876)**
2. **Ф. 6 СРЕСКО НАЧЕЛСТВО ВЕЛИКА КИКИНДА (1849–1871)**
3. **Ф. 31 ЈАВНОБЕЛЕЖНИЧКА КАНЦЕЛАРИЈА КИКИНДА (1849–1871)**
4. **Ф. 41 ЈАВНОБЕЛЕЖНИЧКА КАНЦЕЛАРИЈА НОВИ КНЕЖЕВАЦ (1897–1944)**
5. **Ф. 223 ГРАД СА УРЕЂЕНИМ СЕНАТОМ ВЕЛИКА КИКИНДА (1778–1918)**

те фондови мањих насеља у околини Кикинде и Новог Кнежевца – Падеја²⁸, Мокрина²⁹, Раба³⁰ и Банатског Аранђелова³¹. У посебну групу фондова који покривају област правосуђа могу се сврстати: **Ф. 29 КРАЉЕВСКИ СРЕСКИ СУД КИКИНДА** и **Ф. 53 КРАЉЕВСКИ СРЕСКИ СУД НОВИ КНЕЖЕВАЦ**.

Библиотечка грађа Историјског архива Зрењанин

Упркос премештању архиве Торонталске жупаније у Нови Сад, у Историјском архиву Зрењанин остало је доста пратеће библиотечке грађе која се односи на ову проблематику. Реч је о разноврсним публикацијама чији садржај покрива широк спектар активности жупанијских управних органа и удружења која су у свом називу имала префикс „торонталско”, а која су била уско повезана са жупанијском администрацијом. Жупанија је имала обичај да публикује важније одлуке, жупанијске прописе и статуте, беседе великих жупана и сл. На основу печатних ознака (*ex libris*) лако се може закључити да је добар део ове грађе некада чинио саставни део библиотеке *Торонталског пољопривредног друштва* (мађ.

²⁸ Ф. 27 Општина Падеј (1861–1918).

²⁹ Ф. 37 Општина Мокрин (1880–1918).

³⁰ Ф. 40 Општина Рабе (1891–1912).

³¹ Ф. 55 Општина Оросламош (1911–1918).

Torontálmegyei gazdasági egyesület, нем. *Torontaler Landwirtschaftsverein*), као и библиотеке банатског завичајног историчара Николаса Хеса из Светог Хуберта (данашње Банатско Велико Село). Ради лакшег груписања и сналажења, сачувана грађа може се условно поделити у неколико група по тематском кључу: 1) Администрација; 2) Финансије; 3) Пољопривреда; 4) Култура; 5) Остале публикације – Разно.

Администрација. Истраживање феномена Торонталске жупаније са собом неминовно повлачи хватање у коштац са сложеном и на моменте чак веома конфузном организацијом власти и бирократским апаратом Аустроугарске монархије. Сналажење на овом пољу омогућује низ детаљних и опширних шематизама (спискова чиновника у државној управи), које је објављивао *Мађарски краљевски централни статистички уред* (мађ. *A magyar királyi központi statisztikai hivatal*). Историјски архив Зрењанин чува шематизме Краљевине Угарске са Хрватском и Славонијом (*Magyarország tisztii cím- és névtára*) за 1879, 1886, 1887, 1895, 1897–1899, 1901, 1904–1908, 1911, 1912, 1914. и 1915. годину, рађене по наруџбини Министарства пољопривреде, занатства и трговине. У њима су таксативно побројана имена свих чиновника у државној управи, почев од чланова мађарске владе, преко посланика Горњег и Доњег дома Угарског сабора и краљевских саветника до службеника појединих министарстава, као и свих жупанија (међу њима и Торонталске), са њиховим срезovima и општинама и осталим облицима територијалних самоуправа. Отуда је на основу ових шематизама могуће у великој мери реконструисати састав бирократског апарата Торонталске жупаније од краја седамдесетих година до Првог светског рата. Географско сналажење омогућују регистри насељених места из 1892, 1895, 1898, 1902. и 1907. године³².

³²Dr. Jekelfalussy József, *A magyar korona országainak helységnévtára 1892*, Budapest 1892 (двојезично, мађарско-немачко издање); Dr. Jekelfalussy József, *Magyarország helységnévtára*, Budapest 1895; Dr. Jekelfalussy József, *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára 1898/Dr. Josef von Jekelfalussy, Orts-Lexikon der Länder der ungarischen Krone 1898*, Budapest 1899 (мађарско-немачко издање); *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára 1902*, Budapest 1903; *A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1907*, Budapest 1907. **Јожеф Јекелфалуши** (1849–1901) био је статистичар, владин саветник, потпредседник, па затим и председник Мађарског краљевског централног статистичког завода, витез Реда Франца Јозефа и дописни члан Мађарске академије наука.

Када је реч конкретно о администрацији Торонталске жупаније, низ најзначајнијих очуваних публикација хронолошки отвара *Торонталски компас. Статистички годишњак за јавну управу, народну привреду, културна и друштвена питања*³³. Аутор овог двојезичног (мађарско-немачког) водича кроз Торонталску жупанију био је штампар, књиџар и новински уредник **Липот Јокли** (мађ. Jokly Lipót, нем. Leopold Jokly), који је животом и радом био везан за два главна жупанијска центра – Велики Бечкерек и Велику Кикинду³⁴.

Јоклијев *Торонталски компас* представља темељни водич кроз – на моменте врло компликован – бирократски систем Жупаније: у њему је таксативно пописано чиновништво њених управних органа – од Муниципалног одбора и среских начелстава, преко разноразних одбора и комисија (дисциплинских, санитетских итд.), до судова и финансијских служби. *Компас* је тако збир жупанијских шематизама на основу ког се може прецизно реконструисати слика некадашњег чиновничког апарата. Како је сам Јокли навео у предговору: *...и управо је сврха ове књиге – да понуди целовиту слику Торонталске жупаније, где ће се најпре*

³³Jokly Lipót, *Torontálmegyei iránytű. Közigazgatási, gazdasági, közmivelődési és társadalmi érdekű statisztikai évkönyv/Leopold Jokly, Torontáler Compass, statistisches Jahrbuch für öffentliche Verwaltung, Volkswirtschaft, Kultur- und Sozial-Interessen, Nagy-Kikinda 1880.*

³⁴Јокли се родио 1829. године у Вел. Бечкерек, у ком је започео каријеру учитеља у локалној јеврејској школи. Крајем шездесетих година XIX века преселио се у Велику Кикинду, где је радио најпре као учитељ, а затим и као службеник Кикиндске штедионице. Значајно увећавши свој иметак, ту је отворио штампарију и покренуо прве листове у том граду: најпре немачки недељник *Gross-Kikindaer Zeitung (Великокикиндске новине)*, а затим и три листа на мађарском језику: кратковечне *Великокикиндске новине (Nagy-Kikindai Lápok)* и *Великокикиндски дневни гласник (Nagy-Kikindai Közlöny)*, те *Кикиндски весник (Kikindai Hiradó)*, који је био нешто дужег трајања (1881–1884). Због свог критичког писања и извештавања доспео је у сукоб са кикиндским властима, услед чега је био принуђен да се врати у Велики Бечкерек, где је наставио да се бави штампарством. У жупанијском седишту такође је отворио штампарију и покренуо два листа: *Südüngarische Grenzboten (Јужномађарски граничарски гласник)* и *Torontaler Presse (Торонталска итампна)*. И овде је имао проблема са уређивачком политиком, због које се у више наврата нашао пред судом – 1896. изгубио је парницу (због клевете) против ондашњег градоначелника Јоце Крстића, а 1904. штампарија му је затворена. Јокли је умро 1911. године. О Јоклију в.: Kalapis Zoltan, *Életrajzi kalauz. Ézer magyar biográfia dél-szlávi országokból*, II, Újvidek 2002, 81–82; Ferenc Nemet, *Istoriја štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918 (= Istoriја štampe...)*, Zrenjanin 2007, 118; о спору Јоклија и градоначелника Крстића види: „Hirek. A polgármester sajtópöre”, *Torontál* 275. sz., 1893. november 30, 2. o.; „A polgármester sajtópöre”, *Torontál* 276. sz., 1893. december 1, 2–3. o.; „Bürgermeister-Preßprozeß”, *GBWb* 48, 2. Dezember 1893, 4–5; „Hirek. A polgármester fogadtatása”, *Torontál* 278. sz., 1893. december 4, 2. o.; „Epilog”, *GBWb* 49, 9. Dezember 1893, 1–2; „Die städt. Verwaltung und der „Südüngarischer Grenzboten“ vor dem Preßgerichte oder Bürgermeister und Zeitungsredakteur von den Geschorenen”, *Südüngarischer Grenzboten (= SUGb)* 50, 10. Dezember 1893, 1-4; „Rádl Ödön védbeszéde a Nagyváradai sajtóbiróság előtt (Tartatott 1893. decz. 1-én)”, *SUGb* 50, 10. Dezember 1893, 4–6.

представити Жупанија са својим управним и привредним организмом, а потом једнако и њени саставни делови, кроз приказ њиховог национално-економског значаја и њихове употребне вредности за државу и друштво. Али, овај рад истовремено имао би да буде и путоказ за све класе и сталеже у Жупанији, као и за онога ко се за њу занима, а живи ван њених граница; имао би да буде „компас”, који ће у свакој прилици показивати правац у ком ће се кретати кормило у никада престајућем [друштвеном] промету...³⁵. Компас је, дакле, имао да олакша сналажење не само обичном човеку, већ и самим запосленима у јавној управи. Из предговора се даље види да је Јокли намеравао да сваке године објављује *Компас*, али је до данас остао очуван само један број, посвећен торонталском великом жупану Јожефу Хертелендију, ког је Јокли свакако (од)лично познавао³⁶.

Торонталски компас започиње кратким изводима из докумената који се односе на финансијско пословање Жупаније – приходи, требовања, задужења итд. (стр. 1–7). Потом следе шематизми централних жупанијских органа (стр. 8–23), затим шематизми административних тела у Великом Бечкереку (стр. 24–71), тринаест средских начелстава у Жупанији (стр. 72–554) и Панчева, града са правом муниципије и Панчевачког среза (стр. 555–600).

Извор првог реда представљају сачувани и публиковани годишњи извештаји о стању у Торонталској жупанији. Аутори ових извештаја, који покривају временски период осамдесетих година XIX века, били су поджупани **Бела Талијан** (Vizéki Tallián Béla)³⁷ и **Јене Ронаи** (Zombori Rónay Jenő)³⁸. Овај двојац обележио је

³⁵ Jokly L., *нав. дело*, IX–XI (Előszó-Vorwort).

³⁶ Посвета гласи: *Његовом Благородству господину Јожефу Хертелендију од Виндорњалака и Хертеленда. Торонталском великом жупану и витезу малог крста Реда светог Стефана. У најдубљем поштовању, аутор*. Јокли је Хертелендија највероватније упознао када се преселио у Кикинду, где је Хертеленди до 1874. године обављао дужност средског начелника, пре него што ће постати велики жупан. Свакако су одржавали контакт и након пресељења у Велики Бечкерек.

³⁷ Tallián Béla, *Évi jelentés Torontálmegye állapotáról* 1881, Nagybecskerek 1882; Tallián Béla, *Évi jelentés Torontálmegye állapotáról* 1882, Nagy-Kikindan 1883; Vizéki Tallián Béla, *Évi jelentése Torontálmegye 1883. évi állapotáról*, Nagy-Becskereken 1884; Vizéki Tallián Béla, *Évi jelentése Torontálmegye 1884. évi állapotáról*, Nagy-Kikindan 1885; Vizéki Tallián Béla, *Évi jelentése Torontálmegye 1885. évi állapotáról*, Nagy-Becskerek 1886;

³⁸ Zombori Rónay Jenő, *Évi jelentése Torontálmegye 1886. évi állapotáról*, Nagy-Becskerek 1887; Zombori Rónay Jenő, *Jelentése Torontálmegye 1886-9. évi állapotáról*, Nagy-Becskerek 1890.

историју не само Торонталске жупаније, већ добрим делом и општу историју Мађара, па и Срба у Јужној Угарској на прелазу из XIX у XX век³⁹.

Поджупан је био „први чиновник Жупаније”, који је био најодговорнији за несметано функционисање жупанијских органа. Тиме је значај поменутих извештаја већи, будући да потичу из прве руке, од представника власти који су имали увид у све аспекте живота у Жупанији. Иако садржински нису увек једнако уобличени, у њиховој концепцији лако се може запазити шаблон. На првом месту по правилу се налазио пресек рада Муниципалног одбора (жупанијске скупштине)⁴⁰, са прегледом његових персоналних промена, нових и почасних наименовања, уз изводе из важних аката насталих његовим деловањем и преглед стања жупанијске имовине. Остале области које су се налазиле и биле претресане у извештајима биле су: здравство (подаци о смртности, болестима, болницама, апотекама), јавни ред (полиција, ватрогасне службе), демографске прилике (кретање броја становника у Жупанији, подаци о националним покретима, досељавање и исељавање), друштва и удружења, привреда (подаци о жетви, промет главне житне пијаце, индустрија, трговина, бродарство итд.), народна просвета/образовање, пореска политика, пошта и телеграм, јавни радови (одржавање путева и саобраћајница), војска, Сирочадски сто и сл. Коришћењем ових извора истраживачима је максимално олакшан посао и уштеђен труд око пребирања по архивској грађи и обради тако добијених података, будући да су све најзначајније информације издвојене и груписане на једном месту.

Поред поджупанских годишњих извештаја, у библиотечком фонду Историјског архива Зрењанин сачуван је прегршт збирки жупанијских правила и

³⁹Након што је прошао кроз све положаје у жупанијској администрацији, **Јене Ронаи** је обављао дужност торонталског великог жупана у периоду 1891–1902. **Бела Галијан** је био торонталски поджупан, а касније и велики жупан Шомођске (1886–1892), Бекешке и Чонградске жупаније (1894–1896), мађарски министар пољопривреде у периоду 1903–1905, те краљевски комесар на српским црквено-народним саборима у Сремским Карловцима. Иако је, према неким наводима, брачним везама био у сродству са династијом Обреновић (Kalaris Z., *нав. дело*, III, 219–220), био је познат по нетрпељивом односу према Србима; на самом почетку Првог светског рата иницирао је депортовање Срба из јужних делова Жупаније у Сегедин, а неко време се налазио на челу цивилне управе у окупираном Београду. Био је веома близак са ратним председником мађарске владе Иштваном Тисом. Умро је 1921. у Киш Сомбору.

⁴⁰О Муниципалном одбору, његовом саставу, ингеренцијама и др. види напред део о политичко-административном уређењу Торонталске жупаније.

прописа, махом из осамдесетих и деведесетих година XIX века⁴¹. У исту категорију спада *Службени лист Торонталске жупаније* (мађ. *Torontál vármegye Hivatalos Lapja*), односно његова годишта од 1903. до 1915. Покренут је 1885. године као подлистак великобечкеречког недељног (од 1892. дневног) листа *Torontál*; као такав је излазио све до 1903, када је почео да излази самостално⁴². Имао је више важних рубрика, поређаних по степену важности: 1) *Жупанијска правила и прописи и одлуке од јавног интереса*; 2) *Остале одлуке опште природе*; 3) *Прописи, обавештења и најаве опште природе, (али) који не захтевају даље деловање*; 4) *Лични огласи*; 5) *Предлози, званичне објаве и поништења* (конкурса, лицитација итд). Од 1903. до 1915. уредник *Службеног листа* био је почасни главни бележник Торонталске жупаније Антал Билек, да би потом ту дужност преузео Иштван Демко; гласило је угашено 1918. године⁴³.

Од немале помоћи у разумевању последње фазе постојања Торонталске жупаније је и брошура са инаугурационом (приступном) беседом торонталског великог жупана **Ђерђа Штојера** (мађ. *Steuer György*)⁴⁴. У свом „експозеу” он је сажео основне смернице своје управљачке политике, огласивши се о низу важних питања: дужностима великог жупана у ратним околностима, гласачком праву, демократији, положају националних мањина, пољопривреди, сељачким задругама, просвети, индустрији, трговини, здравству, ратним задацима итд.⁴⁵

⁴¹*Torontál vármegye szabályrendeleteinek gyűjteménye* (Збирка правила и прописа Торонталске жупаније), Nagybecskerek 1884; *Torontál vármegye szabályrendeleteinek gyűjteménye* (Збирка правила и прописа Торонталске жупаније), Nagybecskerek 1888; *Torontál vármegye szabályrendeleteinek gyűjteménye hivatalos kiadás* (Збирка правила и прописа Торонталске жупаније (службено издање)), Nagy-Becskerek 1889; *A Torontálmegyei községi és körjegyzői szaktafolyam alapszabályai* (Правилници за курсеве централних и окружних чиновника Торонталске жупаније), б. м., 1891; *Torontál vármegye szabályrendeleteinek gyűjteménye* (Збирка правила и прописа Торонталске жупаније), Nagybecskerek 1909. Напошетку, у Библиотеци Матице српске у Новом Саду сачуван је и Статут Торонталске жупаније из 1867. године: Huszár Imre, *Torontálmegye helyhatósági rendszere és ügykezelési szabályai*, Nagybecskereken 1867, 55 стр.

⁴² Одличан приказ службеног гласила Торонталске жупаније дао је Ф. Немет у свом раду о великобечкеречкој штампи: Ferenc Nemet, *Istoriija štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918*, Zrenjanin 2007, 121–122.

⁴³ F. Nemet, *нав. дело*, 122.

⁴⁴ Steuer György, *Főispáni székfoglaló beszéd*, Nagybecskerek 1917. О Штојеру види напред одељак о Торонталској жупанији у Првом светском рату.

⁴⁵ Приступне (инаугурационе) беседе претходних великих жупана остале су сачуване у дневној и недељној штампи (прим. Ф. К.).

Финансије. У другу већу групу сачуване библиотечке грађе о Торонталској жупанији спадају публикације које се односе на њено финансијско пословање. Тако су сачувани завршни рачун за 1896. годину⁴⁶, нацрти буџета за 1901. и 1903. годину које је приредио главни жупанијски рачуновођа Михаљ Жирош⁴⁷, као и више годишњих (об)рачуна Пензионог фонда Торонталске жупаније за чиновнике централне и општинских управа⁴⁸.

Поред тога, Историјски архив Зрењанин поседује неколицину статута и правилника (на мађарском и немачком језику) везаних за финансијско пословање *Торонталске банке за штедњу и кредит* (мађ. *Torontálmegyei takaré- és hitelbank*, нем. *Torontaler Spar- und Creditbank*)⁴⁹. Очувани су банковни статuti из 1871. и 1875. године⁵⁰, посебно штампани извод Статута од 1871⁵¹, затим, Статут који је измењен на 8. редовној скупштини 1876. године⁵², те напослетку, годишњи извештај и завршни рачун из 1904. године⁵³. Овде нису још набројани разноврсни листови и календари у којима се банка оглашавала и рекламирала, све до пред крај Првог светског рата.

Пољопривреда (Библиотека *Торонталског пољопривредног друштва*). Посебну групу извора о Жупанији представљају остаци библиотеке некадашњег *Торонталског пољопривредног друштва* (мађ. *Torontálmegyei gazdasági egyesület*, нем. *Torontaler Landwirtschaftsverein*) који се односе на пољопривредну проблематику. Ово друштво основано је 6. новембра 1869, а окосницу

⁴⁶*Torontálmegye házipénztárnák 1896. évi számadási zárłata*, Nagybecskerek 1897.

⁴⁷Zsiross Mihály, *Költségvetés Torontálmegye közigazgatási és gyámhatósági szükségleteiről 1901. évre*, Nagy-Becskerek 1900; Zsiross Mihály, *Költségvetés Torontálmegye közigazgatási és gyámhatósági szükségleteiről 1903. évre*, Nagybecskerek 1902.

⁴⁸Keresztes Aladár, *Torontál vármegye községi és körjegyzők nyugdíjintézetének 1899. évi zárszámádása*, Nagybecskerek 1900; *Torontálmegye községi és körjegyzők nyugdíjalapjának 1903. évi zárszámádása*, Nagybecskerek 1904; *Torontálmegye községi és körjegyzők nyugdíjalapjának 1905. évi zárszámádása*, Nagybecskerek 1906; *Torontálmegyei községi-, kör- és segédjegyzők nyugdíjalapjának 1912. évi zárszámádása*, Nagybecskerek 1913; *Torontálmegyei községi-, kör- és segédjegyzők nyugdíjalapjának 1914. évi zárszámádása*, Nagybecskerek 1915.

⁴⁹О овом новчаном заводу в. напред одељак о Жупанији у периоду 1860–1874.

⁵⁰*Statuten der Torontaler Spar- und Credit-Bank, früher „Torontaler Sparkasse“*. Aus dem ungarischen Originale übersetzt 1871; *A Torontálmegyei takaré- és hitelbank, azelőtt: Torontálmegyei takarékpénztár alapszabályai*, Nagy-Becskerek 1875.

⁵¹*Auszug aus den Statuten der Torontaler Spar- und Kreditbank und der Kreditverein*, Gr.-Becskerek 1871.

⁵²*A Torontálmegyei takaré- és hitelbank 1876. évi VIII. rendes közgyűlés által modositott alapszabályai*, Nagybecskerek 1877.

⁵³*Torontálmegyei takaré- és hitelbank Nagybecskereken évi jelentések és záróságádása*, Nagybecskerek 1904.

његовог чланства чинили су крупни земљопоседници из племићких породица, који су имали водећу улогу у политичком и јавном животу Жупаније. Почетни ентузијазам који је пратио оснивање овог удружења спласнуо је после пар година, тако да је оно 1874. године престало да функционише. Непуну деценију касније (1883), његов рад је обновио гроф **Ендре Чеконић** од Жомбоља, покретач многих друштвених иницијатива, који је успео да у њему поново окупи жупанијске велепоседнике и буде изабран за председника.

Врхунац у развоју овог удружења наступио је почетком деведесетих година XIX века, када је на место његовог секретара дошао **Андор Мартон** (Marton Andor), једна од најистакнутијих личности у јавном животу Торонталске жупаније тог времена. Рођен у селу Јак у Вашкој жупанији 1866. године, Мартон је био изданак осиромашене племићке породице. Завршио је Економску академију у Мађаровару (данас Мошонмађаровар) и ту провео извесно време радећи као асистент. Од 1892. до 1895. радио је као учитељ у Кошицама, да би се потом пребацио у Велики Бечкерек. Као секретар *Торонталског пољопривредног друштва* остварио је лепе и завидне резултате у унапређењу жупанијске пољопривреде, радећи на формирању кредитних завода, побољшању сточарства, оплемењивању биљних култура, набавци пољопривредне механизације, оснивању *Јужномађарске фабрике шећера* у Великом Бечкереку, едукацији задругара и сељака итд. У том својству објавио је 1896. године *Монографију Торонталског пољопривредног друштва*⁵⁴, у којој је изнео историјат настанка и развоја Друштва, области његовог деловања (изучавање географских и климатских услова у Жупанији, хидрографије, испитивање стања земљишта и тражење начина за побољшање његовог квалитета, унапређење ратарске производње, сточарства, виноградарства, повртарства, индустрије свиле итд.) и преглед његових активности у десетогодишњем периоду од 1886. до 1896. године. Мартон је, поред тога, покренуо и уређивао петојезично гласило под називом *Торонталски народни пријатељ*, које је излазило на мађарском, немачком,

⁵⁴ Marton Andor, *A Torontál vármegyei gazdasági egyesület monográfiája*, Nagybecskerek 1895.

српском, румунском и словачком језику и које се бавило проблемима пољопривредника⁵⁵.

Развивши широку и богату публицистичку делатност, Мартон је написао читав низ чланака о пољопривреди у дневној и стручној штампи (*Torontál, Gazdasági Lapok, Gazdasági Mernök, Köztelek*); поред уређивања већ поменутог петојезичног стручног гласила *Торонталски народни пријатељ* и монографије *Торонталског пољопривредног друштва*, у Будимпешти је 1907. објавио аграрну студију под називом *Пољопривредне прилике и привредни системи у Торонталској жупанији*⁵⁶. Био је ангажован у редакцији свеобухватне монографије о Торонталској жупанији под уредништвом Шамуа Боровског, за чије потребе је написао поглавље о жупанијској пољопривреди (в. напред).

Мартон је свакако и најзаслужнији за прикупљање библиотеке грађе *Торонталског пољопривредног друштва*, која се данас чува у Историјском архиву Зрењанин. У склопу те грађе ваљало би поменути (поред саме Мартонове монографије о *Друштву*) и обимне публиковане извештаје мађарске Државне комисије за свиларску индустрију са седиштем у Сексарду, о стању свиларства у Торонталској жупанији, а који су сваке године упућивани мађарском Министарству пољопривреде. Сачувани су извештаји за 1895, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906. и 1907. годину, који су адресирани на министре пољопривреде Белу Шерењија, Игнаца Дарањија, Белу Талијана и Артура Фајлића⁵⁷. Аутор ових извештаја био је

⁵⁵ Мартон је био један од ретких утицајних личности у Жупанији, која је после 1918. и распада Аустроугарске остала у Краљевини СХС да подели судбину мађарске националне мањине у југословенској држави. Активно је деловао као један од њених предводника, председавајући *Централном Торонталском кредитном задругом*, римокатоличком црквеном општином, Католичким сиротиштем и *Банатским просветним савезом*. На овим положајима организовао је бројне хуманитарне и друштвено корисне акције. Пуно је учинио за развој позоришта у Великом Бечкереку, а своју богату збирку књига поконио је бечкеречкој библиотеци, али је она уништена. Мартон је умро у Великом Бечкереку 1943. године. О биографији Андора Мартона в.: Kalapis Z., *нав. дело*, II, 268–269.

⁵⁶ Marton Andor, *Torontál vármegye gazdasági viszonyai és gazdálkodási rendszere*, Budapest 1907.

⁵⁷ *Jelentés Nagyméltóságú gróf Serényi Béla magyar kir. földművelésügyi miniszter úrhoz Torontál vármegyére*, Szekszárd 1895; *Jelentés Nagyméltóságú Darányi Ignác m. kir. földművelésügyi miniszter úrhoz Torontál vármegye selyemtenyésztéséről selyemfonó iparának állapotáról az 1901. évben*, Budapest 1902; *Jelentés Nagyméltóságú Darányi Ignác m. kir. földművelésügyi miniszter úrhoz Torontál vármegye selyemtenyésztéséről selyemfonó iparának állapotáról az 1902. évben*, б. г., б. м.; *Jelentés Nagyméltóságú Darányi Ignác m. kir. földművelésügy miniszter úrhoz Torontál vármegye selyemtenyésztéséről selyemfonó iparának állapotáról az 1903. évben*, Budapest 1904; *Jelentés Nagyméltóságú Tallián Béla m. kir. földművelésügyi miniszter úrhoz Torontál vármegye 1904. évben*, б. г., б. м.; *Jelentés Nagyméltóságú báró Feilitsch Arthur m. kir. földművelésügyi miniszter úrhoz Torontál vármegye 1905. évben*, б. г., б. м.;

граф **Пал Безеређ** (Bezeređj Pál), врхунски стручњак у свиларској индустрији у Угарској у другој половини XIX века, који се од 1880. налазио на челу поменуте комисије. Напоследку, од немалог значаја је још један наслов који је доступан у овој библиотеци – реч је о студији о аграрним односима из 1911. године коју је написао торонталски поджупан Агоштон Јанко⁵⁸. У петнаестак глава ове књижице он је, поред кратког историјата Жупаније, пружио сажет преглед низа важних питања из области аграра: слободне трговине земљиштем, расподеле земље, миграција, радничког покрета, земљопоседничких категорија и њиховог значаја, проблема управљања већим, средњим и мањим поседима, премирањем и подстицањем пољопривредне производње итд. Студија је тим значајнија ако се узме у обзир да је Јанко својим јавним, али и публицистичким радом обележио последњу деценију и по постојања Торонталске жупаније, те да је изванредно познавао и био упућен у проблематику коју је обрађивао у својим публикацијама.

Отприлике у исто време настало је још неколико значајних социоекономских и аграрних студија које су разматрале питања везана за Торонталску жупанију. Будући да је на прелазу из XIX у XX век у Угарској порасло интересовање за горућа друштвена и привредна питања, то су се у фокусу мађарског научног дискурса нашли проблеми попут тешког положаја сељака и раслојавања сељачког сталежа, јачања и све гласнијих захтева радничког покрета, растућих социјалних тензија и незадовољства, честих миграција становништва итд. Средином 1894. године основано је *Мађарско привредно друштво* (мађ. *Magyar közgazdasági Társaság*), које је годину дана касније покренуло часопис *Привредни преглед* (*Közgazdasági szemle*). Поред тога, у издању Мађарске академије наука, ово удружење објавило је низ публикација мањег обима посвећених социоекономској и аграрној проблематици у различитим мађарским жупанијама. У склопу овог издавачког подухвата, који је понео збирни назив *Жупанијске монографије. Привредне и просветне прилике у Угарској* (*Megyei monográfiák. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota*), током наредне две деценије (закључно са

Jelentés Nagyméltóságú Darányi Ignác magyar kir. földművelésügyi miniszter úrhoz Torontál vármegyere 1906. évben, Budapest 1907; *Jelentés Nagyméltóságú Darányi Ignác magyar kir. földművelésügyi miniszter úrhoz Torontál vármegye 1907. évben*, Szekszard 1907.

⁵⁸ Jánko Ágoston, *Torontál vármegye birtokviszonyai. Tanumány Torontál vármegye birtokviszonyainak fejlődéséről*, Nagybecskerek 1911.

избијањем Првог светског рата), појавило се неколико запажених радова у којима су разматрана актуелна друштвена, привредна и аграрна питања у Торонталској жупанији на почетку XX века.

Хронолошки посматрано, први значајнији рад који припада том низу потиче из 1904. године и носи назив *Торонталска жупанија. Привредна монографија (Torontál vármegye. Gazdasági monographiája)*. Њен аутор био је лутерански пастор из Кикинде, **Игнац Јесенски (Jeszenszky Ignác)**. Рођен 1862. године у Банату, у Темешфибишу (данашњи Фибиш у Румунији), Јесенски је пореклом био из евангелистичке породице чији су се преци у XVIII веку доселили у Јужну Угарску из Туроцке жупаније (данашња северозападна Словачка). Од 1880. до 1885. студирао је теологију у Пожуну, Халеу и Берлину, да би 1887. преузео дужност пастора евангелистичке верске заједнице у Кикинди. Његовом заслугом је 1890. године подигнут евангелистички парохијски дом, као и учионице за вероисповедну школу. Упоредо са свештеничким позивом, Јесенски се бавио и публицистичким радом, па се тако оглашавао чланцима у великобечкеречком *Torontál*-у, великокикиндском *Közlöny*-у, те пештанском књижевном недељнику *Képes Családi Lapok*. За низ чланака о народном здрављу 1893. добио је и јавно признање. Пар година касније (1897), управо у време када су Торонталску жупанију потресале сељачке побуне и немири, појавила се његова прва озбиљнија студија посвећена горућим аграрним питањима под називом *Реч упозорења (Kialtó szó)*. У њој је анализирао положај, односно пропадање сељачког сталежа, истичући неправедну поделу земљишних поседа и поредећи ондашњи положај сељака са оним из 1848. године, а све у настојању да пронађе и објасни узроке нарастајућег друштвеног незадовољства и поменутих сељачких немира. У *Привредној монографији Торонталске жупаније* из 1904. Јесенски је обрадио следеће тематске целине: *Историјски услови, Површина, клима и земљиште Торонтала, Катастарски подаци, Пољопривредна пракса, Расподела земљишта, Могућности за експлоатацију земљишта, Хипотекарно оптерећење, Пољопривредне културе, Торонталске млекарске задруге, Колонизација и Раднички услови*. Умро је у Будимпешти 1925. године.

Друга студија о Торонталској жупанији из едиције *Megyei monografiák* појавила се 1912. године. Реч је о раду жупанијског архивара **Ференца Сентивањија** (Szentiványi Ferencz), који носи наслов *Торонталска жупанија. Стање привреде и друштва у првој деценији XX века*⁵⁹. Њиме су обухваћене четири битне тематске целине: 1) *Примарна производња*; 2) *Индустрија. Трговина и кредити. Промет (саобраћај)*; 3) *Здравство. Национални покрети. Осигурање радника*; 4) *Жупанијске финансије*. Годину дана раније (1911), Сентивањи је у склопу исте едиције штампао свој рад о урбаном развоју Великог Бечкерека и значају седишта Торонталске жупаније⁶⁰, а *Мађарски зборник за друштвене науке* пренео је у два своја броја његову расправу о миграционим кретањима на подручју Торонталске жупаније⁶¹.

Низ социо-економских и аграрних студија о Торонталској жупанији на прелазу из XIX у XX век затвара докторска дисертација **Ладислава Шварца** (Ladislaus Schwarz) из 1914. године. Шварц се родио 1890. у Будимпешти, у земљопоседничкој породици. Ту је 1908. са одличним успехом завршио Вишу евангелистичку гимназију, а затим као добровољац ступио у једногодишњу војну службу при 10. царско-краљевском хусарском пуку. По одслужењу војног рока, 1909. године започео је студије на Краљевској високој пољопривредној школи у Берлину, које је окончао 1911. Високо образовање наставио је у Халеу, где се специјализовао у области земљорадње и усева. На наговор професора и царског саветника др Ф. Волтмана (Wohlmann), за тему докторске дисертације, коју је посветио свом оцу, одабрао је пољопривреду Торонталске жупаније. Шварцова теза носи назив *Пољопривреда Торонталске жупаније, нарочито њеног северног дела, на основу климатских и земљишних услова*⁶². Она је подељена на увод (у ком је дат географски опис Торонталске жупаније као дела Баната и Велике мађарске

⁵⁹ Szentiványi Ferencz, *Torontál vármegye. Közgazdasági és socialis állapota a XX század első tizedében*, Budapest 1912.

⁶⁰ Szentiványi Ferencz, *Nagybecskerek város fejlődése és jelentősége*, Budapest 1911.

⁶¹ Szentiványi Ferencz, „Torontál megye vándorlási mozgalmáról 1”, *Magyar Társadalom tudományi Szemle*, 1911. 4. évf., 4. sz., 305–332; Исти, „Torontál megye vándorlási mozgalmáról 2”, *Magyar Társadalom tudományi Szemle*, 1911. 4. évf., 5. sz., 354–389; о Сентивањију в.: Borovszky S., *нав. дело*, 296.

⁶² Ladislaus Schwarz, *Die Landwirtschaft des Komitat Torontál insbesondere seines nördlichen Teiles auf Grund der Klima- und Bodenverhältnisse. Ein Beitrag zu den Agrarstudien des Banats*, Halle 1914.

(Панонске) низије) и два дела неједнаке дужине. У првом, који обухвата три поглавља, приказани су климатски услови, геолошки постанак и састав земљишта у Торонталској жупанији. Четири главе другог дела разматрају различите аспекте пољопривреде, попут општих аграрних односа, питања земљишне својине и вредности земљишног поседа, кредитних установа и задругарства, цена пољопривредних производа, саобраћајних услова, одабира биљних култура, сточарства, употребе механизације итд. Из списка коришћене литературе види се да је Шварц користио радове Јанка и Мартона, а из кратке захвалнице на крају излагања сазнаје се да му је и сам Мартон помагао у писању дисертације.

Култура. Публикације Торонталског мађарског културног друштва. Посебну скупину извора чине публиковани годишњи извештаји о раду *Торонталског мађарског културног друштва* (мађ. *Torontálmegyei magyar közművelődési egyesület*). Ово друштво основано је 1885. године у Великом Бечкереку са циљем да шири мађарски језик и културу на подручју Торонталске жупаније, што је било у складу са мађаризаторским тежњама угарских власти тог времена⁶³. У Историјском архиву Зрењанин данас се, осим Статута овог Удружења из 1889. године⁶⁴, чувају и његови годишњаци и годишњи извештаји које је уређивао новински уредник **Јанош Шомфай** (Somfai János)⁶⁵. Сачувани су годишњаци из 1908, 1911, 1913. и 1914. године⁶⁶. Изгледа да је делатност Удружења утихнула у

⁶³ О раду овог друштва в. напред одељак о мађаризацији.

⁶⁴ *A Torontálmegyei Magyar Közűvelődési Egyesület alapszabályai*, Nagy-Becskerek 1889.

⁶⁵ **Јанош Шомфай** се родио 1871. године у Будимпешти. Доселио се 1902. у Велики Бечкерек, где је одмах почео да сарађује у листу *Torontál*, да би од 1908. до 1917. обављао дужност његовог главног уредника. Упоредо са тим развио је живу списатељску и публицистичку активност. Написао је велики број новела и позоришних комада. Био је члан књижевног удружења „Јанош Арањ” из Темишвара, као и секретар *Торонталског мађарског културног друштва*. Умро је 1941. године у Великом Бечкереку (О Шомфайу в.: Kalapis Z., *нав. дело*, III, 125–126, као и: F. Nemet, *Istoriya štampe...*, 64.

⁶⁶ Somfai János, *Torontálmegyei magyar közűvelődési egyesület évkönyve 1908*, Nagybecskerek 1909. Исти, *Torontálmegyei magyar közűvelődési egyesület évkönyve 1911*, Nagybecskerek 1912. Исти, *Torontálmegyei magyar közűvelődési egyesület évkönyve 1913*, Nagybecskerek 1914. Исти, *Torontálmegyei magyar közűvelődési egyesület évkönyve 1914*, Nagybecskerek 1915. Из ових годишњака и годишњих извештаја може се уочити да је председништво Друштва листом било сачињено од највиших жупанијских чиновника – великог жупана Лајоша Делиманића (председника), поджупана Агоштона Јанка (потпредседник), главног жупанијског бележника Ернеа Винцехидија (директор), те најутицајнијих људи из жупанијског миљеа – директора основних и средњих школа (Јожеф Балажи, Лајош Књашко, Иштван Веглинг), уредника новинских листова (Јанош Шомфай) и штампара (Реже Мајер), те правника (Имре Варади) и свештених лица (Нандор Јесенски). Покровитељ (добротвор) Друштва био је гроф Гвидо Карачоњи.

време Првог светског рата, јер су из тог периода уместо годишњака сачувани само годишњи извештаји, знатно умањеног обима – за 1915. и 1916. годину⁶⁷.

Остатак библиотечке грађе Историјског архива Зрењанин који се односи на Торонталску жупанију чине акта удружења и установа најразличитије провенијенције: почев од *Статута и кућног реда Жупанијске окружне болнице у Великој Кикинди*⁶⁸ и *Правилника жупанијског Лекарског удружења*⁶⁹, преко *Статута Торонталског ватрогасног савеза* из 1891⁷⁰ и *Торонталског кинолошког и коњичког друштва*⁷¹, до аката *Торонталских локалних железница*⁷² и *Горњеторонталске водне задруге*⁷³. Такође је сачуван и публиковани попис становништва Торонталске жупаније из 1871. године који је приредио главни жупанијски књиговођа **Агоштон Кринер**⁷⁴.

Занимљиву публикацију представља књижица подужег наслова *Отварање новосаграђеног седишта Торонталске жупаније и свечане беседе одржане на ванредној седници 16. и 17. јануара 1888. приликом откривања портрета Његове Екселенције председника владе Калмана Тисе*⁷⁵. У њој су штампане беседе које су овим поводом одржали жупанијски јавни бележник (касније поджупан) Ласло Даниел, његов брат и жупанијски велепоседник Јанош, те великобечкеречки надрабин др Мор Клајн.

⁶⁷ Somfai János, *Torontálvármegyei magyar közművelődési egyesület évi jelentése az 1915-ik évről*, Nagy-Becskerek 1916; Somfai János, *Torontálvármegyei magyar közművelődési egyesület évi jelentése az 1916-ik évről*, Nagy-Becskerek 1917.

⁶⁸ *Torontál vármegye nagykikindai közkórházának alapszabályai és házirendje*, Nagy-Kikinda 1905; *Torontál vármegye nagykikindai közkórházának alapszabályai és házirendje*, Nagy-Kikinda 1912;

⁶⁹ *A Torontálvármegyei orvos-egyesületenek mint az Országos Orvos-Szövetség fiok szövetségének alapszabályai*, Nagy-Becskerek 1900.

⁷⁰ *Torontálvármegyei tűzoltó szövetség módosított alapszabályai*, Nagybecskerek 1891.

⁷¹ *A Torontálvármegyei agarász és lovas egyelet alapszabályai*, Nagy-Kikinda 1901.

⁷² *A torontáli helyi érdekű vasutak betegsegélyző pénztárának alapszabályai*, Nagy-Becskerek 1896; *A Torontáli helyi érdekű vasutak betegsegélyző pénztárának alapszabályai és utasítása*, Nagy-Becskerek 1897; *V. Függelék a Torontáli helyi érdekű gőzmozdonyu vasutra vonatkozó engedélymányhoz*, Nagy-Becskerek 1898.

⁷³ *Felső-Torontáli ármentesítő társulat 1901. évi munkaprogramja ésköltségelő irányzata (Програм рада и процена трошкова Горњеторонталске водне задруге за 1901. годину)*, б. м., б. г.; *A Felső-Torontáli ármentesítő és belvízszabályozó társulat alapszabályai (Статут Горњеторонталске водне задруге)*, Nagy-Kikinda 1908.

⁷⁴ Krüner Ágoston, *Torontál vármegye 1870-ik évi népszámlálása*, Nagybecskereken 1871.

⁷⁵ *Torontál vármegye ujonnan épült székházának megnyitása és nagyméltóságú Tisza Kálmán miniszterelnök úr arcképének leleplezése alkalmából 1888. évi január hó 16. és 17-én tartott rendkívüli közgyűlésben előadott ünnepi beszédek*, Nagy-Becskerek 1888.

Торонталска жупанија у мађарској историографији

Повесница Торонталске жупаније Агоштона Барања. Будући да је за сво време свог постојања Торонталска жупанија представљала израз и отелотворење мађарске националне и државотворне идеје, сасвим је логично да је највише трага оставила управо у остварењима мађарске историјске науке. Први покушај свеобухватног историографског приказа прошлости Торонталске жупаније јавља се средином XIX века, пар година пред избијање Револуције 1848/49. Архивар Торонталске жупаније **Агоштон Барањ** (Bárány Ágoston) штампао је 1845. године у Будиму своју књигу *Torontál vármegye hajdana* (*Повесница Торонталске жупаније*), у чијем писању је имао помоћ и подршку шездесеторице сарадника, најразличитијих друштвених статуса и националности – од жупанијских и градских чиновника, преко црквених великодостојника и сеоских учитеља до војних лица. Међу њима су се нашли истакнути интелектуалци, чланови Мађарског ученог друштва⁷⁶, као и високи племићи и државници, попут угарског палатина надвојводе Јозефа или грофа Иштвана Сечењија. Њихов списак дат је на самом почетку књиге.

Агоштон Барањ родио се 1798. године у Мишколцу⁷⁷. Студирао је права и са 23 године постао адвокат у Пешти. Доселио се 1825. године код свог рођака у Бегеј Свети Ђурађ (данашње Житиште), где је помагао у управљању газдинством, да би потом ступио у жупанијску службу – најпре је обављао дужност жупанијског подбележника, а затим и архивара. За то време почео је да се занима за прошлост Баната и пише радове из те области, на основу чега је 1836. године изабран за дописног члана Мађарског ученог друштва. Два његова најзначајнија рада су

⁷⁶ **Мађарско учено друштво** (мађ. *Magyar Tudós Társaság*) основано је 1825. године на иницијативу грофа Иштвана Сечењија, а 1858. променило је назив у **Мађарска академија наука** (мађ. *Magyar Tudományos Akadémia*). Оснивање ове установе имало је посебан значај у мађарској историји, јер се од тог датума обично рачуна почетак тзв. **Реформског доба** у Мађарској (1825–1848), које се одликовало модернистичким тенденцијама и струјањима, јачањем мађарске националне свести и романтичарског покрета.

⁷⁷ О Агоштону Барању в. следеће радове: Szentkláray Jenő, *Debreczeni Bárány Ágoston éléte és munkái*, Budapest 1914; Kalapis Z., *нав. дело*, I, 78–79; Агнеш Озер, „Мађарска историографија XIX века у Банату”, у публикацији: Миодраг Матицки, Видојко Јовић (ур.), *Банат кроз векове. Слојеви културе Баната*, Београд 2010, 647–661; Németh Ferenc, „Bárány Ágoston (1798–1849) – egy reneszánsz lélek a reformkori Torontálban”, *Marosvidék* 2010, 2, sz. 8–13.

*Прошлост Торонталске жупаније (Torontál vármegye hajdana)*⁷⁸ и *Споменици Тамишке жупаније (Temes vármegye emléke)*. Први је штампан у Будиму 1845, а други у Великом Бечкереку 1848. године (био је то један од првих наслова из „печаторезнице” чувеног локалног штампара Франца Паула Плајца). Барањ је умро 11. априла 1849. године у Макоу, где се склонио са остатком жупанијске администрације, након што су српске снаге почетком те године заузеле Велики Бечкерек. Непосредно пред смрт био је именован за почасног торонталског поджупана⁷⁹. О 40. годишњици штампања његовог историјата Торонталске жупаније, у Великом Бечкереку му је 1885. године подигнута спомен-плоча на кући у којој је живео (према неким наводима, реч је о првом спомен-обележју те врсте у овом граду). Непуне три деценије касније (1914), чувени завичајни историчар Баната Јене Сентклараи (Szentkláray Jenő) посветио му је једну монографију испред Мађарске академије наука.

Барањев историјат невеликог је обима. Писан је китњастим стилем и подељен је на два дела: први обухвата укупно 23 кратких поглавља која се баве историјом, географијом, демографијом, друштвеним приликама итд, а други историјску грађу и изворе који су коришћени за потребе главног излагања.

Првих пет поглавља приказују прошлост Торонталске жупаније од античког доба до 1779. године и инкорпорације царског (Тамишког) Баната у систем мађарских жупанија (тзв. Провинцијал). Она редом обухватају следећа раздобља: 1) од времена Дачана до времена Арпада; 2) од времена Арпада до 1300. године (династичке смене у средњовековној Угарској); 3) од 1300. године до Јаноша Запоље; 4) од времена Запоље до Пожаревачког мира (1718); 5) од Пожаревачког мира до укидања Тамишког Баната (1779).

У шестом поглављу (*Torontál vármegye nevezete*) опширно је размотрена етимологија имена Жупаније, мада порекло назива „Торонтал” није до краја разјашњено. Преосталих седамнаест поглавља баве се различитим друштвеним, географским, етнографским и културним аспектима Торонталске жупаније у

⁷⁸ Буквалан превод наслова гласи: *Торонталска жупанија некада*, а у старијој литератури у оптицају су преводи *Старо доба Торонталске жупаније* или *Повесница Торонталске жупаније* (прим. Ф. К.).

⁷⁹ Borovszky S., *нав. дело*, 477.

периоду од прве половине XIV до друге половине XVIII века, тј. од периода њеног првог помена до периода њене обнове. То су следеће главе: 1) *Старе границе (Régi határai)*; 2) *Срезови и чиновништво (Járásai tisztkara)*; 3) *Жупанијске скупштине и печат (A' vármegye gyűlései 's pecsétje)*; 4) *Градови и насеља (Városai, helységek)*; 5) *Тврђаве (Várai)*; 6) *Насеља која су раније била у другим жупанијама (Még néhány hajdan külvármegyei helyek)*; 7) *Порези (Adózásai)*; 8) *Војска (Honvédelem)*; 9) *Новчане прилике (Pénzviszonyok)*; 10) *Папски порез (Pápai adó)*; 11) *Вероисповести (Vallás)*; 11) *Староседеоци (Régi lakosok)*; 12) *Челни људи и властела (Főnökök, birtokosok 's a't)*; 13) *Опатије и манастири (Apátságok 's monostorok)*; 14) *Земаљски сабор и народни посланици (Országgyűlés 's követek)*; 15) *Марљивост и начин живота (Szorgalom, életmód)*; 16) *Књижевност (Irodalom)*.

У другом делу књиге приложено је укупно 36 различитих повеља или кратких извода из повеља, у којима се спомиње Торонталска жупанија или насеља која су са њом у вези. Аутор је у њих имао увид захваљујући сарадницима из архива у Будимпешти, Темишвару, Печују и другим местима.

Барањев историјат наишао је на велики одјек и интересовање, не само у Торонталској, већ и у суседним жупанијама (Бачкој, Чонградској, Тамишкој, па чак и Пештанској). О томе сведочи списак од близу 400 претплатника – појединаца и разних служби – који је дат на самом крају књиге. Каснији историчари банатског поднебља (Сентклараи, Милекер, Рајић и др.) у својим радовима често су се користили овом књигом и позивали на њене наводе.

Завичајна историографија банатских Шваба⁸⁰. Барањева повесница Торонталске жупаније појавила се у предвечерје четрдесетосмашке Револуције, којом не само да је из темеља поремећен до тада чврсто устаљен друштвени поредак, већ је добрим делом измењена и политичко-географска карта Јужне Угарске. Ово се одразило и на Торонталску жупанију, која је накратко престала да

⁸⁰ Банатске Швабе овде су поменуте у одељку о Жупанији у мађарској историографији јер су представници њихове интелигенције, а нарочито историчари, стајали под јаким мађарским утицајем и често били мађаризовани. Примера ради, Лудвиг Грин је променио своје име у Лајош Бароти; Теодор Ортмајер постао је Тивадар Ортваи, Леонард Бем је своју *Историју Тамишког Баната* штампао на мађарском језику, а и чувени Јохан Хајнрих (Јанош Хенрих) Швикер је од српске историографије својевремено био означен као *првоборац мађарске националне идеје* (Миховил Томандл, „Преписка између Ј. Х. Швикера и епископа Теофана Живковића”, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* IX, Нови Сад 1936, 78).

постоји, будући да је, заједно са осталим банатским жупанијама – Тамишком и Крашовском – сведена на ниво округа у саставу нове круновине (Kronland) Аустријског царства: Војводства Србије и Тамишког Баната.

Формирањем Војводства нису били незадовољни само Мађари, којима је оно представљало својеврсну казну за пораз у Револуцији, већ и Срби чији су захтеви за Војводином били радикално другачији у односу на постигнуто. Након заплета и неуспеха Аустријског царства на спољнополитичком плану, притисак и незадовољство Мађара довели су до укидања ове провинције 1860. године и враћања жупанијског уређења. Ово се хронолошки поклопило са почецима банатске завичајне историографије, чије су рађање обележила два историјата Тамишког Баната, а који су се 1861. године појавили у Белој Цркви и Великом Бечкереку. Реч је о радовима двојице мађаризованих банатских Шваба – **Леонарда Бема** (Leonhard Böhm)⁸¹ и **Јохана Хајнриха Швикера** (Johann Heinrich Schwicker)⁸²; Бем и Швикер налазе се на почетку плејаде швапских завичајних историчара који ће у својим опусима детаљно и квалитетно документовати прошлост Баната, а којој припадају: **Лудвиг (Лајош) Бароти-Грин, Теодор Ортваи-Ортмајер, Франц Ветел, Феликс Милекер, Лео Хофман** и др. Ови аутори писали су углавном о немачкој колонизацији Баната, његовој црквеној историји, познатим личностима или прошлости банатских насеља⁸³. Њихови радови настали су на основу богате архивске грађе из бечких, будимпештанских, темишварских и архива других банатских насеља, изражавају се стотинама библиографских јединица и сведоче о снажном интересовању за прошлост Баната. Мада су многи од њих разматрали појединачне феномене из области историје, културе, друштва, демографије,

⁸¹ Leonhard Böhm, *Geschichte des Temeser Banats*, Weisskirchen 1861; о Бему в.: Živan Ištvanić, *Leonard Bem (1833–1924). Biografija i bibliografija*, Bela Crkva 2010; Felix Milleker, *Leonhard Böhm, der Monograph des Banats: sein Leben und seine Werke (1833–1924)*, Belacrkva 1925.

⁸²О Швикеру в.: Филип Крчмар, „Јохан Хајнрих Швикер и његов друштвени ангажман у Великом Бечкереку”, *Истраживања* 22, Нови Сад 2011, 233–245.

⁸³О немачкој завичајној историографији у Банату в.: Alexander Krischan, *Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie. Bio-bibliographische Skizzen*, Freiburg 1983; Anton Scherer, *Felix Milleker (1858–1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen, Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Werschetz (Banat)*, München 1983; Rastko Rašajski, *Bibliografija radova Feliksa Milekera*, Vršac 1995.

етнологије итд. Торонталске жупаније⁸⁴, ипак је недостајао један свеобухватан историјски преглед ове области какав је пре њих дао Агоштон Барањ.

Радови Јенеа Сентклараија. Овај недостатак исправљен је научним опусом **Јенеа Сентклараија** (мађ. Szentkláray Jenő), који је, обрађујући прошлост Баната, постао не само незаобилазна фигура у оквирима његове завичајне историографије, већ и важна историјска личност друге половине XIX и почетка XX века, која је имала запажену улогу у јавном животу Торонталске и Тамишке жупаније.

Сентклараи се родио 1843. године у Арачи (Врањево) крај Турског (Новог) Бечеја као **Евгеније Недић**, у мешовитом браку житарског трговца Наума Недића и Жофије Салаи, пореклом из Чантавира. Наводно је због мајчиног прозелитизма крштен у месној цркви св. Кларе, због чега ће касније, када се сасвим буде помађарио, узети презиме Сентклараи. Основну школу завршио је у Турском Бечеју, док се не може са сигурношћу утврдити где је похађао гимназију; највероватније је ниже разреде слушао у Великом Бечкереку, а више у Сегедину или Темишвару. По завршетку гимназије, у Темишвару је уписао Теолошки факултет. За свештеника је заређен средином 1866. године. Кратко је био капелан у Штајерлаку (данашња Анина у Румунији), а након тога вероучитељ Реалне и управник католичке вероисповедне школе у Кикинди. Затим се вратио у Темишвар, где је био капелан, професор гимназије и секретар *Јужномађарског историјског и археолошког друштва* (мађ. *Délmagyarországi történelmi és régészeti társulat*). Две деценије (1873–1893) провео је као свештеник у Турском Бечеју. Дописни члан Мађарске академије наука постао је 1882. године, а 1883. стекао је и докторску титулу, одбранивши хабилитациону тезу из завичајне историје. Недуго потом (1885) постао је и почасни члан Српског ученог друштва, а од 1910. и редовни члан

⁸⁴Тако је нпр. Лудвиг Бароти-Грин, рођен у Перјамошу (у Торонталској жупанији), написао историју свог родног места: Ludwig Baroti-Grün, *Geschichte von Perjamos. Seinen Landesleuten freundlichst gewidmet*, Perjamosch 1889, док је Теодор Ортваи-Ортмајер, његов колега и такође мађаризовани Шваба, написао, поред *Историје Чанадске бискупије* и *Историје Тамишке жупаније и града Темишвара*, и историју главног града Торонталске жупаније Великог Бечкерек (1871): OrthwayTivadar, *Nagy-Becskerek, Temeswar* 1871.

Матице српске у Новом Саду⁸⁵. Од 1893. до смрти (1925) био је викар Чанадске бискупије са седиштем у Темишвару⁸⁶.

Своју академску каријеру Сентклараи је започео преводилачким радом, да би се убрзо посветио проучавању прошлости Баната. Нарочито се интересовао за средњовековни период, а касније и за XVIII и XIX век. Објавио је низ књига и прилога у разним научним часописима, од којих ће овде бити споменути само најважнији: *Античка насеља у Торонталу дуж Тисе*⁸⁷, *Мађаризација улица и тргова Великог Бечкерека – црнице из историје града и околине*⁸⁸, *Сто година новије историје Јужне Угарске*⁸⁹, *Бечкеречка тврђава*⁹⁰, *Историја пловидбе Дунавом*⁹¹, *Обнова чанадске бискупске цркве*⁹², *Досељавање Влаха у Банат у прошлом веку*⁹³, *Историја српских манастира и споменика у Јужној Угарској*⁹⁴, *Владавина Клаудијуса Флоримунда Мерсија у Тамишком Банату*⁹⁵, *Живот и радови Агоштона Барања Дебреценија*⁹⁶, *Историја Тамишке жупаније*⁹⁷. Већ летимичан поглед у овај делић Сентклараијеве библиографије открива ширину и разуђеност његових истраживачких афинитета.

Од радова који се баве феноменом Торонталске жупаније и директно су са њом у вези, посебно се издвајају два: *Сто година новије историје Јужне Угарске (Баната), Мађаризација улица и тргова Великог Бечкерека – црнице из историје града и околине* и *Бечкеречка тврђава*.

Први је настао по налогу и у складу са одлукама конференције банатских градова и жупанија (Торонталске, Тамишке и Крашовске), одржане у Темишвару

⁸⁵Borovszky S., *нав. дело*, 296.

⁸⁶ О Сентклараију в.: Kalapis Zoltán, *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból III, Újvidek* 2002, 191–192; Anton Peter Petri, *Biografisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992, 1914–1915; Borovszky S., *нав. дело*, 295–296.

⁸⁷ Szentkláray Jenő, *Torontáli őstelepek a Tisza mentén*, Temesvar 1877.

⁸⁸ Szentkláray Jenő, *Nagy-Becskerek utcáinak és tereinek magyarosítása: vonások a vidéki és város történetéből*, Nagybecskerek 1879.

⁸⁹ Szentkláray Jenő, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*, Temesvar 1879.

⁹⁰ Szentkláray Jenő, *A becskerek vára*, Budapest 1886.

⁹¹ Szentkláray Jenő, *A dunai hajóhadak története*, Budapest 1886.

⁹² Szentkláray Jenő, *A csanádi püspöki kápolna újjáalakításáról*, Budapest 1891.

⁹³ Szentkláray Jenő, *Oláhok költözése Dél-magyarországra a múlt században*, Budapest 1891.

⁹⁴ Szentkláray Jenő, *A szerb monostoregyházak történelem emlékei Délmagyarországon*, 1908.

⁹⁵ Szentkláray Jenő, *Mercy Klaudius Fl. Kormányzata a Temesi Bánságban*, 1909.

⁹⁶ Szentkláray Jenő, *Debreczeni Bárány Ágoston éléte és munkái*, Budapest 1914.

⁹⁷ Szentkláray Jenő, „Темес várмегье története”, у публикацији: Borovszky Samu dr (†), *Темес várмегье és Temesvár*, Budapest 1914.

18. новембра 1878. године⁹⁸. Овај скуп уприличен је на иницијативу власти Тамишке жупаније, у циљу договора и припрема за Центенијалну прославу која је одржана наредне, 1879. године, а којом је обележен велики јубилеј стогодишњице присаједињења Баната Угарској (1779–1879), односно обнове жупанија на овом подручју. Сентклараи је претходно у априлу 1878. изабран за члана делегације Торонталске жупаније за припрему прославе у Великом Бечкерекy⁹⁹. Према одлуци поменуте конференције, Сентклараију је одређено 250 дуката на име ауторског хонорара и 500 форинти на име путних трошкова за потребе архивских истраживања¹⁰⁰. Он се већ почетком 1879. нашао у Бечу, где је провео пар недеља истражујући у тамошњим архивима; у исто време добио је додатну новчану помоћ за штампање свог историјата, у виду 200 форинти које је даровао последњи живи потомак породице Ницки¹⁰¹. Бечкеречка штампа пратила је активности у вези са настанком ове споменице и доносила позиве на претплату, будући да је у пролеће 1879. обелодањено да ће књига, како би била учињена доступнијом већем броју људи, излазити у свескама; чак је стављено у изглед да ће се појавити и у немачком издању, а гроф Чеконић обзнанио је да ће сносити трошкове њеног опремања¹⁰².

Упоредо са прикупљањем материјала за *Новију историју Баната*, Сентклараи је писао и једну брошуру под називом *Мађаризација улица и тргова Великог Бечкерекa – цртице из историје града и околине*. Овај рад, који је у наставцима објављиван у локалном листу *Torontál*, имао је да пружи научно утемељење о мађарском карактеру Великог Бечкерекa и околине, те тако оправда политичку меру која је предузета у септембру исте године, када су приликом Центенијалне прославе у овом граду улице и тргови жупанијског седишта добили

⁹⁸ „Miscellen. Die Reinkorporierungsfeier des Banates”, *GBWb* 47, 23. November 1878, 15.

⁹⁹ „Aus dem Torontaler Comitete”, *GBWb* 15, 13. April 1878, 8–9. Централна прослава одржана је у Темишвару, престоници Баната и Тамишке жупаније.

¹⁰⁰ „...Mit der Abfassung dieses Werkes wurde der renommierte vaterländische Geschichtsforscher Herr Eugen Szentklaray, Pfarrer in Török-Becse betraut und wurden demselben zur Erforschung der Archive 500 fl. auf Reisekosten angewiesen und ein Honorar von 250 Dukaten ausgesetzt. „Miscellen (Die Reinkorporierungsfeier des Banates)”, *GBWb* 47, 23. November 1878, 15.

¹⁰¹ „Miscellen (Temesvar, 21. Jänner. Zur Centennialfeier der Einverleibung des Temeser Banats)”, *GBWb* 4, 25. Jänner 1879, 15. **Кристоф Ницки** (1725–1787) је био утицајни државник у време Марије Терезије и Јосифа II, који је имао великих заслуга за враћање царског Баната у мађарски жупанијски систем. Био је краљевски комесар и први велики жупан Тамишке жупаније иза 1779. године.

¹⁰² „Miscellen”, *GBWb* 16, 12. April 1879, 15.

своје прве, мађарске званичне називе. Сентклараи је претходно јавно прочитао свој рад, који је дељен присутној публици у виду памфлета¹⁰³.

Средином осамдесетих година, вршена је рестаурација и проширење Жупанијске палате у Великом Бечкереку¹⁰⁴. Том приликом су у њеном дворишту приликом ископавања темеља пронађени остаци некадашње бечкеречке тврђаве. Сентклараи, у то време већ признати ауторитет у област банатске медиевистике¹⁰⁵, био је поново позван од жупанијских званичника, овог пута да испита занимљиве налазе. Као резултат ових истраживања, 1886. године појавила се његова књижица под називом *Бечкеречка тврђава (A becskerekі vár)*¹⁰⁶. Њен значај за Торонталску жупанију састоји се у чињеници да је аутор, настојећи да утврди тачно време оснивања бечкеречке тврђаве, подробно обрадио најстарију прошлост Жупаније, па је чак у више наврата исправио и допунио Барања. Можда најважнија исправка састоји се у томе да је Сентклараи померио порекло Торонталске жупаније са 1333. на 1326. годину, захваљујући анализи средњовековних мађарских повеља у које Барањ очигледно није имао увид¹⁰⁷. Такође, Сентклараи је био и први који је указао на чињеницу да Бечкерек није био првобитно седиште Торонталске жупаније, него Бечеј, због чега се и сама жупанија у више наврата током Средњег века називала „бечејском”.

¹⁰³О томе, као и о самој Центенијалној прослави, која је одржана у Великом Бечкереку од 20. до 23. септембра 1879. в.: „Hundertjährige Feier des Wiedereinverleibung des „Temeser Banats” 1779–1879, abgehalten vom Torontaler Comitatus und der Stadt Gr.-Becskek am 20., 21., 22. und 23. September 1879”, *GBWb* 39, 27. September 1879, 7-9; József Szulik, „A „temesi Bácságának” az anyaországhoz visszacapcsolása százados évfordulójára, 1879”, *Torontál* 39 sz., 1879. szeptember 25, 1. o.; „A centennáriumi ünnepélyek lefolyása”, *Torontál* 39 sz., 1879. szeptember 25, 2-4. o.; „A nagybecskereki közs. főgymnázium ünnepélyes megnyitása 1879. szept. 23”, *Torontál* 39 sz., 1879. szeptember 25, 4. o.; „Hirharang”, *Torontál* 39 sz., 1879. szeptember 25, 5–6. o.

¹⁰⁴О томе в.: Весна Мајсторовић, Весна Каравида, Бојан Којичић (= В. Мајсторовић и др.), *Познати архитекти и њихове грађевине у Великом Бечкереку крајем XIX и почетком XX века*, Зрењанин 2009; Весна Мајсторовић, Ванда Војводић-Мицова, Ибоја Тошков, *Градска кућа Зрењанина – стара дама непролазног сјаја (= Градска кућа Зрењанина...)*, Зрењанин 2011.

¹⁰⁵Један детаљан извештај о Сентклараијевом проучавању порекла средњовековне базилике у његовој родној Арачи: „Ein Ausflug zu den Agacser Ruinen”, *GBWb* 21, 25. Mai 1878, 11.

¹⁰⁶У Историјском архиву Зрењанин постоји превод овог рада на српски језик (*Бечкеречки град*), који је 1954. године урадио Тимотије-Тима Рајић.

¹⁰⁷Ради се о тзв. *Зичијевом дипломатичком зборнику* (пун назив: *Codex Diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*), који је објављен 1871. године у Пешти, у издању Мађарског историјског друштва.

Жупаније и градови Угарске: Монографија Торонталске жупаније Шамуа Боровског. Крајем XIX и почетком XX века, *Мађарска академија наука* (*Magyar Tudományos Akadémia*) покренула је и развила колосалан енциклопедијски пројекат под називом *Жупаније и градови Угарске* (*Magyarországi vármegyei és városai*). Овим подухватом, који је свакако био подстакнут тада актуелном Миленијумском изложбом и обележавањем хиљадугодишњице Мађара у Панонску низију, било је предвиђено издавање низа монографија о мађарским жупанијама и градовима, у којима би темељно били обрађени историја, географија, култура, уметност, привреда, природне одлике и др. аспекти различитих крајева мађарског дела Монархије. Главни уредник ове едиције, у оквиру које је од 1896. до 1914. године публиковано преко двадесет монографија различитих угарских жупанија¹⁰⁸, био је др **Шаму Боровски** (Borovszky Samu), члан Мађарске академије наука, Мађарског друштва историчара, Мађарског хералдичког и генеалогског друштва и Мађарског етнографског друштва¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Од 1896. до 1914. године, едицијом *Жупаније и градови Угарске* биле су обухваћене следеће жупаније и значајни градови: Абаујторнска жупанија и Кошице (1896), Ријека и мађарско-хрватско Приморје (1897), Вашка жупанија (1898), Њитранска жупанија (1899), Саболчка жупанија (1900), Бихарска жупанија и Велики Варадин (1901), Баршка жупанија (1903), Гемеркишхонтска жупанија (1903), Пожунска жупанија и Пожун (1904), Земплинска жупанија и Шатораљухељ (1905), Хонтска жупанија и Шелмецбања (1906), Коморанска жупанија и Коморан (1907), Острогонска жупанија (1908), Ђерска жупанија (1908), Сатмарска жупанија и Сатмарнемети (1908), Бач-Бодрошка жупанија (1909), Пештанско-пилишка шолт-кишкунска жупанија – I том (1910), Ноградска жупанија (1911), Пештанско-пилишка шолт-кишкунска жупанија – II том (1911), Торонталска жупанија (1912), Шомођска жупанија (1914), Тамишка жупанија и Темишвар (1914).

¹⁰⁹ Боровски се родио 25. октобра 1860. године у Бачордашу (данашње Каравуково), у породици пољског порекла. Похађао је словачку основну школу у Пинцеду (данашње Пивнице), а мађарски је научио тек у Салонти, где се породица преселила након очевог губитка посла и где је 1870. уписао гимназију. Гимназијско образовање је наставио у Бекешу (1873) и протестантској гимназији у Будимпешти (1876). Студирао је у мађарској престоници у доста тешким породичним приликама и радећи више допунских послова како би издржавао себе и породицу. Дипломиравши 1883, започео је угледну академску каријеру захваљујући утицајним менторима у Мађарској академији наука. Неко време био је секретар председника Мађарске академије наука и ранијег председника мађарске владе Мењхерта Лоњаија. Изабран је 1889. за председавајућег Друштва историчара, а деценију касније и за дописног члана Мађарске академије наука. У међувремену је објавио низ радова из области историје, занимао се и за питања из области угрофинске лингвистике и започео уређивање већ поменуте едиције *Жупаније и градови Угарске*. Такође је био члан Мађарског хералдичког и генеалогског друштва, а последње године живота провео је као секретар *Мађарског друштва историчара* (*Magyar történelmi Társulat*) и уредник историјског часописа *Századok* (*Векови*). Умро је у Будимпешти 24. априла 1912. године. О Боровском в.: Kalapis Z., *нав. дело*, I, 149–150.

У писању монографије *Торонталска жупанија* учествовала су шеснаесторица аутора, међу којима је било жупанијских чиновника и привредника, књижевника и новинских уредника, просветних и научних радника, уметника; више од половине их је потицало са територије саме Жупаније, док је остатак припадао будимпештанским академским круговима¹¹⁰. На преко 600 страница они су обрадили географију, демографију, привреду, културу и историју Торонталске жупаније, из посебан осврт на три њена главна урбана центра: Велики Бечкерек, Велику Кикинду и Панчево. Све ово било је пропраћено обиљем фотографија, карата и планова.

Предговор је написао торонталски поджупан **Агоштон Јанко**, који је већ у уводним редовима свог излагања истакао циљну групу и дидактичку димензију књиге, напоменувши да је она намењена *не само онима који учествују у јавном животу, управи и установама Жупаније, већ и јавности жупанијској*, како би се могли *темељно разумети садашњи и прошли процеси, сагледавати [тренутна] ситуација и избегавати грешке у великој и непрестаној борби, у којој појединац, држава и друштво морају смогнути потребну снагу и кренути у правом смеру*¹¹¹.

Прво поглавље (стр. 1–13), које у кратким цртама приказује природне одлике Торонтала, потписао је универзитетски професор из Будимпеште **Готлиб (Амадео) Швалм**.

Друга целина, знатно обимнија (стр. 14–138), дело је историчара **Едена Рајсига** и посвећена је насељима Торонталске жупаније. У њему је прецизно одређен положај Торонтала у односу на суседне жупаније, предочени су

¹¹⁰ Редакцију монографије чинили су: **Богољуб Алексић**, архивар Торонталске жупаније; **др Геза Цирбус** (Czirbusz Géza), универзитетски проф. из Будимпеште; **Имре Фабијан** (Fabián Imre); **Ђула Фекете** (Fekete Gyula), реформатски свештеник из Кикинде; **Лајош Хараси** (Haraszthy Lajos); **Јанош Грезло** (Grézlo János), краљевски школски инспектор; **Штефан Кауфман** (Stephan Kaufmann, мађ. Kaufmann István), новински уредник из Великог Бечкереча; **Ђула Кишлеги Нађ** (Kisléghi Nagy Gyula), истраживач и археолог из Старог Чанада; **Андор Мартон** (Marton Andor), секретар *Торонталског пољопривредног друштва* са седиштем у Великом Бечкеречу; **Миклош Мориц** (Móricz Miklós), писац и публициста из Будимпеште; **Агоштон Јанко** (Jankó Ágoston), торонталски поджупан; **Еден Рајсиг** (Reiszig Ede), историчар, члан уредништва едиције Жупаније и градови Угарске; **Готлиб Швалм** (мађ. Schwalm Amadé), универзитетски проф. из Будимпеште; **Јанош Шомфай** (Somfai János), уредник великобечкеречког листа *Torontál* и секретар Торонталског Торонталског мађарског културног друштва; **Антал Штрајтман** (Streitmann Antal), сликар и учитељ цртања у великобечкеречкој гимназији; **Ерне Венде** (Vende Ernő), учитељ и историчар.

¹¹¹ Borovszky S., *нав дело*, VII.

статистички подаци са пописа становништва из 1900. године, те побројани сви срезови (мађ. *járások*) са свим насељима, чији је историјат потом обрађен по абecedном реду од Алибунара (*Alibunár*) до Жомбоља (*Zsombolya*). Додатак овом поглављу написао је **Аладар Венде**.

Трећи одељак говори о становништву, односно о народима који су насељавали Торонталску жупанију у време издавања књиге, али и у ранијим периодима (стр. 141–168). О Мађарима, Србима и Румунима писао је наставник цртања великобечкеречке гимназије **Антал Штрајтман**, о Немцима новински уредник **Штефан Кауфман**, а о Бугарима др **Геза Цирбус**.

Поглавља 4–6 баве се економским приликама у Жупанији. Део о водопривреди, односно регулисању водених токова и заштити од поплава, саставио је поджупан Јанко, који се током своје чиновничке каријере активно бавио овим питањима (стр. 171–203). Истакнути пољопривредни стручњак, публициста и секретар *Торонталског пољопривредног удружења* **Андор Маргон** реферисао је о пољопривреди (стр. 204–234), а **Лајош Хараси** о индустрији, трговини, новчарству и саобраћају (стр. 235–255).

Краљевски просветни инспектор **Јанош Грезло** аутор је седме главе, у којој се претресају просветна питања на подручју Торонтала (стр. 256–264). На њу се надовезује приказ културног развоја Жупаније под називом *Књижевност, наука и уметност* (стр. 265–303), где су, осим књижевника, научника и уметника по абecedном реду дате кратке биографије истакнутих композитора, лекара, политичара и јавних радника, новинара, црквених великодостојника и др. знаменитих личности који су својим рођењем, животом, стваралаштвом и радом били везани за подручје Торонталске жупаније. У остатку поглавља, које су написали учитељ **Ерне Венде** и новински уредник **Јанош Шомфай**, анализирани су торонталска штампа, библиотеке и различита културна друштва и удружења.

У наредна два одељка приказан је историјски развој Торонталске жупаније од најстаријих времена до тренутка објављивања књиге. У првом, који се бави праисторијом, наведено је преко стотину археолошких налазишта на тлу Торонтала (стр. 304–328). Унутар другог, у ком је изложена историја Жупаније, разликују се три целине: прва обухвата период од античких времена на простору Баната до 1779.

године (написао **Еден Рајсиг**); друга говори о времену од прикључења Баната Угарској (1779) до аустро-угарске Нагодбе (написао **Богољуб Алексић**), а трећа описује непуна пола века од Нагодбе (1867) до изласка монографије (стр. 331–518).

Једанаесто поглавље даје списак најзначајнијих племићких породица у Торонталској жупанији по абecedном реду (стр. 519–554), уз кратак историјат сваке понаособ и хералдички приказ оних најзначајнијих.

Крај књиге резервисан је за историјате главних торонталских насеља – Великог Бечкерека (стр. 555–582), Велике Кикинде (стр. 583–596) и Панчева (стр. 597–612), а које је написао **Миклош Мориц**.

Монографија се хронолошки завршава у 1911, када је и окончано њено писање¹¹², а штампана је идуће, 1912. године. Из једног документа сачуваног у Историјском архиву Зрењанин, види се да је њен тираж износио 5000 примерака¹¹³. Премда мање-више добро позната у оквирима српске историографије и често цитирана у домаћим радовима, она до данас није у целости преведена на српски, иако би њен превод у великој мери расветлио многе значајне историјске догађаје, процесе и појаве на простору западног Баната, не само у XIX и почетком XX века, већ и у ранијим епохама.

Новија мађарска историографија. У новијој мађарској историографији о Торонталској жупанији незаобилазно је име завичајног историчара **Ференца Немета** (мађ. Németh Ferenc). Током протекле три деценије, Немет је објавио прегршт занимљивих радова у којима је обрађивао махом културне феномене и аспекте Торонталске жупаније. Овде се на првом месту својим значајем истиче његова монографија из 2003. године *Господски свет у Торонталу*¹¹⁴, у којој је приказан друштвени и културни миље торонталског друштва с краја XIX и почетка XX века: дворци, виле и газдинства торонталског велепоседничког племства, затим, ловачке посете аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда ечанском властелинству крај Великог Бечкерека, јавне грађевине у главном граду Жупаније итд. Поред већ поменутог животописа торонталског поджупана Агоштона

¹¹² Предговор Агоштона Јанка датиран је на децембар 1911, а и у електронском каталогу Библиотеке Матице српске 1911. наведена је као година издања.

¹¹³ ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, „Одлука о додели прилога ради издавања монографије Торонталске жупаније”, бр. 133/1912.

¹¹⁴ Németh Ferenc, *Úri világ Torontálban*, Újvidék 2003.

Барања¹¹⁵, Немет је написао и биографију још једне истакнуте личности Торонталске жупаније - сликара, члана Муниципалног одбора, наставника цртања у великобечкеречкој гимназији и директора Торонталске фабрике тепиха и ћилима **Антала Штрајтмана**¹¹⁶. Међу осталим Неметовим радовима који су значајни за схватање Торонталске жупаније у периоду 1860–1918. су они о великобечкеречкој штампи од њених почетака до краја Првог светског рата¹¹⁷, поменутој *Торонталској фабрици тепиха и ћилима*¹¹⁸, сликарским атељеима Великог Бечкерека¹¹⁹ и др. Поједини Неметови радови су превођени са мађарског на српски језик, или су објављивани у виду двојезичних издања, тако да чине и саставни део српске историографије.

Од новијих наслова који се баве Торонталском жупанијом дефинитивно је најзначајнији историјат мађарске племићке породице Ронаи из 2012. године, који је започео Елемер Ронаи (1874–1965), а довршила двојица савремених историчара – Јанош Гилице и Атила Марошвари¹²⁰. Уз сам историјат од најстаријих времена до данашњих дана, у овој књизи дате су биографије најистакнутијих чланова фамилије Ронаи, међу којима су свакако најзначајнији Мориц и Јене Ронаи, торонталски велики жупани у периоду 1871–1873, односно 1891–1902. Уз њихове животописе исцрпно је предочен историјски развој Жупаније у назначеним периодима.

¹¹⁵Németh Ferenc, „Bárány Ágoston (1798–1849) – egy reneszánsz lélek reformkori Torontálban”, Marosvidék 2010, 2. szám, 8–13. o.

¹¹⁶Németh Ferenc, *Streitmann Antal: élete és művészete*, Újvidék 2000.

¹¹⁷Németh Ferenc, *A nagybecskereki sajtó története: 1849–1918*, Újvidék 2004. Српско издање ове монографије објављено је три године касније под називом *Istorija štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918*, Zrenjanin 2007.

¹¹⁸Németh Ferenc, *A torontáli szőnyeg: a szőnyegszövés negyed százada Bánátban Streitmann Antaltól Koválszky Saroltáig*, Újvidék 1993. Преведено на српски као: Ференц Немет, *Торонталски ћилим. Четврт века ткања у Банату*, Нови Сад 1995.

¹¹⁹Ференц Немет, *Taj divni kolorit graždanstva – Likovni život u Velikom Bečkereku u 19. и почетком 20. века*, Зрењанин 2009 (изложбени каталог).

¹²⁰Rónay Ellemer, Gilicze János, Marosvári Atilla (= Rónay Elemér et al.), *A zombori Rónay család története*, Szeged 2012.

Торонталска жупанија у српској историографији

У поређењу са литературом на мађарском језику, листа наслова посвећених Торонталској жупанији на српском језику неупоредиво је краћа. Ову појаву најлакше је објаснити недостатком интересовања српске историјске науке за овај феномен, а затим и њеним тенденцијама да поједине појаве и процесе често посматра из „жабље” перспективе (занемарујући притом шири контекст), те хроничном бољком у виду језичке баријере. Генерација српских историчара која се у Жупанији родила, живела и у својим истраживањима била у стању да користи мађарске, немачке и латинске изворе (Богољуб Алексић, Тима Рајић, Драгољуб Чолић) готово је у целости нестала до почетка осамдесетих година прошлог века. Посебну проблематику представља архива Торонталске жупаније, која се већ деценијама не налази у некадашњем средишту Жупаније – Великом Бечкереку, данашњем Зрењанину, а која је тек делимично истражена и чији је садржај тек у скорије време учињен лакше доступним научној и лаичкој јавности кроз већ поменути едицију научно-информативних средстава о архивској грађи Торонталске жупаније за период од 1779. до 1849. године.

Велике промене које су након Првог светског рата наступиле у начину схватања и тумачења прошлости некадашње Јужне Угарске онемогућиле су истраживање феномена Торонталске жупаније. Овде се у првом реду мисли на општу тенденцију послератног српског, односно југословенског научног дискурса – диригованог понајвише од Историјског друштва у Новом Саду – да избрише, односно потисне из сећања све што би макар издалека подсећало на Аустроугарску, па тако и некадашње жупанијско уређење. Упечатљиво потенцирање Војводине у научној продукцији и публицистици, која је након Првог светског рата у себи објединила некадашње области са различитим државно-правним статусом и историјским развојем унутар Аустроугарске, снажно је утицало да се феномен Торонталске жупаније условно речено потисне из колективног сећања. Примера ради, у зрењанинској завичајној историографији често коришћена и цитирана монографија *Петровград* из 1938. године, посвећена историјату некадашњег (у

међувремену преименованог) жупанијског средишта, има свега пола стране текста посвећеног Торонталу, уопштеног карактера, који не пружа готово никакве озбиљније податке! Комплетан историјат Жупаније сасвим је изостављен или се појављује само у најосновнијим цртама.

Када је реч о конкретним настојањима српске историографије да се расветле поједини феномени, личности, догађаји и периоди постојања Торонталске жупаније, углавном се ради о покушајима да се прикаже њен однос према деловању српског националног покрета у Јужној Угарској. У том смислу значајна су саопштења **Тихомира Николајевића** из међуратног периода¹²¹ и публикована архивска грађа о Светозару Милетићу и Српској народној слободоумној странци коју је у три тома објавио **Никола Петровић** крајем шездесетих и средином осамдесетих година прошлог века¹²². Одавде се стиче увид у политичке односе на тлу Торонталске жупаније, тј. однос жупанијских власти према држању и деловању српског националног корпуса, а из грађе коју је објавио Н. Петровић добија се одличан приказ мађаризаторских стремљења ондашњих жупанијских власти.

Поред тога, неколицина банатских завичајних историчара такође се у својим радовима бавила Торонталском жупанијом. У првом реду, о њој је у деценијама након Другог светског рата писао историчар-аматер **Драгољуб Чолић** (1908–1983), чијим радовима је, међутим, измакао адекватан научни приступ. Реч је углавном о новинским фељтонима и текстовима писаним за потребе дневне штампе, у којима су обрађени важни догађаји или биографије истакнутих појединаца јавног и политичког живота Жупаније. Чолић је, дакле, био свестан феномена Торонталске жупаније, будући да се са њим често сусретао у свом истраживачком раду, али није био у могућности да га ваљано синтетизује и уклопи у шири контекст. Стога је његов богат опус, који иначе чини полазну тачку сваког потоњег завичајног историчара на подручју Средњег Баната, остао незаокружен. Далеко озбиљнији научни приступ очигледан је у прегледу привредног успона и културног процвата

¹²¹Тихомир Николајевић, „Омладински покрет и Светозар Милетић у поверљивим списима бивше Торонталске жупаније”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 3–4, Нови Сад 1929–1930.

¹²²Никола Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. I (1860–1869), Сремски Карловци 1968; Исти, *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. II (1869–1876), Сремски Карловци 1969; Исти, *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. III (1876–1885), Сремски Карловци 1985.

Жупаније и њеног средишта Великог Бечкерека крајем XIX века, који је написао некадашњи директор Историјског архива Зрењанин **Милан Ђуканов** (1935–) за потребе завичајне монографије *Zrenjanin* (1966)¹²³. У завичајну историографију Зрењанина свакако би ваљало уврстити и већ поменуте радове на српском језику Ференца Немета, у којима је обрађена културна тематика Торонталске жупаније, али у којима су, у позадини главног излагања, обрађене и друге важне теме (попут политичке и друштвене атмосфере у време Револуције 1848/49, покретања разних жупанијских гласила, организовања опозиције и њеног почетног деловања, наступа делегације Торонталске жупаније на Миленијумској изложби у Будимпешти 1896. године итд).

У новије време, у фокусу јавности нашло се некадашње седиште централних жупанијских органа – палата Торонталске жупаније, односно данашња Зграда скупштине општине Зрењанин. Априла 2011. у Зрењанину је отворена изложба Историјског архива Зрењанин под називом *Градска кућа – стара дама непролазног сјаја* са списима, нацртима, фотографијама, разгледницама и сл., који су сликовито посведочили о историјату некадашњег торонталског административног седишта, и за коју је израђен пратећи каталог¹²⁴. Нешто раније (2009), историјат овог објекта, али и неколицине других значајних и архитектонски упечатљивих жупанијских здања, представљен је у заједничком издавачком подухвату историчара уметности Завода за заштиту споменика културе Зрењанин, који су писали о познатим архитектама и њиховим грађевинама у Великом Бечкереку крајем XIX и почетком XX века¹²⁵.

На крају прегледа остварења домаће историографије о Торонталској жупанији, ваљало би споменути још два мађарска аутора, који су своје радове објављивали на српском језику, разматрајући у њима првенствено привредну, социјалну и аграрну, у нешто мањој мери политичку проблематику не само у Торонталској жупанији, већ и шире – на подручју данашње Војводине. Први од

¹²³Milan Đukanov, „Veliki Bečkerek od 1880–1900. godine”, у публикацији: Todor Malbaški (ur.), *Zrenjanin*, Zrenjanin 1966, 62–74.

¹²⁴ Весна Мајсторовић, Ванда Војводић-Мицова, Ибоја Тошков, *Градска кућа Зрењанина – стара дама непролазног сјаја*, Зрењанин 2011 (изложбени каталог).

¹²⁵ В. Мајсторовић, Весна Каравида, Бојан Којичић, *Познати архитекти и њихове грађевине у Великом Бечкереку крајем XIX и почетком XX века*, Зрењанин 2009.

њих, **Арпад Лебл**¹²⁶, у свом научном опусу се углавном ограничио на период с краја XIX и почетка XX века, прецизније – од 1880. до 1914. године. Назначено раздобље било је обележено политичким поделама, честим сменама влада, социјалним напетостима, јачањем радништва и сељачког покрета, због чега је, уосталом, у историографији и добило назив „период кризе дуализма”¹²⁷. Лебл је у својим студијама анализирао политички живот ове епохе¹²⁸, обрађивао привредне и социјалне теме у селима и градовима на подручју данашње Војводине¹²⁹, приказивао и тумачио узроке, токове и последице жетелачких штрајкова у Торонталској жупанији 1897. године¹³⁰. Леблова научна саопштења била су заснована на изврсном познавању архивске грађе Торонталске жупаније, ондашње мађарске периодике и литературе из поменутог раздобља. Излагања у његовим студијама и чланцима често су писана сувопарним, „тешким” језиком и додатно

¹²⁶ Лебл се родио 14. јуна 1898. године управо у Торонталу – у јеврејској породици у банатском селу Анталфалва (данашња Ковачица). Средњу школу похађао је у Панчеву и Оршави. Започете студије хуманистичких наука у Будимпешти прекинуо је 1916. године, када је мобилисан и послат најпре на Руски, а потом на Италијански фронт. Дипломирао је 1919. године у Будимпешти, где се повезао са групом истакнутих левичара и марксиста (Деже Боканџи, Ерне Брестовски, Ото Корвин) и постао активан члан студентске социјалистичке организације. Након пропасти мађарске Совјетске републике вратио се у Панчево и приступио Комунистичкој партији. Током 1920. и 1921. године поново је боравио у Мађарској, али се по окончању југословенске окупације Печуја (август 1921) вратио у Панчево. Године 1924. стекао је учитељску лиценцу и предавао на Београдском универзитету, у Великом Бечкереку, Белој Цркви, Горњем Милановцу, Панчеву, Битољу, Суботици, Котору. Убрзо по окончању Априлског рата 1941. године, немачке окупационе власти су га ухапсиле и послале у логор Хамерштајн, где је остао све до 1945. Након ослобођења дошао је у Суботицу, одакле се пребацио у Београд, где се запослио у Министарству просвете, које му је поверило организацију наставе историје и образовања мањина у Војводини. Радио је као надзорник средњих школа и уредник школских уџбеника, а од 1946. до 1959. као професор новосадске Више учитељске школе, где је предавао мађарску историју и друштвене науке. Пре и после Другог светског рата бавио се публицистиком и научним радом, сарађујући са низом листова у Печују, Великом Бечкереку, Београду, Сарајеву, Загребу, па и Клузу. Често је писао под псеудонимима („Петер Леринц”, „Ланг Арпад”, „Лањи Арпад”, „Ловас Иштван”, „Жарко Пламенац”, „Петер Ловрић” итд.). Био је један од иницијатора Друштва историчара Војводине (1951) и његов дугогодишњи председник и потпредседник. Преминуо је 13. фебруара 1983. године у Новом Саду, а његова писана заоставштина – рукописи и преписка – чува се у Библиотеци Матице српске. О Леблу в.: Kalapis Z., *нав. дело*, II, , 234–236.

¹²⁷ A. Lebl, *Грађанске партије у Војводини 1887–1918*, Нови Сад 1979, 129.

¹²⁸ A. Lebl, *Banatska грађанска левича у светлости њене штампе у ери акутне кризе dualizma*, Београд 1969; A. Lebl, *Грађанске партије у Војводини 1887–1918*, Нови Сад 1979.

¹²⁹ A. Lebl, „Комунална привреда и грађанске партије Војводине (1887–1918)”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XIV, sv. 1, Novi Sad 1971, 67–106; A. Lebl, „Sociografija grada u svetlosti banatske мађарске грађанске социолошке литературе 1880–1914”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XV, sv. 1, Novi Sad 1972, 41–56; A. Lebl, „Socijalna struktura banatskog sela u delima мађарских писача – sociografa 1880–1918. godine”, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–4, Београд 1978, 325–331.

¹³⁰ A. Lebl, „Жетелачки штрајкови у Војводини”, *Историјски гласник*, св. 4, Београд 1949, 38–81; A. Lebl, *Елемир и Тараш 1897*, Зрењанин 1954.

оптерећена обиљем статистичких података и табела, али упркос томе, они представљају незаобилазну тачку у разумевању једног изузетно важног периода у историји Торонталске жупаније.

Тематски блиски Лебловим су радови **Антала Хегедиша**¹³¹, у чијој су докторској дисертацији из 1987, на основу богате грађе Архива Војводине, Историјских архива у Зрењанину и Кикинди, Коморског и Државног архива у Бечу, те Државног архива у Будимпешти, темељно истражени и приказани аграрни односи на подручју Торонталске жупаније од 1779. до 1849. године; она је нешто касније и објављена у виду књиге¹³². Према речима врсног познаваоца историје Баната М. Митровића, Хегедишев рад *представља дело несвакидашње тематске преокупације, у ком су разрешена суштинска питања из социјално-економске историје највећег дела жупанијског (цивилног) Баната, с погледом на ситуацију од краја XVIII до средине XIX века*¹³³. Хегедишово изучавање архиве Торонталске жупаније у Архиву Војводине у доброј мери послужило је као основа за већ поменути едицију научно-обавештајних средстава о Жупанији за период 1779–1849.

¹³¹ Антал Хегедиш, „Борба банатских кметова против угњетавања и експлоатације 1779–1848”, *Годишњак Друштва историчара САП Војводине* 9, Нови Сад 1982, 21–33. Исти, „Литература прве половине XIX века о привреди торонталске, бачко-бодрошке и сремске жупаније”, *Зборник за историју Матице српске* 21, Нови Сад 1980, 109–133; Исти, „Нови властелини и њихови кметови у Банату 1782. године”, *Годишњак Друштва историчара САП Војводине* 5, Нови Сад 1978, 55–75.

¹³² Антал Хегедиш, *Аграрни односи у торонталској жупанији 1779–1849*, Нови Сад 1989.

¹³³ За приказ Хегедишеве дисертације в.: Мирко Митровић, „Антал Хегедиш: Аграрни односи у торонталској жупанији у Банату 1779–1848, Нови Сад 1987”, *Зборник Матице српске за историју* 39, Нови Сад 1989, 194–196.

Штампа

Мада као сведочанство о прошлим збивањима штампа захтева врло критички приступ, она је као историјски извор незаобилазна¹³⁴. У случају Торонталске жупаније, не само да је незаобилазан, већ је – упркос свим критикама које би се могле изрећи на њен рачун (недореченост, једностраност итд) – најбогатији извор на основу ког је могуће реконструисати збивања у Торонталској жупанији од 1860. до 1918. године.

Покретање прве штампарије на овом подручју непосредно пред избијање Револуције 1848. означило је прекретницу у културном животу овог поднебља. Сачуван је један документ из 1782. године, у ком власти Торонталске жупаније јављају да на овој територији уопште нема штампарија¹³⁵. Требало је да прође шест и по деценија док регенсбуршки књижар **Франц Паул Плајц** (нем. Franz Paul Pleitz, мађ. Pleitz Ferenc Pál, 1805–1884) није 1847. године добио штампарску привилегију од цара Фердинанда и отворио штампарију у Великом Бечкереку. До избијања Мађарске револуције идуће године, из ње су изашле свега две књиге: *Даљинар Торонталске жупаније* Лајоша Мајвалда и *Споменици Тамишке жупаније* Агоштона Барања, при чему је крвави грађански рат одложио на неколико година покретање првог новинског листа на подручју Жупаније – *Gross-Becskereker Wochenblatt*-а (1851)¹³⁶. У Панчеву је уочи Првог светског рата радило шест штампарија, у Великој Кикинди пет, у Жомбољу, Великом Сенмиклушу, Модошу,

¹³⁴ Филип Крчмар-Аранка Балинг, *Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе*, Зрењанин 2014, 8.

¹³⁵ АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, „На захтев Угарског намесничког већа Торонталска жупанија одговара да у њој не постоје штампарије”, кут. 11, бр. 352/1782.

¹³⁶ Касније, у време Војводства Србије и Тамишког Баната, али још више у доба обновљене Торонталске жупаније, из Плајцове штампарије излазило је на десетине новинских листова, часописа, календара и других публикација. Плајц је „печатао” и важна документа из историје српског народа, попут Устава Уједињене омладине српске и деценијама је имао једну од водећих улога у банатском штампарству. Његова „печаторезница” је задржала примат и након што су се почеле отварати нове штампарије, не само у Великом Бечкереку (штампарија „Грчић-Краљев”, штампарија Липота Јоклија, штампарија „Либертас”, штампарија „Сава Толички”), већ и у другим центрима Торонталске жупаније. О овим штампаријама в.: Александар Станојловић (ур.), *Петровград*, Петровград 1938 (Зрењанин 2004³), 186–187.

Перјамошу и Турском Бечеју по две, а у Турској Кањижи и Торонталвашархељу (Дебељачи) по једна¹³⁷.

Појава штампарија је сасвим логично повукла за собом и развој новинарства¹³⁸. Већ поменути *Gross-Becskereker Wochenblatt*, покренут 1851, био је званично жупанијско гласило све до 1872. и оснивања најпре недељног (а од 1892. године дневног) листа *Torontál*. Нешто раније, у Панчеву су исте године (1869) покренута два листа: немачки недељник *Donau-Temes Vote* (*Подунавско-тамишки гласник*) и српски *Панчевац*. Након тога, на подручју Торонталске жупаније излазило је преко шездесет различитих новинских листова – дневних и недељних, при чему је свако веће насеље имало свој дневни или недељни лист, с тим што су већи центри (Велики Бечкерек, Велика Кикинда, Панчево, Велики Сенмиклуш, Жомбољ) имали и по више.

Осим *Wochenblatt*-а и *Torontál*-а, у Великом Бечкереку је излазио низ листова. Од српске штампе (која је често била гушена, јер њено писање није одговарало укусу жупанијских власти, односно мађарске владе) издвајали су се *Глас* и *Коло* (које је уређивао **Емил Гаврила**) и *Великобечкеречке новине* (које је уређивао **Славко Жупански**, а које су забрањене непосредно пред избијање Првог светског рата). Мађарска и немачка опозициона гласила такође су била ограничавана и спутавана у свом раду, о чему сведоче судбине *Torontáli ellenzék*-а (*Торонталске опозиције*) **Ференца Шташика** и неколицине новина које је уређивао угледни великобечкеречки адвокат **Имре Варади** (*Nagybecskereki Hirlap, Torontáler Volksblatt, Délvidéki Újság, Unser Blatt*). Осим ових, у главном граду Жупаније излазили су још и *Neue Torontáler Zeitung, Torontáli hiradó, Torontáler Presse, Südungarische Rundschau* и низ других листова.

¹³⁷Borovszky S., *нав. дело*, 302.

¹³⁸О штампи на подручју Баната већ је написан читав низ радова и библиографија, како на српском, тако и на мађарском језику. Овде ћемо поменути најважније, који су од значаја за подручје Торонталске жупаније: Felix Milleker, *Geschichte des Buchdruckers und des Zeitungswesens im Banat 1769–1922*, Belacrka 1926; Heinrich Réz, „Deutsche Zeitungen und Zeitschriftender Donauschwaben im Banat, Batschka, Baranya und begrenzende Gebiete, samt Kroatien und Slawonien“, *Volkswart* 1, Novi Sad (Oktober–Dezember) 1932; *Volkswart* 2, Novi Sad (Jänner–März) 1933; Alexander Krischan, *Die deutsche periodische Literatur des Banats. Zeitungen, Zeitschriften, Kalender 1771–1971*, München 1987; Василије Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980; Миодраг Матицки, „Српска банатска периодика 1827-1920“, у публикацији: Миодраг Матицки, Видојко Јовић (ур.), *Банат кроз векове. Слојеви културе Баната*, Београд 2010, 379–411.

У Великој Кикинди су излазили *Felső Torontál* (Горњи Торонтал), *Гласник, Садашњост, Délvidék* (Јужна Угарска), *Kikindai Ujság* (Кикиндске новине), *Gross-Kikindaer Zeitung* (Великокикиндске новине), *Nagykikinda und Umgebung* (Велика Кикинда и околина), *Банаћанин, Felsőtorontáli Közlöny* (Горњеторонталски гласник); у Панчеву су, поред већ поменутог *Donaui-Temes Vötte*-а и Панчевца, штампани још *Pancsova és Vidéke, Südungarische Presse, Pancsovai Ujság, Végvidék, Pancsovaer Wochenschrift, Határőr, Pancsovaer Bürgerblatt*. Велики Сенмиклуш је имао пет листова – *Magyar Néplap* (Мађарски народни лист), *Südungarische Volksblatt* (Јужномађарски народни лист), *Nagyszentmiklós* (Велики Сенмиклуш), *Nagyszentmiklós-Billedi Közlöny* (Великосенмиклушко-биледски гласник), *Felső Torontál* (Горњи Торонтал), **Жомбољ** четири (*Zsombolyai Közlöny, Hatzfelder Zeitung, Zsombolya, Zsombolyaer Zeitung*), **Турски Бечеј** два (*Törökbecse, Törökbecse és Vidéke*), једнако као и **Перјамош** (*Südungarische Bürgerzeitung, Torontaler Nachrichten*) и **Модош** (*Módos, Módos és Vidéke*). У Турској Кањижи излазио је лист *Törökkanizsa és Vidéke*¹³⁹.

У писању ове докторске дисертације највише су коришћена два листа која су излазила у главном граду Жупаније – Великом Бечкереку – и која су важила за њена званична гласила, чак и након што је 1885. године почео да излази жупанијски Службени лист. Реч је о немачком недељнику *Gross-Becskereker Wochenblatt* и мађарском недељном и дневном (од 1892. године) листу *Torontál*. И један и други представљају праву ризницу података када је реч о Торонталској жупанији, а притом су и један и други штампани у великобечкеречкој „печаторезници” Франца Паула Плајца. Своју намеру да штампа прве новине на овом подручју он је остварио почетком 1851, када је 4. јануара светлост дана угледао први број *Gross-Becskereker Wochenblatt*-а¹⁴⁰. Тиме је био покренут најстарији немачки лист на подручју данашње Војводине, а његов пун назив је гласио: *Великобечкеречки недељник за трговце, занатлије и земљораднике. Гласило за службене наредбе и све врсте огласа, за занатство, вртларство, пољопривреду и домаћинство (Gr.-Becskereker Wochenblatt für den Geschäfts-, Gewerb- und Landmann. Organ für amtliche*

¹³⁹Borovszky S., *нав. дело*, 300–302.

¹⁴⁰F. Nemet, *Istorija štampe...*, 23.

Verordnungen und allen Arten Anzeigen, für Gewerbekunde, Gartenkunst, Land- und Hauswirtschaft). Током педесетих година је углавном доносио само службене објаве власти и огласе приватних привредних субјеката, остајући крајње уздржан када је требало извештавати о важним политичким догађајима. Међутим, када је 1861. обновљена Торонталска жупанија, *Wochenblatt* је почео активно да прати политичка збивања везана и за град Велики Бечкерек и за Жупанију. Доносио је жупанијске шематизме, комплетне или скраћене записнике жупанијских скупштина, извештаје са устоличења великих жупана и њихове инаугурационе беседе, политичке програме жупанијских кандидата за посланике у угарском Сабору, резултате избора на подручју Жупаније, спискове вирилиста и чланова Муниципалног одбора итд. Тиме је у многоне олакшао посао истраживачима, учинивши непотребним тражење оваквих важних података у архивској грађи које је често скопчано са великим потешкоћама. У редовној рубрици *Из Торонталске жупаније (Aus dem Torontaler Comitatz)*, касније проширеној и преименованој у *Из Торонталске жупаније и Јужне Угарске (Aus dem Torontaler Comitatz und Süd-Ungarn)* редовно је доносио значајне вести са подручја целе Торонталске, али и суседних жупанија (Темишвар, Нови Сад, Сегедин итд). На основу натписа у *Wochenblatt*-у могуће је пратити ток важних историјских процеса у периоду 1860–1918, попут развојачења Банатске војне границе (1871–1873), досељавања Чанго Мађара у Жупанију (1883), реконструкције и проширења Жупанијске палате (1885–1887), велике поплаве у Сегедину (1879), Миленијумске изложбе у Будимпешти (1896) итд. *Wochenblatt* је излазио све до јануара 1917. године, када се, у јеку Првог светског рата „стопио” са листом *Südungarische Rundschau* и наставио да излази под промењеним називом *Südungarische Volksblatt* до 1919. године.

Gross-Becskereker Wochenblatt је од свог оснивања (1851) постао гласило органа власти – најпре Торонталског, односно Великобечкеречког округа Војводства Србије и Тамишког Баната, а билтен власти остао је и након обнове Торонталске жупаније 1861. године. Међутим, деценију касније добио је озбиљног конкурента у виду мађарског недељника *Torontál*, који је 1872. године покренула група мађарских интелектуалаца и жупанијских нотабилитета предвођена каснијим великим жупаном Јожефом Хертелендијем. Жупанијској администрацији,

попуњеној углавном мађарским чиновницима, био је потребан новински лист који би заступао *мађарске* националне интересе, стајати на становништу *мађарске* националне идеје и при свему томе послужити као ефикасан преносилац вести и саопштења од значаја за Жупанију. Руководство Жупаније се у покретању листа руководило политичким интересима: у уводнику првог броја, који се појавио 4. априла 1872. године, стајало је да ће *Torontál* бити *независно гласило опитих жупанијских ствари, те ће са будном пажњом пратити све ствари од заједничког интереса у Жупанији, [њеним] срезовима и у појединим жупанијским насељима*¹⁴¹.

Слично као и *Gross-Becskereker Wochenblatt*, и *Torontál* је у почетку објављивао службене вести, прописе и законе, да би затим у његовој уређивачкој политици доминирали књижевни прилози (1882–1908), а потом и „хладна стручност” (1908–1914); у време Првог светског рата хушкао је своје читаоце на рат против Србије, а затим пристрасно и полуистинито извештавао о ратним збивањима¹⁴².

Torontál су уређивали људи блиски жупанијској администрацији, па чак и сами жупанијски званичници, који су без изузетка имали непосредан увид у функционисање жупанијских органа власти. Уредници и сарадници *Torontál*-а су у својој ангажованости видели *борбу за опште и жупанијске* [подв. Ф. К.] *интересе*, остајући притом несвесни своје сервилности¹⁴³. Иако и више него очигледни данашњим истраживачима, евидентна пристрасност листа и његов китњаст новински стил са обиљем суперлатива на рачун Жупаније и њених званичника у оно време био је сасвим нормална појава. То је нарочито долазило до изражаја у моментима када се жупанијска администрација суочавала са озбиљним политичким кризама и искушењима – почетком осамдесетих и деведесетих година XIX, те током прве деценије XX века. Тада је *Torontál* одиграо главну улогу њеног заштитника и апологете у окршају са другим жупанијским (опозиционим) листовима (*Torontáli ellenzék, Nagybecskereki hirlap*), али и престоничким, будимпештанским новинама (*Függetlenség, Budapesti hirlap*). На крају крајева, управо је први такав изазов – борба са политичком опозицијом у Жупанији – имао за последицу и претварање

¹⁴¹ F. Nemet, *Istoriya štampe...*, 42–43.

¹⁴² Ф. Крчмар–А. Балинт, *нав. дело*, 16.

¹⁴³ F. Nemet, *Istoriya štampe...*, 44.

Torontál-a у дневни лист (1892), а чињеницу да је био изразито прожупанијски и провладиновски расположен додатно поткрепљује податак да су државне субвенције за *Torontál* биле једна новчаним издвајањима за све друге листове у Жупанији, и да су временом све више и више расле¹⁴⁴. Због свега наведеног, *Torontál* је прворазредни и незаобилазни извор за историју Торонталске жупаније у периоду 1872–1918, њено функционисање, важне догађаје, истакнуте личности и др. Наравно, он сам по себи није довољан да би се стекла целовита слика о Жупанији у том периоду – ради њеног заокруживања и избегавања једностраности, неопходно је консултовати и друге, опозиционе листове. Ипак, неспорно је да је дух епохе 1872 – 1918. најверније овековечен управо на страницама *Torontál*-a.

Књижевна дела

Леп додатак архивској грађи, периодици и стручној литератури представљају ретка књижевна дела која се баве Торонталском жупанијом. Углавном је реч о мемоарској литератури, чији су аутори махом били високи и угледни жупанијски званичници или људи блиски водећим жупанијским круговима.

На првом месту ваљало би поменути, као најстаријег у низу „мемоариста”, **Липота Менцера** (мађ. *Menczer Lipót*, нем. *Leopold Menczer*), директора *Торонталске банке за штедњу и кредит*, главног благајника Торонталске жупаније, иницијатора и оснивача бројних локалних удружења просветно-културног и хуманитарног карактера. Рођен 1835. године у Великом Бечкереку, Менцер је био савременик сликара Константина Даниела, књижевника, лингвисте и великобечкеречког судије Евстатија Михајловића, великог торонталског жупана Ласла Карачоњија и других истакнутих личности које су обележиле не само период уочи, већ и након мађарске Револуције 1848. године. У време њеног избијања Менцер је био тринаестогодишњак, али је и као такав био њоме одушевљен. Захваљујући свом породичном васпитању и протестантском одгоју, Менцер се

¹⁴⁴ F. Nemet, *Istorija štampe ...*, 54.

сматрао „Мађарем од главе до пете”, али у његовим радовима нема ни трага било каквој националној или верској искључивости и шовинизму; напротив, у својим анегдотама он често пише и о својим српским суграђанима и њиховим згодама и незгодама.

Менцер је и сам био свестан да није књижевник „од заната” и није ни желео да се као такав представи читалачкој публици. Ипак, када се његове успомене на стари Бечкерек, биографије познатих суграђана и чланци о разним друштвеним и привредним питањима саберу на једном месту, увиђа се документарна величина и тежина његовог стваралаштва. Оно додатно добија на значају ако се узме у обзир чињеница да је Менцер своје радове, писане на мађарском, сам преводио на немачки језик. Објављивао их је у *Torontál*-у и *Gross-Becskereker Wochenblatt*-у у размацима од по неколико година. У њима је Менцер отргао од заборава припаднике високе мађарске аристократије, чиновнике „славне Торонталске вармеђе” у чијим се круговима кретао и био популаран, углађено великобечкеречко грађанство и пикантерије из његовог живота. Тиме је дао занимљиву слику Великог Бечкереча од периода пре Револуције 1848. године до краја XIX века, али и важних историјских догађаја који су се одиграли у Угарској у то време. Његове приче представљају изврсну допуну често једноличним и монотоним новинским извештајима оног доба, из којих се не може сагледати целокупна слика. Менцер је преминуо 1921. године у 86. години живота и сахрањен је на евангеличко-реформатском гробљу у Великом Бечкеречу.

Главна Менцера дела која најбоље илуструју заборављени дух једне славне епохе јесу *Великобечкеречке анегдоте* (1899/1914)¹⁴⁵, *Сећања из мог*

¹⁴⁵*Великобечкеречке анегдоте* објављене су најпре на мађарском језику у листу *Torontál* 1899. године под насловом „Nagybecskereki anekdotakincs” (у буквалном преводу: *Великобечкеречка анегдотска ризница*) и „слабим” и лако разрешивим псеудонимом („...r ...t”): ...r ...t, „Nagybecskereki anekdotakincs”, *Torontál* 189 sz., 1899. augusztus 19, 1–2. o.; ...r ...t, „Nagybecskereki anekdotakincs”, *Torontál* 192 sz., 1899. augusztus 23, 1–2. o.; ...r ...t, „Nagybecskereki anekdotakincs”, *Torontál* 195 sz., 1899. augusztus 26, 1–2. o.; ...r ...t, „Nagybecskereki anekdotakincs”, *Torontál* 198 sz., 1899. augusztus 30, 1–3. o.; ...r ...t, „Nagybecskereki anekdotakincs”, *Torontál* 201 sz., 1899. szeptember 2, 1–3. o.; ...r ...t, „Nagybecskereki anekdotakincs”, *Torontál* 204 sz., 1899. szeptember 6, 1. o.; ...r ...t, „Nagybecskereki anekdotakincs”, *Torontál* 206 sz., 1899. szeptember 9, 1–2. o.; ...r ...t, „Nagybecskereki anekdotakincs”, *Torontál* 209 szám, 1899. szeptember 13, 1. o.; ...r ...t, „Nagybecskereki anekdotakincs”, *Torontál* 212 sz., 1899. szeptember 16, 2–3. o.; ...r ...t, „Nagybecskereki anekdotakincs”, *Torontál* 215 sz., 1899. szeptember 20, 2 o.; ...r ...t, „Nagybecskereki anekdotakincs”, *Torontál* 219 sz., 1899. szeptember 25, 1–2. o. У пролеће 1914. године, као што је

детинства 1848. године (1904)¹⁴⁶ и *Доживљаји депутација* (1908)¹⁴⁷. Овоме би требало додати и кратку биографију Лазара Хаџића, помађареног Србина и градоначелника Великог Бечкерекa, важне и утицајне личности у Жупанији у време Револуције 1848/49. године и каснијег поджупана, ког је Менцер лично познавао¹⁴⁸.

Други значајан представник мемоарске литературе о Торонталској жупанији је **Карл Хел**, који је 1909. године у Великом Бечкереку објавио књигу под називом *Доживљаји једног Американца у Торонталу*¹⁴⁹. Хел се родио у немачкој породици која је средином деведесетих година XIX века напустила Торонталску жупанију и, као и многе друге породице оног времена, кренула преко океана у потрази за бољим животом. Хел је у то време био дете. По сопственом казивању, родитељи му се никада у целости нису навикли на ново окружење и одржавали су непрекидну везу са старим завичајем, у који су намеравали да се врате након што стекну материјалну сигурност. Овакав родитељски став побудио је Хелову жељу да се отисне на пут у Угарску у којој се родио. Прилика за тако нешто указала му се након што је добио отказ у фабрици у којој је радио, у време економске кризе која је крајем 1907. потресала САД. Добивши очеву подршку и благослов, новац за пут и списак рођака и познаника које је требало посетити, Хел је кренуо на пут у завичај.

У првом делу књиге описао је путовање бродом за Европу, током ког је упознао неколико земљака који су, као и он, путовали назад у Угарску, и са којима је размењивао знања о приликама у тој земљи. У другом делу књиге, под називом *У завичају (In der Heimat)*, Хел говори о догодовштинама у самој Торонталској

планирао већ раније, започео је објављивање немачког издања *Анегдота* у листу *Gr.-Becskereker Wochenblatt* (Leopold Menczer, „Nagybecskereker Anekdoteschatz”, *GBWb* 26, 27. Juni 1914, 1–2; *GBWb* 28, 11. Juli 1914, 1–2; *GBWb* 29, 18. Juli 1914, 1–4; *GBWb* 30, 25. Juli 1914, 1–3), али је избијање Првог светског рата онемогућило њихово публикавање у целости.

¹⁴⁶Leopold Menczer, „Erinnerungen aus meiner Kindeszeit im Jahre 1848”, *GBWb* 34, 20. August 1904, 2.

¹⁴⁷Menczer Lipót, „Esetek a deputációzásokról. I. A nagyikindai kerületi deputáció. II. A bogárosi deputáció”, *Torontál* 155 sz., 1908. július 9, 1–2. o.; Menczer Lipót, „Esetek a deputációzásokról. III. Deputáció Karátsonyi László főispánhoz 1861-ben”, *Torontál* 156 sz., 1908. július 10, 1–2. o.; Menczer Lipót, „Esetek a deputációzásokról. IV. Deputáció a III. és IV. Dunáöblöz ügyében”, *Torontál* 161 sz., 1908. július 16, 1–3. o.; Menczer Lipót, „Esetek a deputációzásokról. V. A Nagyikinda-Nagybecskerek-Pancovái építendő vasút”, *Torontál* 168 sz., 1908. július 24, 1–2. o.; Menczer Lipót, „Esetek a deputációzásokról. VI. Deputáció, amelyik nem jött létre”, *Torontál* 173 sz., 1908. július 30, 1. o. У овом фелтону *Torontál*-а Менцер је евоцирао успомене на важне догађаје и личности Торонталске жупаније – судбину Великокикиндског дистрикта, устоличење великог жупана Ласла Карачоњија, изградњу пруге Кикинда–Бечкерек и др.

¹⁴⁸Menczer Lipót, „Hadzsics Lázár”, *Torontál* 6 sz., 1907. január 8, 1-2 o.

¹⁴⁹Karl Hell, *Erlebnisse einer Amerikaner im Torontál*, Nagybecskerek 1909.

жупанији: приповеда о својим сусретима са родбином и њеним окружењем, кроз чија уста читаоцу преноси најважнија политичка дешавања, трачеве и афере из прве деценије XX века. На тај начин, он је овековечио делић друштвене атмосфере у Жупанији за време великог жупана **Беле Ботке** (1906-1910), која је, у односу на претходну деценију и по, представљала значајан корак уназад. Тако нпр. Хел пише о јавашлуку жупанијске администрације, њеном непотизму и незаинтересованости да решава друштвене проблеме, занемаривању Великог Бечкерек као жупанијског средишта од политичке и друштвене елите итд. На појединим страницама његове књиге могу се уочити и занимљиви детаљи о међунационалним односима или јачању и манифестацијама социјалистичког покрета у то време.

Будући да се током свог боравка у Торонталској жупанији налазио у кругу својих рођака – немачких сељака у Малој Јечи (данашња Румунија), Хелово сагледавање друштвених прилика и приповедање о истима потиче из миљеа немачког сељаштва Торонталске жупаније. Од својих земљака он је добијао обавештења о политичким дешавањима и скандалима, али је упоредо са тим посматрао њихове обичаје, начин живота, те држање у друштвеној и политичкој клими коју су често критиковали и на коју су му се често жалили. Своју књигу је, према сопственом признању, и написао како би својим земљацима показао какви су заиста и на тај начин им помогао¹⁵⁰.

¹⁵⁰ То је јасно и образложио у њеном *Закључку (Schlusswort)*: „Током повратка кући пало ми је на памет да своје утиске забележим и објавим у итали. При томе сам се водио мишљу, да својим земљацима покажем какви су заиста. Они сами, будући да живе у прилично добрим условима, нису у стању да сагледају [одређене] ствари као ја, који сам одрастао у сасвим другачијим околностима. А можда би било и боље да ову књигу [уопште] и нисам написао, пошто сам [њоме] стао на жуљ сујетнима. Али то се сад десило и не може се променити. Међутим, умирен сам тиме што сам се латио пера у веровању да ћу учинити добру ствар. Општи утисак, који је на мене оставило торонталско (притом мислим на немачко) сељаштво, био је повољан. Већина [сељака] је просвећена и тежи самосталности. Њихова највећа грешка је та, што се слабо поуздају у сопствене снаге и потцењују припадника сопственог сталежа, ма колико да су разумни његови ставови. Затим недостаје – и ово је по мом виђењу главно зло – чврсто заједништво. Исто тако, није изражен осећај солидарности. Мора се развити осећај „сви за једног, један за све“. Па ипак, надам се, да ће се ове особине врло брзо јавити, и да ће онда почети доба истинске народне слободе; оне слободе у којој ће се моћи доћи до изражаја, и у којој ће сваки житељ ове Жупаније слободно имати [и изражавати] своје убеђење. Ово желим мојим земљацима како за њихово, тако и за добро Угарске, јер земља може бити слободна само онда, ако су њени становници слободни и воле слободу”. Karl Hell, *Erlebnisse einer Amerikaner im Torontál*, Nagybecskerek 1909, 61–62.

Вероватно најзначајније дело мемоарске литературе о Торонталској жупанији је данас тешко доступна књига објављена у Будимпешти 1924. године. Њен аутор био је торонталски велики жупан **Јене Ронаи** (1854–1921), који је у служби Жупаније провео већи део свог радног века и који се на њеном челу налазио у време када је она досегла свој зенит (1891–1902); у сваком случају, био је доминантна фигура политичког живота времена и средине у којима је живео и деловао, учесник, сведок и кључна личност догађаја који су обележили читаву једну деценију у историјском развоју Торонталске жупаније¹⁵¹. Након одласка са положаја великог жупана (који је био последица једне од од најкрупнијих политичких афера и скандала тог времена и, како ће се касније испоставити, означио и крај једне епохе), био је у два наврата биран за посланика угарског Сабора. За живота је кренуо да прикупља грађу за своје мемоаре, али га је смрт омела у довршењу тог посла. Његов најстарији син – Ђула Ронаи – објавио је очеву књигу у Будимпешти три године након његове смрти под називом *Посмртни списи. Беседе са жупанијских скупштина, предлози закона и чланци*¹⁵². Она се појавила у два издања – редовном, обичном издању у малом тиражу од свега педесет примерака, и у луксузном издању (свега три примерка) које је имало посебан додаток и било намењено искључиво члановима породице Ронаи¹⁵³. Како је сам аутор навео у предговору, он је у својим мемоарима настојао да аргументима оправда своје животно дело и време проведено на функцији торонталског великог жупана, иако је још раније, за његовог живота, постало јасно да је са тог положаја био неправедно удаљен и да је био жртва несрећних политичких околности и интрига.

¹⁵¹Своју политичку каријеру Ронаи је сам сумирао у поменутој књизи: „Као двадесетогодишњак и свршени правник ступио сам 1874. године у службу Торонталске жупаније; за шест година прошао сам сваки степен чиновничке службе – био сам приправник, писар, отправник великог жупана, по завршеном правосудном испиту заменик жупанијског правобраниоца, приседник Сирочадског стола и срески начелник, све док крајем 1880. нисам изабран за жупанијског главног бележника. Торонталски поджупан постао сам 1886, а велики жупан 1891. године. У том својству остао сам до 1902. године, док се нисам повукао за време владе Калмана Села. Током службе био сам вредан, поштен и стручан службеник. Од почетка сам био присталица Деакове партије, а од 1875. услед смене партија, Либералне странке и остао њен члан све док она није изгубила свој ауторитет у земљи”. Rónay Elemér et al., *нав. дело*, 484–485.

¹⁵²Zombori Rónay Jenő, *Hátrahagyott iratai*, Budapest 1924.

¹⁵³Нажалост, ниједан од та три примерка данас није сачуван у породичној колекцији. О томе в.: Rónay Ellemer et al., *нав. дело*, 484–486.

Коначно, списак мемоарске литературе о Торонталској жупанији затвара један „књижевник од заната” – **Вилмош Сигети** (мађ. Szigethy Vilmós). Сигети се родио 1877. године у Ђороку у Арадској жупанији (данашња Румунија). Као осамнаестогодишњак постао је сарадник великобечкеречког листа *Torontál*, у ком је уређивао књижевне рубрике. Писао је песме, приповетке и приче за децу. У јесен 1900. године напустио је Велики Бечкерек и преселио се у Сегедин¹⁵⁴, где је нешто касније постављен за градског архивара¹⁵⁵, али су му Банат и Торонталска жупанија остали трајна инспирација, јер им је посветио три своје књиге. Будући да се кретао у круговима жупанијских чиновника и лично их познавао, био је добро упознат са приликама у Жупанији и у стању да остави веродостојан запис о времену које је у њој провео, тим пре што је своја дела о Торонталу писао и објавио са довољне временске дистанце: његова прва књига *О Жупанији* изашла је из штампе 1908. године (у време кад је већ био у Сегедину)¹⁵⁶, док су преостале две – *Иза капија Жупанијске палате: цртице о старој торонталској господи* и *Торонталски дрворези* – објављени у међуратном периоду (1933, односно 1937. године)¹⁵⁷. Сигети је преминуо у Сегедину 1956. године¹⁵⁸. За историчаре је нарочито значајна његова друга књига – *Иза капија Жупанијске палате*, будући да је слика Жупаније коју је у њој оставио сасвим другачија од оне која се стиче на основу архивске грађе и штампе оног времена¹⁵⁹.

¹⁵⁴F. Nemet, *Istorija štampe...*, 60.

¹⁵⁵Borovszky S., *нав. дело*, 296.

¹⁵⁶Sz. Szigéthy Vilmós, *A vármegyéből*, (б. м.) 1908.

¹⁵⁷Sz. Szigéthy Vilmós, *A vármegyeház kapujából: sorok a régi torontáli urákról*, Szabadka 1933; Sz. Szigéthy Vilmós, *Torontáli fametszetek: művelődéstörténeti írások*, Szeged, 1937.

¹⁵⁸О Сигетију види: Borovszky S., *нав. дело*, 296; Kalápis Z., *нав. дело*, III, 197–198; F. Nemet, *Istorija štampe...*, 60.

¹⁵⁹Примера ради, он у њој пише о грофу Ендреу Чеконићу, његовој десној руци Јожефу Бабићу и Лазару Дунђерском као невидљивим владарима Жупаније, који њоме управљају из сенке, постављајући своје људе за високе жупанијске чиновнике. О томе в.: Agrad Lebl, „Komunalna privreda i građanske partije Vojvodine (1887–1918)”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XIV/1, Novi Sad 1971, 75.

Торонталска жупанија у музејским збиркама

Посебну врсту историјских сведочанстава о Торонталској жупанији представљају материјални остаци, односно предмети који се данас могу наћи у оквиру различитих музејских збирки. Две главне музејске установе које чувају предмете у вези са Торонталском жупанијом су **Народни музеј Зрењанин** и **Музеј „Атила Јожеф”** у Макоу (József Attila Múzeum, Makó) у Мађарској.

Народни музеј Зрењанин је наследник Музеја Торонталске жупаније (основаног почетком XX века) и његових збирки¹⁶⁰. Нажалост, лоше историјско искуство ове установе – прекид рада због Првог светског рата, честе промене локација, недостатак финансијских средстава, затвореност за јавност у међуратном периоду, Други светски рат итд. – утицали су на то да данас није остало очувано много материјалних трагова о самој Торонталској жупанији у њеном некадашњем седишту. Оне музеалије Народног музеја Зрењанин који директно сведоче о Жупанији обухватају најразличитије предмете – од уметничких дела, преко заставица и књига, до печата и карата, а могу се поделити у две групе: 1) предмети из уметничке збирке; и 2) предмети из историјске збирке.

У уметничкој збирци се налазе:

1. ПОРТРЕТ ВЕЛИКОГ ЖУПАНА ЈОЖЕФА ГИЦИЈА

Аутор: Константин Даниел

Време настанка: између 1820. и 1835. године¹⁶¹

Техника: Уље на платну

Димензије: 113 x 84 cm

Инв. број: 690

¹⁶⁰О оснивању Музеја Торонталске жупаније и првим годинама његовог рада в. рад: Милан Петров, „Музеј Торонталске жупаније од оснивања до 1918. године”, *Рад војвођанских музеја* 15–17, Нови Сад 1968, 201–208.

¹⁶¹ Академски сликар Стојан Трумић датирао је настајак слике у 1831. годину. Павле Васић, Вукосава Поповић, Дејан Медаковић, *Константин Даниел*, Зрењанин 1961, 93.

Јожеф Гици (мађ. Ghyczy József), са племићким предикатом „од Ашакурта”¹⁶², налазио се на челу Торонталске жупаније у периоду од 1820. до 1835. године¹⁶³. Управо у то време, 1826. године, у жупанијско средиште Велики Бечкерек доселио се чувени сликар Константин Даниел¹⁶⁴, који је и аутор овог портрета. Даниел је Гиција приказао у стојећем положају, одевеног у црно, са левом руком положеном на опасани мач, док у десној држи некакав документ. Гици се суочава са посматрачем благо окренут од радног стола, на ком се налазе књиге уредно сложена хрпа папира и Христово распеће; тиме се сугеришу његове особине: образованост, посвећеност послу, савесност и побожност. У позадини се види црвени застор.

Већина торонталских великих жупана израдила је своје портрете. Све до краја Првог светског рата, они су махом били изложени у Жупанијској палати (данашњој зрењанинској градској кући), да би у данима метежа и распада Аустроугарске у јесен 1918. године били однети у Мађарску, где се и данас налазе, у музеју „Атила Јожеф” у Макоу. Гицијев портрет био је изложен у великобечкеречкој грађанској Касини¹⁶⁵ и једини је који је, из непознатих разлога, остао у Великом Бечкереку. Слика је 1919. прешла у власништво града, који ју је две деценије касније (1939), непосредно пред Други светски рат, поклонио Музеју¹⁶⁶.

2. ДЕФИЛЕ БАНАТСКИХ СПАХИЈА ПРЕД ЦАРЕМ ФРАНЦОМ ЈОЗЕФОМ

Аутор: Пал Ваго

Време настанка: 1897–1898

Техника: уље на платну

Димензије: 266 x 146 cm

Инв. број: 294.

¹⁶²Ашакурт (мађ. Assakürth) – данашњи Нови Сад (Nove Sád) у Словачкој, у Њитранској жупанији.

¹⁶³Воговсзку S., *нав. дело*, 476.

¹⁶⁴Вукосава Поповић, „Константин Даниел у светлу нових докумената”, *Зборник Народног музеја* 11, св. 2, Београд 1982, 104.

¹⁶⁵Павле Васић и др., *Константин Данил*, Зрењанин 1961, 93.

¹⁶⁶Исто.

Од 2006. године у сталној поставци Уметничког одељења Народног музеја Зрењанин налази се слика *Дефиле банатских спахија пред царем Францом Јозефом*. Њен прави назив гласи *Дефиле торонталске бандерије* (мађ. *A torontáli bandérium felvonulását*), а настала је 1898. године по наруџбини жупанијских власти и на иницијативу великог жупана Јенеа Ронаија. Слика Пал Ваго овековечио је сцену мимохода и представљања делегације спахија Торонталске жупаније пред царем Францом Јозефом, током одржавања Миленијумске изложбе у Будимпешти, на дан годишњице његовог крунисања за мађарског краља (8. јун) 1896. године. За Вагоове потребе уређен је посебан сликарски атеље, што је даље довело до настанка посебне уметничке колоније у Великом Бечкереку¹⁶⁷. Слика је завршена 1898. године и до Првог светског рата налазила се у свечаној сали Жупанијске палате. На њој је приказан тренутак када торонталска бандерија (свечана коњаничка свита) пролази испод балкона на ком се налази Франц Јозеф са пратњом, а њен предводник – велики жупан Јене Ронаи – спушта пред владара жупанијски барјак из 1809. године¹⁶⁸. Слика се од свог настанка налазила у Жупанијској палати, где је остала и након 1918. године. Народни одбор општине Зрењанин поклонио ју је Музеју 1944. Реставрисана је 1966, а три године касније представљена зрењанинској јавности на изложби Вукосаве Поповић *Великобечкеречки сликарски атељеи: 200 година сликарства у Зрењанину*.

3. ПОРТРЕТ ИМПЕРА ЈЕНОВАИЈА (скица-предложак)

Аутор: Пал Ваго

Време настанка: 1897.

Техника: уље на картону

Димензије: 48 x 34 cm

Инв. број: 199.

¹⁶⁷Ференц Немет *Тај дивни колорит грађданства – ликовни живот у Великом Бечкерек у 19. и почетком 20. века – A polgárság pompázó színei: a nagybecskereki képzőművészeti élet a 19. században és a 20. század elején*, Зрењанин 2009, 30–40.

¹⁶⁸Исто, 30.

Скица-предложак *Портрет Имреа Јеноваија* настала је током израде историјске композиције *Дефиле банатских спахија пред царем Францом Јозефом*. На њој је приказано попрсеје итебејског племића који је учествовао у том догађају. Јеноваи је средовечан мушкарац, са црном кратком косом, смеђим обрвама, плавим очима и танким, дугим и уфитиљеним брковима. Одевен је у зелену официрску блузу са златним ширитима, са браон капутот пребаченим на рамена и крзненом шубаром са перушком на глави. У доњем десном углу налази се потпис сликара: „Ваго”. У сталној поставци Народног музеја Зрењанин налази се од 1975. године.

4. ПОРТРЕТ ИГНАЦА ЧАВОШИЈА (скица-предложак)

Аутор: Пал Ваго

Време настанка: 1898

Техника: уље на картону

Димензије: 53 x 44 cm

Инв. број: 396

Игнац Чавоши је био потомак угледне племићке породице из Баната, који је учествовао у процесуји торонталске бандерије 1896. године. У то време је обављао дужност потпредседника *Торонталског пољопривредног друштва*¹⁶⁹. Вагоов портрет приказује средовечног мушкарца у хусарској блузи украшеној ширитима, са крзненом шубаром са перјаницом на глави и дугим крзним капутот пребаченим преко рамена.

5. ПОРТРЕТ ГУСТАВА ЛАУКЕ

Аутор: Тивадар Вањек

Време настанка: непознато.

Техника: уље на платну

Димензије: 55,5 x 66 cm

Инв. број: 739

¹⁶⁹Marton Andor, *Torontálmegyei gazdasági egyesület monográfiája*, Budapest 1896, 4.

Густав Лаука (1818–1902) је био истакнути књижевник, новински уредник и почасни бележник Торонталске жупаније¹⁷⁰. Од 1882. до 1892. године уређивао је званично жупанијско гласило – недељни лист *Torontál*, који је излазио у Великом Бечкерекy. По широко распрострањеном мишљењу, била је то најбоља деценија у дугој историји овог листа¹⁷¹. Брзо се прилагодивши локалним приликама, Лаука је стекао огромну популарност у Великом Бечкерекy и међу торонталском аристократијом, оставши упамћен као велики песник, боем и шаливција¹⁷². Аутор портрета је истакнути зрењанински сликар и фотограф Тивадар Вањек, а слика је у музеј стигла куповином од А. Стефановића по цени од 3000 динара.

У предмете из историјске збирке спадају:

1. *ДАЉИНАР ТОРОНТАЛСКЕ ЖУПАНИЈЕ* (књига-водич)

Аутор: Лајош Мајвалд

Време настанка: 1848.

Језик: мађарски

Формат: 25 x 39 cm

Бр. листова: 64

Инв. бр.: I 154.

Прави назив „Даљинара” гласи: *Попис места у Торонталској жупанији са растојањем између њих (A' Torontálvármegyei állomási helyek távolságát kimutató jegyzék)*. Реч је о једном од првих издања великобечкеречке штампарије Франца Паула Плајца из 1848. године. У књизи су по абecedном реду наведена насеља у Жупанији, њихова међусобна удаљеност, описи путева и број успутних станица. Израда овакве публикације била је подстакнута лошим стањем саобраћајне инфраструктуре у западном Банату средином XIX века те потребом да се олакша сналажење људима на путу. Из садржаја књиге сазнаје се да је њен аутор био главни

¹⁷⁰„Miscellen (Ernennungen)”, *GBWb* 52, 27. Dezember 1879, 10–11.

¹⁷¹F. Nemet, *Istorija štampe...*, 51.

¹⁷²О Лауки в.: Borovszky Samu, *Szatmár vármegye*, 1908, 379; Kalapis Z., *нав. дело*, II, 218–219; А. Р. Petri, *нав. дело*, 1105; F. Nemet, *Istorija štampe...*, Zrenjanin 2007, 50–52; Т. Malbaški, *нав. дело*, 416.

инжењер Торонталске жупаније Лајош Мајвалд (Maywald Lajos). На насловној страни видљив је печат некадашњег власника Николаса Хеса, завичајног историчара из Светог Хуберта. Натпис на печату гласи: „*Nikolaus Hess. Landmann. Sv. Hubert 62, Banat, Jugoslawien (S. H. S.) Verlasser und Herausgeber des Heimatbuches seiner drei Schwestergemeinden Sv. Hubert, Charlevil und Soltur im Banat*” („Николас Хес. Пољопривредник. Свети Хуберт 62. Банат, Југославија (СХС). Приређивач и издавач завичајне књиге своје три сестринске општине Св. Хуберт, Шарлевил и Солтур у Банату”)¹⁷³.

2. ЗАСТАВА ТОРОНТАЛСКЕ ЖУПАНИЈЕ

Аутор: непознат

Време настанка: 1809. година

Материјал: свила и папир

Димензије: 125 x 90 cm

Инв. број: I 632

Застава Торонталске жупаније настала је 1809. године и коришћена је у свечаној процесии торонталске бандерије на Миленијумској изложби 1896. године¹⁷⁴. Оивичена је плавим ресама и приказује грб Торонталске жупаније испод натписа „TORONTÁL VÁRMEGYENÉK ZASZLÓJA” („ЗАСТАВА ТОРОНТАЛСКЕ ЖУПАНИЈЕ”). На полеђини заставе налази се упрошћени угарски грб са двоструким (тзв. папским) крстом и наизменично постављеним црвеним и сребрним пољима. Грб се налази испод натписа: „A KIRÁLYÉRT ÉS HAZÁÉRT” („ЗА КРАЉА И ОТАЏБИНУ”). Застава је 1968. године рестаурисана у Војном музеју у Београду.

¹⁷³О Николаусу Хесу и његовом завичајном музеју в.: Филип Крчмар, „Банатски Французи и Нова Лорена: колонизација, асимилација, истраживања”, *Архивски анали* 9, Нови Сад 2015, 69–95.

¹⁷⁴Ф. Немет, *Тај дивни колорит грађанства – ликовни живот у Великом Бечкерек у 19. и почетком 20. века – A polgárság pompázó színei: a nagybecskereki képzőművészeti élet a 19. században és a 20. század elején*, Зрењанин 2009, 30.

3. ЗАСТАВА ТОРОНТАЛСКЕ ЖУПАНИЈЕ

Аутор: непознат

Време настанка: XVIII век

Димензије: 130 x 85 cm

Инв. број: I 633

Друга застава Торонталске жупаније изложена је у петој ниши ходника на другом спрату сталне поставке Народног музеја Зрењанин. Скоро је истоветна оној под инв.бр. I 632, од које се разликује једино по димензијама (130 x 85 cm) и плавој позадини хералдичког приказа Торонталске жупаније под натписом: „TORONTÁL VÁRMEGYE ZASZLOJA”.

4. ПЕЧАТ ТОРОНТАЛСКОГ ВЕЛИКОГ ЖУПАНА

Аутор: непознат

Време настанка: непознато

Инв. број: I 266

У оквиру збирке печата у сталној поставци Историјског одељења Народног музеја Зрењанин чува се и печат торонталског великог жупана. Кружног је облика, од месинга, са дрвеном дршком. На отиску се налази натпис: „TORONTÁL MEGYE FŐISPÁNJA” („ТОРОНТАЛСКИ ВЕЛИКИ ЖУПАН”) и приказ угарског грба.

5. ПЕЧАТ ЗАГРЕБАЧКЕ БИСКУПИЈЕ КАО ВЛАСНИКА ПОСЕДА У ТОРОНТАЛСКОЈ ЖУПАНИЈИ

Аутор: непознат

Време настанка: XIX век

Материјал: гвожђе

Пречник: 2,5 cm

Висина: 8,5 cm

Тежина: 140 gr

Загребачки каптол откупио је на лицитацији крајем XVIII века земљишне поседе на подручју Баната, који су се налазили на територији Торонталске жупаније, и на које је колонизовао хрватски живаљ. Печат о ком је реч округлог је облика, са натписом: „EPP: ZAGR: COM: TORONT: POSSESSIO: BOKA” („БОКА. ПОСЕД ЗАГРЕБАЧКЕ БИСКУПИЈЕ У ТОРОНТАЛСКОЈ ЖУПАНИЈИ”) и приказом бискупске митре у средини.

6. ЗАХВАЛНИЦА ТОРОНТАЛСКОЈ ЖУПАНИЈИ ПОВОДОМ УЧЕШЋА НА МИЛЕНИЈУМСКОЈ ИЗЛОЖБИ

Аутор: Оцењивачки одбор Миленијумске изложбе у Будимпешти.

Штампарија: књижница и папирница „Јожеф Еде Риглер”, Будимпешта

Време настанка: 1896.

Материјал: каширани картон

Димензије: 85 x 65 cm

Инв. број: I 809.

Текст захвалнице-дипломе гласи: *Az 1896-ki ezredéves országos kiállítás bíráló-bizottsága Torontál vármegye közönségét gondos és haladást mutató munkáért elismerő oklevéllel tüntette ki. Budapesten 1896, november 3-án (Оцењивачки одбор Земаљске Миленијумске изложбе 1896. додељује диплому јавности Торонталске жупаније за остварен напредак и добар рад. У Будимпешти, 3. новембра 1896).* Текст су потписали председник мађарске владе Шандор Векерле, министар трговине Ерне Даниел и директор Миленијумске изложбе (потпис нечитак). Ликовно решење дипломе обилује историјском симболиком: на врху степеништа са леве стране, млада девојка са круном св. Стефана на глави (персонификација Паноније), стојећи пред бистом Франца Јозефа и угарским грбом (у позадини), у друштву витеза и двоје слугу који седе на степеништу, прима подворење од делегације Торонталске жупаније. На последњим двама степеницама исписани су почетни стихови незваничне мађарске химне (Szózat): „*Hazádnak rendületlenül/Légy híve, oh magyar*” („*Чврсто буди веран својој отаџбини, Мађару*”), коју је 1836. године написао Михаљ Верешмарти. При дну и врху захвалнице приказано је шест

великана мађарске историје: кнез Арпад, краљ Иштван (свети Стеван), Лајош Велики, Матија Корвин (горе), те Иштван Сечењи и Ференц Деак (доле).

7. ЗБИРКА ПЛАНОВА НАСЕЉА ТОРОНТАЛСКЕ ЖУПАНИЈЕ¹⁷⁵

Аутори: Ерне Смаженка и Антал Фридлингер

Издавач: Царски и краљевски војни картографски завод, Будимпешта

Време настанка: 1896.

Димензије: 65 x 35 cm

Размера: 1:75000

Инв. број: I 557

Поред Народног музеја Зрењанин, друга музејска установа која је од значаја за проучавање Торонталске жупаније је музеј „Атила Јожеф” у мађарском граду Макоу. Смештено у пограничном појасу Мађарске према Румунији, око 35 km источно од Сегедина, ово место се није налазило у саставу Торонталске жупаније, али је са њом било повезано на занимљив начин. Током Револуције 1848/49, након евакуације из Великог Бечкерека, управни органи Торонталске жупаније у њему су пронашли уточиште (већ је поменуто да је Агоштон Барањ, торонталски поджупан, преминуо у овом граду 11. априла 1849 и сахрањен на тамошњем гробљу, где му је подигнуто одговарајуће спомен-обележје). Историја се на помало необичан начин поновила у јесен 1918, када су се торонталске власти склониле у Киш Сомбор, завичај племићке породице Ронаи, који је све до 1924. године био седиште среза састављеног од торонталских насеља која су још увек били под мађарском контролом. Када је такво стање озваничено Тријанонским мировним уговором 1920. године, од остатака некадашњих жупанија под мађарском управом – Торонталске, Чанадске и Арадске – оформљена је „провизорна”, „комбинована” **Чанадско-арадско-торонталска жупанија** са седиштем у Макоу, са шест срезова од којих је један био и Торонталски. Приликом евакуације у јесен 1918. године, у Киш Сомбор пренети су и портрети великих жупана који су некада били изложени у

¹⁷⁵ У питању је некомплетна збирка карата и планова каква се чува у Историјском архиву Зрењанин.

просторијама Жупанијске палате у Великом Бечкереку. Они су 1924. године пребачени из Киш Сомбора у жупанијску палату у Макоу, која је педесетих година прошлог века претворена у музеј. У њему се данас налазе портрети шесторице торонталских великих жупана из XVIII и прве половине XIX века. Попис ових портрета, заједно са њиховом анализом и кратком биографијом сваког великог жупана понаособ, дат је у књижици-каталогу историчара и бившег директора музеја „Атила Јожеф” **Пала Халмађија** из 2001. године под називом *Званичници Чанадске и Торонталске жупаније 1779–1944*¹⁷⁶. Из те колекције се на Торонталску жупанију односе и од значаја су следећи портрети: грофа Јаноша Баћања¹⁷⁷, Петера Балоба¹⁷⁸ Јожефа Хертелендија Старијег¹⁷⁹, Игнаца Хертелендија¹⁸⁰, Микше Хертелендија¹⁸¹ и Ласла Карачоњија¹⁸².

¹⁷⁶Hálmágyi Pál, *Csanád és Torontál vármegyék tisztséviselői 1779–1944*, Makó 2001.

¹⁷⁷**Јанош Баћањ** (мађ. Batthány János) је био један од првих торонталских великих жупана након реинкорпорације Баната у Угарску 1779. године, а ту дужност обављао је у два наврата (1783–1785, 1790–1792). На портрету је приказан у барокном окружењу и не у мађарској ношњи, већ у оделу које осликава моду царског двора, чиме је непознати аутор сугестивно изразио осећање поитичке оданости Бечу. Слика је рестаурисана 1995–1996. године уз подршку мађарске Националне фондације за културу. Hálmágyi P., *нав. дело*, 8.

¹⁷⁸**Петер Балог** (мађ. Balogh Péter) је био торонталски велики жупан од 1792. до 1802. године. Његов портрет настао је крајем XVIII и почетком XIX века, а рестауриран је у периоду 1997–2000. године. Hálmágyi P., *нав. дело*, 12.

¹⁷⁹Портрет **Јожефа Хертелендија Старијег** (мађ. Hertelendy József) настао је у време Хертеленди обављао дужност торонталског великог жупана (1807–1809) и приказује његово попрсје у четвртини профила, са неутралним изразом лица и зеленом позадином. Хертеленди је одевен у белу кошуљу и црн капут са крзненим оковратником. Овај портрет сматра се једним од првих експоната музеја у Макоу. Hálmágyi P., *нав. дело*, 14.

¹⁸⁰Портрет Игнаца Хертелендија из 1836. године представља један од раних радова **Миклоша Барабаша**, чувеног сликара мађарског романтизма, који је урадио и портрете значајних историјских личности – попут грофа и државника Иштвана Сечењија, цара Франца Јозефа, као и неколицине угледника Торонталске жупаније – грофа Јаноша Бутлера и познате великобечкеречке трговачке породице Конкољ. Портрет Игнаца Хертелендија, торонталског великог жупана у периоду 1835–1845. рестаурисан је 1979. године. Hálmágyi P., *нав. дело*, 18.

¹⁸¹**Микша Хертеленди** (мађ. Hertelendy Miksa) је 1849. године, у време Револуције, био именован за владиног комесара за Торонталску жупанију. Његов портрет у маковском музеју дело је сликара Фридриха Лидера Старијег.

¹⁸²Портрет Ласла Карачоњија, који је у три, односно четири наврата (1848, 1861, 1865–1867, 1867–1869) обављао дужност торонталског великог жупана, израдио је 1861. године Миклош Барабаш. Слика је рестаурирана у периоду 1980–1982. године. Hálmágyi P., *нав. дело*, 20.

3. ХРОНОЛОШКИ И ПРОСТОРНИ ОКВИРИ

Периодизација Торонталске жупаније

Посежући у дубоку прошлост Баната у потрази за почецима Торонталске жупаније, уочљиво је да се њен историјски развој може пратити у три велике фазе: прва обухвата њене магловите почетке у позном Средњем веку и траје од њеног првог помена (1326) до пада Баната под турску власт (1552). Друга етапа подразумева период од њене обнове у другој половини XVIII века (1779) до укидања 1849. године, након слома Мађарске револуције. Коначно, трећа фаза, најдинамичнија у њеном развоју – која је уједно и тема докторске дисертације – захвата непуних шест деценија од укидања Војводства Србије и Тамишког Баната (1860), односно њене друге обнове 1861. године до распада Аустроугарске монархије на крају Првог светског рата (1918). Торонталска жупанија је накратко опстала и у међуратној југословенској држави као једној од наследница Аустроугарске монархије, али у мањем обиму и знатно измењеним политичким и друштвеним околностима. Жупанијски систем у државној администрацији Краљевине СХС коначно је укинут 1927. године. Он је данас, осим у Мађарској, присутан и у Хрватској, Словачкој и Румунији, које су га задржале као модел децентрализоване државне управе.

Посматрајући хронолошке оквире у историјском развоју Торонталске жупаније, те остављајући по страни њен најстарији, средњовековни период, јасно је уочљиво да њена новија историја започиње обновом 1779. године и траје све до краја Првог светског рата и распада Аустроугарске монархије. Специфичност периода 1860–1918, који је и тема докторске дисертације, огледа се пре свега у чињеници да се он надовезује на доба тзв. Баховог неоапсолутизма (1849–1860), који се јавио као последица слома Мађарске револуције (1848/49), те да се знатно разликује од предреволуционарног периода 1779–1848. Отуда је Револуција онај

кључни моменат и критеријум који јасно раздваја две битне епохе у развоју нововековне Торонталске жупаније.

Вишедеценијско раздобље од 1860. до 1918. године хронолошки се подудара са низом важних догађаја у Аустријском царству/Аустроугарској монархији, чији је Торонталска жупанија била део (укидање Војводства Србије и Тамишког Баната 1860; увођење Шмерлинговог провизоријума 1861–1865; аустро-пруски рат 1866; склапање Аустроугарске нагодбе 1867; Велика источна криза и окупација Босне и Херцеговине 1875–1878; криза дуалистичког уређења у Аустроугарској почев од 1890. године; анексија Босне и Херцеговине 1908; Први светски рат 1914–1918). Узимајући у обзир ове догађаје, који су у немалој мери утицали на дешавања на подручју Торонталске жупаније, као и поједине аутохтоне појаве у самој Жупанији, период од 1860. до 1918. године може се поделити на више мањих, али јасно омеђених целина. Притом би ваљало имати у виду да је у питању пионирски подухват, будући да *унутрашња периодизација* ове епохе за подручје Торонталске жупаније раније није рађена, па самим тим се не може ни рећи да постоји нека општеприхваћена подела. Узимајући у обзир урађено истраживање, назначено раздобље могуће је поделити на следеће етапе:

1. **„ВРЕМЕ НЕСТАБИЛНОСТИ”** (1860–1874): период који се одликовао честим сменама жупанијске власти, несређеним унутрашњим приликама и „последњим трзајима” бечког неоапсолутистичког режима; поред сталних политичких криза и заплета на унутрашњем политичком плану Угарске, нестабилности овог раздобља кумовале су и честе поплаве, суше, неродне године и неповољне околности попут велике епидемије колере 1872/73. године¹⁸³ или саобраћајне изолованости у односу на остатак земље. Колико је у политичком смислу овај период био нестабилан можда најбоље сведочи чињеница да су се током тринаест година на кормилу Жупаније сменила четворица великих жупана:

¹⁸³Borovszky S., *нав. дело*, 487.

Ласло Карачоњи (1861, 1865–1869), **Петер Палик-Учевни** (1861–1864), **Стефан Петровић** (1864–1865) и **Мориц Ронаи** (1871–1873)¹⁸⁴.

2. **„ЗЛАТНО ДОБА ТОРОНТАЛСКЕ ЖУПАНИЈЕ”** (1874–1891): седамнаестогодишњи период привредног и друштвеног успона и напретка, током ког је дужност торонталског великог жупана обављао **Јожеф Хертеленди**, због чега се ово раздобље може још назвати и „Хертелендијевом ером”. За то време су доведене у ред хаотичне прилике у жупанијској администрацији, територија Жупаније је додатно проширена присаједињењем територије укинутог Великокикиндског дистрикта (1876) и успешно укључена у мрежу мађарских железница. Хронолошки је овај период подударан са петнаестогодишњим мандатом мађарског председника владе Калмана Тисе (1875–1890), за које је време Угарска уживала стабилност и доживљавала консолидацију на унутрашњем политичком и економском плану. У том периоду, сем Велике источне кризе, није било већих спољнополитичких заплета, а опште стање у држави се несумњиво пресликало и на збивања у Торонталској жупанији.

3. **„РОНАИЈЕВО ДОБА”** (1891–1902) – последња деценија XIX века у ком Торонталска жупанија досеже свој зенит, под великим жупаном **Јенеом Ронаијем**. Ово је раздобље у ком се Жупанија налазила на свом врхунцу, али у ком су већ постали видљиви и први знаци опадања. Његов почетак је подударан са почетком „кризе дуалистичког уређења” у Аустроугарској, коју карактеришу политичка нестабилност, честе смене влада, јачање радничко-сељачког (социјалистичког) покрета, активније и агресивније деловање опозиционих странака, те проблеми у односима са аустријским делом Монархије око продужавања царинске Уније. Као и у претходном периоду, сви ови догађаји осликали су се и на збивања у Торонталској жупанији, где је ипак, до краја XIX века, било приметно напредовање.

¹⁸⁴У двогодишњем периоду од 1869. до 1871. године, положај торонталског великог жупана био је упражњен.

4. ПЕРИОД „ОД РОНАИЈА ДО ВЕЛИКОГ РАТА” (1902–1914): раздобље од оставке Јенеа Ронаија на положај торонталског великог жупана до избијања Првог светског рата, обележено утицајима политичке и економске кризе кроз коју је читава Угарска пролазила током прве деценије XX века, појачаним притиском на немађарске народности кроз деловање разних мађарских културних и просветних удружења, те интензивном емиграцијом (не само из Торонталске, већ и из суседних жупанија).

5. „ВЕЛИКИ РАТ” 1914–1918: последња епизода у историјском развоју Торонталске жупаније, у којој ово подручје није било поприште озбиљнијих ратних збивања, али се на њему итекако осетио утицај ратних напора, одрицања и страдања. Највећи оружани сукоб који је свет дотле доживео окончан је територијалним поделама које су погодиле управо простор Торонталске жупаније, изделивши овај, некада јединствен простор, границама држава-наследница Аустроугарске монархије.

У периоду који је уследио иза 1918. године, у оквиру државног апарата новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца једно време је постојала **Торонталско-тамишка жупанија**, сачињена од делова ових двеју жупанија који су након разграничења држава-наследница Аустроугарске ушли у састав југословенске државе. Она је постојала све до 1927. године, када је уведен систем области, а жупанијско уређење дефинитивно укинато.

Просторни оквири Жупаније: границе, површина и географски положај

Торонталска жупанија била је једна од више десетина политичко-административних области на које је била подељена Краљевина Угарска, а које су се називале **жупаније** (лат. *comitatus*, мађ. *vármegye*, нем. *Komitat*, *Gespansschaft*). Према неким изворима, њих је у Средњем веку било 72¹⁸⁵, да би се касније тај број мењао. У другој половини XIX века, у Угарској је било 63 жупаније, а у Хрватској (која се са њом налазила у државној заједници) – девет. Жупанијама је управљао од краља постављени намесник – **велики жупан**, који је у име владара обављао административну, судску и војну власт¹⁸⁶. У средњовековним изворима он је означаван латинским изразом „comes”, што значи гроф; према томе, жупанија је у Средњем веку представљала мађарски еквивалент грофовији¹⁸⁷, да би временом њено значење постало знатно ближе данашњем значењу речи „округ”. У српском језику, жупанија је означавана појмовима „вармеђа” (кованица мађарске речи „vár” – тврђава и словенске речи „међа” – граница) и „градомеђа”, који су временом застарели и изашли из употребе. Израз „жупанија” који се одржао је словенског порекла.

Иако је у више наврата мењала своје границе, површину и обим, Торонталска жупанија никада није напуштала оквири западног, тзв. „равног” Баната. Реч је о простору које се поклапа са јужним масивним огранком Панонске низије на потезу од реке Тисе на западу до линије Арад-Темишвар-Вршац на истоку и од реке Мориш на северу до Дунава на југу¹⁸⁸. Ова област, нижа од 150 m

¹⁸⁵ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 27; уп. са: Jene Sentklari, *Večkerečki grad* (preveo Tima Rajić), Zrenjanin 1954, 11.

¹⁸⁶ Петар Рокаи и др., *нав. дело*, 27.

¹⁸⁷ Занимљиво, на енглески језик реч „жупанија” преводи се речју „county” – округ, у чијој је основи реч „count” – гроф. Према томе, округ би у буквалном преводу значио: „грофовија”. И латински израз „comes” од ког потиче израз „comitat” (жупанија), на српски језик се преводи као „гроф”.

¹⁸⁸ У мађарској и немачкој литератури за Панонску низију користе се унеколико другачији називи: „Алфелд” или „Велики Алфелд” (мађ. *Alföld*, *Nagy-Alföld*, у буквалном преводу: „равница”, тј. „велика равница”) код мађарских, односно „Велика мађарска равница” (нем. *Grosse ungarische Ebene*) код немачких аутора.

надморске висине, једна је од три природне целине на које је подељен регион Баната¹⁸⁹.

Прецизне границе средњовековне Торонталске жупаније тешко је утврдити; оне су, према речима историчара Сентклараја, *толико тесне и колебљиве, да је немогуће пронаћи основ за њихово одређивање*¹⁹⁰. О ондашњем обиму Жупаније закључује се на основу њених насеља која се јављају у средњовековним повељама; отуда произилази да је она захватала подручје данашњег северног и средњег српског Баната, са тежиштем у средњем банатском Потисју (Бечеј и Бечкерек). Најбогатији извор података о ондашњим торонталским насељима је списак сакупљача папског десетка за петогодишњи период од 1332. до 1337. године¹⁹¹, који су саставили Фирентинци **Јакопо Беренгари** и **Николо де Бонафото**¹⁹², а у којима се помиње двадесетак поуздано идентификованих и неколико неубицираних топонима. Сачуване повеље из XIV и XV века још ће више проширити списак насеља која су улазила у састав Торонталске жупаније¹⁹³.

Приликом прве обнове Жупаније 1779. године њене границе су већ тачно утврђене. Њих је нешто раније (1778), одредила посебна комисија на челу са царским опуномоћеником грофом **Кристофом Ницкијем**, која се, *будући да није имала представу о тачним границама средњовековне Жупаније* (подв. Ф. К.), руководила првенствено економским обзирима, те саобраћајним и безбедоносним факторима¹⁹⁴. Обновљена Торонталска жупанија захватала је северозападни део Баната, граничећи се на северу са Чонградском и Чанадском жупанијом (преко реке Мориш), на западу са Бач-бодрошком жупанијом (преко реке Тисе), на југу са Банатском војном границом, а на истоку са Тамишком и мањим делом са Арадском жупанијом¹⁹⁵. На тај начин, она је на северу и западу имала природне, речне,

¹⁸⁹Преостале природне целине Баната су **Банатска степа** (благо заталасани и постепено растући бреговити предео, који се простире источно од линије Арад-Темишвар до подножја Карпата) и **Банатске планине**, које заузимају источни и јужне делове средњег Баната. Josef Wolf, *Entwicklung der ethnischen Struktur des Banates 1880–1992*, Wien 2004, 7–8.

¹⁹⁰J. Sentklari, *нав. дело*, 12.

¹⁹¹Bárány Ágoston, *Torontál vármegye hajdانا*, Buda 1845, I 54–76, II 4–7.

¹⁹²П. Рокаи и др., *нав. дело*, 106.

¹⁹³ За списак ових насеља в.: Bárány Á., *нав. дело*, 49–51; Borovszky S., *нав. дело*, 371–372.

¹⁹⁴ Borovszky S., *нав. дело*, 428–429.

¹⁹⁵Д. Јакшић, *нав. дело*, 13.

границе, а на истоку и југу административне¹⁹⁶. У том обиму је Жупанија укинута 1849, а затим и обновљена 1860/61. године. Од периода друге обнове до краја свог постојања (1861–1918), Торонталска жупанија је доживела два значајна територијална проширења: прво 1872/3. године, када јој је припојено четрдесетак насеља развојачене Банатске војне границе, а друго – 1876, када јој је припојен укинати Великокикиндски привилеговани дистрикт. Тиме је она достигла свој највећи обим, простирући се у облику издуженог трапезоида између 37° 51' и 38° 51' источне географске дужине и 44° 60' и 46° 15' северне географске ширине, рачунајући од Феро-меридијана, који је био полазна основа за рачунање географске дужине и ширине пре Првог светског рата¹⁹⁷. Ако се вредности по Феро-меридијану конвертују у Гринички систем (по принципу који је још крајем XIX века установио немачки астроном Карл Теодор Албрехт) то произилази да се налазила између 20° 12' и 21° 12' источне географске дужине. Са трију страна била је омеђена природним границама – рекама: Тисом на западу (у дужини од 181 km), Моришом на северу (73 km) и Дунавом на југу (107 km)¹⁹⁸, док се на истоку граничила мањим делом своје територије са Арадском, а већим са Тамишком жупанијом.

Тачни подаци о укупној површини Жупаније у време када се налазила на врхунцу варирају: у школским уџбеницима с краја XIX века (рађеним по *најновијим званичним и статистичним подацима*) помиње се бројка од 9 495 km²¹⁹⁹. У својој монографији о Торонталској жупанији из 1904. године Игнац Јесенски наводи податак од 9 409 km²²⁰⁰, док свеобухватна монографија Жупаније из 1911. доноси цифру од 10 046 km²²⁰¹. И поред ових неслагања, неоспорно је да је Торонталска жупанија по својој површини улазила у ред највећих мађарских жупанија; примера ради, довољно је погледати површине њених суседа: Тамишке (7433,18 km²),

¹⁹⁶ За више детаља о границама Жупаније након обнове 1779. године в.: АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, *Предписи*, „Подаци о Торонталској жупанији објављени након инкорпорације Баната у Угарску, а односе се на жупанијске границе, површину, становништво, климу итд”, кут. 3, бр. 369; АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, „Опис граница новоосноване Торонталске жупаније”, кут. 4, бр. 9/1779.

¹⁹⁷ Borovszky S., *нав. дело*, 1.

¹⁹⁸ Ladislaus Schwarz, *Die Landwirtschaft des Komitates Torontál insbesondere seines nördlichen Teiles auf Grund der Klima- und Bodenverhältnisse. Ein Beitrag zu den Agrarstudien des Banats*, Halle 1914, 2.

¹⁹⁹ *Торонталска жупанија. Земљопис за III разред српских народних школа*, Сомбор 1890, 28.

²⁰⁰ Jeszenszky Ignác, *Torontál vármegye gazdasági monographiája*, Budapest 1904, 3.

²⁰¹ Borovszky S., *нав. дело*, 1.

Арадске (6077,66 km²), Чанадске (1714,56 km²) и Сремске жупаније (6 810 km²)²⁰². Једино је Бач-бодрошка жупанија са 11 079 km² била нешто већа²⁰³.

Рељеф, клима, вегетација

Разматрајући рељефне карактеристике Торонталске жупаније, њен *Земљопис* из 1890. године констатује: *Ова жупанија је сва равна као длан*²⁰⁴. Монографија Ш. Боровског из 1911. године потврђује овај навод, али додаје *да се земљиште од Тисе и Дунава степенасто успиње од запада ка истоку*²⁰⁵. Ипак, висинске разлике су скромне, уз просечну надморску висину од 70-80 m, са Орловатом као највишом тачком (169 m). Алувијалног порекла (настало радом термалних сила), торонталско земљиште сачињено је од хумусне црнице²⁰⁶, којој је по плодности једини ривал било оно у суседној, Бач-бодрошкој жупанији²⁰⁷. У северозападним, али још више у јужним и југоисточним деловима Торонталске жупаније било је заступљено фино песковито земљиште (Делиблатска пешчара)²⁰⁸.

Географи Торонталске жупаније волели су да истичу богатство ове области у рекама и воденим токовима. Поред већ поменутих природних речних граница (Мориш на северу, Тиса на западу и Дунав на југу), кроз Жупанију су протицале реке Бегеј, Златица (притока Тисе код Падеја), Тамиш и Висеља (речица на југу Торонталске жупаније која се код Борче уливала у Дунав)²⁰⁹. Регулисање речних токова започето је двадесетих година XVIII, а окончано тек у другој половини XX века. Опасност од високих водостаја Дунава и Тисе у континуитету је смањивана од краја XIX века. Сталне поплаве торонталских река водиле су до опсежних мера у погледу регулације речних токова и заштите од високих вода. У том циљу је током

²⁰²Исто.

²⁰³Исто.

²⁰⁴*Торонталска жупанија. Земљопис за III разред српских народних школа*, Сомбор 1890, 26.

²⁰⁵ Borovszky S., *нав. дело*, 1.

²⁰⁶ Jeszenszky I., *нав. дело*, 4.

²⁰⁷ Borovszky S., *нав. дело*, 1.

²⁰⁸ Исто; Jeszenszky I., *нав. дело*, 4.

²⁰⁹*Торонталска жупанија. Земљопис за III разред српских народних школа*, Сомбор 1890, 26.

XIX века основан читав низ водних задруга, које су радиле на продубљивању речних корита, исправљању меандара, подизању насипа итд. Овим мерама су значајно скраћени токови Дунава, Тисе и Мориша, чиме је повећана брзина протока и отицања високе воде. Изградњом високих брана заштићена су насеља дуж Тисе и доњег тока Мориша, а у Панчевачком рити исушене су огромне површине пређашњих мочварних и плавних подручја и претворене у обрадиво земљиште²¹⁰.

Клима у Жупанији била је умерена, са жарким летима и оштрим зимама²¹¹. Током лета честе би биле буре са пљусковима, па и са градом²¹², али и дужи периоди суше са жестокиим врућинама²¹³. Почетком XX века започето је редовно мерење метеоролошких услова; тако је нпр. 1904. године измерена просечна годишња температура од 11,8 степени (-0,9 у јануару, 23,7 у јулу), највиша апсолутна температура износила је 37,7, а најнижа: -13,8²¹⁴. У погледу падавина, у истом периоду забележено је 710 mm кише по m², са укупно 128 кишних дана у години²¹⁵.

Вегетација Торонталске жупаније припадала је источноевропској и централноевропској, панонској флори, која на југу поприма и извесна медитеранска обележја²¹⁶. Флору „равног Баната” чиниле су првобитно шумске степе са светлим шумама, вресистима и степским ливадама дуж Тисе, Мориша, Тамиша, Бегеја и њихових притока; од ових шумских степа данас је о(п)стао само део између Арада и Темишвара, у међупростору између Бегеја и Тамиша²¹⁷. У XVII веку одомаћила се култура багрема, а од XVIII на овом подручју распрострањен је дуд. На подручју Торонталске жупаније биле су присутне и културе јасена и тополе²¹⁸. Лесне заравни у њеним јужним и југозападним деловима имале су сличну вегетацију као и оне у јужној Бачкој, док је флора у северозападним, слатинастим подручјима била нешто сиромашнија²¹⁹.

²¹⁰J. Wolf, *нав. дело*, 8-9.

²¹¹Торонталска жупанија. *Земљопис за III разред српских народних школа*, Сомбор 1890, 26.

²¹²Исто.

²¹³Jeszenszky I., *нав. дело*, 3.

²¹⁴Исто.

²¹⁵Исто.

²¹⁶J. Wolf, *нав. дело*, 8.

²¹⁷Исто.

²¹⁸Исто.

²¹⁹Исто.

4. ОРГАНИЗАЦИЈА ВЛАСТИ

Одређивање просторно-географских оквира Торонталске жупаније са собом повлачи читав низ потешкоћа, показујући истовремено сву комплексност жупанијског уређења и непрестану динамику њеног историјског развоја. Ова динамика вероватно никада није била толико упечатљива колико у периоду 1860–1918, када је Жупанија пролазила кроз процес сталних политичко-административних промена и трансформација, а број њених насеља се мењао, и то не само услед територијалних проширења, већ и из низа других разлога (раздвајања општина по етничким линијама, оснивањем нових општина и колонија, замирањем појединих насеља услед појачане емиграције итд). Тако је нпр. постојао низ општина на подручју Жупаније које су биле подељене између две доминантне етничке групе које су у њима живеле (Српски и Немачки Елемир, Српски и Мађарски Итебеј, Српски и Словачки Арадац, Румунска и Немачка Ечка, Српска и Хрватска Неузина итд). Колонизацијом мађарског живља почетком осамдесетих година XIX века, на подручју Жупаније настала су насеља Хертелендифалва (данашња Војловица), Нађђерђфалва (данашње Иваново) и Радаифалва²²⁰, а 1890. и Мужља, крај Великог Бечерека. Притом су, услед честих административних прекрајања, поједина места у више наврата мењала срезове којима су припадала. Такав је нпр. био случај са насељима укинутих срезова (Перлеског и Новоселског) који су ушли у састав Жупаније након развојачења Банатске војне границе, или са насељима укинутог Великокикиндског дистрикта који су најпре били у саставу Великокикиндског, Меленачког и Мокринског среза, од којих су потоња два касније укинута²²¹; општина Велика Теремија (мађ. Nagy Teremia) почетком XX века издвојена је из састава Великосенмиклушког и ушла у састав Великокикиндског

²²⁰ Насеље је убрзо затим уништено у поплави Дунава, па се његово становништво преселило у Скореновац (мађ. Szekelykève – Секелкеве, „Секелски Ковин”).

²²¹ Васа Стајић, *Великокикиндски привилеговани дистрикт 1776–1876*, Нови Сад 1950, 208–209; Borovszky S., *нав. дело*, 488.

среза итд²²². Утврђивање просторних оквира Жупаније додатно је отежано и чињеницом да је у периоду 1860–1918. године вршено систематско помађаривање назива насељених места, и то у мултикултураној средини у којој је свака етничка група имала сопствени назив за поједина насеља. Осим тога, разграничење држава-наследница Аустроугарске у Банату током првих година након Првог светског рата погодило је управо простор Торонталске жупаније, чија је територија неравномерно подељена између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Румуније и Мађарске. Торонталска насеља су се тако нашла у новим државама, у којима је њихов даљи развој био знатно другачији у односу на пређашњи период: нека су добила погранични карактер, поједина су изгубила свој ранији значај, док су се поједина стапала са другима у нове општине. Свима су им, међутим, биле заједничке демографске промене и покушаји да се преоријентишу према новим центрима и срединама којима дотле можда и нису гравитирала у толикој мери.

Сви ови процеси су уочљиви простим поређем података из разних извора, међу којима су свакако најпоузданији жупанијски шематизми и званични подаци објављени у школским уџбеницима и сл. гласилима²²³. Њихов значај за све

²²² „A rendkívüli megyei közgyűlés”, *Torontál* 42. sz., 1904. február 22, 1–2. o.; „Süd-Ungarn. Einverleibung der Gemeinde Nagyteremia”, *GBWb* 35, 27. August 1904; „Süd-Ungarn. Die Einverleibung der Gemeinde Nagy-Teremia”, *GBWb* 43, 22. Oktober 1904, 3.

²²³ Овде је немогуће таксативно пребројати све административне промене које су се одиграле у периоду 1861–1918; ипак, могуће је дати њихов јасан преглед уз означене најважније моменте и изворе на основу којих је могуће направити поређења. Гледајући хронолошки од средине XIX века и периода док Жупанија још није обновљена па до Првог светског рата, овде спадају: „Uebersicht der politischen und gerichtlichen Eintheilung der serbischen Wojwodschafft und des temeser Banates”, *GBWb* 8, 25. Februar 1854, 1–3; „Magistratur des löbl. Torontáler Comitates gewählt in der am 5. Februar und den folgenden Tagen abgehaltenen General-Versammlung des Comitats-Ausschusses, mit Angabe der neuen Eintheilung der Ortschaften in die Stuhlbezirke”, *GBWb* 7, 16. Februar 1861, 4–6; „Namensverzeichniss des von Sr. Hochgeboren dem Obergespanns-Administrator Herrn Peter Palik-Ucsevny v. Furluk ernannten Beamtenkörpers des Torontáler Comitates”, *GBWb* 29, 19. Juli 1862 (Extra-Beilage); „Personalstand des löbl. Torontáler Comitates”, *GBWb* 3, 20. Januar 1866 (Extra-Beilage); „Personalstand des löbl. Torontáler Comitates”, *GBWb* 19, 11. Mai 1867 (Extra-Beilage); „Personalstand des löbl. Torontáler Comitates”, *GBWb* 20, 18. Mai 1867 (Extra-Beilage); „Personalstand der k. Gerichte mit der neuen Gerichts-Eintheilung nach Ortschaften im Torontaler Komitate”, *GBWb* 1, 6. Januar 1872, 8–9; „Lokales Personalstand des löbl. Torontáler Comitats”, *GBWb* 7, 17. Februar 1872, 9; „Verzeichniss der in Folge Provinzialisirung der Grenze zum Torontaler Comitate einverleibten 5 Stuhlbezirke und den dazu gehörigen Gemeinden”, *GBWb* 34, 23. August 1873, 10; Leopold Jokly-Jokly Lipót, *Torontálmegyei irányítói. Közigazgatási, gazdasági, közmívelődési és társadalmi érdekű statisztikai évkönyv/Torontáler Compass, statistisches Jahrbuch für öffentliche Verwaltung, Volkswirtschaft, Kultur und Social-Interessen*, Nagy-Kikinda/Gross-Kikinda 1880; *Торонталска жупанија. Земљопис за III разред српских народн. школа у Торонталској жупанији као и за домаћу потребу*, Сомбор 1884; *Торонталска жупанија. Земљопис за III разред српских народних школа, рађен по најновијим званичним и статистичним подацима*, Сомбор 1890; Историјски архив Зрењанин, Ф. 1 Збирка

истраживаче административног уређења на овим просторима је непроцењив, а сигурно је био препознат и од стране њихових савременика, који сасвим извесно нису успевали да се увек снађу у сложеном и замршеном бирократском и административном устројству средине у којој су живели. Отуда је за утврђивање просторних оквира Торонталске жупаније – како спољашњих, тако и унутрашњих – изузетно важно познавање устројства жупанијске управе и механизма њеног рада, те њена територијално-административна подела.

Устројство жупанијске администрације

Као аутономна област у саставу Краљевине Угарске, Торонталска жупанија је у свим фазама свог постојања имала сопствену владу, односно самоуправне органе власти и припадајући чиновнички апарат који се непрекидно развијао, модификовао и усложњавао²²⁴. Независно од његове променљиве структуре, водећу улогу у политичком животу Жупаније – за сво време њеног постојања – имала је крупна земљопоседничка аристократија, чији је неприкосновени утицај на све аспекте политичког, економског и културног живота одражавао феудалну природу жупанијског уређења, присутну до самог краја њеног постојања, чак и након што је феудализам укинут у Револуцији 1848/49. године.

Органи власти који се јављају још у средњовековној Торонталској жупанији (а и у каснијем периоду) су **велики жупан, поджупан и жупанијска Скупштина (конгрегација)**.

Велики жупан (лат. comes, мађ. főispán, нем. Obergespann, у старијој српској литератури – главни жупан, наджупан) је од средњовековног периода био

карата и планова 1752–1992, „Историјске карте 1776–1943”, А. 10 Торонталска жупанија (1896. година); Borovszky S., *нав. дело*, passim.

²²⁴ Најбољи показатељ ових промена су различити жупанијски шематизми и статuti, чијим се поређењем стиче увид у разгранатост и комплексност жупанијског чиновничког апарата. Уп.: Huszár Imre, *Torontálmegye helyhatósági rendszere és ügykezelési szabályai*, Nagy-Becskerek 1867; уп. са: Dániel László, *Torontálmegye szabályrendeleteinek gyűjteménye*, Nagy-Becskerek 1889; ИАЗ, Ф. 31 Збирка статута и правилника 1879–1940, *План правилника о организацији жупанија – правилник о организацији Торонталске жупаније из 1905. године*.

главни представник централне власти у жупанији, постављан и смењиван од стране краља.²²⁵ Његов задатак био је да прати рад државних чиновника на територији жупаније и стара се да се он одвија у складу са законом и интересима државе. У периоду од 1779. до 1848. године слабо је учествовао у раду жупанијске управе, којом је руководио поджупан, али је ипак у свим важнијим питањима његова реч била последња. председавао је жупанијским скупштинама и предлагао кандидате за поджупана. Често је био биран за председника важних културних, друштвених и др. удружења у Жупанији, а од завођења дуалног уређења 1867. године рачуне је полагао мађарском министарству унутрашњих послова. Трајање његовог мандата („великожупанства”, мађ. főispánság, нем. Obergespansschaft) је било неодређено: оно је могло бити доживотно или би трајало док владар не одлучи другачије. Сви торонталски велики жупани провели су различите временске периоде на тој функцији (а неки и по више пута), већ у зависности од својих способности, личних особина, здравствених разлога или политичке окретности и ситуације у датом тренутку²²⁶. Неки су свој положај великог жупана повезивали са челним функцијама у другим, суседним муниципијама²²⁷. У Торонталској жупанији је често био случај да се за новог великог жупана именују дотадашњи поджупани²²⁸, а поједини торонталски поджупани или главни бележници су именовани за велике жупане у другим жупанијама²²⁹.

Устаљена пракса торонталских великих жупана након именовања на тај положај била је свечани долазак у Велики Бечкерек на церемонију преузимања

²²⁵ Након склапања Нагодбе 1867. године, велике жупане је према Закону о уређењу државне управе постављала мађарска влада, односно Министарство унутрашњих дела (П. Рокаи и др., *нав. дело*, 471), док је владар потписивао указе о њиховом именовању.

²²⁶ Примера ради, Јожеф Хертеленди је „гвозденом руком” управљао Торонталском жупанијом седамнаест година; његов наследник Јене Ронаи је покушавао да настави ту праксу и одржао се нешто више од једне деценије, за разлику од свог стрица, који је био велики жупан тек две године итд.

²²⁷ Тако је нпр. торонталски велики жупан Ласло Карачоњи био и царски комесар Великокикиндског дистрикта (1861), Јожеф Хертеленди је био торонталски велики жупан и царски комесар Вршца (1878), а Јене Ронаи је од 1895. до 1901. године, поред функције торонталског, обављао и функције панчевачког великог жупана.

²²⁸ Ласло Карачоњи, Мориц Ронаи, Јене Ронаи и Лајош Делиманић били су торонталски поджупани пре него што су постали велики жупани.

²²⁹ Такав је био случај са Белом Талијаном, који је најпре био торонталски поджупан (1880–1886), а затим велики жупан Шомођске и Бекешке жупаније. Ласло Даниел је 1895. са места торонталског поджупана именован за ноградског великог жупана, а торонталски главни бележник Бертолд Фајлић постао је 1898. саболчки велики жупан.

дужности („инсталацију”, тј. инаугурацију, „устоличење”, мађ. *székfoglaló*, нем. *Installation*). Тада би био обичај да се делегације састављене од најугледнијих жупанијских званичника и грађана Великог Бечкерека извезу окићеним фијакерима у сусрет новом великом жупану и допрате га у град, где би, након свечаног полагања заклетве, били уприличени поздравни говори, банкети, бакладе, свечани дефилеи грађанства, са овацијама и неизбежном серенадом под прозором (велики жупан је становао у Жупанијској палати у Великом Бечкереку). Велики жупан био је у званичној комуникацији ословљаван титулом „Његово благородство” или „Његово високородије” (мађ. *Ő Meltóság*, нем. *Seine Hochgeboren*)²³⁰.

Жупанијске скупштине („конгрегације”, лат. *congregatio*) су у средњем веку биле скупштине племића који су живели на територији Жупаније. Тако је нпр. 1347. године скупштина Торонталске жупаније одржана у Олнашу (неидентификовани топоним), а 1364. године, племићи Торонталске и Ковинске жупаније су се окупили на већање *негде у близини Бечкерека (prope villam Bechekerek)*. Конгрегација је одлучивала о свим важним питањима која су се тичала Жупаније (прикупљање пореза, одбрана територије), а имала је и судску власт. Ове ингеренције су опстале и у периоду 1779–1848, да би касније биле унеколико промењене, након што је судска власт одвојена од законодавне. Од обнове Торонталске жупаније 1861. године, сви племићи и грађани са подручја Жупаније који су имали право учешћа на конгрегацијама били су окупљени у тело које се звало **Муниципални одбор** (мађ. *törvényhatósági bizottság*, нем. *Municipalausschuß*)²³¹, а који је заправо представљало жупанијски парламент. Половину његових чланова чинили су вирилисти – представници жупанијске земљопоседничке аристократије којима је место у Одбору било загарантовано на основу висине пореза који су плаћали (тј. имовинског ценза), док је друга половина на тај положај била бирана (свака општина у Жупанији имала је свог представника).

²³⁰ Ређе се употребљавао српски превод „Његова Екселенција“ (прим. Ф. К.).

²³¹ У српским изворима из XIX века понегде се још јавља под именом „Средоточни одбор”, а у немачким и као „Жупанијски одбор” (нем. *Comitatsausschuß*). У раду И. Петрик Вамош о државном уређењу Угарске означен је као „Одбор муниципије” (И. Петрик Вамош, *нав. дело*, 107). Појам „муниципије” означавао је све облике локалних и територијалних самоуправа, којих је у то време у Угарској било више врста. Осим жупанија, постојали су и дистрикти (Великокикиндски привилеговани дистрикт, Потиски крунски дистрикт, Јаско-кумански дистрикт), аутономне области (Кевар, Насод, Фогараш), слободни краљевски градови итд.

Сваке године Муниципални одбор сачињавао је листу највећих пореских обвезника у Жупанији, који су на тај начин сносили и највећи одговорност за развој средине у којој су живели. Према Закону о муниципијама из 1870. године, број чланова Муниципалног одбора у жупанијама није смео бити мањи од 120, а већи од 400. Касније је ово правило промењено, па тако у *Правилнику о организацији Торонталске жупаније* из 1905. године стоји да Муниципални одбор броји 600 чланова, од чега су 300 највеће пореске платише, док другу половину чине бирани чланови²³².

У периоду 1779–1848, конгрегације су биле **генералне** (лат. kongregatio generalis) и **партикуларне** (лат. kongregatio particularis): прве су одржаване обично четири пута годишње и њима су морали присуствовати сви племићи, представници католичке цркве и крупних властелинастава. Партикуларне скупштине су заседале по потреби, на њих нису позивани сви чланови, а расправљале су о мање важним, текућим питањима²³³. Према *Статуту Торонталске жупаније* усвојеном 1867. године, скупштине Муниципалног одбора одржавале су се сваког првог понедељка у месецу, а ако је тог дана био празник, онда би се померале за идући дан; истим Статутом било је предвиђено да се генералне скупштине одржавају у јануару, априлу, јулу и октобру²³⁴. Касније је ова одредба промењена, па тако *Статут* из 1889. године прописује обавезно присуство свих чланова Муниципалног одбора само двапут годишње, у пролеће и јесен, односно у мају (ради преиспитивања рада у претходној години) и октобру (ради утврђивања буџета за наредну годину)²³⁵. Редовне скупштине одржавале су се једном месечно ради решавања текућих, мање важних питања, те би њима присуствовао тек мањи број чланова Муниципалног одбора. Ванредне скупштине сазиване су у изузетно важним случајевима, као што су нпр. били епидемија колере или важни догађаји и јубилеји везани за владарску породицу (смрт престолонаследника Рудолфа, убиство царице Елизабете, Сарајевски атентат итд). Према Закону о муниципијама из 1870, Муниципални одбор доносио је правила и прописе, утврђивао мере саобраћаја, градње и јавних

²³² ИАЗ, Ф. 31. Збирка статута и правилника 1879–1940, *План правилника о организацији Жупанија – правилник о организацији Торонталске жупаније из 1905. године*, стр. 5.

²³³ А. Хегедиш, *нав. дело*, 179.

²³⁴ Huszár Imre, *Torontálmegye helyhatósági rendszere és ügykezelési szabályai*, Nagy-Becskerek 1867, 4.

²³⁵ Dániel László, *Torontálvármegye szabályrendeleteinek gyűjteménye*, Nagy-Becskerek 1889, 3.

радова на подручју Жупаније, расправљао о зајмовима, подносио петиције влади и краљу, бирао све жупанијске чиновнике (сем архивара) на шест година, надзирао њихов рад, позивао их на одговорност и покретао дисциплински поступак против њих, доносио завршне рачуне итд. Седнице су биле отворене за јавност; председавао им је велики жупан, а у случају његовог одсуства поджупан или градоначелник. Гласање на скупштинама било је тајно.

Поджупан (лат. мађ. *alispán*, нем. *Vizegespan*) је био највиши представник и носилац извршне власти у Торонталској жупанији (данашњим речником – жупанијски „премијер“). Бирао га је Муниципални одбор на период од три године, међу тројицом кандидата које би предлагао велики жупан. У одсуству великог жупана председавао је седницама жупанијских конгрегација²³⁶. До 1870. имао је и одређене судске прерогативе, али најважнија улога му је било руковођење сложеним бирократским апаратом („жупанијском владом“) који ће тек у другој половини XIX века добити свој коначни назив **Управни (Административни) одбор** (мађ. *közizgatási bizottság*, нем. *Verwaltungsausschuss*). Састав овог извршног органа власти је варирао, нарочито током шездесетих година XIX века, у годинама непосредно након друге обнове Жупаније. Из сачуваних шематизама у периоду 1861–1867. види се да су у саставу овог управног жупанијског органа већ постојале две издиференциране гране: **политичка управа** (нем. *politische Verwaltung, administrative Abtheilung*) и **судство**, тј. **правосуђе** (нем. *Gerichtsbarkeit, Justiz-Abteilung*)²³⁷. Правосуђе ће ускоро (1869) бити одвојено, док су политичку управу чинили: **централна** (средствена) **управа**, **спољашња управа**, **помоћно особље** (референти (мађ. *kiadó*, нем. *Expeditoren*) и писари (мађ. *irnok*, нем. *Kanzellisten*)) и **служинчад**.

У састав централне управе – која ће много касније добити званичан назив **Централни одбор** (мађ. *központibizottság*, нем. *Central-Ausschuss*) улазио је читав

²³⁶ Поджупан би сваке године подносио конгрегацији, тј. Муниципалном одбору, годишњи извештај о стању у Жупанији: о привредним, здравственим, просветним и др. приликама.

²³⁷ „Namensverzeichnis des von Sr. Hochgeboren dem Obergespanns-Administrator Herrn Peter Palik-Ucsevny v. Furluk ernannten Beamtenkörpers des Torontaler Comitates“, *GBWb* Nr. 29, 19. Juli 1862 (Extra-Beilage); „Personalstand des löbl. Torontaler Comitates“, *GBWb* Nr. 3, 20. Jänner 1866 (Extra-Beilage); „Personalstand des löbl. Torontaler Comitats“, *GBWb* Nr. 19, 11. Mai 1867 (Extra-Beilage); „Personalstand des löbl. Torontaler Comitats“, *GBWb* Nr. 20, 18. Mai 1867 (Extra-Beilage); „Personalstand des löbl. Torontaler Comitats“, *GBWb* Nr. 38, 21. September 1867 (Extra-Beilage).

низ различитих чиновника, које је, као и поджупана, бирао Муниципални одбор. Поджупанов заменик **главни бележник** (мађ. főjegyző, нем. Obernotär), чија је канцеларија обављала највећи део административних послова, и сам је имао двојицу или тројицу заменика – **подбележника** (мађ. aljegyző, нем. Vicenotär); **жупанијски правобранилац** (правозаступник, фишкал, мађ. főügyész, нем. Oberfiskal) је заступао Жупанију и државне законе, покретао спорове и старао се о жупанијским интересима као јавни тужилац²³⁸. Морао је имати завршен правни факултет, а и он је имао своје заменике – „**вицефишкале**” (мађ. alügyész, нем. Vicesfiskal). Остали важни чиновници били су: **главни инжењер** (главни геометар, мађ. főmérnök, нем. Oberingenieur), чија је улога и значај нарочито долазила до изражаја у кризним годинама поплава, регулисања речних токова, приликом градње насипа, канала, железничке инфраструктуре и просторног планирања; **главни благајник** (мађ. pénztárnok, нем. General-Perceptor, Haus-General-Perceptor, General-Casse-Perceptor), који је водио рачуна о финансијама Жупаније, са помоћницима убирао порез и био задужен за вођење благајне и благајничког дневника о приходима и расходима²³⁹; **жупанијски архивар** (мађ. leveltáros, нем. Archivar) је био једини чиновник Управног одбора ког није бирао Муниципални одбор, већ га је постављао велики жупан доживотно; **председник Сирочадског стола** (мађ. arvászékielnök, нем. Waisengerichtspräsident) био је шеф посебне службе при Жупанији која је решавала проблеме и штитила права малолетника и деце без родитељског старања; **жупанијски лекар** (физикус, мађ. megyei főorvos, нем. Comitats-Phisikus) је доносио одлуке и прописе из области здравства за подручје целе Жупаније; постојали су и **жупанијски ветеринар** (мађ. főállatorvos, нем. Comitats-Tierarzt), **жупанијска бабица** (нем. Comitats-Hebamme) као и низ др. чиновника. Поједина жупанијска звања и службе који су постојали у периоду 1779–1848, касније су укинута: тако се нпр. **каштелан** (нем. Castellán), који је у периоду 1779–1848. био задужен за одржавање жупанијског звања²⁴⁰ последњи пут спомиње у шематизмима 1872. године²⁴¹, а отприлике у исто време укинута је ранија пракса именовања првог,

²³⁸ Д. Јакшић, *нав. дело*, 13.

²³⁹ Исто.

²⁴⁰ Клара Дока, „Феудална држава између 1526–1848”, у публикацији: И. Фодор, *нав. дело*, 71.

²⁴¹ „Lokales. Personalstand des löbl. Torontaler Comitates”, *GBWb* Nr. 7, 17. Feber 1872, 9.

другог и трећег поджупана²⁴², која је постојала у периоду 1779–1848. Закон о муниципалитетима из 1870. године прописао је да жупанијске чиновнике бира Муниципални одбор на период од шест година (једини изузетак био је жупанијски архивар, ког је доживотно постављао велики жупан), а према његовим одредбама жупанијски чиновник је могло бити само оно лице које је навршило 22 године живота, имало мађарско држављанство и није никада банкротирало, било осуђивано и кривично кажњавано. Уз то је постојала пракса да велики жупан у знак захвалности за заслуге и сл. именује одређеног појединца за почасног носиоца неке жупанијске функције, па је тако нпр. постојао почасни главни бележник, почасни поджупан, почасни главни лекар и сл., али те функције са собом нису носиле никакву одговорност, обавезе, нити новчане надокнаде, већ једино прилику да се присуствује седницама Муниципалног и Управног одбора без права одлучивања.

Спољна жупанијска управа била је сачињена од жупанијских чиновника који су деловали на територији срезова. Као и остале мађарске жупаније, тако је и Торонталска жупанија била подељена на **срезове** (лат. *districtus*, мађ. *járás*, нем. *Bezirk*), чији се број често мењао, нарочито у кризним, нестабилним временима. Установа среза јавила се још у средњем веку²⁴³, али је непознато на колико је срезова Торонталска жупанија била подељена у то време. У периоду 1779–1848, и касније, од 1861. до 1867, на челу торонталских срезова стајали су срески начелници, „солгабирови” (мађ. *szolgábiró*, нем. *Stuhlrichter*), који су имали своје помоћнике – „заклетнике” или „приставе” (мађ. *esküdt*, нем. *Iurassor*, скр. од: *iuris assessor*)²⁴⁴. Заклетници су помагали среским начелницима у вођењу судских и административних послова. Такође, шездесетих година XIX века, у сваком срезу Торонталске жупаније постојао је посебан чиновник који је био одговоран за безбедност, односно одржавање реда и мира (мађ. *csendbiztós*, нем. *Sicherheits-Commissär*). У каснијем периоду, на челу срезова су се нашли **главни срески начелници** (мађ. *főszolgábiró*, нем. *Oberstuhlrichter*), а њихови заменици су били

²⁴² „Personalstand des löbl. Torontaler Comitates”, *GBWb* Nr. 38, 21. September 1867 (Extra-Beilage).

²⁴³ И. Петрик-Вамош, *нав. дело*, 108.

²⁴⁴ Данас застарели термин „пристав” користио се још у периоду између два рата. Остали називи за овај положај или су директно преузети из страних језика (нпр. „ешкут”) или представљају буквалне и рогобатне преводе страних речи који данас више нису у употреби („поротник”, „заклетник”, „заклети приседник” и сл.). У сваком случају, реч је о помоћном судском или управном службенику који је суделовао у вршењу власти по среским срединама.

срески начелници (мађ. szolgábiró, нем. Stuhlrichter). Срезови су се даље делили на општине, од којих је свака имала свог општинског кнеза или судију – „бирова” (мађ. bíró, нем. (Gemeinde-) Vorsteher). По закону донетом 1871. године све општине делиле су се на мале и велике. У мале су спадале оне које су имале малобројно становништво и нису могле, за разлику од великих, да самостално одржавају своју управу. Свака велика општина имала је, поред свог кнеза-бирова, и бележника (нем. Notär), док је више малих општина имало по једног²⁴⁵.

Статут Торонталске жупаније из 1889. године садржи објашњење **Сталног одбора** (мађ. állandó választmány, нем. Ständiger Ausschuss), посебног тела у ком су били окупљени представници свих жупанијских срезова (укупно 120 чланова)²⁴⁶. У његов састав су као редовни чланови улазили и жупанијски главни бележник, жупанијски правозаступник, главни жупанијски лекар, председавајући Државног грађевинарског уреда и председник Сирочадског стола²⁴⁷. Према одредбама *Правилника о организацији Торонталске жупаније* из 1905, мандат Сталног одбора трајао је пет година²⁴⁸.

Управни одбор Торонталске жупаније доносио је прописе који би затим били подношени Муниципалном одбору на изгласавање, а поджупан или његов заменик главни бележник израђивали би и нацрте статута којим су прецизно били утврђивани жупанијско уређење, делокруг рада и плате чиновника; ови правилници су у више наврата модификовани, како би се ускладили са у међувремену донетим законима на државном нивоу или другим променама које су наступиле у вези са организацијом Жупаније. У оквиру Управног одбора деловала су и ресорна тела попут већ поменутог **Сирочадског стола**, затим **Привредног одбора** (на челу са главним жупанијским бележником), **Просветног одбора**, **Здравственог одбора** (на челу са главним физиком), а у случајевима покретања дисциплинског поступка и истраге против неког жупанијског чиновника био би формиран **Дисциплински**

²⁴⁵ И. Петрик Вамош, *нав. дело*, 109. Поменути закон давао је доста простора за туторство жупаније над општинама.

²⁴⁶ *Torontálvármegye szabályrendeleteinek gyűjteménye*, Nagy-Becskerek 1889, 11.

²⁴⁷ Исто.

²⁴⁸ ИАЗ, Ф. 31 Збирка статута и правилника 1879–1940, *План правилника о организацији жупанија – правилник о организацији Торонталске жупаније из 1905. године*, 9.

одбор (мађ. fejevelmi választmány)²⁴⁹. Крајем XIX века појавили су се и посебни одбори/комисије за поједине здравствене, просветне или установе културе од великог значаја, попут **Одбора за жупанијске болнице** (мађ. megyei kórházi bizottságok)²⁵⁰, **Одбора за Рацковићев учитељски завод** у Великој Кикинди (женска учитељска школа основана 1890), **Одбора за позориште** (мађ. szinügyi bizottság) итд. Још од раније је постојао **Одбор за великобечкеречку гимназију** (мађ. a nagybecskerekéi gimnázialis bizottság), са 20 чланова на челу са поджупаном и градоначелником Великог Бечкереча²⁵¹.

Осим Управног одбора, који је као врховни орган извршне власти био подређен Мађарском министарству унутрашњих послова, на територији Торонталске жупаније деловали су и бројни државни управни органи подређени овом, али и другим мађарским министарствима²⁵². Такви су нпр. били **Државни грађевинарски уред Торонталске жупаније** (мађ. Torontálmegye magyar királyi építészeti hivatali személyzete, нем. Torontaler königliche ungarische Bauamt)²⁵³, који је био подређен Министарству за трговину, јавне радове и саобраћај; **пореске управе** (мађ. magyar királyi adóhivatal, нем. k. u. k. Steueramt), које су деловале у појединим срезovima (Великобечкеречком, Панчевачком, Модошком, Жомбољском, Великокикиндском, Турскокањишком и Великосенмиклушком)²⁵⁴; **финансијски инспекторати** (мађ. magyar királyi pénzügyőrségi bizottság, нем. k. u. k. Finanzwach-Commissariat), који су постојали у Великом Бечкеречку, Великој Кикинди и Великом Сенмиклушу²⁵⁵ и имали задатак да спречавају кријумчарење, утају пореза на промет

²⁴⁹ Jokly L., *нав. дело*, 20–24.

²⁵⁰ На подручју Жупаније највећа Жупанијска болница налазила се у Великом Бечкеречку (осн. 1895), а осим тога, болнице су имали и Велика Кикинда, Модош, Турска Кањижа и Жомбољ (прим. Ф. К.)

²⁵¹ ИАЗ, Ф. 31 Збирка статута и правилника 1879–1940, *План правилника о организацији жупанија – правилник о организацији Торонталске жупаније из 1905. године*, 12.

²⁵² Од увођења уставног поретка у Угарској 1860. до склапања аустроугарске Нагодбе 1867. године, мађарска влада („Министарски савет”, мађ. miniszter tanács) имала је укупно девет министарстава: 1) Министарство за питања везана за краља; 2) Министарство унутрашњих послова; 3) Министарство финансија; 4) Министарство пољопривреде; 5) Министарство трговине, јавних радова и саобраћаја; 6) Министарство вере и просвете; 7) Министарство правде; 8) Министарство одбране и 9) Министарство за Хрватску и Славонију. Склапањем Нагодбе, састав владе је проширен за још три министарска положаја за заједничке послове Угарске и Аустрије. О томе в.: И. Петрик Вамош, *нав. дело*, 99–100.

²⁵³ Jokly L., *нав. дело*, 10.

²⁵⁴ *Торонталска жупанија. Земљопис за III разред српских народних школа*, Сомбор 1883, 29.

²⁵⁵ Jokly L., *нав. дело*, passim.

и потрошњу и сл. преступе; **краљевски школски инспекторати** или **надзорништва** (мађ. magyar királyi tanfelügyelök, нем. k. u. k. Schulinspektoraten), који су били потчињени Министарству вера и просвете итд.

Правосудни систем у Угарској је од Средњег века до друге половине XIX столећа пролазио кроз велике промене. Почев од XIII века, жупаније су имале своје судове (тзв. судбене столове)²⁵⁶, али података о њима у Торонталској жупанији нема. У каснијем периоду (1779–1848), у Угарској је постојао низ различитих судова, од којих је највишу инстанцу представљао дводомни краљевски суд – тзв. [Краљевска] **Курија**²⁵⁷ - састављен од тзв. **Табле седморице** (лат. Tabula septemviralis) и **Краљевске табле** (лат. Tabula regia Iudiciaria). У обновљеној Торонталској жупанији постојао је **Жупанијски суд (судбени сто)**, са **жупанијским судијама** (лат. assessores), али, како су судска и управна (извршна) власт још увек биле спојене, то су и поједини жупанијски чиновници имали судске ингеренције – у првом реду поджупан, главни бележник, али и срески начелници²⁵⁸. Будући да је у периоду 1861. до 1867. правосуђе још увек било саставни део извршне власти, једна од првих мера жупанијске управе након обнове 1861. године било је избор чиновника Жупанијског суда (нем. Comitatsgericht) – судија (нем. Gerichtsassessoren), жупанијског јавног тужиоца и његовог заменика, бележника, тројице подбележника итд. У надлежности Жупанијског суда било је и вођење земљишних књига („грунтовница”)²⁵⁹, али ће касније ова надлежност прећи у руке нижих – среских – органа власти.

Судска и извршна власт раздвојене су 1869. године, доношењем **Закона о вршењу судске власти** (мађ. 1869. évi IV törvénycikk birói hatalom gyakorlásáról)²⁶⁰. На основу овог закона, у наредним годинама извршена је реорганизација судова: сви дотадашњи судови, који су још увек у извесној мери чували остатке феудализма били су укинати, а уместо њих је уведен нов систем правосуђа. Највиша судска инстанца била је **Краљевска курија**. На територији читаве земље установљена су

²⁵⁶ Геза Ерсеги, „Историја државне управе Мађарске/Угарске. Државна организација феудалне Угарске пре 1526. године”, у публикацији: И. Фодор, *нав. дело*, 59.

²⁵⁷ Клара Дока, „Феудална држава 1526 – 1848”, у публикацији: И. Фодор, *нав. дело*, 75.

²⁵⁸ Д. Јакшић, *нав. дело*, 13.

²⁵⁹ „Lokales”, *GBWb* 22, 1. Јуни 1861, 6.

²⁶⁰ И. Петрик Вамош, *нав. дело*, 109. Према *Статуту Торонталске жупаније* из 1867. године, поджупан је имао вишеструке судске ингеренције.

102 **краљевска првостепена суда** („краљевска судбена стола”, мађ. királyi törvényszékek, нем. königliche Gerichtshöfe erster Instanz), у свим већим градовима и жупанијским центрима²⁶¹. У Торонталској жупанији су овакви судови устројени 1871. године у Великом Бечкереку и Великој Кикинди²⁶². Посматрајући њихово устројство, уочавају се следећи чиновници: **председник суда** (нем. Gerichtspräses), **судије**, односно **судски већници** (нем. Gerichtsräthe), **судски бележници** – „**нотари**” (нем. Gerichtsnotäre), **писари** (нем. Kanzellisten), **начелник службе катастра** (нем. Grundbuchsamtsleiter), **катастарски помоћници** (нем. Grundbuchsandjunkten) и **катастарски писари** (нем. Grundbuchskanzelisten), те **инспектори затвора и казниона** (нем. Gefangenhause-Inspektoren)²⁶³. На челу Судбеног стола био је председник, а судило се у трочланима саветима (већима), било да се ради о кривичним или грађанским парницама²⁶⁴. Нижи од краљевских првостепених судову у Великом Бечкереку и Великој Кикинди били су **срески судови** (нем. Bezirksgerichte), основани у Великом Бечкереку, Турском Бечеју, Модошу, Великој Кикинди, Турској Кањижи, Жомбољу, Великом Сенмиклушу и Биледу; ови судови су започели са радом 1. јануара 1872²⁶⁵. Недуго затим, када је Торонталској жупанији присаједињено пет срезова некадашње Банатске војне границе, краљевски судбени сто постојао је и у Панчеву, а срески у Реваујфалви (Банатском Новом Селу), Алибунару, Анталфалви (Ковачици) и Перлезу.

²⁶¹ И. Петрик Вамош, *нав. дело*, 110.

²⁶² „Miscellen. Die neuen Gerichtshöfe erster Instanz”, *GBWb* 28, 15. Juli 1871, 14.

²⁶³ Исто.

²⁶⁴ И. Петрик Вамош, *нав. дело*, 110.

²⁶⁵ „Personalstand der k. Gerichte im Torontaler Komitate”, *GBWb* 52, 30. Dezember 1871, 8; „Personalstand der k. Gerichte mit der neuen Gerichts-Eintheilung nach Ortschaften im Torontaler Komitate”, *GBWb* 1, 6. Jänner 1872, 8–9.

Административна подела Жупаније до 1860. године

Још у средњем веку мађарске жупаније биле су административно подељене на мање територијалне целине – **срезове**²⁶⁶, али је непознато на које је срезове била подељена оновремена Торонталска жупанија. У време обнове 1779. године, она је имала четири среза са укупно 76 насеља:

- 1. Бечкеречки** (са насељима: Бечкерек, Свети Ђурађ, Мали Торак, Велики Торак, Неузина, Клек, Јанкахид, Ечка, Елемир, Арадац, Нови Бечеј, Бока, Беодра, Бочар);
- 2. Великосенмиклушки** (Грабац, Саравола, Дуго Село, Трибсветер, Свети Хуберт, Шарлевил, Солтур, Српски Свети Петар, Песак, Перјамош, Остер, Велики Сенмиклуш, Ловрин, Комлош, Мала Јеча, Велика Јеча, Готлоб, Егреш, Богарош, Чатад, Српски Чанад, Немачки Чанад, Билед, Старо Бешеново);
- 3. Ујпечки** (Сока, Ђилвес, Ујпеч, Толвадија, Тођер, Шурјан, Сарча, Рудна, Пардањ, Бобда, Овсеница, Модош, Немет, Мацедонија, Сенмартон, Масторт, Сент Јанош, Кеча, Кларија, Фењ); и
- 4. Турскокањишки** (Албрехтсфлор, Стара Беба, Падеј, Чока, Деска, Ђала, Иђош, Свети Иван, Турска (Нова) Кањижа, Маријенфелд, Потиски Свети Никола, Оросламош, Сириг, Црна Бара, Киш Сомбор, Валкањ, Нови Сегедин, Санад)²⁶⁷.

²⁶⁶И. Петрик Вамош, *нав. дело*, 108.

²⁶⁷Д. Јакшић, *нав. дело*, 13; такође в.: АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, кут. 4, бр. 11/1779, *Краљевска комисија у Темишвару доставља попис срезова новоосноване Торонталске жупаније, са именима места и пустара*; АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, кут. 11, бр. 359/1782, *Табеларни попис места Торонталске жупаније: подаци о домаћинствима, земљишним сесијама, трговцима, млиновима и плаћању пореза*. С краја четрдесетих година XIX века потиче сјајан

Осим тога, на територији Жупаније налазио се и Великокикиндски привилеговани дистрикт, који је био изузет од жупанијске управе и уживао политичку аутономију у својим пословима, бивајући потчињен једино органима Бечког двора²⁶⁸.

На Жупанијској скупштини одржаној 7. јула 1840. године, донета је одлука о формирању петог, **Турскобечејског среза**²⁶⁹; он је, по свему судећи, формиран издвајањем неколицине насеља из Великобечкеречког среза и ова административна подела задржана је све до избијања Мађарске револуције. Генерална жупанијска скупштина од 30. маја 1848. донела је одлуку о даљој децентрализацији, којом је сваки од пет постојећих срезова даље издељен на три дела²⁷⁰. Гушењем Револуције и укидањем Торонталске жупаније уведена је нова административна подела, па је тако Великобечкеречки округ новоформиране крунске провинције Војводство Србија и Тамишки Банат (који је одговарао територији укинуте Жупаније) био издељен на осам срезова: **Великобечкеречки, Турскобечејски, Модошки, Великокикиндски, Турскокањишки, Великосенмиклушки, Жомбољски и Биледски**²⁷¹.

извор за о географији, насељима и саобраћајним приликама у Торонталској жупанији. Реч је о тзв. *Даљинару Торонталске жупаније* (оригинални назив: *Torontálmegyei állomási helyek' távolságát kimutató jegyzék*), чији је аутор био главни жупанијски инжењер Лајош Мајвалд, и који се данас чува у сталној поставци Народног музеја Зрењанин.

²⁶⁸Дистрикт је бројао укупно десет насеља са територије северног и средњег Баната: Меленци, Кумане, Тараш, Врањево, Карлово, Башаид, Мокрин, Српски Крстур, Јозефово и Велика Кикинда. За историјат Дистрикта в.: Васа Стајић, *Великокикиндски привилеговани дистрикт 1774–1876*, Нови Сад 1950.

²⁶⁹Vorovszky S., *нав. дело*, 452. Није, међутим, наведено која су насеља ушла у састав овог среза.

²⁷⁰ Великобечкеречки срез подељен је на Великобечкеречки, Пардањски и Светођурађски; Турскобечејски срез подељен је на Турскобечејски, Торђански и Жомбољски; Турскокањишки срез подељен је на Турскокањишки, Великокикиндски и Старобешеновски; Великосенмиклушки срез делио се на Великосенмиклушки, Перјамошки и Биледски, а Ујпечки на Ујпечки, Модошки и Зичифалвски срез. Vorovszky S., *нав. дело*, 452.

²⁷¹ Зоран Стевановић, *Војводство Србија и Тамишки Банат*, Нови Сад 2014, 50. Том приликом је, под недовољно разјашњеним околностима, Великокикиндски привилеговани дистрикт укинут.

Административна подела Жупаније 1860–1918. године

Административна подела Торонталске жупаније из фебруара 1861. године (из времена њене друге обнове, непосредно након укидања Војводства Србије и Тамишког Баната) показује петнаест срезова који су обухватили укупно 176 насеља (в. табелу испод).

НАЗИВ СРЕЗА	СРЕСКА НАСЕЉА
ВЕЛИКИ БЕЧКЕРЕК	Велики Бечкерек, Српски Арадац (Арадац), Словачки Арадац (Арадац), Лазарфелд (Лазарево), Жигмондфалва (Лукићево), Српски Елемир (Елемир), Немачки Елемир (Елемир), Немачка Ечка (Ечка), Румунска Ечка (Ечка), Лукачфалва (Лукино Село) и Клек
БЕГЕЈ СВЕТИ ЂУРАЋ	Бегеј Свети Ђурађ (Житиште), Велики Торак (Бегејци), Мали Торак (Бегејци), Катрајнфелд (Равни Тополовац), Јанков Мост, Мађарски Итебеј (Итебеј), Српски Итебеј (Итебеј) и Свети Михаљ (Михајлово)
ПАРДАЊ	Пардањ (Међа), Мађарски Пардањ (Међа), Сечањ, Стара Сарча (Сутјеска), Румунска Сарча (Сутјеска), Ернестхаза (Банатски Деспотовац), Неузина, Штефансфелд (Крајишник) и Стари Телек
ТУРСКИ БЕЧЕЈ	Турски Бечеј (Нови Бечеј), Кумане, Врањево, Меленци, Беодра (Ново Милошево), Карлово (Ново Милошево), Велики Бикач (Башаид), Мали Бикач (Башаид), Акач и Тараш
ТОРДА	Торда, Башаид, Ново Село, Топола, Тоба, Молин, Честерег, Мађарска Црња (Нова Црња), Немачка Црња (Нова Црња), Српска Црња, Идварнок (Банатски Двор) и Рогендорф (Банатски Двор)
ЖОМБОЉ	Жомбољ, Свети Хуберт (Банатско Велико Село), Шарлевил (Банатско Велико Село), Солтур (Банатско Велико Село), Констанција, Комлош (Велики Комлош), Визежда, Остерн (Мали Комлош), Хојфелд (Нови Козарци), Масторт (Нови Јозарци), Кеча, Кларија (Радојево), Томашфалва, Ченеј, Аурелхаз, Хетин, Ујвар и Ерегфалу
ВЕЛИКА КИКИНДА	Велика Кикинда, Мокрин, Маријенфелд (Велика Теремија), Валкањ, Тиса-Хеђеш (Иђош), Сајан, Падеј, Албрехтсфлор (Мала Теремија), Мали Оросин, Бочар, Јожефхаза и Наково
ТУРСКА КАЊИЖА	Турска Кањижа (Нови Кнежевац), Чока, Имретелек, Терјан, Моноштор, Врбица, Црна Бара, Потиски Свети Никола (Остојићево), Јазово, Санад, Јозефово (Нови Кнежевац), Српски Крстур, Буцак и Фирићхаз

БЕШЕНОВО	Старо Бешеново, Ференцсалаш, Кларафалва, Деска, Сириг, Нови Сегедин, Нови Свети Иван, Стари Свети Иван, Тервар, Ђала, Рабе, Оросламош (Банатско Аранђелово), Мајдан, Мали Сигет, Стара Беба, Крстур, Бањањхаз, Кеглевичхаз, Болгартелеп и Кибекхаз
ВЕЛИКИ СЕНМИКЛУШ	Велики Сенмиклуш, Српски Сенмиклуш, Киш Сомбор, Поргањ, Немачки Чанад, Српски Чанад, Трибсветер (Томнатик) и Дуго Село.
ПЕРЈАМОШ	Перјамош, Саравола, Егреш, Српски Свети Петар, Песак, Богарош, Ујхел, Ловрин, Готлоб и Грабац.
БИЛЕД	Билед, Велика Јеча, Мала Јеча, Ђерђамош, Бобда, Немет, Шандорхаз и Чатад.
МОДОШ	Модош (Јаша Томић), Шурјан, Тођер, Ђер, Гад, Фењ, Капаланфалва (Бусење), Чавош, Долац, Овсеница и Конак
ЗИЧИФАЛВА	Зичидорф (Пландиште), Толвадија, Банлок, Партош, Чока, Гај, Маленицфалва, Свети Јован, Маргита, Урмењхаз (Јерменовци), Сечењфалва (Дужине), Хајдучица, Барањхаз, Бока, Крива Бара и Ђерђхаз
УЈПЕЧ	Ујпеч, Чепса, Мацедонија, Рудна, Ђилвес, Иванда, Јаношфелд, Српски Свети Мартон, Мађарски Свети Мартон и Дињаш

Међутим, већ исте, 1861. године, у Жупанији је уведена принудна управа, током које је извршено поновно административно „укрупњавање”. Том приликом је територија Жупаније подељена на пет округа („дистриката”), као у периоду 1840–1849²⁷². Даљу поделу ових округа на срезове одлично илуструје један сачувани шематизам Торонталске жупаније из 1862. године (в. табелу на следећој страни).

²⁷² „Namens-Verzeichniss des von Sr. Hochgeboren dem Obergespanss-Administrator Herrn Peter Palik-Ucsevny v. Furluk ernannten Beamtenkörpers des Torontáler Comitates”, *GBWb* 29, 19. Juli 1862 (Extra-Beilage).

НАЗИВ ОКРУГА (ДИСТРИКТА)	СРЕЗОВИ У САСТАВУ ОКРУГА
ВЕЛИКИ БЕЧКЕРЕК	ВЕЛИКИ БЕЧКЕРЕК
	СВЕТИ ЂУРАЂ
	ПАРДАЊ
ТУРСКИ БЕЧЕЈ	ЖОМБОЉ
	ТУРСКИ БЕЧЕЈ
	ТОРДА
ТУРСКА КАЊИЖА	ВЕЛИКА КИКИНДА ²⁷³
	ТУРСКА КАЊИЖА
	БЕШЕНОВО ²⁷⁴
ВЕЛИКИ СЕНМИКЛУШ	ВЕЛИКИ СЕНМИКЛУШ
	ПЕРЈАМОШ
	БИЛЕД
УЛПЕЧ	УЛПЕЧ
	МОДОШ
	ЗИЧИДОРФ ²⁷⁵

Овакво стање задржано је, уз тек незнатне измене²⁷⁶ и након што је 1865. укинута принудна управа у Жупанији²⁷⁷, а и након што је 1867. године постигнута аустро-угарска Нагодба²⁷⁸. Оно је потрајало све до 1871, када је број срезова поново увећан, те их је било укупно 14: Великобечкеречки, Бегејсенђурађски, Пардањски, Турскобечејски, Жомбољски, Банатскокомлошки, Турскокањишки, Старобешеновски (са седиштем у Новом Сегедину), Великосенмиклушки, Перјамошки, Биледски, Модошки, Зичидорфски (са седиштем у Банлоку) и Ченејски²⁷⁹.

²⁷³ Са седиштем среза у Банатском Комлошу.

²⁷⁴ Са седиштем среза у Новом Сегедину.

²⁷⁵ Са седиштем среза у Банлоку.

²⁷⁶ Мисли се на укидање Торђанског среза чија су насеља раздвојена у суседне срезове.

²⁷⁷ О томе в.: „Personalstand des löbl. Torontáler Comitates”, *GBWb* 3, 20. Jänner 1866 (Extra-Beilage); „Personalstand des löbl. Torontáler Comitates”, *GBWb* 19, 11. Mai 1867 (Extra-Beilage).

²⁷⁸ О томе в. исцрпан шематизам Торонталске жупаније са назначеном административном поделом по срезовима, насељима и бројем становника по сваком понаособ: „Personalstand des löbl. Torontáler Comitates”, *GBWb* 38, 21. September 1867 (Extra-Beilage).

²⁷⁹ Borovszky S., *нав. дело*, 483.

Територијална проширења

Прво значајније територијално проширење Торонталска жупанија стекла је 1873. године, када јој је након развојачења суседне Банатске војне границе прикључено четрдесетак насеља јужног Баната. Ова насеља су груписана у пет нових срезова: **Алибунарски**, **Анталфалвски** (Ковачички), **Реваујфалвски** (Новоселски), **Перлески** и **Панчевачки** (в. табелу).

НАЗИВ СРЕЗА	СПИСАК НАСЕЉА
АЛИБУНАР	Алибунар, Добрица, Фердинандсдорф, Иланца, Маргитица, Петрово Село, Самош, Селеуш, Сандорф, Сент-Михаљ
АНТАЛФАЛВА (КОВАЧИЦА)	Анталфалва, Албрехтсдорф, Баранда, Дебељача, Јарковац, Конигсдорф, Лудвигсдорф, Опово, Уздин
РЕВАУЈФАЛУ (НОВО СЕЛО)	Реваујфалу, Црепаја, Францфелд (Качарево), Долово
ПЕРЛЕЗ	Перлез, Чента, Фаркаждин, Рудолфсгнад (Книћанин), Елизенхајм (Бело Блато), Томашевац, Ботош, Орловат, Сакуле, Идвор
ПАНЧЕВО	Брестовац, Хомољица, Старчево, Иваново, Маријенфелд, Јабука, Глогоњ, Гизелахајм, Борча, Овча, Сефкерин

Присаједињењем насеља развојачене Банатске војне границе, Торонталска жупанија стекла је значајно проширење, избила на Дунав и постала први северни сусед Кнежевине (од 1882. Краљевине) Србије.

Свега неколико година касније (1876), уследило је ново територијално проширење, овога пута кроз инкорпорацију десет насеља укинутог Великокикиндског дистрикта. Дистрикт је још раније, од 1870. године и доношења Закона о муниципијама био преустројен и имао политичко-административно уређење налик жупанијском. Његова насеља била су подељена у три среза – **Великокикиндски**, **Мокрински** и **Меленачки**²⁸⁰, али је то био само прелазни

²⁸⁰ Васа Стајић, *Великокикиндски привилеговани дистрикт 1776–1876*, Нови Сад 1950, 208–209.

облик до укидања ове последње самосталне области на подручју Жупаније. Инкорпорација Дистрикта подстакла је ново територијално преуређење, па је тако Торонталска жупанија од 1877. била подељена на дванаест срезова: **Великобечкеречки, Турскобечејски, Жомбољски, Турскокањишки, Великосенмиклушки, Перјамошки, Модошки, Зичидорфски, Ченејски, Анталфалвски, Панчевачки и Великокикиндски**²⁸¹. Насеља Дистрикта раздељена су приликом укидања у већ постојеће торонталске срезове: **Великокикиндски, Турскобечејски и Турскокањишки**²⁸². Крајем наредне, 1878. године, формирана су још два нова/стара среза: **Алибунарски и Пардањски**²⁸³, и оваква подела Жупаније на срезове о(п)стала је све до краја Првог светског рата (при чему је Зичифалвски, тј. Пландиштански срез нешто касније преименован у Банлочки)²⁸⁴.

Територијална проширења Жупаније, али и други разлози политичке и економске природе, за последицу су имала и промене броја насељених места. Тако их је нпр. према званичној статистици из 1867. године било 176²⁸⁵, 1883. године 230²⁸⁶, а 1911. године 209²⁸⁷. Према хронолошки најмлађој административној подели Жупаније из 1911. године, она су била распоређена на следећи начин:

1. **Великобечкеречки срез:** Велики Бечкерек, Горњи/Српски Арадац, Доњи/Словачки Арадац, Горњи Елемир, Доњи Елемир, Клек, Бегеј Свети Ђурађ (Житиште), Ботош, Немачка Ечка, Румунска Ечка, Ернехаза (Банатски Деспотовац), Мужља, Јанков Мост, Каталинфалва (Равни Тополовац), Велики Торак, Мали Торак, Лазарфелд (Лазарево), Лукачфалва (Лукино Село), Ержебетлак (Бело Блато), Орловат, Перлез,

²⁸¹ Borovszky S., *нав. дело*, 488.

²⁸² Врањево, Карлово, Кумане и Меленци ушли су у састав Турскобечејског, Јозефово и Крстур у састав Турскокањишког, а Велика Кикинда, Башаид и Мокрин у састав Великокикиндског среза. Borovszky S., *нав. дело*, 488.

²⁸³ „Aus dem Torontáler Comitatus. Außerordentliche Generalversammlung des Torontaler Comitatus“, *GBWb* 51, 21. Dezember 1878, 13–14. Такође в.: Borovszky S., *нав. дело*, 488.

²⁸⁴ Банлок се данас налази у Румунији.

²⁸⁵ „Personalstand des löbl. Torontaler Comitatus“, *GBWb* 38, 21. September 1867 (Extra-Ausgabe).

²⁸⁶ *Торонталска жупанија. Земљопис за III разред српских народних школа у Торонталској жупанији као и за домаћу употребу*, Сомбор 1883, 8.

²⁸⁷ Borovszky S., *нав. дело*, 14.

Режехаза (Книћанин), Жигмондфалва (Лукићево), Селешудварнок (касније Банатски Душановац, данас Банатски Двор) и Торжудварнок (Банатски Двор).

2. **Турскобечејски срез:** Турски Бечеј (Нови Бечеј), Арача (Врањево), Беодра (Ново Милошево), Карлово (Ново Милошево), Кумане, Меленци, Тараш, Торонталторда (Торда).
3. **Великокикиндски срез:** Велика Кикинда, Башаид, Бочар, Мађарски Падеј (Падеј), Маријафелд (Велика Теремија), Мокрин, Велики Бикач (Башаид), Накофалва (Наково), Падеј, Сајан, Тисахеђеш (Мали Иђош), Турска Топола (Банатска Топола).
4. **Турскокањишки срез:** Турска Кањижа (Нови Кнежевац), Баћањхаза (касније Стара Беба), Чока, Деска, Фекетето (Црна Бара), Ђала, Јозефово (данас Нови Кнежевац), Кањишки Моноштор (Банатски Моноштор), Кларафалва, Кибекхаза, Мађарски Мајдан (Мајдан), Стара Беба, Стари Крстур (Српски Крстур), Оросламош (Банатско Аранђелово), Стари Сентиван, Нови Сентиван, Рабе, Санад, Сириг, Потиски Свети Никола (Остојићево), Ходеђхаза (Јазово), Еђехазашкер (Врбица).
5. **Великосенмиклушки срез:** Болгартелеп, Ференцсалаш, Кеглевичхаза, Киш Сомбор, Трибсветер, Чанад, Стари Чанад, Велики Сенмиклуш, Немачки Сенмиклуш, пустаара Сенмиклуш, Дуго Село, Старо Бешеново, Поргањ, Валкањ, Мала Теремија.
6. **Перјамошки срез:** Перјамош, Богарош, Ловрин, Песак, Сарафалва (Саравола), Велики Свети Петар, Нови Свети Петар, Готлоб, Шандорхаза, Ујхељ и Егреш (Игриш).

7. **Жомбољски срез:** Жомбољ, Црња, Мађарска Црња, Немачка Црња, Честерег, Грабац, Свети Хуберт, Шарлевил, Солтур, Велики Комлош, Мали Комлош, Визеждија, Тоба, Мали Оросин (Руско Село), Тоба, Молин.
8. **Ченејски срез:** Ченеј, Чанад, Аурелхаза, Немет, Билед, Ђерђамош, Велика Јеча, Мала Јеча, Велика Кеча, Мала Кеча, Кларија (Радојево), Орегфалва (Старо Село), Бобда, Тамашфалва и Ујвар.
9. **Пардањски срез:** Пардањ (Међа), Горњи (Српски) Итебеј, Доњи (Мађарски) Итебеј, Чепса, Фењ, Иванда, Јаношфелд, Српски Сенмартон, Мађарски Сенмартон, Стари Телек, Дињаш, Ђилвес и Ујпеч.
10. **Модошки срез:** Модош (Јаша Томић), Бока, Чавош, Фодорхаз (Банатска Дубица), Гад, Ђер, Иштванфелд (Крајишник), Капаланфалва (Бусење), Велика (Српска) Неузина, Мала (Хрватска) Неузина, Мацедонија, Рудна, Шурјан, Сарча (Сутјеска), Сарчателек (Сутјеска), Тођер, Сечањ, Торонталкерестеш (Крућани, данас у Румунији).
11. **Банлочки срез:** Банлок, Доц (Долац), Ђерђхаза (Велика Грета), Иштванволђ (Хајдучица), Конак, Карачоњифалва (Овсеница), Карачоњлигет (Сока), Велики Гај, Велика Маргита, Стари Лец, Партош, Сечењфалва (Дужине), Сентјанош, Толвадија, Торонталујфалу (Банатско Ново Село), Урмењхаза (Јерменовци) и Зичифалва (Пландиште).
12. **Алибунарски срез:** Алибунар, Фердинандфалва (Нови Козјак), Иланца, Кеведобра (Добрица), Кевиселеш (Селеуш), Мала Маргита, Самош, Петре (Владимировац), Ујшандорфалва (Јаношик), Вегсенмихаљ (Локве).

13. Панчевачки срез: Барањош (Овча), Борча, Берестоц (Брестовац), Долово, Ференцхалом (Качарево), Глогоњ, Хертелендифалва (Војловица), Омлод (Омољица), Шандоређхаза (Иваново), Тарчо (Старчево), Секерењ (Сефкерин), Торонталалмаш (Јабука), Секелкеве (Скореновац).

14. Анталфалвски (Ковачички) срез: Анталфалва (Ковачица), Баранда, Чента, Черепалџа (Црепаја), Фаркажд (Фаркаждин), Нађлајошфалва (Падина), Опово, Томашлака (Томашевац), Торонталсигет (Сакуле), Торонталудвар (Идвор), Торонталвашархелџ (Дебелџача), Ујозора (Уздин)²⁸⁸.

Независно од поделе на срезове, Торонталска жупанија је иза 1860. била подељена најпре на 9²⁸⁹, а затим, након проширења 1873. године, на 11 политичких јединица, односно округа, од којих је сваки бирао посланика за Угарски сабор (парламент). У овом највишем законодавном телу Краљевине Угарске²⁹⁰ били су заступљени представници следећих торонталских округа: **Турскокањишког,**

²⁸⁸ Иако је до данас израђен читав низ географских регистара у којима су прегледно дати упоредни вишејезични називи торонталских насеља, њихова етимологија, па чак и време у ком су носили поједине називе, околност да су у употреби паралелно били мађарски, немачки и српски називи изазива још увек велике проблеме у опредељивању за једно опште прихваћено име. Нека насеља су у српском језику била означавана именом које је данас ван употребе, док је уместо њега у међувремену прихваћен страни (мађарски, немачки или чак румунски) облик, а цела ствар је додатно отежана чињеницом да су поједина насеља нестала (Албрехтсдорф, Ђурђево/Радаифалва, Молин итд) или се стопила са суседним општинама (Велики и Мали Бикач, Јозефово и сл.). За више података о овој проблематици в.: *Торонталска жупанија. Земљопис за III разред српских народних школа у Торонталској жупанији као и за домаћу употребу*, Сомбор 1883, 8–25; *Торонталска жупанија. Земљопис за III разред српских народних школа*, Сомбор 1890, 8–25; *Vorovszky S., нав. дело*, 14–141; *Josef Wolf, Entwicklung der ethnischen Struktur des Banats 1880–1992*, Wien 2004; Слободан Ђурчић – Млађен Јовановић, *Атлас насеља Војводине: Банат*, I–II, Нови Сад 2014.

²⁸⁹ До инкорпорације делова развојачене Банатске војне границе, изборни окрузи у Торонталској жупанији били су: Зичифалвски, Великосенмиклушки, Жомбољски, Банатскокомлошки, Пардањски, Биледски, Бегејсенђурађски, Старобешеновски и Великокикински. Град Велики Бечкерек имао је такође право избора саборског представника. *Vorovszky S., нав. дело*, 484–485.

²⁹⁰ Установа Сабора (парламента) се јавила у Угарској још у другој половини XIII века, али је тек од времена Магије Корвина (1452–1490) добила своју основну, законодавну функцију. Г. Ерсеги, *нав. дело*, 57. Угарски сабор био је дводоман: Доњи дом чинили су бирани представници народа, док су у Горњем седели доживотно седели крупни племићи, надвојводе, грофови, барони и др. који су плаћали барем три хиљаде форинти пореза, високи црквени великодостојници итд. Саборски сазив трајао је у почетку три године, да би законом из 1886. био продужен на пет година. И. Петрик Вамош, *нав. дело*, 99.

Великосенмиклушког, Зичифалвског, Турскобечејског, Уздинског, Сенђурађског, Пардањског, Биледског, Жомбољског, Комлошког и Панчевачког. Осим тога, Велика Кикинда и Велики Бечкерек бирали су, као градови са уређеним сенатом, по једног свог посланика, тако да их је Торонталска жупанија у Угарском сабору имала укупно тринаест (не рачунајући Панчево, које је имало сопственог представника у Сабору)²⁹¹.

²⁹¹ *Торонталска жупанија. Земљопис за III разред српских народних школа*, Сомбор 1883, 29–30;
Торонталска жупанија. Земљопис за III разред српских народних школа, Сомбор 1890, 29–30.

Главни жупанијски центри и насеља

Већ је поменуто да је престоница Торонталске жупаније у средњем веку био данашњи **Нови Бечеј** (због чега је и сама Жупанија тада повремено била називана „бечејском”)²⁹². Тамошња тврђава (*oppidum*) забележена је почетком XV века као посед српских деспота Стефана Лазаревића, а касније и његовог наследника Ђурђа Бранковића. Међутим, касније, приликом обнове Жупаније 1779, за политичко и административно седиште Жупаније одређен је **Бечкерек**, који ће, уз кратак прекид од 1807. до 1820. године то и остати све до распада Аустроугарске монархије²⁹³. Иако привредно важан као значајан центар трговине житом²⁹⁴, Бечеј се тек од 1840. изборио за статус среског седишта. Касније је лепо напредовао, па је тако нпр. 1911. бројао 7635 становника²⁹⁵ и био развијена општина, са низом културних друштава, новчаних завода-штедионица, млинаром, цигланом итд.

Што се самог Бечкереча тиче, он је у време Тамишког Баната (1718–1778) био седиште Бечкеречког дистрикта, да би деценију уочи обнове Жупаније стекао статус трговишта захваљујући Привилегији Марије Терезије од 6. јуна 1769²⁹⁶. Њоме су у петнаест тачака регулисани права и обавезе трговишта Бечкерек (које је добило префикс Велики) и подстакнут привредни успон насеља. Ипак, напредак је ишао споро, о чему можда најбоље сведочи неуспешан покушај овдашњих власти да крајем XVIII века (у време када је Жупанија већ била обновљена) купе статус

²⁹² Овде се под Бечејом мисли на данашњи Нови Бечеј, који се раније називао „Турски Бечеј” (мађ. Tögök-Becse, нем. Türkisch Becse).

²⁹³ У овом периоду је седиште Жупаније било измештено у Велики Сенмиклуш (данашњи Сан Николау Маре у Румунији).

²⁹⁴ Антал Хегедиш, *Аграрни односи у торонталској жупанији 1779–1848*, Нови Сад 1989, 48. У *Земљопису Торонталске жупаније* из 1883. године, Бечеј је означен као *најзнатнија житарска пијаца у Угарској*, где се преко године по 300 лађа житарица натовари и однесе у велике светске вароши. *Торонталска жупанија. Земљопис за III разред српских народних школа у Торонталској жупанији као и за домаћу потребу*, Сомбор 1883, 11.

²⁹⁵ Borovszky Samu, *нав. дело*, 127.

²⁹⁶ О томе в.: „Привилегија Марије Терезије којом уздиже општину Велики Бечкерек на степен тржишта 1769. године у Бечу”, *Архивска грађа Градске државне архиве у Зрењанину*, год. I, св. 1, Зрењанин 1953, 9–16. Оригинална повеља налази се у Историјском архиву Зрењанин (Ф. 2 Збирка повеља 1765–1847), а један препис чува се у сталној поставци Народног музеја Зрењанин.

слободног краљевског града²⁹⁷. Он је још више успорен страховитим пожаром из 1807. године, када је већи део насеља изгорео, услед чега је седиште Торонталске жупаније пребачено у Велики Сенмиклуш, у данашњем румунском Банату, где је остало све до 1820. године. Након тога, економски развој Бечкерека омогућен је повељама и привилегијама Франца I и Фердинанда I, усмереним првенствено на развој занатских цехова и трговине²⁹⁸.

Све до 1872, Велики Бечкерек имао је статус трговишта, који је опстао из периода пре Револуције 1848/49. године. Његов привредни и културни успон, започет крајем двадесетих и тридесетих година XIX века, прекинут управо Револуцијом, настављен је полагањем у време Војводства Србије и Тамишког Баната (1849–1860), да би достигао свој врхунац током осамдесетих и деведесетих година, управо у време Торонталске жупаније. У складу са законом о муниципијама из 1870. године (мађ. *XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről*), Велики Бечкерек је две године касније (1872) добио статус **града са уређеним сенатом** (мађ. *rendezett tanácsu város*)²⁹⁹, чиме је био у истом рангу са срезом³⁰⁰. Овај ће статус задржати све до 1918. године.

²⁹⁷ Szentklaray Jenő, *Száz év Dél-Magyarország történetéből 1779 – 1879*, Temesvárott 1882, 387–388. У то време, куповина статуса слободног краљевског града означавала је ослобађање од феудалних стега, али и повољан економски положај и богатство одређеног насеља. У суседној Бач-бодрошкој жупанији овај статус имали су Нови Сад (1748), Суботица (1749) и Сомбор (1779), а у Тамишкој жупанији Темишвар и, нешто касније, Вршац. На подручју Торонталске жупаније, за сво време њеног постојања, није постојало ниједно насеље које је уживало овај статус, иако је забележено више покушаја да се он обезбеди за поједине средине.

²⁹⁸ У првој половини XIX века, хабзбуршки владари издали су низ повеља којим су омогућили привредни напредак Великог Бечкерека. О томе в.: „Патент цара Фрање II бр. 12 214/804 којим се граду Вел. Бечкерек одобрава наплата калдрмарине ради изградње и одржавања путева”, *Архивска грађа Градске државне архиве у Зрењанину*, год. I, св. 1, Зрењанин 1953, 17–21; „Поводом повеље Фрање I издате сапунциским, кујунциским и казанциским мајсторима у В. Бечкерек 1818 године”, *Архивска грађа Градске државне архиве у Зрењанину*, год. II, св. 9–10, Зрењанин 1955, 16–33; „Привилегија Фрање I од 18. 1. 1822. г. издата трговцима камералног града Вел. Бечкерека”, *Архивска грађа Градске државне архиве у Зрењанину*, год. II, св. 6–7, Зрењанин 1955, 8–40; „Повеља Фрање првог од 12. јула 1832 године којом се потврђују привилегије Марије Терезије”, *Архивска грађа Градске државне архиве у Зрењанину*, год. II, св. 3, Зрењанин 1954, 25–34; „Оригинална повеља краља Фердинанда првог од 21. марта 1844. год. којом одобрава одржавање годишњег вашара, по реду четвртог”, *Архивска грађа Градског државног архива у Зрењанину*, год. II, св. 3, Зрењанин 1954, 35–38.

²⁹⁹ Felix Milleker, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333–1918*, Wrschatz 1933, 62. „Lokales”, *GBWb* 50, 14. Dezember 1872, 11–12.

³⁰⁰ Према Закону о општинама из 1871. године, постојале су три врсте општина: 1) мале општине; 2) велике општине и 3) вароши са уређеним сенатом. Ове последње налазиле су се ван система срезова и подређени непосредно Жупанији. И. Петрик Вамош, *нав. дело*, 109.

Као главни град Жупаније, Велики Бечкерек био је седиште жупанијских органа власти и чиновничких звања, али и других важних установа и удружења која су деловала на подручју Жупаније, попут *Торонталског пољопривредног друштва*, *Торонталског мађарског културног друштва*, *Торонталске банке за штедњу и кредит* и др. Ово се временом веома позитивно одразило на његов привредни развој, који ће још више доћи до изражаја након његовог укључивања у систем мађарских железница почетком осамдесетих година XIX века.

Иза Великог Бечкереча, два најважнија жупанијска центра били су **Велика Кикинда** и **Панчево**. И једно и друго насеље имало је специфичан положај у односу на главни град Жупаније, будући да се у периоду пре њене обнове налазило у склопу засебних области које су биле ван жупанијских ингеренција (Великокикиндског привилегованог дистрикта и Банатске војне границе) и уживало посебан статус (Панчево је делимично успело и да га одржи и након инкорпорације у Жупанију).

Велика Кикинда је од 1774. до 1876. била седиште истоименог Дистрикта, који је, иако се налазио на територији Жупаније био изузет од њене власти и као привилегована област био потчињен Бечком двору³⁰¹. Касније, када Жупанија буде обновљена, значај Велике Кикинде биће огроман, будући да је нешто више од четврт века (1857–1883) она представљала једину железничку везу Жупаније са остатком Угарске³⁰². Питање пружног повезивања Велике Кикинде са Великим Бечкереком, чиме се настојао обезбедити пласман житарица и других сировина из јужних делова Жупаније на угарско, али и страно тржиште, сматрано је главним, чак и „животним” проблемом Торонтала и дуго се налазило на дневном реду све док коначно није разрешено 1883. године. Као и Велики Бечкерек, и Велика Кикинда је уживала статус града са уређеним сенатом и била седиште Краљевског судбеног

³⁰¹ Због тога је постојала стална затегнутост у односима између Дистрикта и Торонталске жупаније, која је настојала да се што више уплете у послове Дистрикта и сузи његове привилегије. О Великокикиндском привилегованом дистрикту в.: Васа Стајић, *Великокикиндски привилеговани дистрикт*, Нови Сад 1950.

³⁰² Велика Кикинда била је, заједно са још неколико торонталских насеља (Сириг, Оросламош, Валкањ, Мокрин, Свети Хуберт, Жомбољ, Ђерђамош), успутна станица пруге Сегедин–Темишвар, која је отворена 15. новембра 1857. године. Felix Milleker, *Die Banater Eisenbahnen. Ihre Entstehung und Entwicklung 1847–1917*, Belackva 1927, 7. Како је Сегедин још од раније имао везу са Пештом (1854), тако је касније обновљена Торонталска жупанија била повезана са престоницом.

стола (првостепеног суда), среског суда, затим, врло важног жупанијског удружења – *Горњеторонталске водне задруге* (мађ. *Felső-Torontáli Ármentesítő és Belvívészabályozó Társulat*), пореског звања и финансијске дирекције³⁰³, а од 1883. до 1895. и седиште поменутог *Торонталског пољопривредног друштва*³⁰⁴. Након укидања Великокикиндског дистрикта, 1877. године посредовањем торонталског великог жупана Јожефа Хертелендија добила је и гимназију, која је, као и преостале две на подручју Жупаније (у Великом Бечкереку и Панчеву) стајала под јаким мађарским утицајем.

Панчево је у време Банатске војне границе имало статус војног комунитета и било је снажно упориште српског националног покрета у ком је пружан жесток отпор развојачењу Војне границе. Након што је до развојачења и дошло (1872/73), Панчево је успело, након силних политичких заплета, да се избори за статус **града са правом Муниципије** (мађ. *törvényhatóságú joggal felruházott város*). То је у пракси значило да, иако се налазило на територији Торонталске жупаније, није било потчињено њеним органима власти, већ се налазило у истом рангу са Жупанијом – имало је сопственог великог жупана, жупанијску скупштину (тзв. Муниципални одбор) и право избора сопственог посланика за Угарски сабор. *Земљопис Торонталске жупаније* из 1883. године бележи о Панчеву: *Панчево, варош са 11727 ст. међу којима су 8224 Срби, 6356 Немци, 540 Маџари, 397 Романи, 589 Јевреји. Панчево је најлепше место у Торонталској жупанији. Ту седи српски прота, кр. судбени сто, панчевачког среза срески начелник (солгабиров). Ту је управа државних добара, царинарско надзорништво, јавни бележник, државна велика реалка, штампарија и књижара, варошка болница, сарањивачко друштво, српско певачко друштво, српска виша девојачка школа, српска читаоница, српска женска задруга, штедеоница. Панчево је са своје живе трговачке радње на гласу. Особито се ту води велика трговина са храном, рогатом марвом, свињама и дрвима. Раде се и разни занати (...) Панчево као варош има своју управу и не потпада под жупанијску управу* (подв. Ф. К.)³⁰⁵.

³⁰³ Borovszky S., *нав. дело*, 594.

³⁰⁴ Marton Andor, *Torontálvármegyei gazdasági egyesület monográfiája*, Budapest 1896, 24.

³⁰⁵ *Торонталска жупанија. Земљопис за III разред српских народних школа у Торонталској жупанији као и за домаћу потребу*, Сомбор 1883, 25.

Поред Великог Бечкерека, Велике Кикинде, Панчева и већ поменутог Бечеја, остали значајнији центри Торонталске жупаније били су још **Жомбољ** и **Велики Сенмиклуш** (у данашњој Румунији). **Жомбољ** (мађ. Zsombolya, нем. Hatzfeld, рум. Jimbolia) се као насеље у Торонталској жупанији помиње још у средњем веку. Његов истински развој међутим, започео је тек касније, у време Тамишког Баната, када је овде насељен велики број немачких колониста³⁰⁶. Почетком XIX века, када је доспео у посед богате и угледне племићке породице Чеконић (1800), Жомбољ је почео да незадрживо напредује³⁰⁷. Свој врхунац достигао је управо у периоду 1860–1918, за време грофова Јаноша (1824–1880) и Ендреа Чеконића (1880–1929). У монографији Шамуа Боровског о Торонталској жупанији наводи се да у Жомбољу 1911. године постоје срески суд, пореско звање, краљевско бележничтво, финансијска дирекција, дирекција за одржавање путева, више мањих фабрика, циглана и млинова, те читав низ новчаних завода, културних, занатлијских и др. удружења³⁰⁸.

Велики Сенмиклуш (мађ. Nagyszentmiklós, нем. Gross Sankt Nikolaus, рум. Sannikolau Mare) био је седиште истоименог среза приликом обнове Жупаније 1779. године, а у исто време и посед моћне феудалне породице Нако³⁰⁹. Више од деценије (1807–1820) био је алтернативна престоница Торонталске жупаније. Још крајем XVIII века, у Великом Сенмиклушу основана је стручна пољопривредна школа (право име: *Мађарска краљевска пољопривредна школа Христифоров завод*), задужбина грофа Христифора Накоа, који је својим тестаментом одредио одређену суму у сврху школовања сиромашне кметовске деце (1799)³¹⁰. Крајем XIX и почетком XX века постао је и важан привредни центар, у ком су радиле кожара, пивара и парни млин³¹¹, док је културни развој био евидентан кроз четири штампарије, читаонице и пет новинских листова који су излазили у овом месту.

³⁰⁶ У периоду међуратне Југославије, у време када је Жомбољ био предмет пограничног спора између Краљевине СХС и Румуније, истицао је као *бисер међу немачким варошицама у Банату*.

³⁰⁷ О породици Чеконић и њиховом доприносу овом делу Баната в. рад новијег датума: Szilágyi Maria-Аница Туфегцић, *Заборављено наслеђе-Elfeleltt örökség-Vergessenes Erbe*, Нови Сад 2014.

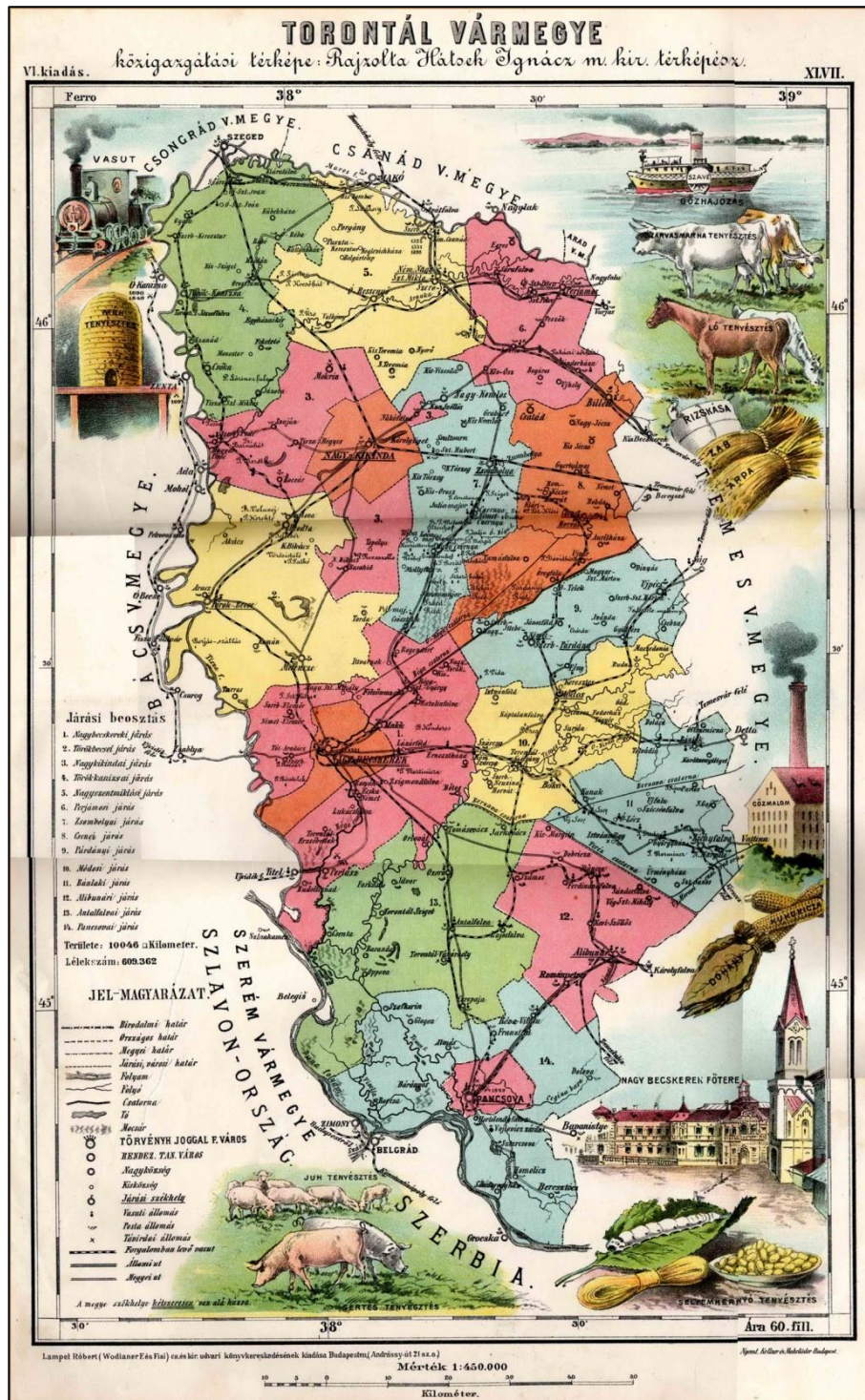
³⁰⁸ Borovszky S., *нав. дело*, 138.

³⁰⁹ О породици Нако в.: Borovszky S., *нав. дело*, 547–548.

³¹⁰ О овој школи, која је у неколико наврата престајала са радом и бивала обнављана (1863, 1870, 1878), види: Borovszky S., *нав. дело*, 264; А. Хегедиш, *нав. дело*, 123–124.

³¹¹ Borovszky S., *нав. дело*, 243–244.

Поједина мања места, попут **Турске Кањиже** (данашњи Нови Кнежевац), **Киш Сомбора**, **Елемира**, **Ечке**, **Зичифалве** (Пландиште), **Рудне**, **Бочара** или **Беодре** била су значајна као властелинства, односно поседи угледних племићких породица (Талијан, Ронаи, Киш, Лазар, Даниел, Николић, Хертеленди, Карачоњи итд).

Мапа Торонталске жупаније из 1910. године
(IdGL)

5. СТАНОВНИШТВО

По броју становника, Торонталска жупанија је крајем XIX и почетком XX века улазила у ред највећих и најгушће насељених мађарских жупанија. Њена демографска структура данас је позната захваљујући прилежним и педантним жупанијским властима, које су, у настојању да имају прецизан увид у демографска кретања ради остваривања сопствених политичких и националних циљева на сваких десет година спроводиле пописе становништва, прилично детаљне чак и по данашњим стандардима. Подаци ових пописа бележили су становништво по полу, старосном добу, образовању, сталном и привременом месту становања, брачном и здравственом стању, занимању, религији итд. На основу тих података уочава се непрекидан пораст у броју становника од средине XIX до прве деценије XX века, који је лако објашњив ако се узме у обзир да је за то време у два наврата Жупанија стицала територијална проширења (припајањем делова Банатске војне границе и инкорпорацијом Великокикиндског дистрикта), чиме је апсорбовала и становништво које је живело у тим областима. Притом за скоро пола века од Нагодбе до избијања Првог светског рата Аустроугарска није узимала учешћа у европским ратовима, ако се изузме окупација Босне и Херцеговине која није довела до озбиљнијих падова у броју становника. Ипак, раст је често био успораван услед непредвиђених ситуација попут епидемије колере 1872/1873, или поплава банатских река које су узроковале померање и расељавање становништва. Такође, у последњој деценији XIX, а нарочито у првој деценији XX века (у време „кризе дуализма“), забележена је тенденција појачаног исељавања из Жупаније, која је била проузрокована првенствено лошом материјалном ситуацијом и економском кризом. На хиљаде људи не само из Торонталске, већ и из суседних јужномађарских жупанија, кретало је на дуг пут преко океана, у потрази за бољим животом. Жупанијске власти настојале су свим силама да спрече одлив становништва, тако да је на попису из 1900. године још увек био присутан позитиван биланс у броју становника, али је идуће пребројавање из 1911. показало и више него драстичан пад.

Пописи становништва

Становништво Торонталске жупаније било је изразито хетерогено у националном, верском и културном погледу. Етничко шаренило које је овде владало јавило се као последица великих миграционих процеса започетих још у позном средњем веку, који су свој врхунац достигли у време Марије Терезије и Јозефа II (1740–1790). Тада су у Банат, који је непосредно пре тога био ослобођен од турске власти, систематски насељавани Немци, Срби, Мађари, Румуни, Словаци, Бугари, Јевреји, Грци, Јермени, али и „егзотични” медитерански народи попут Шпанаца, Француза или Италијана који су били под хабзбуршком влашћу. Притом су се владајући кругови у Бечу руководили различитим интересима: привредним, политичким, војним, верским.

Будући да за најстарији период постојања Жупаније не постоје сачувани подаци о демографским кретањима, први подаци о њеној етничкој структури потичу из периода њене прве обнове. Њих је у 4. тому своје књиге *Тренутно стање мађарске државе и њених области у погледу статистике и географије*³¹² саопштио отац мађарске статистике **Елек Фењеш** (мађ. Fényes Elek). Описујући прилике у Торонталској жупанији 1830. године, он је навео да на том подручју живи 113 860 Срба (37%), 75 863 Немаца (24,77%), 56738 Румуна (18,53%), 45 332 Мађара (14,80%), 9 000 Бугара (2,93 %), 2 500 Словака (0,81 %), 2 252 Јевреја (0,73%), 700 Хрвата (0,22%) – укупно 306 246³¹³. Ова цифра је вероватно била незнатно већа, јер Фењеш на истом месту помиње Цигане, Јермене, Грке и Италијане, али не наводи њихов број.

Из средине XIX века сачувани су подаци из 1854. године, из времена Војводства Србије и Тамишког Баната. Торонталска жупанија тада није постојала, али је њена територија под именом *Великобечкеречки округ* (нем. Kreis Gross-Becskerek, мађ. Nagybecskerekі körzet) представљала заокружену политичко-административну јединицу у саставу Војводства. Њено седиште налазило се у

³¹²Fényes Elek, *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben*, IV, Pest 1839.

³¹³Цит. према: А. Хегедиш, *нав. дело*, 28.

Великом Бечкереку (14 350 становника), а била је подељена на осам срезова: Великобечкеречки (37 476), Турскобечејски (24 042), Модошки (58 036), Великокикиндски (44 099), Турскокањишки (30 507), Великосенмиклушки (48586), Жомбољски (42 142) и Биледски (37 257), што је у укупном збиру износило 336 765 становника³¹⁴.

Према наводима жупанијске монографије из 1911. године, попис становништва одржан 1857. у Војводству Србији и Тамишком Банату показао је увећање за скоро 45 000 душа – укупно 380 055 људи³¹⁵. Ипак, узимајући у обзир резултате наредног пребројавања, које је показало око 30 000 становника мање, овај податак је мало вероватан.

Након укидања Српског Војводства и обнове жупанијског уређења, први попис становништва у Торонталској жупанији урађен је 1870, а његови резултати публиковани су наредне, 1871. године³¹⁶. Урађен прилично детаљно (до те мере да је њиме био обухваћен и сточни фонд Жупаније), његова главна мана састојала се у томе што је из њега изостављен попис становништва по националности; уместо тога, у први план је стављен попис по вероисповести. Статистички посматрано, најбројнији су били католици (270 711), затим православни, тј. „несједињени источног обреда” (124 768), евангелисти (5 427), Јевреји (4 339), калвинисти (3 383), сједињени источног обреда, тј. унијати (2 069), назарени (62) и остали (42). Укупно: 350 801. Према полу, забележено је нешто више жена него мушкараца (176 210 према 174 591), који су живели у укупно 71 833 породице и 54 705 домаћинстава³¹⁷. У очи упада огроман број функционално неписмених (338 411)³¹⁸.

³¹⁴„Uebersicht der politischen und gerichtlichen Eintheilung der serbischen Wojwodschaft und des temeser Banats”, *GBWb* 8, 25. Februar 1854, 1–2.

³¹⁵Borovszky S., *нав. дело*, 469.

³¹⁶Krüner Ágoston, *Torontál vármegye 1870-ik évi népszámlálása*, Nagybecskerek 1871.

³¹⁷Пре објављивања званичних резултата пописа, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* објавио је почетком априла следеће податке: „Према новом попису становништва, Торонталска жупанија (без Кикиндског дистрикта) броји 173 944 мушких и 175 434 женских душа, укупно 349 378, од чега отпада: на град Велики Бечкерек 19 700 становника (9 675 мушкараца и 10 025 жена); на Великобечкеречки срез 19 729 (9798 мушкараца и 9931 жена); на Бегејсенђурађски срез 23 525 (11 662 м., 11 863 ж.); на Пардањски срез 18 771 (9 336 м., 9 435 ж.); на Турскобечејски срез 16 918 (8340 м., 8 578 ж.); на Жомбољски срез 42 429 (21 090 м., 21 159 ж.); на Великокикиндски срез 30 665 (15 304 м., 15 361 ж.); на Турскокањишки срез 16 449 (8 183 м., 8 266 ж.); на Старобешеновски срез 29 600 (14 896 м., 14 704 ж.); на Великосенмиклушки срез 27 591 (13 736 м., 13 855 ж.); на Перјамошки срез 30 943 (15 244 м., 15 699 ж.); на Биледски срез 19 227 (9 430

Наредни попис, рађен 1880. године, показао је да је на подручју Торонталске жупаније у то време живело више од пола милиона људи. Ондашњи жупанијски главни бележник Густав Табаковић изнео је на жупанијској скупштини годину дана раније цифру од укупно 532 115 становника³¹⁹, али је попис показао да је тај број нешто мањи: према наводима *Gross-Becskereker Wochenblatt*-а, он је износио 514 385³²⁰, а према подацима Боровског – 513 861³²¹. Повећање у односу на ранији попис било је последица присаједињења пет срезова развојачене Банатске војне границе (1873) и десет насеља Великокикинског дистрикта (1876).

Слично као и деценију раније, становништво се није изјашњавало по националности, већ по „матерњем језику”, али и овако формулисани подаци дозвољавају одређене закључке у погледу етничке структуре Торонталске жупаније. Највише је било оних, којима је матерњи језик био „српско-хрватски” (160 782), затим румунски (77 705), мађарски (77 146), словачки (11 928), немачки (11 721), док је остатак отпадао на друге језике који су се користили у Аустроугарској, стране језике и неопредељене упитанике, одојчад итд³²². Гледано по вероисповести, највише је било православних (242 731), католика (236 669), затим евангелиста (17 077), калвиниста (7 703), Јевреја (6 083), гркокатолика-унијата (3 419), назарена (140) и унитарца (39)³²³.

Попис из 1890. године, када се Жупанија налазила на свом зениту, показао је укупну бројку од 571 677 становника³²⁴. Густина насељености износила је 57 људи по km². У погледу етничке структуре, појединачно гледано најбројнији су били Срби (31,1 %), затим Немци (31 %), иза њих Мађари (17,1 %), те Румуни (15,2 %), Словаци (2,4 %) и остали (3,2 %). У верском погледу, католици су остали најбројнији (46,7 %), незнатно испред православаца (46,1 %), а далеко испред евангелиста (3,4 %), калвиниста (1,7 %), Јевреја (1,1 %) и осталих мањих верских

м., 9 797 ж.); на Модошки срез 17 046 (8 660 м., 8 386 ж.); на Зичифалвски срез 24 044 (11 982 м., 15 062 ж.); на Ујпечки срез 12 921 (6608 м., 6 313 ж.)”. „Miscellen“, *GBWb* 15, 9. April 1870, 16.

³¹⁸Krüner Á., *нав. дело*, 36–37.

³¹⁹„A centennáriumi ünnepek lefolyása”, *Torontál* 39. sz., 1879. szeptember 25, 3. ó.

³²⁰„Aus dem Torontaler Comitате (Volkszählung)”, *GBWb* Nr. 5, 29. Jänner 1881, 14.

³²¹Borovszky S., *нав. дело*, 489.

³²²Исто.

³²³Исто.

³²⁴Исто, 497–498.

група (1%). Неписменост становништва је остала хроничан проблем, будући да 60% житеља Торонталске жупаније није умело да чита и пише. У односу на претходни попис, забележен је пораст броја становника за 56 941 (скоро 10%), при чему не би требало губити из вида да је у годинама пре пописа спровођена колонизација мађарског живља у јужне крајеве Жупаније и у Мужљу код Великог Бечкереча.

На прелазу из XIX у XX век, ново пребројавање показало је пораст од свега 3,3% за десет година: са 571 677 на 590 318 (град Панчево није био обухваћен пописом), од тога 293 437 мушкараца и 295 529 жена³²⁵. Најбројнија етничка група били су Срби (183 771), затим Мађари (111 229), Румуни (87 565), Немци (17 255), Хрвати (3 947) и остале (11 498), међу којима је највише било Бугара. Гледано по вероисповестима: католици – 276 583, православни – 269 071, евангелисти – 20 729, калвинисти – 11 154, Јевреји – 5 979, унијати (гркокатолици) – 3 675, остали – 1 774. У то време већ је била приметна стагнација коју је проузроковао проблем константног одлива становништва, које је напуштало Жупанију у потрази за бољим животом.

Она је још више дошла до изражаја на последњем пребројавању становништва у Торонталској жупанији пред Први светски рат, које је спроведено од 1. до 10. јануара 1911. године³²⁶. Његови резултати, објављени у листу *Torontál* неколико месеци касније³²⁷, показали су сву озбиљност и тежину проблема одлива становништва са којим се Жупанија суочавала непрекидно током претходне деценије и по. Штампана, која се дотле често вајкала што Торонталска жупанија као *житница Европе остаје пуста*³²⁸, могла је само еуфемистички да констатује како су резултати пописа „разочаравајући”: у поређењу са резултатима са претходног пописа, број становника у Жупанији се повећао за свега 3 357, односно 0,57 % (при

³²⁵Исто, 504.

³²⁶ „Lokales. Die Volkszählung”, *GBWb* 45, 5. November 1910, 4; „Die Volkszählung”, *GBWb* 53, 31. Dezember 1910, 2–3. Уп. са: Золтан Ђере, „Скица промена етничког састава становништва на тлу данашње Војводине 1526–1910. године”, *Истраживања* 15, Нови Сад 2004, 120–121, где стоји да је попис из 1910. показао умножавање укупног броја становништва, уз видљиво опадање *сразмере Срба (...) и повећање сразмере Мађара и Немаца*.

³²⁷ „A népszámlálás eredménye Torontálmegyében”, *Torontál* 64 sz., 1911. március 18, 1–2. о. „A népszámlálás eredménye Torontálmegyében”, *Torontál* 65 sz., 1911. március 20, 2. о. „A népszámlálás eredménye Torontálmegyében”, *Torontál* 66 sz., 1911. március 21, 2. о. „A népszámlálás eredménye Torontálmegyében”, *Torontál* 67 sz., 1911. március 22, 3. о.

³²⁸ „Die Kornkammer Europas und die Auswanderung”, *GBWb* 38, 17. September 1910, 1.

чему је наведено да је на претходном попису забележено 589 026 становника; отуда је укупни број становника 1911. године по *Torontál*-у износио 592 383)³²⁹. Пописивачи су затекли 5 377 празних домаћинстава, а у 113 од укупно 211 насеља на територији Жупанији, број становника је опао³³⁰. Гледано по срезовима, највише људи живело је у великобечкеречком срезу (54 692), затим у панчевачком (47 702) и турскокањишком (47 549). Најмање становника имао је модошки срез (26 991). Од укупно четрнаест срезова, на колико је Жупанија била подељена, у свега шест је забележен пораст броја становника (Ковачица, Банлок, Велики Бечкерек, Велика Кикинда, Турски Бечеј и Турска Кањижа). У таквом стању Жупанија је дочекала Први светски рат.

КРЕТАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИКА У ТОРОНТАЛСКОЈ ЖУПАНИЈИ 1854–1910.	
1854	336 765
1857	380 055
1870	350 801
1880	532 115 (Tabakovics, Gusztáv) 514 385 (<i>Gross-Becskereker Wochenblatt</i>) 513 861 (Borovszky Samu)
1890	571 677
1900	590 318
1910	592 383

³²⁹„A népszámlálás eredménye Torontálmegyében”, *Torontál* 64 sz., 1911. március 18, 1–2. o.

³³⁰Исто.

Међунационални односи и мађаризација

У вишенационалној и културно хетерогеној Торонталској жупанији, сваки народ желео је да живи одвојено од другог: оваква подвојеност своје корене имала је у разликама које су међу народима постојале у верском, традиционалном и привредном погледу³³¹, а који су дошли до изражаја већ приликом колонизације Баната у XVIII веку. Различит начин живота и радне навике колониста (Немци, Мађари, Јевреји, Французи, Шпанци, Словаци, Хрвати итд) и староседеоца (Срби и Румуни) довеле су већ приликом колонизације до тзв. „сепарације”, односно поделе појединих насеља по етничким линијама. Тако су у Торонталској жупанији постојали нпр. Српски и Словачки Арадац, Српски и Немачки Елемир, Српски и Мађарски Итебеј, Српска и Хрватска Неузина, Српска и Хрватска Бока, Румунска и Немачка Ечка, Румунска и Немачка Сарча итд. Одредница „турски” или „турска” у називима појединих торонталских насеља (Бечеј, Кањижа) није се односила на етничко порекло становништва те општине, већ је указивала на разлику у односу на истоимено насеље које је постојало у суседној, Бач-бодрошкој или некој другој жупанији, а које је раније ослобођено од турске власти.

Одвојени живот различитих народа у другој половини XVIII века дакле није имао корене у шовинизму или националној нетрпељивости, али су се ствари унеколико измениле у периоду који је уследио. Крајем XVIII и у првој половини XIX века, са развојем идеја француске револуције, а затим и романтичарског покрета у читавој Европи, у Торонталској жупанији сазревају идеје о нацији и јављају се националне аспирације и тежње народа који су овде живели. Супротстављене од самог почетка, оне ће свој расплет доживети у време мађарске Револуције 1848/49. године, која није представљала ништа друго него крвави грађански рат након ког су зарађене стране наставиле да живе у истој држави, с подозрењем гледајући једна на другу. Од 1867. једна од тих страна (Мађари) дефинитивно је успела да се избори за свој револуционарни циљ компромисом са

³³¹А. Хегедиш, *Аграрни односи...*, 30.

владајућим класама у Бечу, након чега је добила одрешене руке да са својим опонентима (немађарским народностима) поступа по сопственом нахођењу.

Убрзо након склапања Нагодбе, мађарске власти ће започети спровођење политике руковођене идејом о једном једином и јединственом мађарском народу у читавој Угарској³³². Разним законима, попут Закона о народностима из 1868. године, административним уредбама и радом на терену ишло се ка томе да већинско немађарско становништво најпре научи мађарски језик, и буде постепено доведено до стадијума да се осећа као део јединог државног народа; притом помађаривање уопште није схватано као *злочин који треба камуфлирати лепим речима*, већ као *узвишени циљ привођења нижих култура вишој*³³³.

Асимилација у Торонталској жупанији одвијала се паралелно са помађаривањем у остатку земље, а имала је посебну тежину будући да се радило о граничној области насељеној претежно немађарским становништвом које је гравитирало према суседној држави. Код жупанијских, па самим тим и државних власти несумњиво је постојао страх од утицаја Кнежевине (касније Краљевине) Србије на Србе, али и остале Словене у Јужној Угарској, који би се манифестовали током међународних криза (попут бомбардовања Београда 1862. и потоњих ратова и српског народа против Турака), али и појединих мирнодопских догађаја. У време Велике источне кризе (1875–1878) постојала је снажна бојазан о отцепљењу крајева Јужне Угарске насељених српским живљем и њиховом уједињењу са Кнежевином Србијом, која је нарочито потенцирана приликом велеиздајничког процеса против Светозара Милетића³³⁴. Уз све то ваља узети у обзир и енергичност великог жупана Хертелендија, који је одушевљено и предано радио на мађаризацији, због чега је међу својим сународницима био омиљен, да би након смрти био критикован као *немилосрдни пацификатор [немађарских] народности*.

Угарски сабор је 1879. године донео закон (18. законски чланак) којим је мађарски језик прописан као обавезан наставни предмет у свим народним школама у којима се дотле није учио; установљено је да се за учитеље народних школа могу

³³² Нино Делић, „Брошура „Мађаризација и помађаривање, са посебним освртом на наше градове” Густава Бекшича”, *Споменица Историјског архива Срем* 10, Сремска Митровица 2011, 207–208.

³³³ Н. Делић, *нав. дело*, 209.

³³⁴ О томе в.: Никола Петровић, *Светозар Милетић (1826–1901)*, Београд 1958, 219; Душко М. Ковачевић, *Светозар Милетић. Живот и политика (1826–1901)*, Београд 2009, 120.

постављати само она лица која мађарски знају у толикој мери да су у стању да га предају, а овакав закон правдан је потребом да се сваком грађанину пружи прилика да научи државни језик³³⁵. Исте године, мађаризација је, „на мала врата”, започета и у Торонталској жупанији приликом обележавања стогодишњице реинкорпорације Тамишког Баната у Угарску. Том приликом је историчар Сентклараи био ангажован на пружању научне логистике тези о мађарском етничком карактеру Баната, након чега је, одлуком торонталског Муниципалног одбора донета одлука да улице и тргови Великог Бечкерека – жупанијског седишта – добију мађарске називе (иако је Срба и Немаца у то време у граду било знатно више)³³⁶.

Резултати пописа становништва из наредне, 1880. године били су за Будимпешту и више него алармантни: они су за Мађаре представљали „звон на узбуну”, будући да су јасно и недвосмислено показали како они у Угарској чине мање од половине становништва (приближно 45%)³³⁷. Такав је био случај у Торонталској жупанији, где су чинили тек трећу по бројности етничку групу (78278), иза Срба (169006), Немаца (158077), незнатно бројнију од Румуна (78102)³³⁸. Стога је осамдесетих година XIX века у Торонталској жупанији процес мађаризације интензивирао. Након објављивања резултата пописа, појавила се студија чувеног публицисте и политичара **Густава Бекшича** (1847–1906) под називом *Мађаризација и помађаривање, са посебним освртом на наше градове*³³⁹. У њој је, уз статистички и демографски преглед Угарске, изложен програм асимилације немађарских народа, који је ненасилним путем имао да доведе до тога да интелигенција, литература, наука, имовина итд. – постану мађарски.

Помађаривање је вршено на више начина: колонизацијом, законодавним и административним мерама, те деловањем низа различитих удружења и организација основаних са тим циљем. Осамдесетих година XIX века у јужне делове Торонталске жупанију насељени су Чанго-Мађари (Секелји), у насеља Војловицу, Иваново и Ђурђево. Фебруара 1885. године новопостављени срески начелник ових насеља (и

³³⁵ Д. Кириловић, *нав. дело*, 39–40.

³³⁶ Види: Felix Milleker, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333–1918*, Wrschatz 1933, 66.

³³⁷ Н. Делић, *нав. дело*, 236.

³³⁸ Исто, 214. Уп. са: Borovszky S., *нав. дело*, 489, где се подаци незнатно разликују, али су Мађари и даље у сличном положају.

³³⁹ Beksics Gusztáv, *Magyarosodás és magyarosítás, különös tekintettel városainkra*, Budapest 1883.

будући торонталски поджупан) Агоштон Јанко, известио је торонталско поджупанско звање да је *насељавање Секеља најефикасније покренуло процес мађаризације*, што је приписао њиховој чврстој привржености прастаром језику³⁴⁰. Неколико година касније (1890), на иницијативу и уз велико залагање ондашњег поджупана Јенеа Ронаија, у Мужљу поред Великог Бечкерека досељено је 400 мађарских породица из унутрашњости Угарске, које су *подржавале мађарску државну идеју*³⁴¹. Оне су оснажиле мађарски елеменат у самом срцу Торонталске жупаније.

У погледу законских и административних мера које су спровођене у циљу помађаривања, у Торонталској жупанији најјаче су до изражаја дошли *Закон о народностима* из 1868, затим, *Закон о матичним књигама* (1895), те злогласни *Апоњијев закон* (лат. *Lex Arponyi*) из 1907. године, којим је мађарски проглашен за званичан, државни језик, а његово учење постало обавезно и у немађарским школама. Упоредо са помађаривањем презимена, 1898. године донет је Закон на основу ког је спроведена мађаризација насељених места³⁴².

Из Торонталске жупаније је још 1867. потекла иницијатива о једном просветном удружењу које је основано у Темишвару исте године под називом *Банатско учитељско друштво*, да би касније било преименовано у *Јужномађарско учитељско удружење* (мађ. *Délmagyarországi tanító egyesület*). Оно је деловало све до Првог светског рата, окупљајући мађарске и немачке просветаре Баната, одржавајући генералне скупштине сваке године у другом банатском граду. Међутим, знатно интензивнију мађаризацију спроводило је *Торонталско мађарско*

³⁴⁰Из Јанковог извештаја уочљиво је настојање власти да овај мађарски живаљ свесно помеша са тамошњим бугарским, словачким и немачким заједницама, како би оне дошле у контакт са мађарским језиком и почеле да се мађаризују. Истовремено је примећено да заштита од поплава такође утиче на мађаризацију тог подручја, *јер је многобројно особље водних задруга мађарско и има честе контакте са народом*. Никола Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. 3, Нови Сад 1985, 474.

³⁴¹„Eugen v. Rónay, Obergespan des Torontaler Komitates”, *GBWb* 16. November 1891, 1–2 (Extra-Ausgabe).

³⁴²Упадљиво је да су овим променама поједина насеља задржала своја имена, али су изгубила своју националну, по правилу немађарску одредницу. Тако је нпр. Српски Арадац постао Горњи Арадац, Српска Неузина – Велики Несењ, Српски Падеј постао је само Падеј итд. За детаљан списак ових насеља види: *Torontál vármegye közsénei és egyéb lakott helyei, továbbá Pancsova szab. kir. törvényhatósági jogú város területéhez tartozó egyéb lakott helyek*, Budapest 1911; такође види: „Torontál vármegye új községnevei. Magyar községnevek”, *Torontál* 25 sz., 1911. január 31, 1–2. о.

културно друштво (мађ. *Torontálmegyei magyar közművelődési egyesület*, скраћено Т. М. К. Е.), основано 1885. у Великом Бечкереку, са јасно прокламованим циљем да шири мађарски језик, културу и национални дух на подручју Торонталске жупаније. Мађаризација се настојала постићи отварањем и помагањем мађарских вртића, школа и просветних установа, организовањем зимских курсева мађарског, ангажовањем „путујућих” наставника, радом мађарских библиотека, припремом друштвених окупљања са мађарским националним предзнаком, предавања, књижевних вечери итд.³⁴³. Друштво је деловало под покровитељством и уз подршку Торонталске жупаније³⁴⁴, високи жупанијски званичници били су његови истакнути чланови, а на самом печату удружења налазио се жупанијски грб окружен његовим називом³⁴⁵. Уз подршку Жупаније, организовани су летњи течајеви мађарског за децу у чисто мађарским срединама (Сегедин, Мако, Ходмезевашархељ), како би деца не само добро научила мађарски, већ би се вратила кући засићена мађарским националним духом; годишње би овим течајевима присуствовало 30–50 деце³⁴⁶. Друштво је такође организовало аналфабетске курсеве у Великом Бечкереку, Великој Кикинди, Турском Бечеју и Жомбољу. Почетком XX века, његов рад ће бити још више интензивираан реализацијом низа великих пројеката, те потпомогнут оснивањем *Јужномађарског културног друштва* (мађ. *Délmagyarországi kulturális egyesület*, скр. Д. М. К. Е.) са седиштем у Сегедину, као кровне организације за подручје осам жупанија у Јужној Угарској.

³⁴³A *Torontálmegyei Magyar Közművelődési Egyesület alapszabályai*, Nagy-Becskerek 1889, 3–4.

³⁴⁴Borovszky S., *нав. дело*, 303.

³⁴⁵A *Torontálmegyei Magyar Közművelődési Egyesület alapszabályai*, Nagy-Becskerek 1889, 3.

³⁴⁶Borovszky S., *нав. дело*, 303.

Друштвена структура

На врху друштвене хијерархије у Жупанији, за сво време њеног постојања, налазило се земљопоседничко племство које је давало тон њеном политичком и јавном животу³⁴⁷. У периоду од 1779. до 1848. оно је било малобројно, да би до Револуције број племића био готово удесетостручен³⁴⁸. Монографија Торонталске жупаније из 1911. године тако доноси списак од преко стотину племићких породица, од којих су најзначајније биле: **Чеконић** (Жомбољ), **Киш** (Елемир, Српски Итебеј), **Лазар** (Ечка), **Нако** (Велики Сенмиклуш), **Даниел** (Стари Лец), **Ђерђанфи** (Бобда), **Талијан** и **Фајлић** (Турска Кањижа), **Ронаи** (Киш Сомбор), **Карачоњи** (Беодра), **Рохонци** (Турски Бечеј), **Хертеленди** и **Бајић** (Бочар), **Шулпе** (Турска Кањижа), **Зичи-Ферарис** (Тоба, Св. Хуберт, Шарлевил и Солтур), **Баћањ** (Валкањ, Стара Беба), **Липтаи** (Ловрин, Готлоб), **Чавоши** (Чавош), **Герлици** и др. Ове породице су се често међусобно повезивале путем бракова (нпр. Киш и Карачоњи, Даниел и Ђерђанфи, Чеконић и Липтаи итд.).

Торонталски племићи били су махом Мађари, или припадници народа досељених у Банат који су временом прихватили мађарску националну и државотворну идеју³⁴⁹. Примера ради, породице Карачоњи, Киш, Лазар, Нако, Даниел и Исекуц биле су **јерменског** порекла³⁵⁰; **немачког** порекла биле су породице Шулпе, Ронаи (до 1848. године Ексел, нем. Oexel), Вимпфен и Рогендорф. Како је загребачки Каптол постао власник неколицине земљишних поседа у Торонталској жупанији (Бока, Хрватска Неузина, Хрватска Кеча итд), овде су досељавани и **хрватски** племићи из породица Делиманић, Филковић, Позојевић, Јузбашић, Миксић, Бедековић и др. Од истакнутих **српских** племића у Торонталској

³⁴⁷ У рукама аристократских породица налазио се већи део земљишних поседа, а високи државни положаји и положаји у црквеној и војној хијерархији били су резервисани за припаднике аристократије. Пред Револуцију 1848. године у Мађарској је било око 550 000 племића (само је у Пољској био већи проценат племства). О томе в.: П. Рокаи, *нав. дело*, 402–403.

³⁴⁸ А. Хегедиш, *нав. дело*, 31.

³⁴⁹ Знање мађарског језика све до друге деценије XIX века и јачања мађарског националног осећаја уопште није био услов да би се неко могао сматрати мађарским племићем – највише се говорио немачки, а затим француски језик. П. Рокаи и др., *нав. дело*, 403.

³⁵⁰ О мађарским племићким породицама јерменског порекла в.: Gudenus János József, *Őrmény eredetű magyar nemesi családok genealógiája*, Budapest 2010.

жупанији најзначајнији су били Николићи (са племићким предикатом „од Рудне”, у сродству са династијом Обреновић³⁵¹), затим Јагодићи, Чарнојевићи, Дамаскини, Трифунчеви и Бибићи. У каснијем периоду често се дешавало да поједини, веома истакнути аристократи, имају поседе у Жупанији, али не живе на њима; тако је нпр. породица Дунђерски имала племство и поседе и у Торонталској, али и у суседној Бач-бодрошкој жупанији. Војвода од Бурбон-Парме, незванични француски краљ током 1848. године (!), а након тога и легитимни претендент на француски престо, био је власник Тобе у Торонталској жупанији, али је питање да ли је икада посетио свој банатски посед. Другачији је био случај са нпр. Егоном Турн-Таксисом, изданком једне од најистакнутијих племићких породица у Немачкој, који је живео у Ечкој, или његовим наследником, грофом Феликсом (Х)арнонкурором, који је у више наврата био домаћин аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. Свакако најпознатији, најбогатији и најутицајнији торонталски племић био је Ендре Чеконић, за кога су савременици касније говорили да управља Жупанијом из сенке, преко свог опуномоћеника Јожефа Бабића³⁵². Племство је задржало своје поседе и политички утицај и након ликвидирања феудалних односа 1848. године.

Иза племства у друштвеној хијерархији XVIII и првој половини XIX века долазило је **свештенство**. Иако је оно постепено губило свој утицај у периоду 1860–1918. доношењем прогресивних и либералних закона, у Торонталској жупанији било је црквених великодостојника у оквиру две најбројније верске заједнице (православних и католика), који су имали изузетно важну улогу у политичком и јавном животу. Код торонталских православних верника, који су организационо били подељени на Великокикиндски и Великобечкеречки протопрезвитеријат под окриљем Темишварске епархије³⁵³, Српска православна црква представљала је брану помађаривању, а њени свештеници сматрани су првоборцима у очувању

³⁵¹О томе в.: Владимир Миланков, „Барон Федор Николић од Рудне”, *Темишварски зборник* 3, Нови Сад 2002, 95–112; Zoran Marcov, Ciprian Glăvan, „Istoria familiei Nikolics redată într-un document din colecția muzeului Banatului”, *Analele Banatului*, Cluj-Napoca 2010, 173–183.

³⁵² Arpad Lebl, „Komunalna privreda i građanske partije Vojvodine (1887-1918)”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XIV/1, Novi Sad 1971, 75, према: Szigeti Vilmós, *A vármegyeház kapujából. Sorok a régi torontáli urakról*, Szabadka 1933, 33-34, 35, 87.

³⁵³ На подручју Торонталске жупаније је раније постојала Бечкеречка епископија која се помиње у неколико наврата током XVII века, али је она укинута у турско доба (А. Станојловић (ур.), *нав. дело*, 117–118. Отуда су православни верници са подручја Торонталске жупаније били потчињени двома банатским епископијама у Темишвару и Вршцу (А. Хегедиш, *нав. дело*, 31).

српског националног идентитета, језика и културе. Међу најзначајнијим оцима Српске православне цркве у Торонталској жупанији крајем XVIII и у првој половини XIX века били су Кикинђанин, **Павле Кењелац** (1766–1834), каснији архимандрит, те меленачки парох и један од оснивача Матице српске **Павле Бибић** (1790–1869). У каснијем периоду, својим националним радом истицали су се великобечкеречки протојереји **Данило Стајић** (1811–1878), **Ђура Страјић** (1857–1915) и **Драгутин Мојић** (1865–1926). У раду Благовештенског сабора 1861. године учествовала су тројица свештеника са подручја Торонталске жупаније: Павле Влаховић, Павле Бибић и Данило Стајић³⁵⁴.

Сличан је био случај и са католицима, који су организационо припадали Чанадској бискупији са седиштем у Темишвару³⁵⁵, с тим што су великодостојници католичке цркве сматрани од својих сународника првоборцима ширења првенствено мађарске културе на овом подручју. Иако је њихов политички утицај у периоду 1860–1918. био знатно умањен у односу на време пре Револуције, првенствено доношењем прогресивних закона и секуларизацијом државе, примери чанадских бискупа **Јожефа Лоновића** (1834–1849)³⁵⁶, **Шандора Бонаца** (1860–1889)³⁵⁷ и **Шандора Дежефија** (1890–1907)³⁵⁸ сведоче супротно. Од утицајних

³⁵⁴ Жарко Димић, „Где и код кога су били смештени посланици на Благовештенском сабору 1861. у Сремским Карловцима”, *Зборник Матице српске за историју* 83, Нови Сад 2011, 135–148.

³⁵⁵ Првобитно се седиште Чанадске бискупије налазило у истоименом селу у Торонталској жупанији; из тог разлога, католичка црква у Великом Бечкереку (данас седиште Банатске бискупије), подигнута је по узору на католичку цркву у Чанаду и представља њену, нешто већу, реплику.

³⁵⁶ Јожеф Лоновић се бавио историјом и његовом заслугом данас су познати први помени насеља у Торонталској жупанији – током свог боравка у Ватиканском архиву, он је направио преписе средњовековних повеља које је касније Агоштон Барањ користио приликом писања своје *Повеснице Торонталске жупаније*. О томе в.: Bárány Á., *нав. дело*, II, 7.

³⁵⁷ Тако је нпр. иницирао, финансијски подржао и активно учествовао у градњи нове Католичке цркве у Великом Бечкереку 1863/64. године („Die feierliche Grundsteinlegung zur r. k. Pfarrkirche in Gr.-Becskekerek”, *GBWb* 39, 25. September 1864; „Die neue r. k. Pfarrkirche in Gr.-Becskekerek und ihre Geschichte (mit einer Abbildung)”, *GBWb* 28, 14. Juli 1866, 7–10; „Die Einweihung der r. kath. Kirche in Gr. Becskerek”, *GBWb* 48, 29. November 1868, 11), а у истом граду је 1879/1880. године помогао отварање католичког женског учитељског завода „De Notre Damme” (В. Мајсторовић и др., *нав. дело*, 27) који и дан-данас постоји, под популарним именом „Клостер”. Рачуна се да је у разне градитељске црквене подухвате разделио преко два милиона форинти. О Бонацу в.: А. Р. Petri, *нав. дело*, 183–185.

³⁵⁸ Дежефи је средином 1894. године дошао у визитацију Торонталске жупаније, током које је, идући од једног до другог насеља, вршио миропомазање верника („Lokales. Der Bischof von Csanad”, *GBWb* 21, 26. Mai 1894, 4; „Die Firmung in Gr.-Becskekerek”, *GBWb* 22, 2. Juni 1894, 2–3; „Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn”, *GBWb* 22, 2. Juni 1894, 4; „Dessewffy püspök Nagybecskereken”, *Torontál* 120. sz., 1894. május 28, 1–2. o.; „Hirek. Dessewffy püspök bérmautja”, *Torontál* 121. sz., 1894. május 29, 2. o.; „Hirek. A püspök bérmautja”, *Torontál* 122. sz., 1894. május

свештеника Католичке цркве такође су се својим деловањем у јавном животу истицали историчар-медиевиста **Јене Сентклари**, опати **Антон Шефер** (1882–1896) и **Ференц Сабо** (1897–1905), те жупници **Јанош Варади** (1822–1891) и **Пал Мађари** (1906–1917). Ниједна инсталација торонталских великих жупана и поджупана није могла да прође без свечаног богослужења у Католичкој цркви и њеног благослова.

Међу торонталским Јеврејима, чија је врховна верска инстанца најпре био Арадски, а потом и Темишварски надрабинат³⁵⁹, најутицајнији је свакако био великобечкеречки надрабин **Мор Клајн**, који је био један од виђенијих чланова торонталског Муниципалног одбора; његовим залагањем је у главном граду Жупаније 1896. године подигнута велелепна нова синагога³⁶⁰. И поједини протестантски свештеници, попут већ поменутог лутеранског пастора Игнаца Јесенског из Кикинде и Јожефа Салаија из Великог Бечкерека, такође су оставили упечатљив траг у друштвеном животу свог времена³⁶¹. За протестантске вернике био је надлежан Евангелистички сениорат у Банату, основан 1836. године за подручје Торонталске и Тамишке жупаније³⁶².

Трећи значајан друштвени сталеж иза племства и свештенства био је хетероген по свом саставу, а чинили су га државни и жупанијски чиновници неплемићког порекла, лекари, адвокати, правници, професори, чиновници

30, 2. о.; „Hirek. A püspök Lazarföldön”, *Torontál* 123 sz., 1894. május 31, 1. о.; „Hirek. Dessewffy püspök Klekken”, *Torontál* 124 sz., 1894. június 1, 1. о.). Његов обилазак је привукао велику пажњу јавности, тим пре што је приликом пута из Береј Св. Турђа за Торду доживео несрећу у којој је тешко повређен („Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn. Unfall des Bischofs v. Dessewffy”, *GBWb* 23, 9. Juni 1894, 3; „Hirek. A csanádi püspök balesete”, *Torontál* 125. sz., 1894. június 4, 2. о.)

³⁵⁹А. Станојловић, *нав. дело*, 114.

³⁶⁰Клајн је био великобечкеречки надрабин од 1880. до 1915. године. За његову биографију и плодно књижевно стваралаштво в.: Németh Ferenc, „Dr. Klein Mór, a nagybecskereki zsidó hitélet megújítója”, *Létünk* 2, Újvidék 2013, 28–41.

³⁶¹Салаијевим залагањем је 1891. године у Великом Бечкереку подигнута велелепна Реформатска црква, новчаним прилозима које је претходно прикупљао годинама међу протестантским заједницама по целој Европи (А. Станојловић, *нав. дело*, 140–141; „Zur Einweihung der neuen ev. ref. Kirchen”, *GBWb* 35, 29. August 1891, 1). О Салаију (1855–1917) види: F. Nemet, *Istoriја štampe...*, 141.

³⁶²Сениорат је обухватао укупно 12 евангелистичких црквених општина у Торонталској (Словачки Арадац, Велики Бечкерек, Ковачица, Францфелд/Качарево, Мраморак, Лајошфалва/Падина, Хајдучица) и Тамишкој жупанији (Темешбокењ, Киш Семлак, Кедвенц, Темешвуковар и Темишвар). György Kurucz, „Religion und ethnische Vielfalt: Evangelische Seniorat im Banat im 1836”, у публикацији: Rainer Bendel – Norbert Spannenberger (Hrsg.), *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie*, Ulm 2010, 196.

властелинстава итд, који је у периоду 1779–1848. означаван заједничким именом *интелектуалци* (лат. *honoratiore*). Заједно са *занатлијама*, које су у то време биле сврставане у засебан друштвени слој, интелектуалци ће чинити окосницу каснијег грађанског сталежа, који се почео развијати након Револуције 1848. упоредо са развитком капиталистичких и ликвидирањем феудалних односа. Он ће непрестано јачати у периоду 1860–1918, а његови најистакнутији представници, попут економских стручњака Гезе Штајницера и Липота Менцера постепено ће преузимати све важније положаје у жупанијској, па и државној управи (адвокат Имре Варади).

Ипак, најбројнију друштвену групу (96%) у Торонталској жупанији чинили су *сељаци*, који су до 1848. имали статус кметова (тзв. „јобађи”, мађ. *jobbágy*) и били везани за своје феудалне господаре³⁶³. И овај слој друштва био је хетероген, будући да су се јобађи делили на урбаријалисте и контрактуалисте: први су били везани за земљу, док су други, након истека уговора („контракта”) који би претходно склапали са властелином бивали принуђени да исти обнављају или би им властелин одузео земљу (што је била доста честа појава); стога је положај урбаријалиста био нешто повољнији и сигурнији. Након што је 1848. године укинута кметство, највећи број кметова остао је на селу да се бави пољопривредом и живи од земље на поседима торонталских племића. Економска криза која је почела да узима маха крајем XIX века натераће многе од њих да емигрирају, највише у Сједињене Америчке Државе. Заједно са њима пут Новог света кренуће и беземљаши, надничари и сиротиња (у периоду 1779–1848. означени збирним појмом *инквилити*), слој који се у то време налазио на самом дну друштвене лествице и чији друштвено-правни статус није био регулисан³⁶⁴.

Индустријализација друштва водила је ка све већем друштвеном раслојавању и заостравање разлика између класа на прелазу из XIX у XX век, не само у Торонталској жупанији, већ и у другим деловима земље. Економска криза и погоршавање положаја сељака и радника, кулминирали су 1897. и 1898. године низом жетелачких штрајкова, који су се спорадично јављали и током наредне

³⁶³А. Хегедиш, *нав. дело*, 31.

³⁶⁴ Исто.

деценије (тзв. авет аграрног социјализма). Притом су нижи слојеви друштва били без икаквог утицаја у политичком животу, јер нису имали право гласа (оно је било привилегија отприлике само једне четвртине пунолетних мушкараца)³⁶⁵. Према закону донетом 1874. године, за добијање бирачког права био је утврђен имовински цензус који је износио 10 јутара земље или имовину у одговарајућој противвредности, што је практично значило да радници и надничари немају право учешћа у политичком животу³⁶⁶. Примера ради, почетком деведесетих година, не рачунајући Велику Кикинду и Велики Бечкерек, право гласа на подручју Торонталске жупаније имало је укупно 31 202 лица, што је, узимајући у обзир резултате пописа из 1890. године, чинило између 6 и 7% укупног становништва³⁶⁷. Отуда и политичка партија која је заступала њихове интересе – Социјалдемократска странка Мађарске, основана 1890. године, није могла бити парламентарна³⁶⁸. Почетком XX века, захтеви радника, сељака и нижих друштвених слојева за демократизацијом и давањем општег права гласа постали су све гласнији, али су и остајали без одговора; њихово испуњавање ударало је у саме темеље дуалног уређења које су владајући кругови у земљи настојали да упорно и по сваку цену очувају.

³⁶⁵ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 486–487.

³⁶⁶ Milan Đukanov, „Oblici radničkog organizovanja i delovanja u periodu nastanka socijalističkog radničkog pokreta”, у публикацији: Т. Malbaški (ur.), *нав. дело*, 79.

³⁶⁷ „Aus dem Torontaler Komitee und Südungarn”, *GBWb* 4, 23. Januar 1892, 4.

³⁶⁸ Оснивачкој скупштини Социјалдемократске странке, одржаној 7 – 8. децембра 1890. у Будимпешти, присуствовали су и делегати из Торонталске жупаније. Те године је, по први пут, у Великом Бечкереку прослављен 1. мај. О томе в.: М. Ђуканов, *нав. дело*, 82.

6. ТОРОНТАЛСКА ЖУПАНИЈА ДО 1860. ГОДИНЕ

Историјски развој Торонталске жупаније у периоду 1860–1918. године немогуће је ваљано сагледати и разумети без упознавања са ранијим епохама њеног развоја, будући да су њене политичке установе и традиције наслеђене из ранијих епоха, те да су у том смислу често бивале незаобилазан део политичког живота и иконографије. Такав је нпр. био случај са дочецима великих жупана, затим, великом прославом јубилеја стогодишњице присаједињења – „инкорпорације” Баната Угарској 1879. године итд. Сама установа жупаније настала је у Средњем веку, да би се потом развијала и достигла свој врхунац у периоду 1860–1918. Отуда се Торонталска жупанија неизбежно мора сагледати у њеном историјском континуитету, иако је он у више наврата био прекидан од стране различитих, најпре војних, а потом и политичких фактора, и у различитим друштвено-политичким околностима.

Од првог помена до турског освајања Баната (1326–1552)

У време када Торонталска жупанија ступа на историјску позорницу, на подручју Баната већ је од раније постојало неколико жупанија: Тамишка (мађ. Temes), Ковинска (мађ. Kévé) и Хоромска (мађ. Horóm). Оне се спомињу у историјским изворима још од XI века, а настале су дељењем првобитне **Чанадске жупаније** која је обухватала подручје читавог Баната³⁶⁹.

Као политички субјект, Торонталска жупанија се први пут јавља доста касно, тек у трећој деценији XIV века. Њено име поменуто је у једној повељи из 1326. године³⁷⁰, којом се решава спор између Имреа Бечеија и његових синова са једне и Јакоба Шомођија из Торонталске жупаније („de Comitatu de Turuntal”) с

³⁶⁹ J. Wolf, *нав. дело*, 8.

³⁷⁰ Felix Milleker, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333–1918*, Wrschatz 1933, 7.

друге стране³⁷¹. Ова околност чини је најмлађом не само међу суседним банатским, већ и међу свим средњовековим угарским жупанијама³⁷².

Назив „Торонтал” до данас је остао неразјашњен; постојала је пракса да жупаније добијају имена по тврђавама које су биле њихова седишта, али постојање тврђаве/насеља Торонтал није потврђено. Према неким тумачењима, жупанија је добила име по топониму „Турнтул”, на ког успомену чува пустара „Трунтал” у атару села Баранда³⁷³. Друго објашњење понудио је историчар Јене Сентклараи, који је име жупаније довео у везу са угарским великашем Миклошем Трентулом³⁷⁴. Такође није искључено ни да мађарска митска птица и један од омиљених мађарских националних симбола *турул* (пола соко – пола орао) има неке везе са именом жупаније, мада би лингвистика тек требало да објасни како се временом реч *турул* трансформисала у *Торонтал*. Ствар је додатно закомпликована чињеницом да је назив жупаније у средњовековним изворима забележен у различитим облицима („Torontal”, „Thorontal”, „Tharontal”, „Thorontál”, „Tarantál” итд), те због свега наведеног, питање етимологије Торонталске жупаније остаје и даље отворено, с тим што је *мало вероватно да ће икада до краја бити разрешено*³⁷⁵.

По свему судећи, Торонталска жупанија је настала одвајањем северног дела Ковинске жупаније³⁷⁶ и у почетку је обухватала централно банатско Потисје, са **Бечејем** и **Бечкереком** као главним насељима. Њено првобитно седиште било је у Бечеју, па се стога у изворима јављала још и као „бечејска”³⁷⁷.

Један од најранијих помена, а уједно и најбогатијих извора за средњовековну историју Торонталске жупаније је поменути списак њених насеља који су саставили фирентински скупљачи папске десетине **Јакопо Беренгари** и **Никола де Бонафото**. У овом списку се помињу насеља: **Жомбољ** („Chanbul”,

³⁷¹*Codex diplomaticus Comitum Zichy. A gróf Zichy-család okmánytára*. Kiadja a Magyar történelmi társulat, Pest 1871.

³⁷²Jene Szentklari, *Bečkerečki grad*, Zrenjanin 1954 (preveo Tima Rajić), 11.

³⁷³Várányi Á., *нав. дело*, 82; А. Станојловић *нав. дело*, 378.

³⁷⁴J. Szentklari, *нав. дело*, 10.

³⁷⁵Опширније о етимологији Торонталске жупаније в.: Várányi Á., *нав. дело*, 45–49.

³⁷⁶Александар Крстић, „Банат у Средњем веку”, у публикацији: Миодраг Матицки–Видојко Јовић (ур.), *Банат кроз векове. Слојеви културе Баната*, Београд 2010, 69.

³⁷⁷Тако се нпр. 1405. године помињу *бечејски поджупани* Ђерђ и Мађаш Сас (Шаш), а 1442. године *бечејски поджупан* Бенедикт Вискези. J. Szentklari, *нав. дело*, 12; Borovszky S., *нав. дело*, 373.

„Chumbul”), **Итебеј** („Ieebe”, „Itebes”; „Juistebew”), **Бечеј** („Beche”), **Борјаш** или **Борђош** („Burdas”), **Галад** („Gallas”, „Gallod”), **Чавош** („Csavas”), **Јанкахид** („Arankahida”, „Ivankahida”), **Бабатово** („Babato”), **Арача** („Aracha”), **Бечкерек** („Bechkereki”, „Bechekereky”), **Честерег** („Czezerek”, „Cseptreg”), **Оросин** („Hurusy”, „Ogusy”, „Hurusy”), **Торак** („Tarnuk”), **Бока** („Baka”), **Арадац** („Arad”), **Зелдош** или **Селе(у)ш** („Sel”, „Zele”), **Башайд** („Bosorhida”) и **Модош** („Modus”), као и неколико неубицираних топонима („Bunagi”, „Hurchida”, „Vosvar” и „Luas”)³⁷⁸.

Из друге половине XIV века, за владавине угарског краља Лајоша Великог (1342–1382), потичу још два помена Торонталске жупаније: старији је из 1347. године и помиње конгрегацију Торонталске жупаније која се одржава у Олнашу (неидентификовани топоним)³⁷⁹, а 1364. године племићи Торонталске и Ковинске жупаније су се окупили на већању негде у *близини села Бечкерек* (prope villam Bechekerek)³⁸⁰. Повеље из XIV и XV века, иако експлицитно не помињу Жупанију, још више ће проширити списак насеља на њеној територији³⁸¹.

Нешто јаснија представа о њеном обиму и површини може се стећи тек у XV веку³⁸², али и тада су њене границе *толико тесне и колебљиве, да се једва може наћи основ за њихово фиксирање*³⁸³. У то време су српски деспоти носили титуле торонталских великих жупана и господара торонталских тврђава и насеља³⁸⁴, у замену за борбу против Турака који су угрожавали најпре Српску деспотовину, а затим и јужне границе Угарске. Први који је кренуо тим путем био је деспот Стефан Лазаревић, који је почетком XV века ступио у вазални однос према Угарској, заузврат добио од краља Жигмунда Луксембуршког поседе Бечеј, Бечкерек, Арачу и Башайд и 1411. године био именован за наследног торонталског великог жупана³⁸⁵. У то време већ је увелико била у току измена демографске слике овог поднебља, будући да су се након Косовске битке (1389) Срби масовно почели

³⁷⁸ Vágány Á., *нав. дело*, II, 4–7.

³⁷⁹ Исто, 4.

³⁸⁰ Borovszky S., *нав. дело*, 365; F. Milleker, *нав. дело*, 7.

³⁸¹ За списак ових насеља в.: Vágány Á., *нав. дело*, 49–51, 54–123; Borovszky S., *нав. дело*, 371–372.

³⁸² Borovszky S., *нав. дело*, 366.

³⁸³ J. Sentklari, *нав. дело*, 12.

³⁸⁴ Borovszky S., *нав. дело*, 366.

³⁸⁵ А. Крстић, *нав. дело*, 77; F. Milleker, *нав. дело*, 7. Следећи овај пример, многи српски племићи, попут челника Радича и протовестијара Богдана, такође су добили властелинства у јужном Банату, у Ковинској жупанији.

досељавати на подручје Јужне Угарске, па тако и на простор Торонталске жупаније. Ова појава нарочито је била изражена за време деспота Ђурђа Бранковића, који је, наследивши титуле и поседе свог ујака деспота Стефана досељавао српски живаљ на своје поседе (мењајући на тај начин етничку структуру овог подручја)³⁸⁶ и без много успеха покушавао да окупи племство Јужне Угарске у борби против Турака. Забележено је да је у време деспота Ђурђа (1439. године) Торонталској жупанији присаједињена Ковинска жупанија³⁸⁷.

Друга половина XV века хронолошки је подударна са вишедеценијском владавином способног и харизматичног краља **Матије Корвина** (1458–1490), током ког периода је подручје Торонталске жупаније у пар наврата било угрожено од стране турских пљачкашких упада, али је истовремено служило и као плацдарм за походе угарских војски и њихове окршаје са Турцима на јужним угарским границама. Тако је нпр. смедеревски паша Али-бег 1462. године упао са једном турском експедицијом на територију Торонталске жупаније, али га је мања војска мађарских племића, превођена Палом и Михаљом Сокољијем, истерала из ове области³⁸⁸. У лето исте године, идући за Ердељ, Матија Корвин прошао је кроз Торонталску жупанију и том приликом је његово присуство забележено у Торди³⁸⁹. Након тога уследила је непуна деценија и по мира, током које су дотле опустели и пљачкашким упадима разорени јужни крајеви делимично обновљени и „импопулисани”, првенствено српским живљем који се ту населио и усталио након пада Српске Деспотовине (1459). Нови турски упади на подручје Баната (1476, 1482) били су успешно одбијени, између осталог и захваљујући мађарским великашима са подручја Торонталске жупаније. Међу њима се налазио и Вук Бранковић, унук деспота Ђурђа Бранковића и господар Бечеја, у српској епизи опеван као „Змај Огњени Вук”. Он се, заједно са мађарским великашем Петером Доцијем, налазио на челу мађарске војске која је последњих дана октобра 1482. разбила Турке код Бечкерека.

³⁸⁶Срби ће у наредном периоду, све до великих колонизационих процеса у XVIII веку, а и касније, чинити већински народ на овом подручју. Види: Добривоје Николић, *Срби у Банату у прошлости и садашњости*, Нови Сад 1941, 15–18.

³⁸⁷J. Wolf, *нав. дело*, 11.

³⁸⁸Borovszky S., *нав. дело*, 354.

³⁸⁹Исто.

Након тога Матија Корвин склопио је мир са новим турским султаном, Бајазитом II, који је потрајао све до његове смрти (1490). У периоду опадања Угарске који је уследио, вести о Торонталској жупанији су ретке. Познато је да је њена територија силно пострадала у устанку Ђерђа Доже (1514), да би се пар година касније нашла на директном удару Турака који су 1521. освојили Београд („капију Угарске”) чиме су стекли чврсто упориште у Јужној Угарској. Од освајања Београда до битке на Мохачу (29. август 1526), Турци су срушили јужни одбрамбени систем Мађарске³⁹⁰. Продирући даље на север и запад, они су у бици код Мохача 29. августа 1526. године нанели потпун и одлучујућ пораз мађарској хришћанској војсци, од ког се Угарска неће моћи опоравити. Смрт самог краља (Лајоша II) и великог броја угледних и високих државних званичника, великих жупана и војних старешина у бици паралисала је државну управу³⁹¹. Турци су након Мохачке битке опљачкали Прекодунавље и североисточну Угарску, заузели и спалили Будим и Пешту, да би се затим преко Дунава и Тисе повукли из Угарске; приликом тог повлачења за собом су оставили потпуну пустош. Мађарски и турски савремени извори сагласни су у оцени да је ово подручје (укључујући ту свакако и простор Торонталске жупаније – прим. Ф. К.) претворено у пустињу³⁹².

Иако је пораз код Мохача запечатио судбину Угарске у даљем периоду, отворивши врата њеном распарчавању путем грађанског рата који је уследио, средњовековни период у историјском развоју Торонталске жупаније *de facto* је окончан турским освајањем Баната 1552. године. Главна торонталска насеља – Бечкерек и Бечеј – пала су нешто раније под османлијску власт (септембар 1551)³⁹³. Пад под Турке означио је и слом мађарског жупанијског система на овом подручју и његову нову политичко-административну организацију.

³⁹⁰ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 188.

³⁹¹ Исто, 187.

³⁹² Исто, 188.

³⁹³ F. Milleker, *нав. дело*, 11; А. Станојловић, *нав. дело*, 38–39.

Од турског освајања до Тамишког Баната (1552–1718)

Након пада Баната под турску власт, ова територија устројена је као провинција Османског царства под именом *Темишварски елајет* и подељена на осам санцака: чанадски, липовски, бечкеречки, чаковски, темишварски, панчевачки, молдавски и оршавски³⁹⁴. Под турском влашћу ће Банат, а тиме и подручје некадашње Торонталске жупаније, остати дуже од једног и по века (1552–1718). Шездесетих година XVI столећа ће целокупна територија средњовековне Угарске бити подељена на три дела: западни и северни доспели су под власт династије Хабзбург и за њих се усталио назив „Краљевска Мађарска”; средишњи део, са седиштем у Будиму, налазио се под директном турском управом, док је источни део – кнежевина Ердељ, привидно био самостална држава, али у суштини под врховном влашћу Турака и у вазалном односу према Османском царству³⁹⁵.

Један од главних извора за проучавање подручја некадашње (али и будуће) Торонталске жупаније у том периоду су турски дефтери, односно пореске књиге, из којих је могуће стећи делимичан увид у његова насеља, економске прилике, а делимично и у етничку структуру. Тако нпр. дефтер из 1558. године помиње следећа српска села: Јазово, Мокрин, Велика Кањижа, Ходеђхаз, Кингер, Кун-Селеш, Ловрин, Теремију, Велики Свети Петар итд³⁹⁶. Исти извор помиње и друга насеља која ће се касније наћи у оквиру Торонталске жупаније: Перјамош, Падеј, Рабе, Сајан, Санад, Сарафалва (Саравола), Сириг, Велики Сенмиклуш и др., такође насељена чисто српским живљем, који *не мари много за земљорадњу, већ се углавном бави овчарством*³⁹⁷. Према другом извору из истог периода (середина XVI века), Срби су чинили већинско становништво у западном Банату (на подручју бивше Торонталске жупаније), који се због тога називао још и „Рашка” (мађ.

³⁹⁴Број санцака се временом мењао. Добривој Николић, *Срби у Банату у прошлости и садашњости*, Нови Сад 1941, 12.

³⁹⁵ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 205–206.

³⁹⁶Вороговски С., *нав. дело*, 397.

³⁹⁷Исто.

Rácság), док је источни претежно био насељен румунским живљем (Влашка, мађ. Olahság)³⁹⁸. Турци су претежно живели по градовима.

Централни догађај на подручју Баната и бивше Торонталске жупаније крајем XVI века био је велики устанак банатских Срба вођен против турске власти у склопу Дугог („Сисачког“) рата 1592–1606. Банатски устаници организовали су се под вршачким владиком Теодором Несторовићем и хајдучким вођом Петром Мојзешом и током 1594. године успевали да за себе вежу добар део турских снага које су ратовале против влашког војводе Михајла. Након што им је изостала обећана хабзбуршка подршка, четвороструко су надјачани и потучени у одсудној бици код Бечкерека 10. јула 1595, коју је један завичајни историчар касније крстио као „банатско Косово“³⁹⁹.

Уследила је крвава турска одмазда која је довела до новог пустошења Баната. Стање се побољшало тек након склапања мира у Житва-Тороку 1606. године, који ће трајати све до избијања Великог турског рата. Овај вишедеценијски мирнодопски период искоришћен је за обнову привредног живота, развој трговине, занатства и пољопривреде и др⁴⁰⁰. На обнову и развој посебно је утицао Дунав који је постао прометна река и којом су се кретали не само турски, већ и страни трговци; то је допринело томе да Банат у другој половини XVII века постане равнијена османска провинција⁴⁰¹. Становништво Бечеја, Бечкерека, Темишвара, Панчева, Вршца и др. банатских градова, променило је своју демографску структуру, али се и увећало и знатно побољшало свој материјални статус⁴⁰². О томе сведоче извори попут извештаја турског путописца Евлије Челебије који је 1666. прошао Банатом и

³⁹⁸J. Wolf, *нав. дело*, 18; Милан Туторов, *Банатска рапсодија. Историја Зрењанина и Баната*, Нови Сад 2001, 56.

³⁹⁹М. Туторов, *нав. дело*, 197. О устанку Срба у Банату, који се касније нашао на маргинама званичне српске историографије и некако остао „заборављен“ в.: Јован Пејин, „Банат под турском окупацијом“, у публикацији: Миодраг Матицки – Видојко Јовић (ур.), *Банат кроз векове. Слојеви културе Баната*, Београд 2010, 145–151.

⁴⁰⁰Првенствено под утицајем немачке (подунавско-швапске) историографије, данас је доста раширено веровање да је подручје Баната под турском влашћу било опустошено и изложено вишедеценијском привредном пропадању. Заправо су дуготрајни ратови и околност да се Банат налазио на граничном подручју између двеју империја које су често биле у рату утицали на то да по окончању турске владавине ово подручје буде девестирано. О томе в.: Зоран Јањетовић, „Српски утицаји на свакодневну културу Немаца у Војводини“, *Годишњак за друштвену историју* XVI, 2, Београд 2009, 20–21.

⁴⁰¹Ј. Пејин, *нав. дело*, 153.

⁴⁰²Ј. Пејин, *нав. дело*, 154.

оставио податке о нпр. Бечеју, Бечкерек и још низу насеља са подручја пређашње Торонталске жупаније, али и записи црквене провенијенције, попут Пећког катастига⁴⁰³.

Срби су у Банату живели поред Турака и других муслимана у градовима и селима; њихова станишта била су позната као „рачке вароши“⁴⁰⁴. Села су била мала, обично груписана једна поред других. Најзначајнија насеља у Банату током турског периода (од којих ће нека ући у састав обновљене Торонталске жупаније), били су (осим Темишвара) Ђармата, Липа, Чанад, Бечеј, Бечкерек, Чаково, Вршац, Панчево, Ковин и Оршава⁴⁰⁵.

Велики бечки рат (1683–1699) довео је до радикалних промена на политичкој мапи овог дела Европе, будући да су Турци добрим делом били потиснути из Панонског басена; током овог сукоба, одиграла се и Велика сеоба Срба (1690), која ће још више појачати већ постојећи српски етнички корпус у Јужној Угарској. Хабзбуршка монархија, коју је поменути сукоб инаугурисао у ред великих европских сила, удвостручила је свој обим освајањем великих делова некадашње Угарске. Ипак, Банат је остао под турском влашћу све до 1718. године и склапања Пожаревачког мира.

Тамишки Банат (1718–1779)

Након војевања победоносног аустријског војсковође Еугена Савојског у рату 1716–1718. године, Банат је после више од једног и по века турске владавине постао саставни део Хабзбуршке монархије; она је још од раније успела да освоји огромне територије средњовековне Угарске краљевине и тиме практично удвостручи свој обим. Међутим, њени владајући кругови од самог почетка су подручје некадашње Угарске доживљавали и са њиме поступали не као са ослобођеном (угарском, тј. мађарском), већ као са *новоосвојеном* територијом (тзв.

⁴⁰³ Списак давалаца прилога за Пећку патријаршију.

⁴⁰⁴ Ј. Пејин, *нав. дело*, 154.

⁴⁰⁵ J. Wolf, *нав. дело*, 17.

Неоаквистика, лат. Neoaquistica), изазивајући тиме протесте и негодовање Мађара који су настојали да обнове своју средњовековну државност на овом простору. Врхунац тог незадовољства био је устанак **Ференца Ракоција II**, мађарског племића-магната, који је избио 1703. године у време Рата за шпанско наслеђе и током наредне непуне деценије везивао за себе добар део хабзбуршких снага.

Ракоцијев устанак је довео до трајног неповерења између бечког двора и Мађара, које ће трајати све до друге половине наредног века. Он је уједно био и разлог због ког је у Банату изостала обнова жупанијског уређења какво је постојало пре Турака, и какво је било уведено у осталим деловима Угарске након протеривања Турака. Уместо да се у њему поново уведу жупаније, Банат је у наредних шест деценија (1718–1779) послужио као простран полигон за својеврсно политичко експериментисање: изузета од мађарске власти, ова област се нашла под управом бечког двора као „царска провинција”, којом се управљало преко Земаљске администрације у Темишвару (нем. Banater Landesadministration)⁴⁰⁶. Аустријски цар сматран је не само апсолутним господарем, већ и јединим власником огромних земљишних поседа у Банату, а пошто је највиша инстанца на којој се одлучивало о политичком и привредном поретку овог подручја била Дворска комора у Бечу (нем. Hofkammer), тај систем управљања познат је још под називом *коморски* или *камерални* систем⁴⁰⁷. Феудалан по својој суштини, он је ипак био знатно блажи према сељацима-кметовима (већинском делу становништва) у поређењу са осталим деловима Угарске, где је владао жупанијски систем. У духу ондашње политике меркантилизма, хабзбуршким владарима је било у интересу да од Баната створе узорну област Хабзбуршке монархије и стога су стеге феудалног система биле нешто слабије.

Још у току аустро-турског рата 1716–1718, Еуген Савојски поставио је свог саборца и штићеника грофа **Клаудијуса Флоримунда Мерсија** за председавајућег Земаљске администрације у Темишвару, са јасним инструкцијама да очисти

⁴⁰⁶ „Мада је de iure припадао Угарској, остао је ван домашаја мађарског племства и жупанијске управе”. Бранко Бешлин, *Два историјска романа о Подунавским Швабама у XVIII веку, Истраживања* 15, Нови Сад 2004, 190.

⁴⁰⁷ Дворска комора (нем. Hofkammer) је била централни државни орган Хабзбуршке монархије задужен за финансије. Сама чињеница да је у свом имену ово тело носило одредницу „дворска”, говори о апсолутистичком карактеру и тенденцијама хабзбуршких владара оног времена.

новостечену провинцију од Турака, омогући издржавање војске, извор прихода у царску благајну, те да уведе ред, правду и дисциплину у Банат⁴⁰⁸. Мерси је врло брзо обавио први део повереног му задатка (чишћење заосталих турских поседа), да би након кратког одсуства ради учешћа у рату на Сицилији (1717–1720) почео да спроводи низ реформи које су, на дужи рок, знатно допринеле привредном успону ове запуштене области. Већ 1718. он је донео тзв. *Einrichtungsprojekt* („Организациони нацрт”), посебан елаборат у ком је изнео своје планове о привредним, популационим и др. мерама које је требало спровести, како би се Банат култивисао. Овај план био је наредне године представљен бечком двору и одобрен од стране цара Карла VI⁴⁰⁹.

У територијално-административном погледу, Тамишки Банат подељен је на 11 дистриката: Бечкеречки, Карансебешки, Чаковски, Темишварски, Чанадски, Липовски, Лугошки, Оршавски, Новопаланачки, Панчевачки и Вршачки. Потоња Торонталска жупанија ће након обнове обухватити цео Бечкеречки и Чанадски, те делове Темишварског, Панчевачког, Чаковског и Вршачког дистрикта⁴¹⁰.

Према попису који је спроведен већ 1717. године, у Чанадском дистрикту било је 21 село са 448 кућа; у Великобечкеречком – 24 са 574 куће, а у Панчевачком 36 са 776 кућа⁴¹¹. У Чанадском дистрикту највећа насеља била су Чанад и Турска Кањижа (са по 40 кућа), Ђала (35) и Велики Сенмиклуш (30); у Бечкеречком, највеће насеље био је Бечкерек (100 кућа), затим Модош (50), Ботош (40), Орловат (30), те Бечеј и Ечка (20); у Панчевачком дистрикту, Панчево је имало 70 кућа, Омољица 50, Бока 40⁴¹².

Мерси се показао као способан организатор, који је понајвише остао упамћен по насељавању Тамишког Баната немачким живљем из Лотарингије (Лорене), Алзаса, са Горње Рајне, и југозападних делова Светог римског царства,

⁴⁰⁸ Josef Kallbrunner, *Ein Lothringer als Träger deutscher Kultur im Banat. Vorschau auf ein Lebensbild des Grafen Claudius Florimund Mercy*, Schicksalswege am Oberrhein, Heidelberg 1952, 13.

⁴⁰⁹ Josef Wolf, „Kaiserlicher Soldat und Staathalter. Claudius Florimund Graf von Mercy und sein Wirken im Banat”, *Banater Kalender* 2009, Erding 2009, 75.

⁴¹⁰ Borovszky S., *нав. дело*, 410.

⁴¹¹ Исто, 410.

⁴¹² Исто, 411.

што је довело до оснивања нових или „јачања” већ постојећих банатских насеља⁴¹³. Поред колонизације, Мерсијеве мере су укључивале и монопол државе на важне прехранбене производе (со и алкохол), успостављање ефикасног чиновништва, правилну експлоатацију шума и рудника бакра, уређење Темишвара као главног града, стварање снажног сељачког и грађанског слоја итд. Основане су фабрике и мануфактуре, које су обрађивале банатске сировине: текстилне мануфактуре, радионице тканина и чарапа, свиларе и кожаре, пилане и фабрике папира, циглане, стакларе и пивнице⁴¹⁴. Сходно начелима меркантилизма, 1722. године био је забрањен увоз робе у земљу, као и извоз сировина које су се могле обрађивати у Банату. Пошто је трговина била махом у рукама страних трговаца (махом Грка), требало је унапредити домаћу трговину⁴¹⁵. Бакар, стакло, вино, и восак постали су главни извозни артикли Баната, који су своје купце налазили на далеким тржиштима – у Напуљу, Венецији, на Сицилији, у Нирнбергу и Регенсбургу, Бечу и Трсту⁴¹⁶. За привредни развој нарочито је било значајно регулисање тока Бегеја, започето 1728. године.

Осим Немаца, који су традиционално поседовали јаку радничку дисциплину и сматрани за елемент веран Бечу, у Банат су досељавани и други народи-поданици Хабзбуршке монархије: Французи, Шпанци, Мађари, Словаци, Хрвати, Италијани, Јевреји и др., који су добијали повластице у виду превоза,

⁴¹³Због преданог рада на досељавању Немаца у Банат, потоња историографија Подунавских Шваба је славила Мерсија као свог хероја и једног од симбола немачког продора на југоисток Европе. Сходно томе, о њему је настао низ историографских радова; в.: Josef Wolf, „Kaiserlicher Soldat und Staathalter. Claudius Florimund Graf von Mercy und sein Wirken im Banat”, *Banater Kalender* 2009, Erding 2009, 74-85; Gerhard Seewann, „Zur Familiengeschichte der Grafen Mercy und Mercy-Argenteau”, *Südostdeutsches Archiv*, XIX/XX, München 1976–1977; Josef Kallbrunner, *Das kaiserliche Banat. Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1737*, München 1958; Adam Maurus, „Claudius Florimund Graf von Mercy. Gedenkblatt zum 200. Todestag des großen Kolonisators”, *Volkswart* 8, Juli-September 1934, 3; од радова старијег датума ваља поменути: Szentkláray Jenő, *Mercy Claudius Florimundus kormányzata a temesi Bánságban*, Budapest 1909; Josef Kallbrunner, *Ein Lothringer als Träger deutscher Kultur im Banat. Vorschau auf ein Lebensbild des Grafen Claudius Florimund Mercy*, Schicksalswege am Oberrhein, Heidelberg 1952; Franz Wettel, *Biographische Skizzen*, Temeswar 1932, 41–61; Peter Gaenger, „Graf Mercy als Gouverneur des Temescher Banates”, *Österreichische Begegnung* 6, 3–4, Wien (?) 1966, 46–58. На српском језику в. рад новијег датума: Филип Крчмар, „Прилог биографији грофа Мерсија”, *Зборник за историју Матице српске* 83, Нови Сад 2011, 233–245.

⁴¹⁴J. Wolf, „Kaiserlicher Soldat und Staathalter. Claudius Florimund Graf von Mercy und sein Wirken im Banat”, *Banater Kalender* 2009, Erding 2009, 77.

⁴¹⁵Исто.

⁴¹⁶Исто.

опреме и алата, пореске олакшице итд. Интензивна колонизација, која је вршена и после Мерсија, кроз читав XVIII век⁴¹⁷, осим што је довела до радикалне трансформације банатског рељефа (кроз исушивање мочвара, масовну изградњу нових насеља, регулисање речних токова) и привредног развоја (унапређењем пољопривреде, јачањем занатства и трговине, те подизањем првих индустријских погона), такође је (плански и намерно) утицала на знатне промене у етничкој структури Баната⁴¹⁸. Ова околност ће касније за озбиљну последицу имати међусобно супротстављене националне аспирације народа који су овде живели.

Мерсијева смрт у Рату за пољско наслеђе (1734) била је тежак ударац за Тамишки Банат, који је убрзо био суочен са новим изазовима: аустро-турским ратом 1737–1739. и епидемијом куге која је недуго затим уследила. Ове недаће поништиле су лепе успехе постигнуте у Банату током прве деценије и по под влашћу Хабзбурга⁴¹⁹.

За историјски развој потоње Торонталске жупаније, осим колонизационих мера, посебно су значајна два момента која су наступила у територијално-административном устројству Тамишког Баната. Први се јавио 1764. године у виду формирања **Банатске војне границе** као аустријског ратног исходишта према Османском царству. Јужни делови Баната дуж Дунава, који су након рата 1737–1739. били први на удару Турака, организовани су као Војна крајина, по узору на сличне суседне области у Славонији и Ердељу⁴²⁰. Ова територија такође је била

⁴¹⁷У историографији се за колонизацију спровођену током XVIII века убичајила подела на три велике етапе, три велика колонизациона таласа: **каролински** (1722–1726), **терезијански** (1740–1780) и **јозефинско-леополдински** (1780–1800), према хабзбуршким владарима за чије је владе вршена (Карло VI, Марија Терезија, Јозеф II и Леополд II); у свом раду *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, др Борислав Јанкулов унутар терезијанске колонизације даље разликује три етапе: рану (1740–1749), средњу (1749–1772) и позну (1772–1780); в. В. Jankulov, *нав. дело*, 13–29; јозефинско-леополдинска колонизација обухвата период 1780–1794. На ова три колонизациона таласа надовезује се тзв. „пост-колонизациона” етапа, која траје до средине XIX века (1848). Mirko Mitrović, *Naseljavanje i kolonizacija Vojvodine 1690–1945*, Novi Sad 1984, 201.

⁴¹⁸О томе в.: Josef Wolf, *Entwicklung der ethnischen Struktur im Banat 1880–1992*, Wien 2004.

⁴¹⁹Након Мерсија, до краја постојања Тамишког Баната, на челу ове царске провинције измењала су се још укупно деветорица намесника: **Франц Паул фон Волис** (1734), **Јохан Андреас фон Хамилтон** (1734–1738), **Јохан Јакоб Бенедикт фон Нефферн** (1738), **Вилхелм Рајнхард фон Најперг** (1738–1740), (?) **Скоти** (1740–1742), **Франц Леополд Понц фон Енгелсхофен** (1742–1753), **Франческо Рамон фон Вилана-Перлас** (1753–1768), **Карл Игнац фон Клари-Алдринген** (1769–1774) и **Ђовани Помпео фон Бригидо-Брезовиц** (1774–1779). Ниједан од њих није ни изблиза достигао Мерсијеву популарност, а неки од њих чак нису ни боравили у Банату.

⁴²⁰Josef Wolf, *Entwicklung der ethnischen Struktur im Banat 1880–1992*, Wien 2004, 23.

издвојена из државно-правног суверенитета Угарске и потчињена Генералној команди у Темишвару, односно Дворском ратном већу у Бечу као врховној инстанци⁴²¹. Она ће уживати исти посебни статус и касније, када буде дошло до обнове жупанијског уређења у Банату⁴²².

Други важан моменат било је формирање **Великокикиндског привилегованог дистрикта**, до ког је дошло 1774, односно 1776. године. Предосећајући да ће укидањем Тамишког Баната и обновом жупаније *спаси на судбину мађарских јобаћа*, Срби из северног Баната су тежили да добију привилегију којим би били изузети од власти мађарских спахија; у ту сврху, они су овластили Јована Георга Тиганитија, Јована Пајдака и Димитрија Бугарског да „солицитирају” и у Бечу добију сагласност за формирање посебне самоуправне области на подручју средњег и северног Баната⁴²³. Излазећи у сусрет овој молби, Марија Терезија је 12. новембра 1774. године донела Привилегију којом је оформљена аутономна област под називом **Великокикиндски привилеговани дистрикт** (лат. *Regio privilegiatus Districtus Magnokikindiensis*, мађ. *Nagykikindai kiváltságos kerület*, нем. *Gross-Kikindar Privilegierten Bezirk*), а која је обухватала укупно десет насеља са претежно српским живљем. То су били: Меленци, Кумане, Тараш, Врањево, Карлово, Башаид, Мокрин, Српски Крстур, Јозефово и Велика Кикинда као седиште Дистрикта. Органи Великокикиндског привилегованог дистрикта започели су са радом у фебруару 1776. године, непосредно пред укидање Тамишког Баната и обнову некадашњих мађарских жупанија на том подручју.

⁴²¹ **Дворско ратно веће** (нем. *Hofkriegsrat*), основано 1556. године, било је све до Револуције 1848/49. Највиша војна инстанца Хабзбуршке монархије. Из њега ће се касније развити Министарство одбране. У почетку није имало пуно чланова: најпре пет, а касније седам генерала. Њиме је обично председавао војсковођа са највише искуства. О томе в.: Клара Дока, „Феудална држава између 1526-1848”, у публикацији: Иштван Фодор (ур.), *Приручник за коришћење старије архивске грађе*, Нови Сад-Панчево 2011, 64.

⁴²² Феномен Банатске војне границе рано је привукао пажњу историчара, тако да је до данас настао читав низ радова на ову тему: Felix Milleker, *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873*, Рапчево 1925; Исти, *Die Besiedlung der Banater Militärgrenze*, Беласквa 1926; Срета Пецињачки, *Граничарска насеља Баната 1773–1810*, Нови Сад 1982; такође види тематски зборник новијег датума, настао након међународне конференције одржане крајем 2013. посвећене Банатској војној граници: Маја Седларевић (ур.), *Војна граница у Банату и банатски милитари у 18. и 19. веку*, Нови Сад 2014 (зборник радова).

⁴²³ Васа Стајић, *Великокикиндски привилеговани дистрикт 1774–1876*, Нови Сад 1950, 28.

Прва обнова Торонталске жупаније (1779–1848)

За сво време трајања Тамишког Баната, у политичком животу Угарске били су присутни стални притисци мађарског племства на бечки двор да уведе жупанијски систем (тзв. „Провинцијал”) на том подручју. Они су коначно уродили плодом 1778. године, када је царица Марија Терезија донела одлуку о укидању ове провинције и њеној подели на Торонталску, Тамишку и Крашовску жупанију⁴²⁴. Царски опуномоћеник, гроф **Кристоф Ницки**, у јуну те године свечано је објавио „реинкорпорацију” Тамишког Баната у Угарску, да би 13. јула 1779. свечано обновио Торонталску жупанију и у Бечкереку инсталирао њену целокупну администрацију⁴²⁵. Од првог дана успостављања, Жупанијом се управљало према мађарским законима, са мађарским као службеним језиком, и великим жупаном као врховном инстанцом⁴²⁶.

У предвечерје рађања модерних схватања нације и државе, овај догађај означио је велику победу мађарске националне и државотворне идеје. Границе обновљене Торонталске жупаније – како спољашње, тако и унутрашње – биле су овога пута јасно издефинисане: она је обухватила северозападни део Баната, граничећи се на северу са Чонградском и Чанадском жупанијом, на истоку са Арадском и Тамишком жупанијом, на западу са Тисом (са чије је друге стране била Бач-бодрошка жупанија), а на југу са у међувремену формираном Банатском војном границом, која је била изузета од власти Мађара и под војном контролом са циљем заштите од турских напада⁴²⁷.

⁴²⁴Szentklaray Jenő dr, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*, Temevárott 1882.

⁴²⁵А. Хегедиш, *Аграрни односи ...*, 12–13. За опис овог догађаја в.: Borovszky S., *нав. дело*, 446–447.

⁴²⁶А. Хегедиш, *нав. дело*, 13. Из периода прве обнове Жупаније (1779–1848) свакако потиче и њен симбол, односно грб. Његови чувари су црни орао (са леве) и стојећи златни лав (са десне стране). Изнад грба је круна. Грб је подељен у пет поља: два горња и три доња, која су раздвојена водоравним златним пољем са иницијалима Јосифа II и Марије Терезије: I(osephus). II. M(aria). T(hegesia). На првом пољу у горњем делу грба приказана је тврђава (неретко са жуто-црном, тј. хабзбуршком заставом), на другом сунце – симбол владара просвећеног апсолутизма. У доњем делу грба, два поља (плаво и црвено) са стилизованим сребрним цветом раздвојена су сребрном површином са приказом рога изобиља (лат. cornu copiae), који сугерише богатство Жупаније.

⁴²⁷Borovszky S., *нав. дело*, 366; Дејан Јакшић, *Торонталска жупанија (1731–1849). Каталог одабраних садржаја докумената (1731–1785)*, Нови Сад 2008, 13, према: АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, *Опис граница новоосноване Торонталске жупаније*, кут. 4, бр. 9/1779; АВ,

Седиште Жупаније било је у Бечкереку, а била је административно подељена на већ поменути четири среза: Бечкеречки, Великосенмиклушки, Ујпечки и Турскокањишки⁴²⁸. Поред тога, на њеној територији се налазио и нешто раније формиран Великикиндски привилеговани дистрикт, који је био изузет од жупанијске управе и уживао политичку аутономију у својим пословима, бивајући потчињен једино органима бечког двора (чак је 1801. године добио нову привилегију од цара Франца II⁴²⁹). Због тога је у периоду од 1779. до 1849. године (па и касније) била присутна стална затегнутост у односима између Дистрикта и Жупаније, која је настојала да се што више уплете у послове Дистрикта и сузи његове привилегије.

Почетком осамдесетих година XVIII века, мађарско племство етаблирало се као водећи друштвено-политички фактор у Жупанији. Крупни мађарски феудалци откупили су од бечког двора на јавним лицитацијама огромне земљишне поседе и тако напунили дотле празну државну благајну. Тако су нпр. браћа **Христифор и Кирил Нако** купили добра Велику Теремију и Велики Сенмиклуш⁴³⁰; **Лукач Лазар** купио је 1781. године властелинство Ечку⁴³¹; председник Дворског ратног савета **Јозеф Зичи Ферарис** добио је као награду за своје војне заслуге у Наполеоновим ратовима Свети Хуберт, Шарлевил, Солтур („три сестринске општине”, данас спојене у Банатско Велико Село), Масторт и Хојфелд (данас спојени у Нове Козарце) и Тобу по веома повољној цени⁴³²; породица **Ексел** (касније Ронаи) купила је добро Киш Сомбор⁴³³, породица **Киш** – Елемир и Итебеј⁴³⁴, а породица **Баћан** Обебу, Валкањ и Оросламош (Банатско Аранђелово)⁴³⁵. Власници земље такође су постали и Католичка црква, па чак и поједини градови: тако је нпр. загребачки

Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, *Опис границе, река и речних путева новоосноване Торонталске жупаније*, кут. 4, бр. 97 (недатирано).

⁴²⁸Д. Јакшић, *нав. дело*, 13. За више детаља в.: АВ, Ф.11 Торонталска жупанија 1731–1849, *Краљевска комисија у Темшвару доставља попис срезова новоосноване Торонталске жупаније, са именима места и пустара*, кут. 4, бр. 11/1779.

⁴²⁹О томе в.: В. Стајић, *нав. дело*, 155–163.

⁴³⁰Bogovszky S., *нав. дело*, 547.

⁴³¹Ervin Gazdag, Miron Grgić, Vasilije P. Novak, *Ечка. Mala istorija Banata*, Zrenjanin 2012, 197.

⁴³²Nikolaus Heß, *Heimatbuch der drei Schwestergemeinde Sankt Hubert, Charlevill und Souttur im Banate 1771–1927*, Veliki Bečkerek 1928, 73.

⁴³³Rónay Elemér et al., *нав. дело*, 53.

⁴³⁴Борис Павлов, *Властелинство Елемир*, Зрењанин 2003, 11.

⁴³⁵Halmágyi P., *нав. дело*, 8.

Каптол откупио насеља Боку, Кларију, Кечу и Неузину (где је населио ситне хрватске племиће)⁴³⁶, док је град Сегедин откупио добро Нови Сегедин⁴³⁷ и газдовао Сиригом⁴³⁸.

Продајом земљишних поседа у Банату, бечки двор се *de facto* одрекао својих дотадашњих власничких привилегија и дозволио „рефеудализацију” овог подручја. У погледу друштвених односа, ово је био корак уназад, будући да су сељаци који су били у повољном положају под коморским системом сада постали кметови препуштени самовољи феудалних господара, решених да њиховим изабљивањем поврате уложени новац⁴³⁹. Ипак, да би се ова пракса избегла, Беч је претходно донео тзв. *Банатски урбар*, акт којим су прецизно регулисани односи између сељака-кметова и властеле-феудалаца. Суштина *Урбара* састојала се у томе да је торонталски феудалац као власник земљишног поседа дозвољавао сељацима да живе и раде на његовој земљи у замену за одређену количину новца, кулук, део летине са земље и од стоке⁴⁴⁰. У поређењу са сличним „друштвеним уговорима” који су склапани у другим деловима Угарске, *Банатски урбар* који је важио у Торонталској жупанији био је знатно коректнији и блажи у односу према сељацима, будући да су њихова давања била и до три пута мања од оних у другим деловима земље. Упркос томе, почетак овог периода био је испуњен злоупотребама племства, које је узимало данак већи од оног који је био предвиђен Урбаром и злоупотребљавало његове одредбе. То је довело до низа антифеудалних покрета, жалби, саботажа, отворених сељачких побуна, као и миграција становништва: у периоду од 1782. до 1847. године избило је двадесетак побуна, од којих су најзначајније биле побуне кметова против спахије Исака Киша, ечанских сељака против властелина Лукача Лазара и словачких колониста из Комлоша против самовоље Христофора Накоа⁴⁴¹. У више наврата Беч је био приморан да реагује и

⁴³⁶А. Хегедиш, *нав. дело*, 31.

⁴³⁷Исто, 120.

⁴³⁸Д. Јакшић, *нав. дело*, 14.

⁴³⁹Исто, 14–15.

⁴⁴⁰А. Хегедиш, *нав. дело*, 14–15.

⁴⁴¹О томе в.: А. Хегедиш, *нав. дело*, 157–162. Такође в.: АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, *Становници Клека жале се на властелина који их батина и оптерећује незаконитим работама*, кут. 10, бр. 344/1782; АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, *Становници Јанковог Моста жале се на властелина који их батина и оптерећује незаконитим работама*, кут. 10, бр. 336/1782; АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, *Становници Беодре моле помоћ против властелина*

интервенише путем царских комесара који су покушавали да смире ситуацију на терену. У склопу реформи централизације и германизације Хабзбуршке монархије, цар Јосиф II укинуо је жупанијско уређење 1785/6. године и поделио територију читаве Угарске на десет дистриката на челу са комесарима. Подручје Торонталске жупаније је заједно са осталим банатским жупанијама и Бач-бодрошком жупанијом било подређено комесару у Темишвару, али овакво стање није било дугог века – непосредно пред смрт 1790. године, Јосиф II поништио је дотадашње реформе, поново увео жупаније и именовao велике жупане.

У периоду од 1779. до 1849. године, функцију торонталског великог жупана обављали су: **Ференц Ђери** (1780–1783); **Јанош Баћањ** (1783–1785; 1790–1792); **Јанош Бахо** (или Бачо, 1785–1790); **Петер Балог** (1792–1802); **Иштван Ђурки** (1802–1807); **Јожеф Хертеленди Старији** (1807–1809); **Жигмонд Ловас** (1809–1812); **Јожеф Лањи** (1812–1820); **Јожеф Гици** (1820–1835); **Игнац Хертеленди** (1835–1845); **Ласло Карачоњи** (1845–1848) и **Микша Хертеленди** (1849, као владин комесар)⁴⁴².

Најзначајнији догађај с почетка XIX века у Торонталској жупанији била је промена њеног административног седишта, односно премештање жупанијских органа власти из Бечкерека у Велики Сенмиклуш. До ове мере је дошло након што је велики пожар 30. августа 1807. уништио већи део Бечкерека, укључујући и

који их изабљује, кут. 10, бр. 339/1782; АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, Становници Клека и Фења моле жупанијску помоћ против властелина који их изабљује, кут. 10, бр. 342-343/1782; АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, Царска наредба за формирање комисије за испитивање буне против властелина Исака Киша у Итебеју, Светом Ђурђу, Великом и Малом Торку; записник жупанијске комисије: разлози незадовољства, саслушање сведока, објављивање царске наредбе о поштовању урбара, кажњавање бунтовника, кут. 11, бр. 344/1782; АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, Војне власти одобравају војну помоћ Торонталској жупанији за смиривање буне против властелина у Итебеју, Светом Ђурђу, Великом и Малом Торку, кут. 11, бр. 345/1782; АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, Жупанијско суђење по жалбама становника Светог Ђурђа, Итебеја и Клека због властелинског изабљивања, кут. 11, бр. 368/1782; АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, Војне власти саопштавају да ће пола батаљона војске бити на располагању Жупанији ради угушивања буне сељака против властелинства у Итебеју, кут. 11, бр. 382/1782; АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731–1849, Војне власти саопштавају да ће војска бити на располагању Жупанији ради угушивања буне сељака против властелинства у Ечки, кут. 11, бр. 385/1782 итд.

⁴⁴²Borovszky S., *нав. дело*, 448. Већина њих је припала племићким породицама које су се доселиле у Торонталску жупанију из других делова Угарске, у нади да ће овде стећи нове земљишне поседе, а поједине породице попут Хертелендијевих или Карачоњијевих у томе су биле прилично успешне.

градску архиву и све управне (јавне) зграде⁴⁴³. Након пожара приступило се обнови града; по пројекту архитекте Јозефа Фишера, 1814. је започета, а 1820. године довршена изградња новог седишта жупанијских органа власти⁴⁴⁴.

Консолидација жупанијске власти била је дуготрајан процес, који се развијао постепено, тим пре што су и сами племићи у почетку показивали незаинтересованост за дешавања на подручју које се налазило ван граница њиховог сопственог поседа; примера ради, све до четрдесетих година XIX века, они су се тек у малом броју окупљали на жупанијским скупштинама („конгрегацијама”)⁴⁴⁵, које су бирале поджупана и имале главну законодавну власт на подручју Жупаније. Осим већ поменутог антагонизма између Жупаније и Великокикиндског дистрикта, и у оквиру саме Жупаније није било јединства: тако нпр. хрватски племићи насељени на поседе загребачког Каптола често нису поштовали жупанијске прописе о заштити кметова и сматрали су се подређеним загребачком бискупу, а не торонталском великом жупану. Њихов инат према Жупанији био је јасно изражен у њиховој изјави *да ће се родити други бог, ако они оду у Бечкерек*⁴⁴⁶. Ефикасно управљање Жупанијом онемогућавала је и лоша саобраћајна инфраструктура на њеном подручју⁴⁴⁷.

Ствари су се нешто побољшале током тзв. **Реформског доба** (мађ. *reform kór*), које у Угарској захвата период од 1825. до 1848. године, подудара се са јачањем мађарског романтизма и националног препорода и углавном се везује за напредне идеје и модернизаторске тенденције мађарског државника грофа **Иштвана Сечењија** (1791–1860). Оно је започело сазивањем тзв. Реформског сабора 1825, првог након окончања Наполеонових ратова, на ком је Сечењи иницирао оснивање Мађарске академије наука и уметности и спровођење програма реформи донетог још раније, крајем XVIII века⁴⁴⁸.

⁴⁴³О пожару види: „Из прошлости Зрењанина”, *Архивска грађа Историског архива среза Зрењанин*, год. IV, св. 11, Зрењанин 1956, 49-55; А. Станојловић, *нав. дело*, 51. *Szent beszéd. Nagybecskerek tűzvedelme százados évfordulóján*. Mondotta: Magyary Pál, pápai kamarás, püspöki szentszéki tanácsos, Nagybecskerek góm. kath. plebánosa. Nagybecskereken 1907; Милан Ђуканов, „Од Крапајзена до данашњих дана”, у публикацији: *250 година зрењанинске пиваре*, Зрењанин 1995, 32–35.

⁴⁴⁴О томе в.: В. Мајсторовић и др., *нав. дело*, 9–11.

⁴⁴⁵ F. Nemet, *Istoriја štampe ...*, 20.

⁴⁴⁶А. Хегедиш, *нав. дело*, 31.

⁴⁴⁷ О томе в. напред одељак о саобраћају.

⁴⁴⁸ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 423–424.

У то време је дошло и до извесних промена у политичким, економским и културним приликама у Торонталској жупанији. Корак напред у функционисању жупанијске администрације дефинитивно је означио долазак енергичног Ласла Карачоњија од Беодре за поджупана; о побољшању економског положаја кметова у Торонталској жупанији сведочи народна песма из четрдесетих година XIX века: „*О ти срећни Торонтале/Срећа ти је наклоњена/Богатством те обдарила/Сваким добром обасула!*”⁴⁴⁹, док је културни напредак био евидентан деловањем неколицине културних посленика – великобечкеречког сенатора, трговиштанског судије и „приседатеља” Торонталске жупаније **Евстатија Ете Михајловића** (1802–1888), жупанијског архивара и касније почасног поджупана **Агоштона Барања** (1798–1849) и др. Михајловић се у то време огласио својим првим романима – *Цветъ невиности или Добриной и Александра* (1827)⁴⁵⁰ и *Освета и судбина или Драгомир, жупанъ требиньскій* (1833)⁴⁵¹, док је Барањ у Будиму штампао своју *Повесницу Торонталске жупаније* (1845)⁴⁵². У то време је Велики Бечкерек, као жупанијско седиште, добио позориште (1839), прву грађанску читаоницу (1839) и књижару (1843), да би 1847. године регенсбуршки књижар Франц Паул Плајц отворио и прву штампарију. Из ње су до избијања Револуције 1848/49. изашле две књиге: Барањеви *Споменици Тамшике жупаније*⁴⁵³ и већ поменути *Даљинар Торонталске жупаније* главног инжењера Лајоша Мајвалда. Доказ културног живота било је и присуство сликара Константина Даниела, који је 1827. године у Великом Бечкереку отворио свој атеље и сликао портрете угледних грађана и торонталске властеле. У Даниеловом студију касније је сликарски занат учио и Ђура Јакшић (1832–1876).

⁴⁴⁹*Oh te boldog Torontál, Be jó helyre jutottal, Elötted a nagy tál!* Према: А. Хегедиш, *нав. дело*, 39.

⁴⁵⁰*Цветъ невиности или Добриной и Александра*. Сочиненъ Евстаѿиѣмъ Михайловичемъ. У Будиму, писмени Кр. Всеучилища Пештанскогъ 1827.

⁴⁵¹*Освета и судбина или Драгомиръ жупанъ требиньскій. Часть прва*. Отъ Евстаѿиѣ Михайловича. У Будиму, писмени Кр. Всеучилища Пештанскогъ, 1833. *Освета и судбина или Драгомиръ жупанъ требиньскій. Часть втора*. Отъ Евстаѿиѣ Михайловича. У Будиму, писмени Кр. Всеучилища Пештанскогъ, 1833.

⁴⁵²Bárány Ágoston, *Torontál vármegye hajdana*, Buda 1845.

⁴⁵³Bárány Ágoston, *Temes vármegye emléke*, Nagybecskerek 1848.

Револуција 1848/49.

Најзначајнији догађај не само из периода прве обнове Жупаније, већ и из целокупне мађарске, али и српске историје овог периода је свакако Револуција 1848/49. године. Захваћена револуционарним комешањима, Торонталска жупанија је током 1848. и 1849. године постала попрште грађанског рата вођеног између Мађара и Срба. На овом подручју Мађари су чинили мањински део становништва, али су чврсто држали све полуге власти у својим рукама, будући да су чинили већину у жупанијској администрацији. Притом је било и доста Срба који су усвојили идеје мађарске револуције, током које су се чак борили страни Мађара, а против својих сународника; то је нпр. био случај са Петром Чарнојевићем или Савом Вуковићем, српским племићима из Торонталске жупаније који су у време Револуције имали запажену улогу. Јевреји и Немци су се држали колебљиво, углавном се приклањајући Мађарима и мађарској националној идеји, будући да су у томе видели отворену могућност за даље напредовање у друштвеној хијерархији. Сукоби током 1848/49. године и крајњи исход мађарске Револуције пресудно су утицали на природу мађарско-српских односа све до краја Првог светског рата.

Мађарска револуција 1848. године започела је као миран протест либералних политичара у Будиму и Пешти⁴⁵⁴, који су у 12 тачака захтевали слободу штампе, укидање цензуре, формирање мађарске владе независне од Беча, укидање кметства, редовно заседање угарског Сабора, мађарску националну војску, ослобађање политичких затвореника итд. Ови захтеви били су кулминација вишевековног размимоилажења Мађара са бечким двором, који је настојао да централистички управља Аустријским царством. Притиснут проблемима у Бечу (где је такође беснела револуција), цар Фердинанд је пристао на испуњење ових захтева, чиме је омогућено формирање прве самосталне мађарске владе на челу са грофом Лајошем Баћањијем. Међутим, како Мађари нису били вољни да испуне

⁴⁵⁴ Будим и Пешта су све до 1872. године били два засебна насеља са статусом слободних краљевских градова, који су заједно са варошицом Старим Будимом посебним законским чланком спојени у један град (И. Петрик Вамош, *нав. дело*, 108).

националне захтеве немађарских народности (у првом реду Срба и Хрвата), уследио је грађански рат, у ком је бечки двор подржавао Србе и Хрвате.

Вести о догађајима у Пешти од 15. марта 1848. (датум који је означио почетак Револуције и касније обележаван у Угарској као национални празник) у Велики Бечкерек стигле су три дана касније; након тога је и сама Торонталска жупанија посредством својих гласника проширила новости даље⁴⁵⁵. Првог априла одржана је жупанијска скупштина (конгрегација), на којој је прочитан допис револуционарне мађарске владе којим је прокламована слобода штампе и успостављање народне војске.

Српски живаљ у Јужној Угарској, па тако и у Торонталској жупанији, испрва је показао велико одушевљење за Револуцију и поздравио формирање мађарске владе. Међутим, како су Мађари одбили да прихвате националне захтеве других народа, тако је њихово одушевљење спласнуло. Почетно одушевљење Срба и благонаклоност према мађарској револуцији⁴⁵⁶ убрзо је заменио талас огорчења: у местима Кикиндског диштрикта и Банатске војне границе дошло је до немира: побунили су се Срби у Кикинди, Карлову, Башаиду, Иђошу, Врањеви. И Велики Бечкерек се побунио: овдашњи Срби навалили су на општинску зграду да поцепају мађарску тробојку, али их је начелник Великобечкеречког среза Лазар Хацић од тога одговорио⁴⁵⁷. Затим је маса, превођена протом Данилом Стајићем, упутила у српску православну цркву где је спалила матичне књиге које су вођене на мађарском језику и након тога се разишла; слично су учинили и Срби у Турском Бечеју и Арачи⁴⁵⁸.

Крајем априла Ласло Карачоњи, који је у међувремену (30. мај) постао торонталски велики жупан, обавестио је команданта Темишварског гарнизона о сељачким побунама и затражио да се оне војнички угуше. Темишварска команда одазвала се Карачоњијевом позиву и за команданта војске у побуњеној области

⁴⁵⁵ За досадашње приказе револуционарних збивања у Великом Бечкерек и Торонталској жупанији в.: Лазар Ракић, „Велики Бечкерек (Зрењанин) револуционарне 1848–49. године”, *Зборник за друштвене науке Матице српске* 37–39, Нови Сад 1964, 5–34; F. Milleker, *нав. дело*, 51–55; А. Станојловић, *нав. дело*, 51–52; Borovszky, S., *нав. дело*, 457–469; Душко Петров Савичин, *Српски народни покрет 1848–1849*, Зрењанин 2006.

⁴⁵⁶ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 2004, 587–588.

⁴⁵⁷ А. Станојловић, *нав. дело*, 51; F. Milleker, *нав. дело*, 51.

⁴⁵⁸ Borovszky S., *нав. дело*, 456.

именовала Ернеа Киша, елемирског спахију. Киш се налазио на челу Хановеранског хусарског (коњичког) пука, који се у то време налазио у Ујпечу, и који ће имати једну од главних улога у даљем току Револуције. Он ће крајем априла и почетком маја гушити побуне Срба на подручју Дистрикта.

Криза у мађарско-српским односима је даље продубљена након Мајске скупштине одржане у Сремским Карловцима 13. маја, на којој је прокламовано стварање посебне аутономне области Српске Војводине, у чијем се саставу налазила и Торонталска жупанија. Видевши у Србима савезника против побуњених Мађара, бечки двор је подржао њихове захтеве и признао одлуке Мајске скупштине. Срби су се латили оружја и почели да се организују у Банатској војној граници. Оформљени су логори-упоришта код Перлеза, Томашевца и Алибунара, а касније и код Врачевог Гаја. Кишове снаге у Торонталској жупанији нису биле довољне да контролишу ситуацију. Стога је револуционарна мађарска влада затражила од Торонталске жупаније да организује Народну гарду (састављену искључиво од Мађара) и одредила Бечкерек и Вршац (у Тамишкој жупанији) за главне логоре против побуњених Срба. Киш је 24. маја послан са три пешадијска батаљона, десет коњичких ескадрона и осам топова у Бечкерек, који је убрзо попримио ратнички изглед. У суседним селима Ечки и Арадцу организовани су коњички ескадрони као предстраже.

Срби из Банатске војне границе, предвођени царским официром Павлом Дракулићем, већ 26. маја напали су мађарске положаје из Перлеза. За четврт сата су се целокупне снаге журно упутиле против Срба, а одбрану града преузела је Народна гарда под заповедништвом пензионисаног поручника Федригонија и хусарског мајора у пензији Гликсверта. Међутим, до сукоба није дошло, већ је генерал-мајор Едер у пратњи пуковника Киша отишао на преговоре код српског заповедника Дракулића; резултат тих преговора било је ослобађање заробљених Срба и повлачење српских трупа на њихове раније положаје у Граници. Мађарске трупе су се још исте вечери повукле у Бечкерек, своје седиште.

У Торонталској жупанији су ускоро (10. јуна) затворене све школе, а пијаристички самостан у Бечкереку претворен је у болницу. Ово је била прва у низу мера које ће крајем јула довести до проглашења ванредног стања у Жупанији. Ова

одлука могла је бити само убрзана преласком добровољаца из Кнежевине Србије у Банатску војну границу почетком јула, на чијем челу се дан након завођења ванредног стања ставио Стеван Книћанин⁴⁵⁹.

Након почетног сукоба између Срба из Перлеза и мађарских снага у Великом Бечкереку крајем маја, следећи окршај уследио је код Ечке 15. јула. Ђорђе Стратимировић, врховни командант српских снага, одлучио је да заузме Бечкерек као главно упориште Мађара, те да Србе у граду и околини укључи у српски покрет. У ту сврху добио је из Перлеза један батаљон шајкаша, два батаљона граничара из немачко-банатске регименте и неколико топова под заповедништвом капетана Јанковића. Дошло је до вишечасовног окршаја у ком су Срби упркос вишеструким нападима мађарских хусара успели да дођу до села. Пуковник Киш се повукао, али и Стратимировић се вратио на свој положај. Међу српским жртвама био је и капетан Јанковић. Уследило је тронедељно затишје у Банату, које су Срби искористили да стабилизују своје положаје у логорима у којима је било *око 30 000 људи појачаних српским снагама и бившим аустријским официрима*⁴⁶⁰.

Августа 1848. године српске снаге предузеле су опсежну акцију у циљу заузимања Бечкереча, који су опколиле са свих страна. У том подухвату учествовале су снаге команданта Агића, Михаила Јовановића и Стевана Книћанина. Агићев одред успео је да заузме село Арадац, Јовановићев је заузео Елемир (властелинство Ернеа Киша), док је Книћанинов одред требало да нападне Бечкерек из правца Томашевца. Подршку им је пружао врховни командант српских снага Ђорђе Стратимировић, који је нешто раније прешао Тису.

Међутим, успешна стратегија Ернеа Киша и противофанзивне мере које је предузео, у потпуности су осујетили намере Срба. Неуспех у заузећу Бечкереча Стратимировић је платио местом врховног команданта српских снага. Срби су били приморани да се повуку и из Арадца и из Елемира, где је приликом повлачења спаљен Кишов породични дворца. У новонасталој ситуацији мађарско вођство је деловало брзо и енергично: почетком септембра Киш је извео своје снаге из Бечкереча и успео 2. септембра да разбије српски логор у Перлезу. Ова битка имала

⁴⁵⁹ В. Ђоровић, *нав. дело*, 591.

⁴⁶⁰ Б. Павлов, *нав. дело*, 114.

је велики одјек и Киш је због постигнутог успеха унапређен у генерала. Разбијањем овог српског упоришта, Мађарима је био отворен пут у Јужни Банат, али се Киш вратио у Бечкерек, будући да није хтео да ризикује нове немире у позадини. Исто тако, команда у Темишвару се успротивила преласку мађарске војске преко линије која је делила Торонталску жупанију од Војне границе. Ово се показало као добар потез, будући да су у наредна два месеца избијале побуне у Јерменовцу, Сарчи⁴⁶¹, Жигмондфалви⁴⁶², Турском Бечеју, Иланци, Башаиду, Меленцима. Оне су гушене негде са више, негде са мање суровости.

Децембра 1848. Кишове снаге покушале су да растерају побуњенике код Панчева. Међутим, ту су претрпеле пораз, услед чега су се растуриле омогућивши Србима да организују противофанзиву. Панчевачки неуспех означио је крај Кишове команде. Крајем децембра и почетком јануара 1849. снаге Стевана Книћанина напредовале су у правцу Бечкерек, који су мађарске снаге заједно са жупанијским властима и делом становништва напуштале крећући се у правцу Мориша. Ново, привремено седиште Торонталске жупаније постао је Мако⁴⁶³.

У јануару 1849. године, српска војска под заповедништвом Стевана Книћанина заузела је Велики Бечкерек. Вођа српских добровољаца стигао је у главни град Торонталске жупаније преко Ботоша, Орловата и Жигмондфалве, свуда наилазећи на сјајан дочек; депутација бечкеречких Срба изашла му је у сусрет да га поздрави и допратила га до жупанијске палате, а у самом граду му је приређена парада са музиком, бакљадом и свечаним говорима⁴⁶⁴. Једна од првих мера које је Книћанин предузео ради одржавања мира у граду било је постављање вешала на главном градском тргу, испред жупанијске палате⁴⁶⁵. Ово је било потребно да би се обесхрабрила пљачка („поара“) и одржао ред у новонасталим околностима. Уз то, Бечкерек је требало да има значајну улогу у даљим акцијама и операцијама српског

⁴⁶¹ Данашња Сутјеска.

⁴⁶² Данашње Лукићево.

⁴⁶³У Макоу је, недуго након доласка жупанијске администрације, преминуо торонталски почасни поджупан, бивши архивар и писац историје Торонталске жупаније Агоштон Барањ.

⁴⁶⁴ИАЗ, Ф. 15 Збирка преписа докумената 1848–1849, *Допис из Бечкерек 13. 1. 1849. о наступању Книћанинових трупа на Бечкерек и заузимању Бечкерек 12. 1. 1849*, одштампан у листу „Србске новине“ од 21. јануара 1849, бр. 7, 1–3.

⁴⁶⁵ИАЗ, Ф. 15 Збирка преписа докумената 1848–1849, *Писмо Книћанина из Бечкерек 12. 1. 1849. год. упућено патријарху у Вршац о уласку српске војске у Бечкерек*.

покрета, па је стога нереди требало свести на најмањи могући ниво. Одавде је Книћанин послао одреде да заузму Нови Бечеј и Врањево, а ускоро су српске снаге кренуле и пут Кикинде⁴⁶⁶.

Убрзо по уласку српских снага у Велики Бечкерек приступило се формирању нових органа власти. Управу над градом и преузео је великобечкеречки Српски народни одбор, који је углавном био сачињен од дотадашњих српских чланова градског Сената. Ово тело ће у наредном периоду често трпети мање персоналне промене, али ће његову окосницу углавном чинити исти људи: поред Јевстатија Ете Михајловића, његови чланови Одбора били су још и Максим Евгенијевић, Нестор Димитријевић, Хранимир Купусаровић, Павле Бубаловић, Живојин Смедеревац и Арон Стојковић. Осим њих, у раду Одбора су активно деловали још и Данило Закић, Антон Перијатл, Сава Чокрљан, Иштван Палфи и Игња Поповић. То је била група људи која је имала главну улогу у јавном животу Великог Бечкереча и Торонталске жупаније током наредна три месеца.

На првом месту, Одбор је настојао да одржава везу са патријархом Јосифом Рајачићем, привременим управитељем Војводине Српске, која је проглашена на Мајској скупштини у Сремским Карловцима. Рајачић је 19. јануара 1849. дошао у Велики Бечкерек, одакле је у наредном периоду активно руководио процесом успостављања власти српског народног покрета на подручју „Торонталске градомеђе”. Главни носилац те власти требало је да буде Окружни одбор, који је, дакле, имао да замени жупанијску управу и њене установе⁴⁶⁷. У том смислу, патријарх Рајачић тражио је од великобечкеречког Одбора списак од 20 људи *поверенија достојни*, који би постављали одборе по околним местима (а која су остала без органа управљања након повлачења Мађара), уводили у њима ред, пописивали непокретну имовину без власника, осигуравали је као народно добро и даље спроводили патријархова наређења; Одбор је овом изашао у сусрет и

⁴⁶⁶ ИАЗ Ф. 15 Збирка преписа докумената 1848-1849, *Допис из Бечкереча 13. 1. 1849. о наступању Книћанинових трупа на Бечкерек и заузимању Бечкереча 12. 1. 1849.*, одштампан у листу „Србске новине” од 21. јануара 1849, бр. 7, 3.

⁴⁶⁷ О томе в.: ИАЗ, Ф.15 Збирка преписа докумената 1848–1849, *Окружном одбору Торонталске градомеђе у Вел. Бечкереку*, 5.

проследио затражени списак⁴⁶⁸. Патријарх је 19. јануара 1849. у Бечкерек устројио Окружни одбор Торонталске жупаније, који су чинили представници срезова Великобечкеречког, Турскобечејског, Турскокањишког, Модошког, Великосенмиклушког. Председник Окружног одбора био је Јован Трифунац, а потпредседник Стефан Вуков. Чланови су били прота Петар Цветковић, пароси Павле Бибић и Данило Стајић, Лука Трифунац, Ета Михајловић, Живојин Смедеревац, Валтазар Филковић, Јован Табаковић, Арсен Сечујац, Стефан Палфи, Антоније Стојшић, Аца Пејић, Нестор Димитријевић, Павле Бубаловић, Карл Месник, Ђорђе Нацић, Антон Перијатл, Тодор Јовановић, Ђорђе Стајић, Ђока Михајловић, Јован Петар Крстић, Марко Понеситорбин, Стеван Цветков. За среске начелнике именовани су: Ета Михајловић (Велики Бечкерек), Валтазар Филковић (Модош), Лука Трифунац (Турски Бечеј), Глигорије Петровић (Турска Кањижа), Јован Табаковић (Велики Сенмиклуш)⁴⁶⁹. Патријарх је наредио да се у Бечу израде и печати Окружног и установљених месних одбора, не само на територији Баната, већ и Бачке⁴⁷⁰. Ово је све било у складу са нешто раније установљеним посебним правилником о организацији власти на подручју Војводине Србске⁴⁷¹. Одбор је био подељен на укупно четири одељења: финансијско, полицијско, економско (привредно) и пупиларно (Сирочадски сто)⁴⁷².

⁴⁶⁸ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, Град са уређеним Сенатом 1769-1918, кут. 84, Записници градског савета, *Протокол седница Одбора В. Бечкеречког 17ог Јануарија 1849, 158/5, № 6.*

⁴⁶⁹ИАЗ, Ф. 15 Збирка преписа докумената 1848-1849, *Окр. Одбору Торонталске Градомеђе, 1-3.*

⁴⁷⁰Исто.

⁴⁷¹ Овај правилник објављен је у публикацији: Dr Thim József, *A magyarországi 1848-49-iki szerb fölkelés története*, III, (б. м.) (б. г.), 415; Садржао је укупно десет чланова, који су прописивали: 1) да се у сваком месту Војводине Србске установи месни одбор од једног председника, пет или више чланова и једног деловодитеља са потребним канцеларијским особљем; 2) да се у одборе бирају осведочени родољуби српске народности; 3) да одбори полажу заклетву верности Цару, Правитељству и народу српске војводине; 4) да одбори имају судску власт и суде за мања парнична дела, те да су степеновани по принципу: месни – срески – окружни одбор; 5) да сваки месни одбор уреди полицијску службу за одржавање реда; 6) да Одбор има контролу над свим оружјем одузетим од Мађара и устроји месну гарду; 7) да Одбори заплене сва непокретна добра Мађара који су учествовали у борбама против Срба и царске војске; 8) да Одбори одржавају комуникацију по поузданим људима док се не установи редовна поштанска служба; 9) да месни Одбори не примају никаква друга наређења осим оних која долазе од среских и окружних Одбора, те Правитељства Српске војводине; 10) да се деловодници Одбора воде, осим на српском, такође и на румунском и немачком језику.

⁴⁷²ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, Град са уређеним Сенатом (1769-1918), кут. 84, Записници Градског савета, *Протокол седница местног одбора В. Бечкеречког 18. јануарија 1849, 158/7, № 27.*

Током наредна три месеца, српска власт на подручју Торонталске жупаније била је оријентисана на задатке снабдевања и размештања српске војске, те решавање текућих питања. Требало је водити рачуна о финансијама и робним средствима, успостављању реда и мира, несметаном обављању саобраћаја, одржавању пијаца, обезбеђивању плата чиновника итд. Управо на ове проблеме односи се највећи део предмета решаваних на седницама Одбора⁴⁷³.

У међувремену је дошло до промена на ширем политичком и војном плану. Српски народни покрет и патријарх Рајачић препустили су иницијативу царским снагама у Банату и Бачкој. Бечки двор је успео да крајем фебруара издејствује повлачење Стевана Книћанина и његових одреда из Баната⁴⁷⁴. Команду над снагама у Банату сада је имао Кузман Теодоровић, који није уживао велики ауторитет међу српским снагама. Ерне Киш, који је играо истакнуту улогу у дешавањима током 1848, у међувремену је смењен и повучен из Баната⁴⁷⁵. Упоредо са тим, мађарски револуционарни покрет је од почетка 1849. бележио успехе у Бачкој, где се борила 4. армија под командом Мора Перцела (Perczel Mór). Перцел се крајем априла 1849. пребацио у Банат, где је потукао Теодоровића код Меленаца, да би 30. априла заузео Велики Бечкерек⁴⁷⁶, из ког су се нешто раније повукли остаци царске војске. Био је то крај власти српског Народног одбора. Као и Мађари три месеца раније, сада је српско становништво напуштало град; патријарх Рајачић, који је дотле боравио у Бечкерек, пребацио је своје седиште у Земун.

Након што су снаге Мора Перцела заузеле Бечкерек, власт у граду и Жупанији је прешла поново у мађарске руке. Нажалост, сачувани подаци о мађарској жупанијској управи у овом периоду веома су оскудни: очувана акта тек делимично бацају светло на питања међунационалних односа Срба и Мађара,

⁴⁷³ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом, кут. 84, *Записници градског савета*.

⁴⁷⁴Borovszky S., *нав. дело*, 464.

⁴⁷⁵ Киш је повучен у Будимпешту, где је именован за главног војног заповедника; ову дужност обављао је од 1. фебруара 1849. и активно учествовао у дужностима и задацима владе Лајоша Кошута. Једно време био је чак и министар војни. Био је присутан приликом предаје мађарских револуционара Русима код Вилагоша у августу 1849. Затворен је и погубљен 9. септембра исте године. Његово тело је у тајности сахрањено у Катарини, а 1872. године уз почаст пренето у Елемир, у породичну гробницу (о томе в.: „Die feierliche Leichenbestattung des 1848-er Honved-Generalen Ernest v. Kiss”, *GBWb* 41, 12. Oktober 1872, 9–10). У међувремену је рехабилитован (1867), а 1906. подигнут му је споменик у Великом Бечкерек у централном градском тргу (уклоњен 1920). Види: Б. Павлов, *нав. дело*, 118–122.

⁴⁷⁶F. Milleker, *нав. дело*, 55.

односно, у вези са тим, евентуалним репресалијама и политици реваншизма⁴⁷⁷. Из њих се види да су жупанијске службе наставиле да обављају свој посао и након повлачења, а да је седиште Жупаније у једном тренутку било у Великом Сенмиклушу⁴⁷⁸.

Међутим, ни поново успостављена мађарска власт није била дугог века: мађарска револуција је угушена у августу 1849. године, након што су устаници положили оружје код Вилагоша, предајући се интервенционистичким руским снагама под командом кнеза Паскијевича. Уследиле су кржаве репресалије царске војске према Мађарима, од којих је најпознатија била погубљење тринаестице генерала, тзв. 13 арадских мученика (међу њима су чак тројица били са подручја Торонталске жупаније – Ерне Киш, Вилмош Лазар и Карл-Карољ Лајнинген-Вестербург).

⁴⁷⁷ ИАЗ, Ф. 15 Збирка преписа докумената 1848–1849, *После повлачења Срба и прелаза Бечкерека у мађарске руке 1849.*

⁴⁷⁸ ИАЗ, Ф. 15 Збирка преписа докумената 1848–1849, *После повлачења Срба и прелаза Бечкерека у мађарске руке 1849, Torontálmegyének 1849 évi máj. 16^{án}N. Szt. Miklósan tartott bizottmányi üléséből.*

Доба апсолутизма: Војводство Србија и Тамишки Банат (1849–1860)

Период нешто дужи од једне деценије (1849–1860) од слома Четрдесетосмашке револуције до друге и трајне обнове Торонталске жупаније, у историографији је остао забележен као „доба апсолутизма”. Реч је о деценији у којој је Угарска због свог револуционарног покрета и намере отцепљења од Аустријског царства била кажњена нарушавањем територијалног интегритета⁴⁷⁹, периоду у ком је њена територија раскомадана и утопљена у Аустријско царство. Од ње су одвојени Ердел и Хрватска, а од четири јужномађарске жупаније оформљена је посебна крунска провинција (круновина, нем. Kronland) под називом **Војводство Србија и Тамишки Банат**⁴⁸⁰. Остатак Угарске био је издељен на пет војних округа (будимско-пештански, пожунски, кошички, шопронски и великоварадински), од којих је сваки обухватао по неколико пређашњих жупанија и који су се налазили под војном управом⁴⁸¹. Циљ оваквог комадања земље био је да се Мађарима у потпуности онемогући подизање новог устанка, а тиме су се истовремено створили услови за настанак јединствене централизоване и германизоване хабзбуршке царевине са центром у Бечу⁴⁸².

Основне карактеристике периода 1849–1860. биле су управо јачање аустријског централистичког уређења, гушење грађанских и националних слобода, те спровођење германизаторске асимилационе политике у циљу успостављања јединствене управе за целокупну територију царства. Главни креатор и носилац ове и овакве политике, био је режим **Александра Баха**, аустријског министра унутрашњих послова, који се ослањао на разгранат полицијски систем агената, шпијуна и доушника (подругљиво названих „Бахови хусари”). У потчињавању Мађара, који су, по схватању владајућих кругова у Бечу „проиграли своја права”, власти су се ослањале првенствено на велик број Немаца и других немађарских

⁴⁷⁹Зоран Стевановић, *Војводство Србија и Тамишки Банат*, Нови Сад 2014, 25.

⁴⁸⁰ Још од раније, од Угарске краљевине била је одвојена територија Војне границе.

⁴⁸¹ И. Петрик Вамош, *нав. дело*, 96; П. Рокаи и др., *нав. дело*, 450.

⁴⁸² П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, Београд 2002, 450.

народности који су живели у Угарској⁴⁸³. Мађарски службеници и мађарски језик потиснути су готово у потпуности из јавне управе, а на њихово место дошли су Немци и немачки језик. Овакав систем владавине, који је трајао у периоду од 1849. до 1860. године, и који је за Мађаре био *синоним за централизам и недостатак грађанских и политичких слобода*⁴⁸⁴, остао је у историографији упамћен под именом **Бахов (нео)апсолутизам**.

Највећи део Мађара мрзео је овај режим, сматрајући период непосредно након Револуције „мрачним добом”; Франц Јозеф је чак сматран нелегитимним владаром, будући да никада није стављена ван снаге детронизација Хабзбурга, проглашена 14. априла 1849, у време Револуције⁴⁸⁵. Међу мађарским племићима било је и оних који су, првенствено из егзистенцијалних разлога подржавали Бахов систем⁴⁸⁶, увиђајући у њему шансу за даљи успон на друштвеној лествици. Ипак, ни они нису могли имати разумевања за апсолутистичку политику власти, иако је она понегде и давала веома добре резултате (попут укидања царина, железничког повезивања земље, изградње инфраструктуре итд).

Разлога за незадовољство имало су и Срби у Јужној Угарској, чији национални захтеви истакнути у Револуцији нису били испуњени формирањем круновине Војводство Србија и Тамишки Банат. Оно је само номинално имало српски карактер, док је у суштини носило снажан немачки печат⁴⁸⁷. Формирано Царским указом од 18. новембра 1849. године, Војводство Србија и Тамишки Банат обухватало је површину од 531 квадратне миље, односно 57 566 km²⁴⁸⁸. У његов састав ушле су Торонталска, Тамишка, Крашовска, Бач-Бодрошка и део Сремске

⁴⁸³ Немачки чиновници су потиснули Мађаре у јавној управи, што је омогућило њихов политички, привредни и културни успон, због чега је швапска историографија означила овај период као „златно доба” Подунавских Немаца (Josef Volkmar Senz, *Geschichte der Donauschwaben*, München 1987, 135–136).

⁴⁸⁴ Дејан Микавица-Владан Гавриловић-Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2011, 259.

⁴⁸⁵ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 446.

⁴⁸⁶ Исто, 450.

⁴⁸⁷ Већинско становништво није било српско, званичан језик је – у складу са германизаторским стремљењима – био немачки, а седиште Војводства се, насупротив жељама Срба, налазило се у Темишвару, а не у Новом Саду. Ипак, број Срба чиновника у администрацији нове Круновине био је знатно већи у односу на претходни период, а укидањем феудалних жупанија Срби су се ослободили мађарске хегемоније; она је, међутим, убрзо замењена немачком доминацијом. З. Стевановић, *нав. дело*, 26. Незадовољство Срба оваквим стањем било је језгровито изражено крилатицом да су они *као награду добили оно што су Мађари добили као каштигу* (казну).

⁴⁸⁸ J. V. Senz, *нав. дело*, 133.

жупаније (Румски и Илочки срез), које су издвојене из састава Угарске. Ова област била је потчињена Бечу, на челу јој је био сам цар који је понео титулу великог војводе, а *de facto* је њоме управљао преко намесника са седиштем у Темишвару⁴⁸⁹.

У унутрашњој административној подели Војводства, која је непрекидно пролазила кроз процес ревизије, подручје Торонталске жупаније најпре се налазило у склопу *Бачко-торонталског дистрикта* (1849–1852), а затим *Великобечкеречког округа* (1852–1860)⁴⁹⁰. Великобечкеречки округ био је подељен на осам срезова: Великобечкеречки, Турскобечејски, Модошки, Великокикиндски, Турскокањишки, Великосенмиклушки, Жомбољски и Биледски⁴⁹¹.

За нешто више од деценије постојања Војводства Србије и Тамишког Баната, на подручју некадашње (и будуће) Торонталске жупаније одиграло се неколико значајних догађаја. Хронолошки посматрано, први је била појава најстаријег немачког листа на подручју данашње Војводине – *Gross-Becskereker Wochenblatt*-а – који је почео да излази у Великом Бечкереку 1851. године, у штампарији Франца Паула Плајца. Он је имао карактер званичног билтена власти, преносио је службене објаве и огласе, а обележја службеног листа задржао је и дуго након укидања Војводства и обнове жупанијског уређења.

Други важан моменат била је посета новог младог владара, у то време двадесетдвогодишњег Франца Јозефа Војводству⁴⁹², која је била у функцији

⁴⁸⁹ Од 1849. до 1860. године на челу Војводства Србије и Тамишког Баната сменили су се **Фердинанд Мајерхофер** (1849–1851), **Јохан Коронини фон Кронберг** (1851–1859), **Јосиф Шокчевић** (1859–1860), **Карл Биго Сен-Кантен** (1860) и **Александар Менсдорф Пуљи** (1860).

⁴⁹⁰З. Стевановић, *нав. дело*, 46.

⁴⁹¹Великокикиндски дистрикт био је укинут приликом успостављања нове круновине. О административној подели Торонталског, односно Великобечкеречког округа види: Borovszky S., *нав. дело*, 469; „Uebersicht der politischen und gerichtlichen Eintheilung der serbischen Wojwodschafft und des temeser Banats”, *GBWb* Nr. 8, 25. Februar 1854, 1–2; З. Стевановић, *нав. дело*, 44–47.

⁴⁹² О овоме в. одличан рад новијег датума: Кристиан Јерић, „Цар Франц Јозеф у посети Војводству Србији и Тамишком Банату и Војној граници 1852. године”, *Споменица Историјског архива Срем* 11, Сремска Митровица 2012, 118–144; Овај догађај поменут је, (разумљиво) без више детаља, у монографији Ш. Боровског о Торонталској жупанији (Borovszky S., *нав. дело*, 469.), док су у Историјском архиву Зрењанин сачувана два документа која се односе на царску посету Великом Бечкереку, на основу којих се, међутим, не може тврдити да је до ње заиста и дошло, тим пре што она није била предвиђена програмом пута. Први је обавештење градоначелника упућено *племству, свештенству и свим слојевима становништва*, да ће владар крајем маја или средином јуна преноћити у Великом Бечкереку на путу из Панчева за Темишвар; због тога је наложено да се припреми дочек и, нарочито, да се путеви држе у реду. Из документа се даље види да је било предвиђено да монарх из Великог Бечкерек оде за Модош, а одатле за Темишвар. Историјски архив Зрењанин, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, „Обавештење да

уознавања са овдашњим приликама, како би се оне што више унапредиле; о томе сведочи и чињеница да је током 1853. донето више царских одлука о административно-територијалној организацији Круновине⁴⁹³. Те исте године, забележен је још један важан догађај – трајан премештај 29. пешадијског пука из Тропаве у Шлезиви (где му је била база) у Банат, где ће и остати до Првог светског рата (најпре у Великој Кикинди, а затим у Великом Бечкереку)⁴⁹⁴. У овај пук царско-краљевске војске ће убудуће бити регрутовани сви војни обвезници са територије Жупаније. Појачано присуство војних снага у Банату само је још више подвукло стално присутну стрепњу режима од поновног избијања револуције, чија је параноја била изражена у цензури новинских листова, будној полицијској присмотри јавних окупљања и сузбијању и најмањих манифестација националних покрета. Његову позитивну страну у овом периоду представљала је интензивна изградња и обнова јавне, административне, саобраћајне, здравствене и др. инфраструктуре. Тако је крајем 1857. у промет пуштена пруга Сегедин–Темишвар, која је највећим делом прелаила преко територије Великбечкеречког округа – 7 од укупно 11 њених станица (Сириг, Оросламош, Валкањ, Мокрин, Велика Кикинда, Свети Хуберт, Жомбољ) наћи ће се касније у саставу обновљене Торонталске жупаније и четврт века представљати њену једину железничку везу са остатком Угарске⁴⁹⁵. Неколико година касније, пред само укидање Војводства, у Великом Бечкереку је 1859. године довршена изградња Окружне и градске болнице, која је названа „Царевић Рудолф” по новорођеном престолонаследнику Аустријског царства⁴⁹⁶. Она је почела са радом идуће, 1860. године, а свечано ју је отворио

Владар намерава да пропуатује кроз Велики Бечкерек путујући из Панчева преко Великог Бечкереча и Модоша за Темишвар на ноћно конаковање”, бр. 402/1852. Документ је датиран на 29. мај 1852. Други сачувани извор је записник седнице Градског савета Великог Бечкереча од 11. јуна, која је имала једну једину тачку дневног реда – избор чланова депутације која је требало да оде у Темишвар и у име житеља Великог Бечкереча учини подворење Францу Јозефу. Уз пар изузетака, састав изабране депутације говори о цару оданим људима, који су се у Револуцији борили на страни Хабзбурга, а против Мађара. Историјски архив Зрењанин, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, „Седнички записник од 11. јуна 1852”, бр. 406/1852.

⁴⁹³ З. Стевановић, *нав. дело*, 45.

⁴⁹⁴ Филип Крчмар, *Лаудонова регимента. Историја 29. царског и краљевског пешадијског пука „Барон Фон Лаудон”*, Зрењанин 2015, 255, 260.

⁴⁹⁵ О градњи пруге Сегедин–Темишвар в.: Felix Milleker, *Die Banater Eisenbahnen. Ihre Entstehung und Entwicklung 1847–1917*, Belackva 1927, 7.

⁴⁹⁶ „Lokales”, *GBWb* 35, 28. August 1858, 6.

последњи гувернер Војводства Србије и Тамишког Баната **Карл Биго фон Сен-Кантен**⁴⁹⁷.

У то време већ се примакао крај Војводства, будући да је након спољнополитичких заплета и пораза Аустријског царства у рату са Италијом (1859) дошло до нових државних преуређења. У настојању да постигне трајну унутрашњополитичку стабилност и умири константно незадовољне Мађаре, бечки двор је донео одлуку о укидању Војводства Србије и Тамишког Баната и његовој инкорпорацији у Угарску. Ова одлука је делимично наговештена тзв. Октобарском дипломом од 20. октобра, а формално обнародована 27. децембра 1860. године⁴⁹⁸. Неколико дана касније (31. децембар), Угарска је анектирала подручје Војводства, што је у пракси значило повратак на стање пре Револуције и поновну обнову жупанијског система на подручју Баната. Торонталска жупанија званично је обновљена почетком фебруара идуће, 1861. године, када је и нова жупанијска администрација ступила на дужност. Тиме је отпочела последња велика етапа у њеном историјском развоју.

⁴⁹⁷ „Die feierliche Einweihung des Kronprinz Rudolfs Kreis- und Stadtpitales“, *GBWb* 40, 6. Oktober 1860, 11–12; „Entstehung, Beschreibung und Zweck des „Kronprinz Rudolf“ Kreis- und Stadtpitales in Gr.-Betschkerek“, *Gross-Betschkereker Hauskalender für das Jahr 1860*, Gross-Betschkerek 1860.

⁴⁹⁸ Октобарском дипломом укинут је Бахов апсолутизам, а угарском делу Аустријског царства враћене су одређене слободе, укључујући и право на сазивање угарског Сабора. Ипак, све до своје пропасти 1918. године, Аустријска царевина (од 1867. Аустро-Угарска) није уређена као истински демократска држава и по моделу тадашњих традиционалних уставних монархија. За више детаља в.: Д. Микавица и др., *нав. дело*, 259–262.

7. ТОРОНТАЛСКА ЖУПАНИЈА 1860–1918

Обнова Жупаније и „Време нестабилности” (1861–1874)

Друга и коначна обнова (рестаурација) Торонталске жупаније одиграла се почетком шездесетих година прошлог века у контексту великих промена у унутрашњој политици и административном устројству Аустријске царевине. Овај процес, који ће трајати све до 1867. године и склапања аустро-угарске нагодбе, јавио се као неминован одговор на кризу која је унутар државе владала у односима између владајућих кругова у Бечу и Мађара, а која је водила до великих тензија и напетости на унутрашњем политичком плану, генеришући хроничну нестабилност која се временом почела одражавати и на спољнополитички положај и међународни углед Хабзбуршке царевине као велике силе. Он је први пут био пољуљан у време Кримског рата (1854–1856), када је Аустрија саму себе изоловала, задржавајући неутралност и одбијајући да пружи помоћ Русији која јој је свега неколико година раније помогла да скрши Револуцију у Мађарској. Међутим, далеко веће последице имао је пораз у краткотрајном рату за уједињење Италије (1859)⁴⁹⁹, у ком она *није могла да рачуна на искрену подршку политичара из редова народа, нити на пожртвованост војника (...). Беч је највише стрепео од Мађара, и због њихове бројности и због јаке државне традиције. Мађарски пукови су се против Италијана борили безвољно, а мађарска емиграција је на све стране деловала кујући планове са вођама страних држава и националних покрета за заједничко разбијање Аустрије*⁵⁰⁰.

⁴⁹⁹ Други рат за уједињење Италије, у ком је Аустрија ратовала против Италијана потпомогнутих од стране Француза, тј. њиховог цара Наполеона III, био је одлучен у две велике битке – код Мађенте (4. јуна) и Солферина (24. јуна). Мировни уговор, потписан у Цириху у јесен 1859, предвиђао је припајање Ломбардијске области на северу Апенинског полуострва Краљевини Сардинији (Пијемонту), чиме је Венеција, уз две тврђаве у Ломбардији (Мантова и Лењано) остала једина област у Италији под аустријском влашћу. О томе в.: Хари Хердер, *Европа у деветнаестом веку 1830–1880*, Београд 2003, 316–317; Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914). Политичка историја Европе (1815 – 1871)*, књ. II, Београд 2010, 315–318.

⁵⁰⁰ Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци – Нови Сад 2005, 381.

Пораз Аустрије у рату против Италије нанео је коначан ударац нестабилном и неодрживом Баховом апсолутистичком режиму. Мађари су искористили ратни пораз 1859. да изврше притисак на ослабљену аустријску државу, додатно инсистирајући на инкорпорацији Војводства Србије у Угарску⁵⁰¹. Први корак у том правцу било је издавање тзв. **Октобарске дипломе** (20. октобар 1860), која је представљала основу за уставно преуређење Аустријског царства⁵⁰². Њоме је de facto укинут Бахов апсолутистички режим и започета тзв. „Уставна ера” у историји Аустријске царевине. Најважнију одредбу Октобарске дипломе представљало је формирање државног савета (тзв. **Царевинског већа**, нем. Reichsrat) у који би земаљски и покрајински сабори слали своје представнике, као и обнова Угарске у њеним историјским границама, тј. враћање у њен састав територија отцепљених 1849. године: Хрватске, Славоније и Војводства Србије и Тамишког Баната⁵⁰³. То је значило обнову рада Угарског сабора, који је био укинут након Револуције, поновно ступање на снагу мађарског устава из 1848, обнову жупанијског уређења у одвојеним областима и признавање мађарског језика као службеног. Ипак, режим је остао полуапсолутистички, будући да је према одредбама Октобарске дипломе владар задржао извршну власт и имао премоћ над законодавним телом; војска и спољна политика остале су строго централизоване и искључиво у царевој надлежности⁵⁰⁴. Због тога ови уступци нису задовољили Мађаре, који су највише протестовали због тога што Ердељ није присаједињен Угарској и што је остао под управом Беча.

Следећи логичан корак у њиховом умиривању било је укидање крунске провинције Војводства Србије и Тамишког Баната, односно њено враћање у састав Краљевине Угарске. У циљу надгледања овог процеса, у Темишвар је новембра 1860. стигао царски опуномоћеник **Александар Менсдорф Пуљи**. Он је 27. децембра 1860. обнародовао Царски манифест, у ком је изричито наређено *спојење (реинкорпорација) србскога Војводства и тамишкога Баната са краљевином Угарском на основу државноправних претензија ове краљевине на споменуте*

⁵⁰¹ З. Стевановић, *нав. дело*, 50.

⁵⁰² За пун текст Октобарске дипломе в.: Д. Микавица и др., *нав. дело*, 259–261.

⁵⁰³ Б. Бешлин, *нав. дело*, 382.

⁵⁰⁴ Исто, 381.

области⁵⁰⁵. Недуго затим, Угарска је без икаквог отпора 31. децембра 1860. анектирала територију Војводства⁵⁰⁶. Царском одлуком од 26. јануара 1861. било је предвиђено да се почетком фебруара изврши примопредаја послова Намесништва Војводства Угарском намесничком већу⁵⁰⁷. Ово је у пракси значило повратак на стање пре Револуције 1848/49. и обнову жупанијског система на подручју Баната⁵⁰⁸. Инкорпорација Војводства Србије и Тамишког Баната у Угарску, те рестаурација жупанијског уређења означили су велики тријумф Мађара, који су дотле на време после Револуције гледали као на доба безакоња и обесправљења и период *лишен благодети мађарског Устава прокламованог 1848. године*⁵⁰⁹.

Већ првих дана 1861. године, непосредно након реинкорпорације, учињени су први конкретни кораци ка обнављању Торонталске жупаније. За њеног новог/старог великог жупана је 5. јануара 1861. именован **Ласло Карачоњи**, са племићким предикатом „од Беодре” (мађ. *beodrai Karátsonyi László*, нем. *Ladislaus Karatsonyi de Beodra*)⁵¹⁰, који се раније већ налазио на том положају (1848), имао иза себе вишедеценијску каријеру државног чиновника и уживао велики углед у круговима мађарске аристократије у јужној Угарској. Рођен 1805. године у угледној племићкој породици јерменског порекла⁵¹¹, Карачоњи је по завршетку студија права

⁵⁰⁵ Дејан Микавица и др., *нав. дело*, 262. Из овога се јасно види да је бечки двор настојао да задовољи мађарске интересе.

⁵⁰⁶ З. Стевановић, *нав. дело*, 50.

⁵⁰⁷ Исто.

⁵⁰⁸ Од области које су сачињавале Војводину, односно од њених округа, формиране су, тј. поново уведене три банатске жупаније (Крашовска, Тамишка и Торонталска), Бач-Бодрошка жупанија (у Бачкој), док су делови Срема (Румски и Илочки срез) ушли у састав Троједне краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, формиране 1868. године.

⁵⁰⁹ Истовремено, укидањем Војводства су *српско-мађарски политички односи у Хабзбуршкој монархији стигли су до историјске прекретнице* (Дејан Микавица, *Српско питање на угарском Сабору 1690-1918*, Нови Сад 2011, 114): дан након обнародовања званичне одлуке о укидању Војводства, предводник српског националног покрета у Јужној Угарској Светозар Милетић, објавио је 28. децембра свој знаменити *Туциндански чланак*, у ком је направио отклон од дотадашње политике ослањања на бечки двор и верности Хабзбуршкој династији, чији је главни ослонац у српском народу била црквена јерархија; истакавши да је неповратно сахрањено поверење српског народа у Аустрију, односно у бечки двор, Милетић је предложио револуционаран корак – сарадњу са Мађарима, са којима су Срби после 1848/49. били у тешкој завади. Ова настојања измирења и заједничког деловања са Мађарима обележиће наредну деценију у политичком деловању Срба у Јужној Угарској.

⁵¹⁰ „Miscellen”, *GBWb* 2, 12. Jänner 1861, 6–7. Истовремено кад и Карачоњи, именовани су и велики жупани обновљене Бач-бодрошке (Јожеф Рудић), Крашовске (Емануил Гожду) и Тамишке жупаније (Јован Дамаскин).

⁵¹¹ Према неким изворима, породица Карачоњи се крајем XVI века из Француске преселила у Угарску, у област северно од језера Балатон, да би се почетком осамдесетих година XVIII века

у Пожуну (1825) ступио у државну службу која је непрестано ишла узлазном путањом. Био је најпре почасни подбележник (1826–1828), почасни срески начелник (1828–1831) и срески начелник у Турској Кањижи (1831–1836), други поджупан Торонталске жупаније (1836–1845), први поджупан (1845–1848), да би 14. маја 1848. био постављен за великог жупана⁵¹². Након слома Револуције живео је повучено на породичном имању у Беодри⁵¹³, које је одмах по обнародовању вести о његовом именовану постало одредиште бројних депутација упућених на подворење новом/старом великом жупану; међу њима је, поред Мађара, било и Немаца, Срба, Јевреја и др.⁵¹⁴

Јануар 1861. нови жупан провео је у припремама за сеобу у Велики Бечкерек, где су истовремено текле опсежне припреме за његов дочек и преузимање дужности. О њиховом обиму и расположењу које је тим поводом захватило житеље жупанијског седишта сведоче опширни новински извештаји *Gr.-Becskereker Wochenblatt*-а⁵¹⁵. Бројне депутације, кочије локалних угледника и бандерије дочекивале су 3. фебруара великог жупана на градској капији према Меленцима; Карачоњи је са својом свитом, у којој су се могли препознати корифеји *торонталског племства*⁵¹⁶, продефиловао великобечкеречким улицама, прошавши на путу до Жупанијске палате кроз огромни славолук постављен на главном градском тргу. Осим бакљаде која му је приређена исте вечери, наредних дана у

скрасила у Банату. **Деодат** (Богдан) **Карачоњи** је 1781. године купио добро Беодру (данашње Ново Милошево) од Бечког двора и добио предикат „од Беодре”. Осим овог, Карачоњијеви су временом у Торонталској жупанији дошли у посед још неколицине властелинастава – у Банлоку, Долцу, Соки, Партошу и Овсеници. Путем брачних веза ородили су се са неким од најугледнијих породица у Аустријском царству/Аустроугарској, а крајем шездесетих година XIX века стекли су и грофовску титулу. Чланови ове породице играли су важну улогу у политичком и јавном животу не само Торонталске, већ и Тамишке жупаније. О породици Карачоњи в.: Borovszky S., *нав. дело*, 543–544.

⁵¹²За Карачоњијеву биографију види: „Rede bei Gelegenheit der feierlichen Beerdigung Sr. Hochgeboren des Herrn Ladislaus Karatsonyi de Beodra”, *GBWb* 31, 31. Juli 1869, 9–10.

⁵¹³Borovszky S., *нав. дело*, 470.

⁵¹⁴„Lokales”, *GBWb* 2, 12. Jänner 1861, 6. Одлазак на подворење новом великом жупану такође помиње Липот Менцер у свом делу *Доживљаји из депутација: Menczer Lipót, „Esetek a deputációzásokról. III. Deputáció Karátsonyi László főispánhoz 1861-ben”*, *Torontál* 156 sz., 1908. július 10, 1–2. о.

⁵¹⁵О детаљима свечаности Карачоњијевог дочека и устоличења в.: „Programm der Festlichkeiten, welche aus Anlaß des Einzuges Sr. Hochgeboren des Torontáler Comitats-Obergespanns Herrn Ladislaus Karatsonyi de Beodra in Gr. Becskerek als seinem Amtssitze am 3. Februar 1861 durch das Gr.-Becskereker Bürgerthum stattfinden werden”, *GBWb* 5, 2. Feber 1861, 1; „Die Festwoche”, *GBWb* 6, 9. Feber 1861, 5–7.

⁵¹⁶„Die Festwoche”, *GBWb* 6, 9. Feber 1861, 5.

његову част одржани су свечани бал у организацији локалне омладине, концерт виолинског виртуоза Едварда Ремењија (Reményi), бројне здравице и поздравни говори и сл., а професор великобечкеречке гимназије Леринц Хелцл чак је компоновао *Торонталски чардаш у знак сећања на 3. фебруар 1861.* који је посветио супрузи великог жупана⁵¹⁷. У пригодном говору одржаном приликом свечаног дочека, Карачоњи је назван *уставним господаром Жупаније, гласником и чуваром слободе*⁵¹⁸. Преузимајући по други пут дужност торонталског великог жупана и изражавајући истовремено оптимизам у погледу будућег уставног и парламентарног уређења Угарске, он се заклео на верност мађарском Уставу прокламованом 1848. године: *Ја, Ласло Карачоњи, заклињем се да никада нећу погазити вољени устав Отаџбине*⁵¹⁹.

Након свечаности дочека и увођења новог великог жупана у дужност, на генералној скупштини одржаној 5. фебруара 1861. спроведени су избори жупанијског чиновништва⁵²⁰. Кључне положаје у администрацији Торонталске жупаније заузели су **Мориц Ронаи од Киш Сомбора** као први (мађ. *első alispán*, нем. *erster Vicegespan*) и **Александар Николић од Рудне** као други поджупан (мађ. *második alispán*, нем. *zweiter Vicegespann*). За главног бележника изабран је Јожеф Вирањи, за његове заменике Петар Јовановић и Лајош Ботка, док је жупанијски правобранилац постао Лазар Хаџић. Остале важније положаје у централној жупанијској управи попунили су Ласло Гестеси (*Gestessy Lászlo*) као главни жупанијски лекар, Деметер Рожа као архивар Жупаније, Ђерђ Гомбош као жупанијски благајник, те Игнац Пороскаи, Рудолф Менцер и Иван Икотић као главни жупанијски инжењери (позиције главног жупанијског лекара и инжењера током наредне деценије ће се показати изузетно значајним, услед великих недаћа које су у том периоду (али и касније) оптерећивале Торонталску жупанију)⁵²¹. Уз

⁵¹⁷ Францишки Карачоњи од Беодре (рођеној Киш од Итебеја). „*Torontáli csárdás – Torontálercsárdás*”, *GBWb* 6, 9. Feber 1861, 3; *GBWb* 7, 16. Feber 1861, 3.

⁵¹⁸ „*Verfassungsmäßiger Oberhaupt dieses Komitats, der Ueberbringer, Pfleger der Freiheit...*”; „*Prolog von Ignaz Kerich, gesprochen in ungarischer Uebersetzung bei derselben Gelegenheit*”, *GBWb* 6, 9. Feber 1861, 7.

⁵¹⁹ Borovszky S., *нав. дело*, 470.

⁵²⁰ „*Die Festwoche*”, *GBWb* 6, 9. Feber 1861, 6. На челним местима у обновљеној Жупанији нашли су се махом исти људи који су се на њима налазили и 1848. године (прим. Ф. К.).

⁵²¹ Преостала места у жупанијској администрацији чинили су **отправник** („експедитор”) Петар Ковач и **писари** (Ласло Термачић, Фердинанд Кернер, Јован Данкулов, Јован Поповић и Јован

избор редовних, именован је и низ *почасних* жупанијских чиновника (мађ. *tiszteletbeli tisztviselő*, нем. *Honorar-Beamten*)⁵²².

На жупанијској седници од 5. фебруара и наредних дана извршена је и обнова пређашње административне поделе Торонталске жупаније на петнаест срезова, који су, осим својих начелника (мађ. *szolgabíró*, нем. *Stuhlrichter*), добили и по једног судског пристава и комесара за безбедност. Два месеца касније биће извршен и избор чиновништва жупанијског суда, у чији састав су улазили и служба катастра и пореско звање⁵²³. Средином године (25–28. јун) извршена је и рестаурација Великокикиндског привилегованог диштрикта⁵²⁴. Ласло Карачоњи је био именован за краљевског комесара за Диштрикт, али је он поднео оставку на ту функцију и комесарски положај уступио свом поджупану, Александру Николићу од Рудне⁵²⁵.

Међутим, врло брзо након избора жупанијске управе могло се наслутити да она неће бити дугог века, јер је ускоро дошло до нових политичких заплета. Цар Франц Јозеф је свега две недеље касније (18. фебруара) упутио позив мађарским жупанијама и самоуправама да пошаљу своје делегате на Угарски сабор, чије је заседање требало да отпочне 2. априла у Будиму. На сабор нису позвани делегати из Ердеља, који је остао под управом Беча, што је у наредном периоду изазвало лавину протеста и петиција осталих мађарских жупанија и самоуправа⁵²⁶.

Закић). За комплетан шематизам Торонталске жупаније у 1861. години в.: „Magistratur des löbl. Torontáler Comitates, gewählt in der am 5. Februar und den folgenden Tagen abgehaltenen General-Versammlung des Comitats-Ausschusses, mit Angabe der neuen Eintheilung der Ortschaften in die Stuhlbezirke”, *GBWb* 7, 16. Feber 1861, 4–6, као и: Borovszky S., *нав. дело*, 471–472.

⁵²²Почасни главни бележник: Ђула Ђерђанфи; почасни заменици бележника (подбележници): Адолф Кафка, Ференц Карачоњи, Ласло Карачоњи, Бела Михаловић, Јанош Молнар, Ђула Пајделхаузер, Јене Бакаловић, Јохан Хофман, Иштван Коцо, Ђорђе Купусаровић, Лудвиг Прејер; почасни правобранилац: Лудвиг Цојниг; почасни срески начелник: Ђула Хертеленди; почасни судски пристава: Северин Стојачковић, Ласло Сарфицки, Жигмонд Фајгл млађи; почасни физикуси (главни лекари): Мориц Швицер, Стефан Ледницки, Јохан Гроб, Штефан Рутнер. „Magistratur des löbl. Torontáler Comitates, gewählt in der am 5. Februar und den folgenden Tagen abgehaltenen General-Versammlung des Comitats-Ausschusses, mit Angabe der neuen Eintheilung der Ortschaften in die Stuhlbezirke”, *GBWb* 7, 16. Feber 1861, 4–6.

⁵²³Шеф катастра постао је Јосиф Тулић, а актуар (статистичар) Жигмонд Фајгл млађи. За порезнике су изабрани Агоштон Кринер и Јанош Барток. „Lokales”, *GBWb* 22, 1. Juni 1861, 6.

⁵²⁴Васа Стајић, *Великокикиндски привилеговани диштрикт 1776–1876*, Нови Сад 1950, 191.

⁵²⁵Исто.

⁵²⁶У Историјском архиву Зрењанин сачувано је неколико десетина ових петиција бројних мађарских жупанија (Бач-бодрошке, Саболчке, Абаујске, Зољомске итд), које су, осим на адресу владара, прослеђиване и властима Торонталске жупаније и Великог Бечкерека, из чега произилази да су

Политички тренутак додатно се закомпликовао када је неколико дана касније Франц Јозеф обнародовао **Царски устав из 1861** (тзв. Фебруарски патент), којим је формално тумачена Октобарска диплома, али је у суштини поништен њен садржај и привидне уставне реформе⁵²⁷. Овим правним актом Угарској је дата могућност да има свој Сабор, али је његова улога била минорна и сведена на одабир посланика за Царевинско веће у Бечу, што је значило да је Аустријско царство у суштини задржало своје строго централистичко уређење⁵²⁸. Притом се манипулисало изборном геометријом у корист богаташа и градских средина, који су представљали царска упоришта, док су сеоске средине традиционално биле наклоњене мађарској земљопоседничкој аристократији. За Мађаре, од којих се очекивало да прихвате овакву одлуку и пошаљу своје представнике у то тело, Фебруарски патент значио је корак уназад у односу на Октобарску диплому. Отпор Мађара централистичким тежњама Беча огледао се у демонстрацијама, одбијању

жупаније међусобно сарађивале и настојале да нађу заједнички наступ на предстојећем Сабору. Тон ових петиција кретао се од помирљивог до бескомпромисног. Тако је нпр. скупштина Добочке жупаније одлучила да се одазове позиву владара и пошаље своје представнике у Сабор, уз напомену да земаљска скупштина није сазвана у потпуности, јер Ердељом управља Дворска канцеларија која је установа страна мађарском уставу, јер Угарска и Ердељ чине једну јединствену целину (ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769 – 1918, кут. 732, адм. бр. 126/1861, арх. бр. 225, *Петиција жупанијске скупштине Добока упућна владару у вези Земаљског сабора*; муниципални град Цеглед ставио је исту примедбу (ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, адм. број 121/1861, арх. број 216/1861, *Петиција муниципалног града Цегледа поводом позива владара на Земаљски сабор*), једнако као и ердељске муниципације – жупанија Кикиле (ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769 – 1918, адм. број: 125/1861, арх. број 222/1861, *Извод из записника жупаније Ердељ (Küküllő) о подношењу петиције владару*), Красна (ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, бр. 113/1861, *Петиција жупаније Красна барону Ваи Миклошу у вези јединствене територије Ердеља са државом Мађарском*, бр. 115/1861, *Петиција Скупштине жупаније Красна поводом дипломе владара од 20. октобра 1860 и сазива Земаљског сабора без Ердеља*), слободни краљевски град Клуж-Коложвар (ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, бр. 116/1861, *Петиција града Коложвара (Клужа) ради позивања делегата на Земаљски сабор*) итд. Нарочито је била оштра петиција муниципалног града Мишколца, од 12. марта 1861, која је указивала на незаконитост Сабора, *јер су из њега изостављени Ердељ, Хрватска, Словачка, Далмација и Ријека, јужни крајеви и Шајкашки батаљон*; чак је замерено што је Сабор сазван у утврђено место Будим (а не у Пешту), где су депутати могли бити затворени, а примећено је да су позив на сабор потписала лица чија су звања у Угарског непозната и непризната законом од 1848. На крају петиције је примећено да *ако се жели измирење са народима ове земље* (Угарске-прим. Ф. К.), *моли се реституција суспендованог устава и уједињење свих делова земље*. ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, адм. бр. 119/1861, арх. бр. 213, *Петиција Главне скупштине муниципалног града Мишколца Владару због незаконитости Сабора због изостављања Ердеља, Хрватске, Славоније, Далмације и Ријеке*.

⁵²⁷ Ален Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, Београд 2001, 123. О Фебруарском патенту види: П. Рокаи и др., *нав. дело*, 458–459.

⁵²⁸ А. Ц. П. Тејлор, *нав. дело*, 118.

жупанијских власти да плаћају порез (који је отуда морао бити прикупљан брахијално, тј. силом, уз помоћ војске⁵²⁹), одбијању водећих личности мађарске опозиције да уђу у владу итд⁵³⁰. Мађарска емиграција је наставила да ради на разбијању Монархије⁵³¹.

Огромна већина Мађара сматрала је незаконитим све што се дешавало у Угарској после 1848. године, али је изборе за Сабор видела као шансу да изрази свој протест због централизма и Патента који га је оличавао. У Торонталској жупанији избори за Сабор одржани су крајем марта 1861⁵³². За посланике су изабрани: **Јаков Игњатовић** (у Великом Бечкереку), **Кузман Рацковић** (у Великој Кикинди), **Лајош Ронаи** (у Старом Бешенову), **Јанош Ронаи** (у Великом Сенмиклушу), **Јанош Видач** (у Великом Комлошу), барон **Бела Липтаи** (у Биледу), **Константин Бакаловић** (у Жомбољу), **Петар Чарнојевић** (у Башаиду), **Вилибалд Богдановић** (у Бегеј Св. Ђурђу), барон **Федор Николић** (у Пардању) и **Пал Даниел** (у Зичифалви)⁵³³.

Како би се извршио притисак на Мађаре да прихвате Патент, Беч је одобрио Србима, *озлојеђеним октроисаним присаједињењем Војводине Угарској*⁵³⁴, одржавање Сабора у Сремским Карловцима. Уз учешће представника Срба са територије укинутог Војводства⁵³⁵, овде је од 2. до 20. априла одржан

⁵²⁹ О томе в.: ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, *Град Велики Бечкерек тражи заштиту Жупаније због стационарања једног батаљона ц. и к. војске која асистира при убирању пореза, а лоцирана је на терет града*, адм. бр. 67/1861; ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, *Излагање градског судије Димитрија Савића у вези убирања пореза брахијалном силом војске*, адм. бр. 69/1861; ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, *Престанак убирања пореза брахијалном силом војске због могуће демонстрације грађана*, адм. број 71/1861 итд.

⁵³⁰ Фебруарски патент је изазвао велико негодовање међу Мађарима и нову лавину петиција и протеста, јер је практично поништавао и оно мало уставних реформи које су претходно биле обећане Октобарском дипломом. Тако су нпр. Веспремска и Ноградска жупанија чак издале петицију којом су осудиле Фебруарски патент, а сваког Мађара који би сарађивао у успостављању Царевинског већа прогласиле издајником домовине. Види: ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек 1769–1918, адм. број 106/1861, арх. број 185/1861, *Из записника са седнице Жупанијске скупштине Веспрема у вези отклањања Владаревог манифеста о успостављању Савета царевине*.

⁵³¹ Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам ...*, 382.

⁵³² У Великом Бечкереку и Великој Кикинди 23, а у осталим изборним срезovima 26. марта. *Vogovszky S., нав. дело*, 472.

⁵³³ Исто.

⁵³⁴ Никола Петровић, *Светозар Милетић (1826–1901)*, Београд 1958, 73.

⁵³⁵ Са подручја Торонталске жупаније, у раду Благовештанског сабора учествовало је деветнаест посланика: прота Павле Влаховић, меленачки парох Павле Бибић, Павле фон Риђички од

Благовештенски сабор, на ком су у 16 тачака формулисани српски захтеви у погледу посебне аутономне територије. Захтевана је посебна територија која би обухватала Срем, Бачку, Банат и Војну границу, а тражена су и посебна политичка и судска управа. На челу обновљене Војводине требало је да се налази војвода, а службени језик морао је бити српски. Планирано је оснивање првостепеног и апелационог суда, а Војводина је на основу ових закључака имала свој грб и заставу.

У исто време кад и Благовештенски (2. април), са радом је започео и Угарски сабор у који су већином изабрани исти они посланици који су у њему седели и 1848. године⁵³⁶. Сабор је одбио да уопште расправља о предвиђеном слању посланика у Царевинско веће, већ се посветио дискусији о начину протестовања против незаконитости Октобарске дипломе и Патента⁵³⁷. Иако подељени по питању односа према владару, његови посланици истрајавали су на захтевима да се Франц Јозеф крунише за мађарског краља, да се врате на снагу закони и Устав из 1848. године, те да се именује одговорна мађарска влада⁵³⁸. Не желећи да изађе у сусрет мађарским захтевима и инсистирајући и даље на централистичком уређењу Аустријског царства, Беч је на њих одговорио распуштањем Сабора и завођењем принудне управе у Угарској (22. август 1861). Тиме је отворен четворогодишњи период у историји Хабзбуршке монархије познат под именом **Шмерлинггов провизориј** (1861–1865), назван по аустријском министру унутрашњих дела и аутору спорног Патента.

Незадовољан оваквим развојем догађаја и ограничењем уставних права, Ласло Карачоњи је на сопствени захтев разрешен дужности великог жупана у новембру 1861. године, свега осам месеци након што је обновљено жупанијско

Скрибешћа, срески начелник др Павле Трифунац млађи, нотар Аксентије Радовић, адвокат Ђорђе Радак, директор економата Коста Петровић, адвокат Данило Димитријевић, адвокат Михајло Стојановић, ревидент Павле Недић, актуар Ђорђе Станковић, актуар Велизар Мишковић (сви из кикиндског Протопрезвитеријата); прота Данило Стајић, парох модошки Александар Вуков, властелин Срећко Михајловић, саветник врховног обласног суда Евстатије Михајловић, министарски саветник Павле Трифунац Старији, саветник окружног суда Михајло Таназевић и адвокат Стефан Вуков (представници бечкеречког Протопрезвитеријата). О осталим представницима Баната на Благовештенском сабору в.: Жарко Димић, „Где и код кога су били смештени посланици на Благовештенском сабору 1861. у Сремским Карловцима”, *Зборник Матице српске за историју* 83, Нови Сад 2011, 135–148.

⁵³⁶ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 459.

⁵³⁷ Ален Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, Београд 2001, 125.

⁵³⁸ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 459.

уређење. Ово је био типичан пример пасивног отпора Мађара према Шмерлинговом режиму, који се првенствено огледао у одбијању прихватања јавних служби и сарадње са властима⁵³⁹. На Карачоњијево место привремено је, као администратор Жупаније („жупанијски старешина“⁵⁴⁰, „великожупански намесник“), постављен **Петер Палик-Учевни од Фурлука** (мађ. forluki Pálik–Ucsévny Péter, нем. Peter Pálik-Ucsevny de Furluk)⁵⁴¹.

Палик-Учевнијево трогодишње вршење дужности торонталског великог жупана (новембар 1861 – фебруар 1864) било је доста непопуларно код Мађара, будући да је симболизовало принудну управу и реакцију Беча. Већина жупанијских чиновника изабраних под Карачоњијем поднела је оставку, а на њихова места Палик-Учевни именовоао је нове људе, одане Бечу, међу којима је било и доста српских првака из 1848. године⁵⁴². Такође, он је извршио територијалну реорганизацију Жупаније, која је, уместо на петнаест срезова била подељена на пет округа (као у периоду 1779–1849)⁵⁴³.

Почетак Палик-Учевнијеве управе био је обележен тешким положајем у ком се Жупанија нашла у првој половини 1862, а затим и 1863. године услед великих поплава Брзаве и Тамиша; изливањем ових река био је погођен низ насеља,

⁵³⁹ Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам...*, 383.

⁵⁴⁰ И. Петрик Вамош, *нав. дело*, 97.

⁵⁴¹ „Miscellen“, *GBWb* 48, 30. November 1861, 6. Оскудни биографски подаци о Палик-Учевнију откривају да је рођен у племичкој породици српског порекла (изворно: Паликућа – Палик-Учевни), која је имала поседе Фурлук и Дежешће у Крашовској жупанији. Био је најстарији син Јаноша (Јована) Паликуће, који је 14. августа 1801. добио племство од цара Франца I. Пре доласка на чело принудне управе у Торонталској, обављао је дужност средњег начелника у Крашовској жупанији. Из брака са бароницом Бертанфи имао је два сина: Јаноша и Шандора. Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, IX. kötet (P-R), Pest 1862. Такође в.: Васа Стајић, *Великокикиндски привилеговани диштрикт 1776–1876*, Нови Сад 1950, 193, где се наводи да је Палик-Учевни пореклом био из Трста и да је Атанасије Стојковић (1773–1832), писац првог српског уџбеника из физике и аутор првог српског штампаног романа (*Аристид и Наталија: Фисика*, 1801) посветио његовом оцу Јовану Паликући други том свог дела *Фисика*. У свом раду о Стојковићевим везама са знаменитим Србима из румунског Баната, Душан Ј. Попов не помиње овај податак. Види: Душан Ј. Попов, „Везе Атанасија Стојковића са знаменитим људима из румунског дела Баната“, *Темнишварски зборник* 4, Нови Сад 2006, 51–61.

⁵⁴² „Namens-Verzeichniss des von Sr. Hochgeboren dem Obergespanss-Administrator Herrn Peter Palik-Ucsevny v. Furluk ernannten Beamtenkörpers des Torontáler Comitates“, *GBWb* 29, 19. Juli 1862 (Extra-Beilage).

⁵⁴³ Исто.

не само у Торонталској, већ и у суседним жупанијама⁵⁴⁴. У циљу санације и ублажавања последица ових поплава, у Великом Бечкерек уприличене су хуманитарне приредбе⁵⁴⁵, али је помоћ у новцу и храни обилато стизала и од стране државног врха⁵⁴⁶. Ипак, тиме је штета тек делимично надокнађена, а трауматично искуство са поплавама понављаће се и у наредном периоду⁵⁴⁷. Услед материјалних недаћа изазваних овим непогодама, али и сасвим извесно, незадовољства и пасивног отпора који су тињали у становништву због принудне управе, жупанијска администрација је у овом периоду имала великих проблема са измиривањем пореских обавеза⁵⁴⁸.

Упоредо са овим дешавањима, Палик-Учевни морао је да сузбија и националне покрете на подручју Торонталске жупаније, а нарочито српски, који се у то време налазио под утиском догађаја у суседној Кнежевини Србији. Убиство српског дечака на Чукур-чесми и бомбардовање београдске тврђаве од стране Турака у јуну 1862. протумачени су као догађаји од велике важности, који би – према речима самог Палик-Учевнија – *могли повући на странпутицу оне класе које*

⁵⁴⁴ „Miscellen”, *GBWb* 7, 15. Feber 1862, 6. У том погледу, банатске жупаније одударале су од остатка Угарске, која је током 1863. и 1864. била погођена тешким сушама (в.: Никола Петровић, *Светозар Милетић (1826–1901)*, Београд 1958, 104).

⁵⁴⁵ „Lokales”, *GBWb* 9, 1. März 1862, 7.

⁵⁴⁶ Тако је, нпр. цар Франц Јозеф донирао 2000, а Угарска краљевска канцеларија близу 20 000 форинти. Новац и намирнице добила су угрожена насеља Крива бара, Сечењфалва (Дужине), Барацхаза (Беретеаз), Иштванвелђ (Хајдучица), Ђерђхаза (Велика Греда), Толвадија, Конак, Чепса, Рудна и Мацедонија. „Miscellen”, *GBWb* 33, 16. August 1862, 6.

⁵⁴⁷ Ови догађаји ће још једном подвући хронично присутан проблем поплава у Торонталској жупанији, али и подстаћи озбиљна размишљања о његовом решавању. Шездесетих година појавиле су се озбиљне студије у којима је разматрана изградња канала (о томе види: „Volkswirtschaftliches. Gutachten über das Canalprojekt des Herrn Ignaz v. Poroßkay”, *GBWb* 5, 30. Jänner 1864, 5; „Volkswirtschaftliches. Gutachten über das Canalprojekt des Herrn Ignaz v. Poroßkay (Fortsetzung)”, *GBWb* 6, 6. Feber 1864, 4–5; „Volkswirtschaftliches. Gutachten über das Canalprojekt des Herrn Ignaz v. Poroßkay (Schluss)”, *GBWb* 7, 13. Feber 1864, 4–5; такође в.: Katona Antal, *Torontálmegye vizrajzi ismertetése*, Kecskeméten 1867).

⁵⁴⁸ О томе в.: ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, *Решење великожупанског намесника којим одобрава предлог буџета и разред пореза*, адм. број 27/1862; ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, *Допис Намесника Жупаније о подбачају при наплати пореза*, адм. бр. 171/1862; ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, *Поводом тражења Намесника Великог Жупана Петра Палик Учевног, ритера Ордена Гвоздене круне, да се достави извештај о заостатку у наплати такса и пристојби*, адм. бр. 326/1862; ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, *Жестоки укор Великог Жупана Намесника због пореског заостатка и могућност примене посебног поступка*, адм. бр. 409/1862; ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, *Службени извештај о егзекутивној наплати пореза уз асистенцију полиције*, адм. број 937/1862; ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, *Жупанијски намесник саопштава наређење К. Д. канцелара о олакицама при убирању пореза*, адм. број 960/1862 итд.

их симпатишу; стога је он упутио допис свим месним жупанијским органима у ком је наредио да се *будно мотри на све оне који шире вести о тим покретима, на њихове изјаве, везе и њихов начин мишљења*, те да се *против евентуалних тенденција, које могу довести до разних изопачавања* предузму одговарајуће мере ради њиховог спречавања⁵⁴⁹. Активно је радио на проналажењу и хватању емисара који су по налогу српске владе деловали на подручју Жупаније и врбовали добровољце за рат против Турака⁵⁵⁰, као и на сузбијању румунског⁵⁵¹, али и мађарског националног покрета⁵⁵². Отворено се мешао у унутрашње прилике Великокикиндског диштрикта, настојећи да ограничи његова права, због чега је Диштрикт поднео жалбу у Бечу⁵⁵³.

Палик-Учевни је смењен фебруара 1864, када је на његово место дошао администратор суседне, Чонградске жупаније – **Стефан Петровић**⁵⁵⁴, који је месец дана раније био именован за царског комесара за кризне ситуације у Торонталској жупанији⁵⁵⁵. Петровић је у Велики Бечкерек стигао 23. фебруара 1864, а дужност је преузео два дана касније⁵⁵⁶. Рођен 1803. године у Чонградској жупанији, нови жупанијски старешина био је одани царски присталица. Уочи овог постављења имао је за собом већ изграђену каријеру у државној служби – био је главни бележник Сегедина, градски већник, председник суда Чонградске и Чанадске жупаније, а од 1860. до 1861. администратор Чонградске жупаније; од 1861. до постављења за торонталског жупанијског старешину био је градоначелник Сегедина⁵⁵⁷. Петровићев дочек и устоличење протекли су далеко скромније у односу на пријем и инсталацију Карачоњија⁵⁵⁸, али се на основу сачуваних натписа у штампи може тврдити да је, за кратко време које је провео на свом положају,

⁵⁴⁹Никола Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885, I (1860–1869)*, Сремски Карловци 1968, 179–180.

⁵⁵⁰Исто, 186–194.

⁵⁵¹Исто, 180–183.

⁵⁵²Исто, 194–195.

⁵⁵³ Ова жалба, која је уродила плодом, односила се на жупанијско отимање судских прерогатива, које је Палик-Учевни ускратио Диштрикту. О томе в.: В. Стајић, *нав. дело*, 193–201.

⁵⁵⁴„Lokales”, *GBWb* 9, 27. Feber 1864, 4.

⁵⁵⁵„Miscellen”, *GBWb* 4, 23. Jänner 1864, 6; „Lokales”, *GBWb* 9, 27. Feber 1864, 4.

⁵⁵⁶„Miscellen”, *GBWb* 11, 12. März 1864, 6.

⁵⁵⁷ О Петровићу в.: Habermann Gusztáv, *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez*, Szeged 1992, 219. Такође види: „Abschieds-Briefe Sr. Hochgeboren des Herrn Stephan Petrovich, Obergespann des Torontaler Comitates”, *GBWb* 13, 26. März 1864, 7.

⁵⁵⁸„Miscellen”, *GBWb* 11, 12. März 1864, 6.

успео да задобије колике-толике симпатије жупанијске јавности⁵⁵⁹, првенствено због свог ангажмана у отклањању последица тешких суша (1863/1864)⁵⁶⁰, за шта је и добио одговарајуће признање у августу 1865⁵⁶¹.

У то време, међутим, Шмерлингов провизоријум ближио се крају. Након што су прву половину шездесетих година XIX века провели у дискусијама и расправама око будућег државног уређења и начина на који би се постигао споразум са Бечом, мађарски политичари су били спремни да се нагоде. Једино питање које се постављало био је начин на који ће доћи до споразума и како ће у будућности бити регулисан положај Угарске у саставу Хабзбуршке монархије. Од краја педесетих и почетка шездесетих година, на основу до тада постојећих мишљења и ставова, артикулисане су две основне идеје: прва је подразумевала останак Мађарске у саставу Аустријског царства кроз склапање партнерског односа са западним делом Царевине; главни заговорници оваквог решења били су Ференц Деак, Јожеф Етвеш, Лајош Мочари и Агоштон Трефорт⁵⁶². Насупрот њима, друга замисао сводила се на потпуно осамостаљење Мађарске од Аустрије и њено ступање у савез, тј. конфедерацију са настајућим државама суседних народа – Румуна и Срба, чији су сународници мањим или већим делом живели у земљама круне светог Стефана; ову идеју пропагирали су мађарски политичари у емиграцији, који су отворено радили на рушењу Хабзбуршке монархије – Лајош Кошут, Ђерђ Клапка, Ласло Телеки и др⁵⁶³.

Догађаји су ипак ишли у прилог замисли која је Мађарску видела у оквиру Хабзбуршке монархије. У априлу 1865, пештански лист *Pesti naplo* објавио је тзв. *Ускришњи чланак* (мађ. *Húsvéti cikk*) Ференца Деака, којим је од Франца Јозефа захтевано успостављање уставног стања у Угарској у замену за усклађивање мађарских закона са интересима Царства (овај предлог касније је још подробније

⁵⁵⁹ „Lokales”, *GBWb* 9, 27. Feber 1864, 4.

⁵⁶⁰ Петровић је крајем маја 1865. обишао срезове Зичидорф, Модош, Пардањ, Ујпеч, Жомбољ и један део Великокикиндског среза и свуда био срдечно примљен. „Aus dem Torontáler Comitate”, *GBWb* 23, 10. Juni 1865, 9.

⁵⁶¹ За заслуге стечене током суша 1863/1864, Петровићу су представници торонталских општина у августу 1865. приредили свечану бакљаду и поклонили специјалан сребрни албум од 1000 форинти, који је израђен у Бечу. В.: „Lokales”, *GBWb* 33, 19. August 1865, 6.

⁵⁶² П. Рокаи и др., *нав. дело*, 461.

⁵⁶³ Исто, 462.

разрађен у серији чланака под називом *Мајски програм*, објављеним у мађарском бечком листу *Debatte*)⁵⁶⁴. Прихватајући овај позив, Франц Јозеф је сменио Шмерлинга и септембра 1865. расписао изборе за угарски Сабор⁵⁶⁵. Већ идућег месеца, на чело Торонталске жупаније вратио се Ласло Карачоњи⁵⁶⁶. Иако је ненајављено дошао у Велики Бечкерек у намери да избегне свечаности и церемонију устоличења⁵⁶⁷, поново му је приређен добро организован дочек⁵⁶⁸. Месец дана касније, именован је и за царског комесара Великокикиндског дистрикта⁵⁶⁹.

Лето и јесен 1865. прошли су у знаку припрема за сазивање Мађарског државног сабора, који је имао задатак да припреми аустро-мађарску нагодбу. За посланике Сабора испред Торонталске жупаније изабрани су **Ференц Карачоњи** у Бегеј Св. Ђурђу (Житишту), **Александар Николић** у Пардању (Међи), **Павле Трифунац** у Башаиду, **Петар Чарнојевић** у Кикинди, **Ђорђе Стратимировић** у Великом Бечкереку, **Лајош Ронаи** у Старом Бешенову, **Пал Даниел** у Зичифалви (Пландиште), **Јанош Ронаи** у Великом Сенмиклушу, **Бела Липтаи** у Биледу и **Иштван Видач** у Тиса-Хеђешу (Малом Иђошу)⁵⁷⁰.

Угарски сабор, који је требало да постигне трајно решење и споразум између Мађара и Беча, почео је са заседањима 10. децембра 1865. Његов рад је накратко био прекинут у лето 1866, услед нових заплета Аустрије на спољнополитичком плану и рата са Пруском. Овај краткотрајни сукоб, који је потрајао свега седам недеља, окончан је аустријским поразом код Кенигреца (Садове) у Чешкој 3. августа, услед чега је бечки двор био принуђен да

⁵⁶⁴ Исто, 463.

⁵⁶⁵ В.: „Einberufungsschreiben des ungarischen Landtages”, *GBWb* 38, 23. September 1865 (Extra-Beilage).

⁵⁶⁶ „Lokales”, *GBWb* 40, 7. Oktober 1865, 7. Иако му је то био трећи мандат „великог жупана”, те иако је и сам тврдио да је тада по трећи пут постао велики жупан (в.: „Empfangsfeierlichkeiten zu Ehren Sr. Hochgeboren des Herrn Ladislaus Karatsonyi de Beodra, Obergespann des Torontaler Comitates”, *GBWb* 42, 21. Oktober 1865 (Extra-Beilage), потоња мађарска историографија пренебрегнула је овај податак. У монографији Торонталске жупаније Шамуа Боровског наводи се да је Карачоњи у три наврата био торонталски велики жупан: 1848, 1861. и 1867. године, при чему је „испуштена” 1865. година и период од окончања Шмерлинговог провизорија до склапања Нагодбе. Види: *Bogovszky S., нав. дело*, 470.

⁵⁶⁷ Уместо 15. октобра, Карачоњи је стигао у Велики Бечкерек два дана раније. „Lokales”, *GBWb* 41, 14. Oktober 1865, 8.

⁵⁶⁸ „Empfangsfeierlichkeiten zu Ehren Sr. Hochgeboren des Herrn Ladislaus Karatsonyi de Beodra, Obergespann des Torontaler Comitates”, *GBWb* 42, 21. Oktober 1865 (Extra-Beilage).

⁵⁶⁹ „Miscellen”, *GBWb* 45, 11. November 1865, 9.

⁵⁷⁰ „Miscellen”, *GBWb* 49, 9. Dezember 1865, 8.

дефинитивно попусти под мађарским притисцима и пристане на давање посебног статуса Угарске у оквиру новог државотворног решења.

Ово решење је пронађено у склапању аустро-угарске Нагодбе у фебруару 1867. године, која је представљала својеврстан компромис између владајућих класа Аустрије и Угарске⁵⁷¹. Дотле јединствено и централизовано Аустријско царство конституисано је као својеврсна двочлана федерација сачињена од двеју самосталних и углавном равноправних држава: Аустрија и Угарска⁵⁷². Обе земље имале су своју владу, са премијером и министрима за све ресоре унутрашње политике, свој парламент (сабор), законодавство, управу и судство. Оно што им је било заједничко – осим владара – били су односи са иностранством, финансије за покриће заједничких послова и војска, која је уједно представљала и најјачи ослонац нове државе⁵⁷³. И Аустрија и Угарска су задржале своју посебну државност, засновану на средњовековним традицијама – хабзбуршкој царској (Аустрија) и мађарској краљевској, круне светог Стефана (Угарска). Отуда је владар Аустроугарске монархије био истовремено цар Аустрије и краљ Угарске, што је у јавном дискурсу било свуда истакнуто чувеном скраћеницом „ц. и к.” – царски и краљевски („k. u. k.” (kaiserlich-königlich) на немачком, односно „cs. és k.” (császári és királyi) на мађарском језику).

Након склапања Нагодбе, Ласло Карачоњи је 31. марта поново именован за торонталског великог жупана. Прва жупанијска скупштина одржана је 7. маја и наредних дана, а у њеном раду учествовало је 469 посланика⁵⁷⁴.

⁵⁷¹ О склапању Нагодбе в.: П. Рокаи и др., *нав. дело*, 464–465.

⁵⁷² Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914). Политичка историја Европе (1815–1871)*, књ. II, Београд 2010, 367. Званичан назив за аустријски део Монархије, чије је седиште било у Бечу и који је обухватао аустријске наследне земље, Чешку, Моравску, Краљевину Галицију-Лодомерију, делове данашње северне Италије, Далмацију и Боку Которску гласио је „Земље заступљене у Царевинском већу”, док је неформално био називан Цислајтанијом („земље са ове стране [реке] Лајте”). Мађарски део Монархије, са седиштем у Будиму, обухватао је земље круне светог Стефана, Хрватску са Славонијом и град Ријеку. Касније, када Аустроугарска буде анектирала Босну и Херцеговину, оба њена дела заједнички ће њоме управљати.

⁵⁷³ И поред стварања ових трију заједничких министарстава, аустријски и мађарски део Монархије убудуће ће се често сукобљавати, нарочито око питања финансија и војске. Трвења око финансија јављала су се редовно на сваких десет година приликом истицања и обнављања царинске уније и економског споразума Аустрије и Мађарске, док су висок војни буџет, издржавање и попуну заједничке царско-краљевске војске Мађари условљавали увођењем мађарског као командног језика, коришћење мађарских националних симбоља, итд. П. Рокаи, *нав. дело*, 489.

⁵⁷⁴ Седницу је (још пре заказаног почетка) отворио први поджупан из 1861. године Мориц Ронаи; једна делегација, предвођена краљевским саветником Давидом Ђерфанфијем од Бобде отишла је

Постизање Аустроугарске нагодбе означило је својеврсну прекретницу у историји Хабзбуршке монархије – оно је створило сређене односе у Царевини, омогућивши несметан развој привреде и друштва, те доприневши њеном сврставању у најразвијеније европске земље. С друге стране, аргументи њених противника указивали су на *распад историјске мађарске државе*, која је своју судбину везала за државу осуђену на пропаст⁵⁷⁵.

Склапање Нагодбе пресудно је утицало на у то време започети процес формирања политичких странака, које нису окупљале своје чланство на основу сличног идеолошког опредељења, већ на основу односа према Нагодби. Основна подела странака у Мађарској се – не само тада, већ и касније – сводила на прихватање или одбацивање Нагодбе⁵⁷⁶. Три главне странке које су се оформиле крајем шездесетих и почетком седамдесетих година у Угарској биле су:

– *Деакова странка* (мађ. *Deák-párt*), која није имала посебан програм и више је представљала савез разних политичких струја него класичну политичку странку, прихватала је Нагодбу, тежила изградњи грађанског друштва у духу либерализма и у време настанка имала већину у Сабору;

– *Странка средње левице* (мађ. *Balközep-párt*), на челу са Калманом Тисом, која је делила идеале грађанског друштва, али је одбацивала Нагодбу;

– *Странка крајње левице* или *Четрдесетосмашка странка* (мађ. *Szélső bal, 48-as párt*), која је упорно инсистирала на одбацивању Нагодбе, самосталној мађарској држави на основу уређења из 1848. године и сматрала за свог вођу Лајоша Кошута, са којим је одржавала тесне везе⁵⁷⁷.

по Карачоњија и допратила га у салу Жупаније, где је дочекан овацијама. Он је потом заузео место председавајућег, одржао кратку беседу и потом положио заклетву на дужност. О томе в.: *Borovszky S., нав. дело, 476.*

⁵⁷⁵ П. Рокаи и др., *нав. дело, 466.* Прихватање Нагодбе окончано је 8. јуна 1867, када је, уз велику помпу, Франц Јозеф у Будиму, после непуних 19 година владања, крунисан за апостолског краља Мађарске. Потоње обележавање овог датума, нарочито у жупанијској штампи, уживало је велики публицитет.

⁵⁷⁶ У исто време, и владајуће и опозиционе странке су биле либералне, а пресудну улогу у њима имало је земљопоседничко племство (центри), уз који су се у странкама налазили и припадници грађанства (док су за то време радништво, сељаштво и аграрни пролетаријат били искључени из политичког живота). Странке нису имале разрађен страначки састав, активирале би се само за време избора, а страначке дисциплине готово и да није било; отуда је промена странака била честа појава, већ у зависности од тога шта се нудило за одређене услуге. П. Рокаи и др., *нав. дело, 472.*

⁵⁷⁷ Исто, 473.

Ове странке ће врло брзо по свом оснивању проћи кроз процес прегруписавања, растакања и уједињавања, што је била последица осетног побољшања стања у земљи након склапања Нагодбе, али и спознаје да је излишно постојање различитих странака. У Торонталској жупанији ће почетком седамдесетих доћи до формирања огранака Деакове и Странке средње левице, али ће се ове две странке врло брзо ујединити. Чак и након тога ће њихово деловање бити успорено и летаргично, будући да суштинске опозиције није ни било.

Упоредо са формирањем мађарских политичких странака и великим државно-правним и уставним променама у Аустријском царству, у Торонталској, али и суседним жупанијама Јужне Угарске већ увелико је трајао процес јачања српског националног покрета и његовог политичког артикулисања. Он је започет 1864. године пресељењем Матице српске из Пеште у Нови Сад, а настављен 1866. године оснивањем новосадског листа *Застава* и Уједињене омладине српске, једног од најзначајнијих културно-просветних покрета Срба у Хабзбуршкој монархији у XIX веку; њено деловање ће се осетити не само на простору читаве Аустроугарске (па тако и Торонталске жупаније), већ и суседним јужнословенским земљама ⁵⁷⁸. Упркос томе што је била кратког века, Омладина се наметнула као предводник свих напредних снага српског народа, не само северно од Саве и Дунава, већ свуда где су Срби живели. Одиграла је прворазредну улогу у очувању и ширењу српске националне свести, а њена парола гласила је: „Срби сви и свуда”. Географски посматрано, њено чланство покривало је простор од Задра до Арада и од Будимпеште до Цетиња. Први помен ове организације у главном граду Торонталске жупаније Великом Бечкереку потиче из фебруара 1867, а током

⁵⁷⁸ Међу члановима Омладине налазили су се неки од најпознатијих Срба тог времена: Светозар Милетић (један од оснивача), Јован Јовановић Змај, Владимир Јовановић, Валтазар Богишић (угледни правник и аутор црногорског законика), каснији председник српске владе Никола Пашић, па и сам књаз Црне Горе Никола Петровић. Као свој велики задатак, Омладина је поставила очување и ширење српске националне свести. Због својих слободарских и прогресивних идеала које је пропагирала и за које се борила, као и због великих достигнућа на пољу просвете и културе, она је попримила и шири, јужнословенски карактер, развивши се на простору Хрватске, Далмације, Босне, па и Бугарске. У Кнежевини Србији оштро се супротстављала конзервативном режиму кнеза Михаила Обреновића, због чега је била прогоњена. И власти у Бечу су са великим негодовањем пропратиле оснивање Омладине, коју су убрзо потом ставиле под сталну полицијску присмотру. О Омладини в.: Никола Петровић, *Око Милетића и после њега*, Нови Сад 1964, 25–38; Исти, *Историјско место, улога и значај Уједињене омладине српске*, у публикацији: Живан Милисавац (ур.), *Уједињена омладина српска*, Нови Сад–Београд 1968 (зборник радова); Б. Бешлин, *Европски утицаји...*, 555–575.

наредних година она ће активно радити на ширењу и помагању српске националне свести, организујући разне приредбе са беседама, позоришне представе, игранке и слична окупљања културног и родољубивог карактера⁵⁷⁹.

Политика Срба у Јужној Угарској након укидања Војводства Србије и Тамишког Баната била је усмерена на постизање споразума са Мађарима и измирењем два народа, након што су и један и други били изиграни од Бечког двора за време и након Револуције 1848/49. У том смислу ваљало би схватити и меморандум Срба у Торонталској жупанији, који је бечкеречки прота Данило Стајић изнео испред српских чланова Муниципалног одбора на првој седници овог тела након постизања Нагодбе. Његов меморандум, поднет на мађарском и српском језику, садржао је следеће захтеве:

1. Признање српског језика као службеног (поред мађарског).
2. Вођење жупанијских и судских записника на српском језику.
3. Политичке и судске службе и чиновници да се обавежу да своје пресуде и одлуке доносе на оном језику, на ком су биле адресиране.
4. У жупанијске и друге службе да се такође бирају Срби.
5. У срезовима Бечкерек, Модош, Кањижа, Бешеново и Ујпеч да се Срби поставе за судије.
6. Пошто у Муниципалном одбору Срби нису били заступљени у довољном броју, то је број српских чланова требало увећати.
7. Напослетку би било пожељно, да се Торонталска жупанија подели на два дела, те да се од српских насеља и Кикиндског диштрикта формира посебна српска жупанија, те да се ово озваничи законом⁵⁸⁰.

⁵⁷⁹ О деловању Омладине у Великом Бечкереку в.: „Позив на беседу са игранком”, *GBWb* 16. Feber 1867, 5; „Lokales”, *GBWb* 9, 2. März 1867, 9; „Einladung”, *GBWb*, 27. Juli 1867, 6; „Lokales”, *GBWb* 32, 10. August 1867, 13; „Позив”, *GBWb*, 18. Jänner 1868, 8; „Theater-Beszeda”, *GBWb*, 1. Feber 1868, 7; „Eingesendet”, *GBWb*, 8. Feber 1868, 11–12; „Eingesendet”, *GBWb* 15. Feber 1868, 8–9; „Велико-Бечкеречки чланови Уједињене омладине српске...”, *GBWb* 22. Feber 1868, 6; „Lokales”, *GBWb* 10, 7. März 1868, 10; „Велико-Бечкеречки чланови „Уједињене омладине српске” братски се позивају...”, *GBWb*, 18. April 1868, 3; „Lokales”, *GBWb*, 5. September 1868, 11–12; „Lokales”, *GBWb* 12. September 1868, 10; „Позив”, *GBWb*, 19. September 1868, 9; „Позив”, *GBWb*, 31. Oktober 1868, 4; „Позив”, *GBWb*, 7. November 1868, 5; „Позив”, *GBWb*, 5. Dezember 1868, 4.

⁵⁸⁰ О овим захтевима в.: F. Milleker, *нав. дело*, 58–59; Borovszky S., *нав. дело*, 477.

Жупанијска скупштина је закључила, с обзиром на чињеницу да се мађарско законодавство управо у то време бавило захтевима народности, да причека на званичне одлуке угарског Сабора. Притом наравно Мађари нису имали намеру да испуне српске захтеве, што је нарочито дошло до изражаја у законима које ће Угарски сабор доносити у наредном периоду⁵⁸¹.

Упркос томе, Торонталска жупанија је у наредном периоду наставила да игра важну улогу у организовању српског националног покрета. Септембра 1868. године, овде је одржана годишња скупштина Омладине којом је председавао Антоније Хацић, а на којој су говорили Гига Гершић, Александар Сандић и прота Данило Стајић⁵⁸². Том приликом је усвојен и Устав Омладине⁵⁸³.

Упоредо са радом омладинског покрета, који је, макар декларативно, имао културни карактер, текао је и процес политичког организовања Срба, односно формирања политичке партије која би заступала интересе јужноугарских Срба. Овај процес је убрзан након што је Сабор крајем 1868. године изгласао *Закон о народностима*, чије се основно обележје састојало у томе што у угарском делу Монархије није признавао ниједну другу нацију сем мађарске, иако је тада у Угарској било свега 48% Мађара, а 52% припадника других народа⁵⁸⁴. Законом је, додуше, била гарантована потпуна грађанска равноправност припадницима свих нација и слободна употреба њиховог језика у општинама, срезovima и градовима и у актима које грађани подносе државним властима⁵⁸⁵. Али је као државни језик озакоњен мађарски, у вероисповедним школама дозвољен је слободан избор наставног језика, док је у државним школама језик одређивао министар просвете. Међутим, делимични уступци угњетеним нацијама у погледу употребе матерњег језика нису могли да промене чињеницу да је тим законским актом *озакоњена*

⁵⁸¹Након постизања Нагодбе 1867, Мађари су добрим делом остварили националне циљеве истакнуте у Револуцији 1848/49, услед чега није било потребе да повлађују немађарским народностима и њиховим захтевима. Управо супротно, они ће низом закона који су донети крајем шездесетих и почетком седамдесетих година ударити темеље заокруживању државног интегритета Угарске укидањем аутономних области са већинским немађарским живљем (Великокикиндски дистрикт, Војна граница итд), те политици асимилације националних мањина (Закон о народностима 1868. године).

⁵⁸²„Lokales”, *GBWb*, 5. September 1868, 11–12; „Lokales”, *GBWb*, 12. September 1868, 10.

⁵⁸³*Предлог Устава за Уједињену омладину српску*, у В.-Бечкерку: књигопечатња Фр. П. Плајца, 1868.

⁵⁸⁴Никола Петровић, *Светозар Милетић*, Београд 1958, 118.

⁵⁸⁵Исто, 118–119.

неравноправност нација у Угарској и супрематија владајуће, мађарске нације (заправо њених владајућих класа) над припадницима осталих нација – Србима, Румунима, Словацима и др⁵⁸⁶.

Услед тога, као и ради припреме за предстојеће изборе за угарски Сабор који су се одржавали у марту 1869, предводник српског националног покрета у Јужној Угарској Светозар Милетић иницирао је преко низа натписа у новосадској *Застави* оснивање прве политичке партије Срба у Јужној Угарској. Он је почетком 1869. у том листу објавио чланак под називом *Основа програма за српску либерално-опозициону странку*⁵⁸⁷, који је представљао „костур” будућег страначког програма. Осмог јануара 1869. у Новом Саду је формиран „Привремени српско-народни слободоумни одбор”, са ког је упућен проглас за сазивање конференције у Великом Бечкереку 28. јануара⁵⁸⁸ (скуп се није могао одржати у Новом Саду, где су мађарске власти завеле принудну управу, након што је Милетић по други пут 1867. године био изабран за градоначелника⁵⁸⁹). Стога је одлучено да се конференција српских народних првака одржи у седишту Торонталске жупаније.

Тако се у дворани великобечкеречког магистрата 28. јануара 1869. окупило око три стотине српских политичара из разних делова Угарске⁵⁹⁰. Скуп је отворио **Ђорђе Димитријевић**, повереник странке у настајању за Банат, а главни говорник је био Милетић. На основу његових нацрта, формулисан је *Програм за кандидате и посланике на идућем Угарском сабору 1869. године*⁵⁹¹. У ствари, радило се само о програмској декларацији у којој су у десет тачака биле дате главне смернице страначке политике, а изабран је Средишњи одбор странке који је на основу тих упутстава требало да изради детаљан програм⁵⁹². Пошто одбор то није учинио, одлуке усвојене у Бечкереку остале су програм Милетићевих присталица који су усвојили званичан назив **Српска народна слободоумна странка**⁵⁹³. Тако је седиште Торонталске жупаније постало родно место прве политичке странке Срба у

⁵⁸⁶Исто, 119.

⁵⁸⁷Б. Бешлин, *Европски утицаји...*, 595.

⁵⁸⁸Душко М. Ковачевић, *Светозар Милетић. Живот и политика (1826–1901)*, Београд 2009, 83.

⁵⁸⁹Б. Бешлин, *нав. дело*, 595.

⁵⁹⁰ Исто, 598.

⁵⁹¹ Исто.

⁵⁹² Исто.

⁵⁹³Исто.

Јужној Угарској и њеног политичког програма („Бечкеречки програм”), који ће наредну деценију и по, све до 1884. године представљати основ деловања српских политичких првака у угарском Сабору.

У јеку ових важних политичких процеса, 24. јула 1869. године преминуо је торонталски велики жупан Ласло Карачоњи, у 65. години живота⁵⁹⁴. Свечано је сахрањен недељу дана касније у гробници породичног имања у Беодри, уз присуство жупанијског чиновништва⁵⁹⁵, у чије име се од њега опростио оджупан Михаљ Вараци⁵⁹⁶. До краја постојања Жупаније, остао је упамћен код Мађара као један од најпопуларнијих великих жупана, а његов породични грб нашао се касније на централном витражу степеништа Жупанијске палате који симболизује Мудрост⁵⁹⁷. У знак пијетета према преминулом торонталском великом жупану, овај положај остао је упражњен у наредне две године⁵⁹⁸. За то време, Жупанијом је управљао „поджупански тријумвират” у саставу: **Мориц Ронаи** (први поджупан), **Лазар Хаџић** (други поджупан) и **Михаљ Вараци** (трећи поджупан).

У време Карачоњијеве смрти, Торонталска жупанија пролазила је кроз тешка искушења у виду великих поплава, неродних година и изолованости услед слабе и неизграђене саобраћајне инфраструктуре. Политичка нестабилност и честе турбуленције онемогућавали су ефикасније суочавање са овим проблемима и њихово трајно решавање. Егзистенцијална питања становништва које се претежно живело од пољопривреде током читаве једне деценије (1862–1872), била су угрожена честим поплавама банатских река (1862, 1868, 1869, 1870, 1871), које су биле праћене сушним (1863, 1864) и неродним годинама, па чак и епидемијом колере (1866, 1872/73).

Жупанијске власти покушавале су да на ове изазове одговоре различитим иницијативама: планирањем и градњом мреже канала, оснивањем *Торонталске*

⁵⁹⁴ „†”, *GBWb* 30, 24. Juli 1869 (Extra-Beilage).

⁵⁹⁵ „Die feierliche Beerdigung des Herrn Ladislaus Karátsonyi de Beodra, Obergespann des Torontaler Comitates, zu Beodra am 31. Juli 1869”, *GBWb* 32, 7. August 1869, 8.

⁵⁹⁶ „Rede bei Gelegenheit der feierlichen Beerdigung Sr. Hochgeboren des Herrn Ladislaus Karátsonyi de Beodra, Obergespann des Torontaler Comitates, gehalten zu Beodra am 31. Juli 1869 von Sr. Wohlgeboren Herrn Michael Varady, Torontaler Vicegespann”, *GBWb* 31, 31. Juli 1869, 9-10; Жупанија је свечано обележила и четрдесет дана од његове смрти парастосом у новосаграђеној великобечкеречкој католичкој цркви: „†”, *GBWb* 36, 4. September 1869, 1.

⁵⁹⁷ Витраже је 1892. године израдио Едуард Крацман. Види: В. Мајсторовић и др., *нав. дело*, 23.

⁵⁹⁸ Borovszky S., *нав. дело*, 481.

штедионице и *Торонталског пољопривредног друштва*, те упорним апеловањем и залагањем за изградњу пруге Велика Кикинда-Велики Бечкерек. Упркос свему, ови напори у датом тренутку нису постигли жељене циљеве, док је за резултате оних оних успешнијих ипак требало да прође одређено време како би се осетили.

Први у низу ових проблема – изградња канала и регулисање водених токова на подручју Торонталске жупаније – јавио се још са великим поплавама у време Шмерлинговог провизоријума (1862/63) и одмах подстакао озбиљна размишљања о његовом решавању. Већ 1864. године жупанијски инжењер Игнац Пороскаи штампао је своју студију у којој је разматрана изградња канала на основу богатих искустава у страним земљама са сличним проблемима⁵⁹⁹, а пар година касније, у Кечкемету је објављен темељно образложени пледоаје Антала Катоне за изградњу мреже канала у Торонталској жупанији⁶⁰⁰. Ипак, најефикаснији вид одбране од поплава Тисе, Тамиша, Мориша, Брзаве и др. значајнијих водених површина пронађен је у оснивању читавог низа удружења за регулисање водених токова и заштиту од поплава који су оснивани током друге половине XIX века⁶⁰¹.

Ради поправљања економске ситуације, у просторијама великобечкеречког магистрата (свом будућем седишту)⁶⁰² 20. новембра 1867. године отпочела је са радом *Торонталска штедионица* (мађ. *Torontálmegyei takarékpénztár*, нем. *Torontaler Sparkasse*)⁶⁰³. За њеног директора постављен је Михаљ Менцер, жупанијски благајник, а први улози имали су добротворни карактер, будући да су били намењени отварању једне реалне школе у Великом Бечкереку⁶⁰⁴. Након пар

⁵⁹⁹ „Volkswirtschaftliches. Gutachten über das Canalprojekt des Herrn Ignaz v. Poroßkay”, *GBWb* 5, 30. Jänner 1864, 5; „Volkswirtschaftliches. Gutachten über das Canalprojekt des Herrn Ignaz v. Poroßkay (Fortsetzung)”, *GBWb* 6, 6. Feber 1864, 4–5; „Volkswirtschaftliches. Gutachten über das Canalprojekt des Herrn Ignaz v. Poroßkay (Schluss)”, *GBWb* 7, 13. Feber 1864, 4–5.

⁶⁰⁰ Katona Antal, *Torontálmegye vizrajzi ismertetése*, Kecskeméten 1867; за приказ ове књиге в.: Johann Heinrich Schwicker, „Literarisches”, *GBWb* 32, 10. August 1867, 12.

⁶⁰¹ За списак ових задруга види: Borovszky S., *нав. дело*, 187–202.

⁶⁰² „Kundmachung”, *GBWb* 47, 23. November 1867, 3.

⁶⁰³ У ствари, радило се о обнови рада истоименог новчаног завода који је оформљен још 1844. године, пре Револуције (в.: Антал Хегедиш, *Аграрни односи у торонталској жупанији 1779–1848*, Нови Сад 1989, 52; Borovszky S., *нав. дело*, 570), али чији је рад очигледно замро у време Баховог апсолутизма.

⁶⁰⁴ -г, „Lokales”, *GBWb* 47, 23. November 1867, 8. Нешто раније, наставник великобечкеречке гимназије, историчар, педагог и публициста Јохан Хајнрих Швикер, покренуо је иницијативу за отварање једне реалке у том граду (в.: Johan Heinrich Schwicker, „Vorschlag zur Errichtung einer „Bürgerschule“ in Gr.-Becskerek”, *GBWb* 21, 25. Mai 1867, 10–11; Исти, „Vorschlag zur Errichtung

година пословања, она је 1871. променила назив у *Торонталска банка за штедњу и кредит* (мађ. *Torontálmegyei takaré- és hitelbank*, нем. *Torontáler Spar- und Credit-Bank*), с циљем да свакоме омогући безбедно улагање у трговину, индустрију и пољопривреду, путем давања најповољнијих кредита⁶⁰⁵. Она ће до Првог светског рата забележити леп напредак.

Осим тога, у јесен 1869. године у Великом Бечкереку основано је већ поменуто *Торонталско пољопривредно друштво*⁶⁰⁶. Пољопривреда је била најважнија привредна грана у Жупанији, а попис становништва спроведен 1870. године јасно је подвукао њен аграрни карактер⁶⁰⁷. Оснивачкој скупштини овог удружења присуствовало је 37 чланова-оснивача и 180 редовних чланова⁶⁰⁸, а у управни одбор ушло је 47 имена, сва из редова богате и угледне земљопоседничке аристократије у Жупанији. Међу њима су били и каснији велики жупан Јожеф Хертеленди, Јанош Даниел, барони Антон Липтаи и Александар Николић, Игнац Пороскаи, Игнац Чавоши итд⁶⁰⁹. Сврха овог Друштва било је *унапређење свих пољопривредних грана на подручју Торонталске жупаније*, а за остваривање тог циља оно је утврдило следеће главне активности у делокругу свог рада: 1) проучавање пољопривредних прилика у Жупанији, њихово јавно представљање и пружање саветодавне помоћи пољопривредницима; 2) приређивање изложби пољопривредних производа, машина и домаћих животиња; 3) премирање

einer „Bürgerschule“ in Gr.-Becskekerek (Fortsetzung)”, *GBWb* 22, 1. Juni 1867, 11; Исти, „Vorschlag zur Errichtung einer „Bürgerschule“ in Gr.-Becskekerek (Schluß)”, *GBWb* 23, 8. Juni 1867, 8–9.

⁶⁰⁵*Statuten der Torontáler Spar- und Credit-Bank, früher „Torontáler Sparkasse“*, б. м., б. г., 3.

⁶⁰⁶Друштво је основано 6. новембра, за његовог председника изабран је гроф Јожеф Бетлен из Турског Бечеја, а за потпредседнике Шандор Фехер и Лоренц Баш; „Lokales”, *GBWb* 48, 27. November 1869, 9. Упореди са: Marton Andor, *Torontálmegyei gazdasági egyesület monografiája*, Budapest 1896, 3; подаци из новинских натписа о потпредседницима Друштва из првих дана његовог постојања унеколико се разликују од оних изнетих у монографији Друштва објављеној 1896, у којој је овај период иначе врло површно обрађен (прим. Ф. К.).

⁶⁰⁷Обрадиво земљиште у Жупанији обухватало је 948 208 јутара и 1535 хвати, што је знатно допринело томе да се Банат и Торонталска жупанија у ондашњем (али и каснијем) јавном дискурсу потенцирају као *благословена житница Угарске*. Најбројнију категорију становништва према занимању чинили су земљопоседници, закупници земље и дневни и сезонски радници (близу 100 000). Попис сточног фонда показао је следеће податке: 123 703 коња, 68 мула, 523 магараци, 96 373 говеда, 285 432 оваца, 194 козе, 131 696 свиња итд. Krüner Ágoston, *Torontál vármegye 1870-ik népszámlálása*, Nagybecskerek 1871, 36–40.

⁶⁰⁸Marton Andor, *Torontálmegyei gazdasági egyesület monografiája*, Budapest 1896, 3.

⁶⁰⁹„Lokales”, *GBWb* 48, 27. November 1869, 9.

пољопривредних субјеката који користе иновације у свом раду и постижу натпросечне резултате итд⁶¹⁰.

Чланови Друштва били су подељени у три категорије према свом имовинском статусу: **члановима-оснивачима** сматрали су се они који су уложили у Друштво најмање 120 форинти и плаћали годишњу чланарину у износу од 5% од уложене суме; **редовни чланови** били су обавезни да за период од шест година плаћају на годишњем нивоу чланарину од шест форинти или су спадали у ред мањих земљопоседника који су били дужни да у истом периоду годишње плаћају по две форинте. Постојали су и **почасни чланови**, које је бирала генерална скупштина Друштва⁶¹¹. Седиште Друштва налазило се у Великом Бечкереку, иако је Статутом било утврђено да оно ни на који начин није везано за само једно место; његови органи били су председник, управни одбор, генерална скупштина, секретар и благајник⁶¹², а имало је и печат са приказом пољопривредног алата и натписом *Torontálmegyei Gazdasági Egyletnék Pecsétje*⁶¹³.

Друштво је започело свој рад са великим ентузијазмом и солидним бројем чланова. Међутим, већ у фебруару следеће, 1870. године, примећена је слаба посећеност скупштина управног одбора, због чега је донето више важних одлука у циљу његовог већег ангажовања и мотивације чланства. Обезбеђена је подршка великобечкеречког *Wochenblatt*-а, који је у наредном периоду служио као гласило Друштва; решено је да се организује велико такмичење у орању плугом, те да се мађарском Министарству пољопривреде упути предлог о отварању једне пољопривредне школе или сличне установе у Торонталској жупанији⁶¹⁴. Такмичење је заиста одржано од 2. до 4. маја 1870. у Великом Бечкереку по претходно детаљно разрађеним и прописаним правилима⁶¹⁵ и уз богат наградни фонд за који су чланови Друштва прикупљали прилоге⁶¹⁶. Упркос томе, посећеност је била слаба, што је

⁶¹⁰ „Statuten des Torontaler Landwirtschaftsvereines”, *GBWb* 49, 4. Dezember 1869, 10.

⁶¹¹ Исто.

⁶¹² Исто.

⁶¹³ Исто, 12.

⁶¹⁴ „Protokoll der am 7. Februar 1870. abgehaltenen Ausschusssitzung des „Torontaler Landwirtschaftsvereines””, *GBWb* 7, 12. Feber 1870, 8–9.

⁶¹⁵ „Wettackern- und Pflugconcurrentz-Programm”, *GBWb* 15, 9. April 1870, 14.

⁶¹⁶ „Beiträge für das durch den Torontaler Landwirtschafts-Verein Anfangs Mai 1870 zu veranstaltende Wettackern- und Pflug-Concurrentz”, *GBWb* 18, 30. April 1870, 10; „Beiträge für das durch den

приписано лошем времену, заокупљеношћу сељака сопственим пословима и потешкоћама у проналажењу погодне запрежне стоке⁶¹⁷. Нешто више успеха Друштво је постигло у погледу оснивања једне установе намењене пољопривредном образовању својих полазника, која је отворена у Великом Сенмиклушу новембра 1870. Током прве две године рада, Друштво је анимирало своје чланове кроз изложбе пољопривреде, шумарства, индустрије и заната у Темишвару⁶¹⁸, изложбу кобила и ждребади у Великој Кикинди, Земаљску изложбу кудеље у Пешти⁶¹⁹ и едукацији о овој пољопривредној култури⁶²⁰. На подстицај мађарског Министарства за пољопривреду, занатство и трговину⁶²¹, Друштво је отпочело акцију на унапређењу млекарске индустрије и производње сира, па је у том циљу чак ступило у везу са сличним пољопривредним удружењима у Немачкој⁶²². Под покровитељством истог Министарства, почетком октобра 1871. уприличено је ново такмичење у орању плугом, изложба чекињасте стоке и премирање узгајивача расних кобила и ждребади⁶²³.

Из записника са једне од генералних скупштина из 1871. године, види се да је оно силно развило своју активност, располагало лепим капиталом и чланством које се дотле стално увећавало⁶²⁴; међутим, из истог извора види се и да је било доста тешкоћа у раду руководства, које се ретко окупљало и функционисало у пуном саставу. Активности Друштва су утихнуле током 1874. године и тек непуну

Torontaler Landwirtschafts-Verein Anfangs Mai 1870 veranstaltete Wettackern- und Pflug-Concurrenz", *GBWb* 19, 7. Mai 1870, 11.

⁶¹⁷За такмичење се пријавило укупно дванаест заинтересованих, а учествовало их је тек десет. „Bericht über das durch den Torontaler Landwirtschafts-Verein am 3. Mai l. J. veranstaltete Wettackern und die damit verbunden gewesene Pflug-Concurrenz", *GBWb* 22, 28. Mai 1870, 12–14.

⁶¹⁸„Programm der im Monate September 1870 in Temesvar stattfindenden Ausstellung für Land- und Forstwirtschaft, Industrie und Gewerbe", *GBWb* 23, 4. Juni 1870, 11; „Programm der im Monate September 1870 in Temesvar stattfindenden Ausstellung für Land- und Forstwirtschaft, Industrie und Gewerbe (Schluß)", *GBWb* 24, 11. Juni 1870, 9–10.

⁶¹⁹„Torontaler Landwirtschafts-Verein", *GBWb* 36, 3. September 1870, 13.

⁶²⁰„Vom Torontaler Landwirtschaftsverein. Zur Hanfkultur in Ungarn", *GBWb* 40, 1. Oktober 1870, 15–16; „Vom Torontaler Landwirtschaftsverein. Zur Hanfkultur in Ungarn II", *GBWb* 41, 8. Oktober 1870, 12–13.

⁶²¹„Vom Torontaler Landwirtschaftsvereine", *GBWb* 12, 25. März 1871, 16–17.

⁶²²„Vom Torontaler Landwirtschafts-Vereine", *GBWb* 14, 8. April 1871, 14–15; „Vom Torontaler Landwirtschafts-Vereine", *GBWb* 15, 15. April 1871, 15–16.

⁶²³*GBWb* 33, 19. August 1871, Extra-Beilage, 1–2; „Vom Torontaler Landwirtschafts-Vereine", *GBWb* 44, 4. November 1871, 7.

⁶²⁴„Vom Torontaler Landwirtschafts-Vereine", *GBWb* 34, 26. August 1871, 11–12.

деценију касније (1883) оно ће обновити свој рад (додуше, у знатно промењеним околностима)⁶²⁵.

Међутим, горуће питање које је шездесетих и почетком седамдесетих година XIX века било свеprisутно у водећим круговима и јавном животу Торонталске жупаније било је питање изградње железничке инфраструктуре и повезивања са осталим деловима земље. Подручје Жупаније први пут укључено је у мрежу мађарских железница када је 15. новембра 1857. године отворена пруга Сегедин–Темишвар; она је имала једанаест станица које су се махом налазиле на северу ондашњег Торонталског округа: Сириг, Оросламош, Валкањ, Мокрин, Велика Кикинда, Свети Хуберт, Хацфелд, Ђерђамош, Бергсо, Секељхаз и Темишвар⁶²⁶. Како је Сегедин још од раније имао везу са Пештом (1854), тако је касније обновљена Торонталска жупанија била повезана са престоницом. Међутим, њени централни и јужни делови, заједно са административним седиштем, остали су изоловани, због чега се већ крајем педесетих година почело размишљати о изградњи пруге Велики Бечкерек–Велика Кикинда⁶²⁷. Ово питање остало је актуелно и у доба Шмерлинговог провизорија (1861–1865), али није дошло до икаквих помака у његовом решавању⁶²⁸. У исто време, појавиле су се нове комбинације у циљу спајања Великог Бечкерек са главним угарским железничким правцима.

Почетком шездесетих година, планирана је и започета изградња пруге **Панонска низија – Ријека** (мађ. Alföld – Fiumei vasút), која је за циљ имала повезивање мађарске житнице са њеном најзначајнијом извозном луком. Она је ишла трасом Велики Варадин-Бекешчаба-Сегедин-Суботица-Осек, да би се даље преко Загреба повезала са Ријеком и Јадранским морем. Торонталска жупанија имала је везу са Сегедином (преко Кикинде), али је настојала да на сваки начин укључи и Велики Бечкерек у ову важну саобраћајницу. То се најпре настојало постићи изградњом пруге до Велике Кикинде, али је ова идеја накратко пала у други план током 1865. и 1866. године.

⁶²⁵Marton A., *нав. дело*, 4.

⁶²⁶ Felix Milleker, *Die Banater Eisenbahnen. Ihre Entstehung und Entwicklung 1847-1917*, Bela Crkva 1927, 7.

⁶²⁷ Michael Menczer, „Der Stand unserer Eisenbahngelegenheit“, *GBWb* 9, 3. März 1866, 7.

⁶²⁸Исто.

Наиме, у то време је немачки кнез **Вилхелм Шамбург-Липе**, гроф Шваленберга и Штернберга (нем. Wilhelm Prinz zu Schambourg-Lippe, Graf zu Schwalenberg und Sternberg)⁶²⁹, који је имао поседе у Славонији и активно радио на њиховом привредном уздизању, захваљујући добрим везама са бечким двором добио концесију за изградњу пруге Арад–Велика Кикинда–Стари Бечеј–Ердут–Осијек⁶³⁰. Ова пруга била је замишљена као огранак пруге Панонска низија-Ријека, а Шамбург-Липе је такође планирао и железничко повезивање Осијека и Загреба, изградњом пруге која би ишла кроз читаву Славонију, а одатле даље према Трсту и Ријеци⁶³¹.

Велики Бечкерек и Торонталска жупанија у овоме су видели шансу и пре него што је Шамбург-Липе добио концесију. Жупанијски инжењер **Игнац Пороскаи** објавио је почетком 1866. године исцрпан елаборат у ком је пледирао за изградњу пруге Велики Бечкерек–Турски Бечеј и премошћавање Тисе железничким мостом који би спојио Турски и Стари Бечеј⁶³². У свом нацрту детаљно је образложио предности и интересе овакве пруге: био би напуштен небезбедан и са великим ризицима скопчан водени саобраћај, били би избегнути непотребни трошкови извоза банатских житарица заобилазним путевима, а истовремено би се подстакла и изградња железничке мреже у осталим деловима Торонталске жупаније. Пороскаи је предочио и повољну финансијску страну и исплативост изградње ове пруге, која би била краћа од раније планиране трасе Велики Бечкерек – Велика Кикинда, а по потреби и ограничена на дневни промет, мању брзину и мање оптерећење возова. На крају је позвао градске власти Великог Бечкерека да се удруже са свим заинтересованим субјектима и осталим насељима да подрже Шамбург-Липеа у његовим настојањима да добије концесију за свој пројекат.

Пороскајев елаборат наишао је на добар одјек у жупанијској јавности, а изградња „великобечкеречко-бечејско-ријечке пруге” накратко је постала не само

⁶²⁹ **Вилхелм Шамбург-Липе** (1834–1906) био је потомак угледне племићке породице у Немачкој, која је традиционално одржавала добре везе са Аустријом и била хабзбуршки савезник. Сам кнез Вилхелм успео се до високих положаја у царско-краљевској војсци.

⁶³⁰ „In Angelegenheit der Gr.-Becskereker-Becse-Fiumaner Eisenbahn”, *GBWb* 11, 17. März 1866, 8.

⁶³¹ O. Elster, *Wilhelm, Prinz zu Schaumburg-Lippe*, Neustadt an der Mettau 1906, 24–25.

⁶³² Ignacz Poroszkay, „Gr.-Becskereker-Becse-Fiumaner Eisenbahn”, *GBWb* 6, 10. Feber 1866 (Extra-Beilage).

животно питање Великог Бечкереча⁶³³, већ и крупних земљопоседника из јужних и источних делова Жупаније, који су у њој видели могућност да добију, нарочито у зимском периоду, важан центар њихове трговине житом⁶³⁴. Жупанија је подржала великобечкеречки магистрат у настојањима да код Шамбург-Липеа издејствује изградњу пруге до Бечеја, али овај грађевински подухват није реализован⁶³⁵, као уосталом ни градња пруге Арад-Кикинда-Бечеј-Ердут-Осијек за који је претходно добијена концесија⁶³⁶.

Након пропасти овог подухвата, којој је свакако кумовао и аустро-пруски рат 1866. године⁶³⁷, поново је постала актуелна идеја о прузи Велики Бечкерек-Велика Кикинда. Она је добила и званичну потврду када је средином 1867. године мађарска влада изашла у јавност са програмом изградње железничке мреже за целу земљу, којим је било предвиђено отварање укупно двадесет и пет железничких путних праваца широм Угарске⁶³⁸. Од тога су се два дотичала подручја и интереса Торонталске жупаније и то: **пруга Пешта-Панчево** (тачније продужетак пруге Пешта-Кикинда преко Великог Бечкереча и Перлеза до Панчева) и **пруга Перлез-Нови Сад-Сомбор** (која би спојила Банатску војну границу са пругом Панонска низија-Ријека).

Градске власти Великог Бечкереча, које наравно нису имале примедби на градњу пруге према Великој Кикинди, настојале су у сарадњи са Жупанијом и локалним привредним круговима, да постигну код угарске владе измену овог другог правца тако да Велики Бечкерек постане полазна тачка пруге уместо Перлеза⁶³⁹. Главни жупанијски инжењер Пороскаи имао је нешто другачије мишљење: он се са

⁶³³О томе в.: „In Angelegenheit der Gr.-Becskereker-Becse-Fiumaner Eisenbahn”, *GBWb* 8, 24. Feber 1866, 7; Michael Menczer, „Der Stand unserer Eisenbahnangelegenheit”, *GBWb* 9, 3. März 1866, 7; „In Angelegenheit der Gr.-Becskereker-Becse-Fiumaner Eisenbahn”, *GBWb* 11, 17. März 1866, 8.

⁶³⁴„In Angelegenheit der Gr.-Becskereker-Becse-Fiumaner Eisenbahn”, *GBWb* 8, 24. Feber 1866, 7.

⁶³⁵Види: ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, адм. бр. 28/1866, *Записници са седнице Скупштине, а по предмету бр. 37 је одговор принца Вилхелма од Шамбург-Липе, концесионара за изградњу пруге Арад – Вел. Кикинда – Нови Бечеј – Осијек – Загреб ради прикључења бочне пруге Вел. Бечкерек – Нови Бечеј*.

⁶³⁶И пруга Осијек–Загреб такође је изграђена касније, мада је Шамбург-Липе био први који је увидео њен значај. О. Elster, *Wilhelm, Prinz zu Schaumburg-Lippe*, Neustadt an der Mettau 1906, 25.

⁶³⁷Шамбург-Липе је узео активног учешћа у овом рату ставивши се са свим симпатијама на страну Аустрије, која је рат изгубила. За више детаља о његовом ратовању види.: О. Elster, *Wilhelm, Prinz zu Schaumburg-Lippe*, Neustadt an der Mettau 1906, 58–70.

⁶³⁸„Das Programm der königlich ungarischen Regierung in der Eisenbahnfrage”, *GBWb* 29, 20. Juli 1867, 9.

⁶³⁹Johann Heinrich Schwicker, „Die Eisenbahnfrage”, *GBWb* 46, 16. November 1867, 7.

своје стране заложиио да Турски Бечеј буде укључен у пругу Велика Кикинда-Панчево, али и да буде почетна станица путног правца према Новом Саду и Сомбору. Међутим, остао је у мањини, па су жупанијске власти подржале Велики Бечкерек у настојањима да се измени програм угарске владе⁶⁴⁰. За њих је највећи значај свакако имала деоница пруге Пешта–Панчево од Велике Кикинде до Великог Бечкерека. Важност ове саобраћајнице (тзв. „главне источне пруге”) огледала се у чињеници да је она требало да повеже Аустроугарску са Балканом, односно преко Београда и Солуна са Истанбулом⁶⁴¹.

Посланици угарског Сабора из Торонталске жупаније, међу којима су поред Имреа Хусара (Huszár Imre) из жомбољског изборног среза предњачили и Ђорђе Стратимировић и Ерне Даниел, у више наврата покретали су током 1870. и 1871. године ово питање пред мађарским Парламентом, адресирајући своје интерпелације на мађарско Министарство саобраћаја и истичући значај пруге Велика Кикинда-Велики Бечкерек-Панчево, али и тежак положај у којима се налазила Торонталска жупанија услед неизграђене путне инфраструктуре, тада актуелних поплава и неродних година⁶⁴². Из њихових наступа била је приметна и бојазан да мађарска влада не одустане од градње ове пруге у корист линије која би ишла преко Босне (како су то у оно време потенцирали неки утицајни дневни листови), али су ондашњи министар саобраћаја **Иштван Горове** (Gorove István), а касније и сам председник мађарске владе Ђула Андраши одагнали ове сумње, правдајући се спорошћу српске владе у одређивању прикључне тачке, односно железничког чворишта на Дунаву⁶⁴³. Коначни преговори о овом питању били су, према речима

⁶⁴⁰Исто.

⁶⁴¹„Das Programm der königlich ungarischen Regierung in der Eisenbahnfrage”, *GBWb* 29, 20. Juli 1867, 9.

⁶⁴²О томе в.: „Gr.-Kikinda-Pancsovaer Eisenbahn”, *GBWb* 5, 29. Jänner 1870, 10; „Interpellation des Hatzfelder Landtagsablegaten Herrn Emerich v. Hußar in der am 3. März 1871 abgehaltenen Sitzung des Abgeordneten-Hauses”, *GBWb* 10, 11. März 1871, 14–16; „Die Groß-Kikinda-Belgrader Eisenbahn im Abgeordneten Hause am 7. Juni 1871 (Nach stenographischen Aufzeichnungen)”, *GBWb* 23, 10. Juni 1871, 10–11; такође види: „Велики Бечкерек, 9. март 1872: Представништво Торонталске жупаније моли Угарски сабор да се одмах приступи изградњи пруге Кикинда–Панчево”, у публикацији: Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, II, Сремски Карловци 1969, 305–308.

⁶⁴³„Interpellation des Hatzfelder Landtagsablegaten Herrn Emerich v. Hußar in der am 3. März 1871 abgehaltenen Sitzung des Abgeordneten-Hauses”, *GBWb* 10, 11. März 1871, 14–16; „Die Groß-Kikinda-Belgrader Eisenbahn im Abgeordneten Hause am 7. Juni 1871 (Nach stenographischen Aufzeichnungen)”, *GBWb* 23, 10. Juni 1871, 10–11. Поред Београда, неко време је и Смедерево

самог Андрашија, иницирани средином 1871. године⁶⁴⁴, а инжењери државне мађарске железнице дошли су у Торонталску жупанију отприлике у исто време како би предузели потребне припреме за изградњу пруге⁶⁴⁵. До ње, међутим није ни дошло, чему су понајвише допринела два битна фактора. Први је био жесток ударац који је изградња железничке мреже у Угарској претрпела након краха бечке берзе у мају 1873. године; овај догађај (нем. *Gründerkrach*) је имао значајне међународне последице и оставио је „железничко питање” да виси у ваздуху. С друге стране, крајем јула 1873, у Будимпешти су одржани међународни преговори Аустроугарске и Србије о железничком повезивању преко Дунава, који су окончани 1874. године споразумом о градњи пруге Будимпешта – Земун⁶⁴⁶. Иако ће у наредним годинама бити покушаја да се поново актуелизује пројекат пруге Велика Кикинда – Велики Бечкерек, поменути споразум запечатио је његову судбину, одложио на читаву деценију решавање „животног питања” Торонталске жупаније и оставио њено становништво да *да гаца унаоколо по блату и путује три дана од Кикинде до Вел. Бечкерек*⁶⁴⁷. До градње толико жељене пруге доћи ће тек десет година касније (1883)⁶⁴⁸.

У пролеће 1871. године, провизорни период без торонталског великог жупана примакао се крају: 5. маја је на тај положај именован **Мориц Ронаи**, са племићким предикатом „од Киш Сомбора” (мађ. *zombori Rónay Moricz*)⁶⁴⁹. Кратак двогодишњи период (1871–1873) који ће он провести на овом положају, био је испуњен низом значајних дешавања на политичком и друштвеном плану, проистеклих из свеобухватних државних реформи које су се почеле спроводити у Угарској након склапања Нагодбе.

фигурирало као повољна тачка за железничко повезивање Аустроугарске и Кнежевине Србије (види.: „Miscellen”, *GBWb* 4, 25. Jänner 1868, 12).

⁶⁴⁴ „Die Groß-Kikinda-Belgrader Eisenbahn im Abgeordneten Hause am 7. Juni 1871 (Nach stenographischen Aufzeichnungen)”, *GBWb* 23, 10. Juni 1871, 10-11.

⁶⁴⁵ „Ein Mosaik aus dem Banate”, *GBWb* 1, 3. Jänner 1874, 8-9.

⁶⁴⁶ F. Milleker, *Die Banater Eisenbahnen...*, 14.

⁶⁴⁷ Исто.

⁶⁴⁸ Исто, 16.

⁶⁴⁹ „Obergespanns-Ernennungen”, *GBWb* 19, 13. Mai 1871, 16; „Die Einzug-und Installierungs-Feierlichkeiten Sr. Hochgeboren des Herrn Moritz Rónay de Kis-Zombor, als Obergespann des Torontáler Comitates”, *GBWb* 24, 17. Juni 1871, Extra-Beilage.

Месец дана након именовања за великог жупана, Мориц Ронаи је 14. јуна 1871. допутовао у Велики Бечкерек на церемонију свог устоличења (инсталације)⁶⁵⁰. У жупанијско седиште, где му је приређен вишедневни свечани дочек⁶⁵¹, стигао је преко Елемира где је преноћио код тамошњег спахије и каснијег торонталског поджупана Јаноша Даниела⁶⁵². У традиционалној церемонији дочека учествовале су бројне депутације, стрељачке дружине и месни оркестри са подручја читаве Жупаније, а од делегација са стране забележено је присуство емисара Кикиндског дистрикта, Тамишке и Чонградске жупаније⁶⁵³.

Ронаи се родио 1813. године у угледној племићкој породици, чији се земљишни посед и седиште налазило у Киш Сомбору (данашња Мађарска)⁶⁵⁴. Чланови ове породице заузимали су важне положаје у политичком и јавном животу Торонталске, али и Чонградске, Чанадске, Коморанске жупаније; неки од њих били су и посланици угарског Сабора. Сам Ронаи је у два наврата био изабран за торонталског поджупана док је Ласло Карачоњи био велики жупан (1861. и 1867. године). У својој инаугурационој беседи он се управо са страхопоштовањем осврнуо на свог претходника, истовремено изражавајући наду да ће оправдати указано му поверење; акценат у излагању, међутим, ставио је на **Закон о уређењу муниципија** донет претходне године (мађ. *1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvény*

⁶⁵⁰ „Die Einzugs- und Installirungs-Feierlichkeiten Sr. Hochgeboren des Herrn Moritz Rónay de Kis-Zombor, als Obergespann des Torontáler Comitates”, *GBWb* 24, 17. Juni 1871, Extra-Beilage.

⁶⁵¹ Види: „Lokales”, *GBWb* 20, 20. Mai 1871, 11; „Programm gelegentlich des Einzuges und der Installirungs-Feierlichkeiten Sr. Hochgeboren des Herrn Moritz Rónay de Kis-Zombor als Obergespann des Torontaler Comitates in Gr.-Beckerek, als den Sitz des Comitates am 13. bis 16. Juni 1871”, *GBWb* 23, 10. Juni 1871, Extra-Beilage; „Die Einzugs- und Installirungs-Feierlichkeiten Sr. Hochgeboren des Herrn Moritz Rónay de Kis-Zombor, als Obergespann des Torontáler Comitates”, *GBWb* 24, 17. Juni 1871 (Extra-Beilage).

⁶⁵² „Die Einzugs- und Installirungs-Feierlichkeiten Sr. Hochgeboren des Herrn Moritz Rónay de Kis-Zombor, als Obergespann des Torontáler Comitates”, *GBWb* 24, 17. Juni 1871, Extra-Beilage.

⁶⁵³ Исто.

⁶⁵⁴ Порекло породице је немачко и може се пратити до Средњег века. Родоначелник породице био је Хајнрих Ексел (нем. Oexel), који је погинуо 1322. године у бици код Милдорфа. Из XVI, XVII и XVIII века спомињу се франконска и баварска грана породице Ексел, које су временом напредовале у племићкој хијерархији Светог римског царства немачке народности. Трећа грана живела је у Тирољу, одакле се крајем XVII века Јохан Јакоб Ексел преселио у Угарску и добио племство. Његов унук Јожеф Мађаш добио је 1783. године посед Киш Сомбор од цара Јосифа II. Породица је непосредно пред избијање Револуције 1848. године променила презиме у „Ронаи” и добила племићки предикат „од Киш Сомбора” (мађ. *zombori*). За биографију Морица Ронаија в.: Rónay Elemér et al., *нав. дело*, 213–243; Borovszky S., *нав. дело*, 552.

hatóságok rendezéséről)⁶⁵⁵. Њиме су учињени крупни кораци у реформи државне управе и регулисан положај жупанија као облика територијалне самоуправе, које су у свом делокругу рада и на својој територији одлучивале самостално, прослеђивале предмете државној управи и по традицији из Средњег века бавиле се и политичким питањима⁶⁵⁶.

Једна од првих последица овог закона било је одвајање судске и извршне власти⁶⁵⁷, које је у Торонталској жупанији спроведено управо у првим месецима Ронаијевог великог жупанства. Сви дотадашњи првостепени, жупанијски, градски и остали судови су укинати, а по новом устројству установљени су **краљевски првостепени судови** („краљевски судбени столови”, мађ. királyi törvényszéknek, нем. königliche Gerichtshöfe erster Instanz). Они су организовани у сваком жупанијском центру и многим градовима, а било их је укупно 120. У складу са овим променама, током јула 1871. године у Торонталској жупанији уведена су два првостепена суда (у Великом Бечкереку и Великој Кикинди) са осам среских судова (у Великом Бечкереку, Турском Бечеју, Модошу, Великој Кикинди, Турској Кањижи, Жомбољу, Великом Сенмиклушу и Биледу)⁶⁵⁸. Прецизно је утврђен и састав Муниципалног одбора, тј. жупанијске скупштине, која није могла имати мање од 120, а више од 480 чланова.

Ништа мање важна мера било је и административно преуређење Жупаније, која је крајем 1871. подељена на четрнаест срезова (по узору на поделу из 1861. године): Великобечкеречки, Бегејсенђурађски, Пардањски, Турскобечејски, Жомбољски, Банатскокомлошки, Турскокањишки, Старобешеновски (са седиштем у Новом Сегедину), Великосенмиклушки, Перјамошки, Биледски, Модошки, Зичидорфски (са седиштем у Банлоку) и Ченејски⁶⁵⁹. Промена је такође задесила и

⁶⁵⁵ „Reden gehalten bei Gelegenheit der Installirung Sr. Hochgeboren des Herrn Obergespanns Moritz Rónay de Kis-Zombor in der Congregation des Torontaler Comitats-Ausschusses am 15. Juni 1871 (Nach dem ungarischen Original-Vortrage)”, *GBWb* 25, 24. Juni 1871, Extra-Beilage, 1–2.

⁶⁵⁶ И. Петрик Вамош, *нав. дело*, 107. Упореди са: П. Рокаи и др., *нав. дело*, 471, где се насупрот томе наводи да је моћ жупанија овим путем била знатно сужена у корист централне власти.

⁶⁵⁷ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 471.

⁶⁵⁸ „Miscellen. Die neuen Gerichtshöfe erster Instanz”, *GBWb* 28, 15. Juli 1871, 14. О њиховом делокругу и чиновничком апарату в. шематизме у: „Personalstand der k. Gerichte im Torontaler Komitate”, *GBWb* 52, 30. Dezember 1871, 8; „Personalstand der k. Gerichte mit der neuen Gerichts-Eintheilung nach Ortschaften im Torontaler Komitate”, *GBWb* 1, 6. Jänner 1872, 8–9.

⁶⁵⁹ Borovszky S., *нав. дело*, 483.

Великокикиндски дистрикт, чијих је десет насеља груписано у три среза: Великокикиндски, Меленачки и Мокрински⁶⁶⁰. То су биле последње интервенције и прегруписавања у Дистрикту пред његово коначно укидање 1876. године.

Најважнији догађај у Жупанији на почетку 1872. био је избор новог чиновништва. На генералној скупштини одржаној 5. и 6. фебруара, дотадашњи поджупан Лазар Хацић поднео је оставку испред целокупног жупанијског чиновништва, а затим се приступило избору нове администрације. За новог торонталског поджупана је изабран **Јожеф Прик** (Prick József), који се након две деценије изгнанства проведеног у Сједињеним Америчким Државама вратио у Угарску⁶⁶¹. За главног бележника изабран је **Густав Табаковић**, а за жупанијског правобраниоца **Деме Хадфи** (Димитрије Хацић); изабрани су и остали жупанијски службеници: инжењер, физикус, председник Сирочадског стола итд., као и начелници и чиновници торонталских срезова⁶⁶².

Избор жупанијске администрације временски се подударио са најавама о укидању Банатске војне границе у првој половини године⁶⁶³, али и са припремама за изборе за Угарски сабор. С тим у вези, значајан моменат на политичком плану било је оснивање торонталског огранка Деакове партије, до ког је дошло 21. марта 1872. у Великој Кикинди, а недуго потом основан је и одбор у Великом Бечкереку (2.

⁶⁶⁰ По слову новог закона Дистрикт ће у наредних шест година живети као нека мала жупанија, којој ће још неко време на челу стајати Лазар Видић [дотадашњи торонталски правобранилац – прим. Ф. К.]. В. Стајић, *нав. дело*, 209.

⁶⁶¹ У оскудној биографији Јожефа Прика забележено је да је био рођен 1823. године и да је због активног учешћа у Револуцији 1848. након њеног слома отишао у изгнанство. Преко двадесет година провео је у САД, где се бавио просветним радом (наводно је био професор Универзитета у Чикагу; в.: Драгољуб Чолић, *Познати Зрењанинци*, рукопис у Историјском архиву Зрењанин); у Торонталску жупанију и Велики Бечкерек вратио се 1868. године; „Die Königsreise”, *GBWb* 19, 11. Mai 1872, 14; „Nekrolog”, *GBWb* 20, 18. Mai 1872, 13–14.

⁶⁶² Детаљан шематизам в. у: „Lokales”, *GBWb* 6, 10. Feber 1872, 8; „Lokales. Personalstand des löbl. Torontaler Comitates”, *GBWb* 7, 17. Feber 1872, 9.

⁶⁶³ „Miscellen. Zur Organisation der Militärgrenze”, *GBWb* 4, 27. Jänner 1872, 8. Угарски сабор је од склапања Нагодбе активно радио на постизању територијалне целовитости Угарске, ван чије управе су се налазили Хрватска, Ердељ и Војна граница. Проблем Хрватске и Ердеља решен је 1868. године склапањем угарско-хрватске нагодбе и доношењем закона којим је укинут ердељски парламент, те је од тог тренутка једино Војна граница остала спорно питање. Влада Ђуле Андрашија је те исте године захтевала њено припајање у управном смислу територији Угарске, али се тај процес одужио и потрајао више од једне деценије (1871–1884), при чему је на крају Војна граница укључена у територију Угарске и Хрватске. П. Рокаи и др., *нав. дело*, 470.

априла)⁶⁶⁴. За вођу торонталских Деаковаца изабран је гроф **Јожеф Бетлен** (Bethlen József) из Турског Бечеја⁶⁶⁵.

Дотле се већ испрофилисала и друга значајна мађарска странка у Торонталској жупанији – странка Средње левице, чији је најистакнутији представник у угарском Сабору са овог подручја био **Имре Хусар** из Жомбоља. Као њен вођа на подручју Торонталске жупаније фигурирао је помађарени Србин **Деме Хадфи** (Димитрије Хацић) из Меленаца, који је под Ронаијем обављао дужност торонталског правобраниоца⁶⁶⁶.

Неколико дана пре формирања Деакове партије у Торонталској жупанији, основано је и гласило ове странке – недељни лист на мађарском језику *Torontál*, који ће, упркос прокламованој објективности чврсто стајати на позицијама власти и врло брзо постати званичан лист Жупаније. Први покушаји оснивања једних мађарских новина у Банату јавили су се још раније, 1871. године, али је тек 28. марта 1872. ова идеја заиста и реализована⁶⁶⁷. *Torontál* је покренула група мађарских интелектуалаца (Имре Варнаи, Јанош Гестеши, Иштван Иштванфи) и племића (Јожеф Бабић, Антал Липтаи, Ендре Чеконић, Јанош и Пал Даниел, Игнац Чавоши) предвођена тадашњим председником кикиндског суда, а потоњим великим жупаном **Јожефом Хертелендијем**⁶⁶⁸. За уредника је изабран **Фриђеш Балаш** (Balás Frigyes), у то време већ афирмисан новинар који је раније сарађивао са престоничким листом *Pesti Napló* и низом других гласила.

Први већи политички изазов са којим се суочила жупанијска управа под Ронаијем била је предизборна конференција Српске народне слободоумне странке у

⁶⁶⁴„Meghívás-Einladung”, *GBWb* 13, 30. März 1872, Extra-Beilage.

⁶⁶⁵Јожеф Бетлен припадао је угледној племићкој породици из суседне, Тамишке жупаније, која је раније држала Павлиш, Влајковац, Потпорањ, Војводинце, Куштиљ и Ритишево. У Торонталску жупанију доспео је 1854. године путем брака са грофицом из Турског Бечеја, Ержебет Шишањи (Sissányi Erzsébet), удовицом хонведског генерала и једног од тринаесторице „арадских мученика” Карла од Лајнинген-Вестербурга (нем. Karl August Graf zu Leiningen-Westerburg, мађ. Leiningen-Westerburg Károly). Са њом је имао четворо деце: Иштвана, Белу, Миклоша и Ану. Узимао је активног учешћа у јавном животу Тамишке и Торонталске жупаније. На изборима за угарски Сабор 1861. био је изабран за посланика испред града Вршца, а врло брзо након избора за вођу Деаковаца у Торонталској жупанији био је изабран и за торонталског поджупана на место ускоро настрадалог Јожефа Прика. Касније је био и тамишки поджупан и управник царско-краљевског катастра у Темишвару. Умро је 1896. године. (в.: Borovszky S., *нав. дело*, 552–553; Исти, *Temes vármegye*, Budapest 1914, 405.

⁶⁶⁶F. Nemet, *Istoriya štampe ...*, 47.

⁶⁶⁷Исто, 42.

⁶⁶⁸Исто, 42–43.

Великом Бечкереку, која је била заказана за април 1872. године. Она је одржана под будним надзором жупанијских власти, у чије име је нови поджупан Јожеф Прик изразио поверење у лојалност Срба мађарској круни, али истовремено и одредио строге услове под којима се овај скуп имао одржати: они су искључивали учешће Срба из Војне границе (који нису имали право учешћа на изборима) и довођење у питање *интегритета и бића државе, као и односа између државе и владара*⁶⁶⁹. Друга бечкеречка конференција протекла је мирно, уз учешће вође српског националног покрета у Јужној Угарској Светозара Милетића, који се у то време налазио на врхунцу своје популарности након издржавања затворске казне у Вацу⁶⁷⁰. Осим њега, у раду конференције учествовали су још и Јован Суботић, Александар Сандић, Јоца Крстић, Димитрије Савић, Ђорђе Пејић, а скупу су присуствовали и представници Румуна предвођени бившим послаником Викентијем Бабешом⁶⁷¹. Конференција је усвојила Бечкеречки програм (донет 1869) као основу свог деловања, али с том изменом да је у њему наглашена *целокупност угарске круне*, како би се уклонило неповерење мађарске владе према политици странке⁶⁷².

Свега дан након Бечкеречке конференције, Торонталска жупанија сазвала је ванредну седницу на којој је у складу са Законом о муниципијама изабрано 269 чланова Муниципалног одбора, а затим и тела која су по торонталским срезовима имала да руководе изборним процесом⁶⁷³. Приликом избора чланова Муниципалног одбора, тесну већину однеле су присталице Деакове партије. Међутим, најважнију

⁶⁶⁹О томе в.: *Поджупан Торонталске жупаније József Prick саопштава Мити Савићу, председнику, и Ђорђу Пејићу, перовођи среског одбора Народне странке у Великом Бечкереку под којим условима странка може одржати предизборну конференцију*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II, 332–334; *Поджупан Торонталске жупаније József Prick даје строга упутства среском начелнику А. Бакаловићу уочи предизборне конференције Српске народне странке у Великом Бечкереку*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II, 334–335; *Комесар напред изборној конференцији Народне странке, срески начелник А. Бакаловић, подноси поджупану Торонталске жупаније J. Prick-у, извештај о току конференције*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II, 335–340.

⁶⁷⁰Милетић је због чланка објављеног 1869. године против хрватског бана Левина Рауха (*Ђирилица у загребачком политичком хербергу*) био осуђен на казну од годину дана затвора, коју је издржавао у вацкој казниони од октобра 1870. до октобра 1871. године.

⁶⁷¹Види.: „Lokales”, *GBWb* 17, 27. April 1872, 11; Конференцији су присуствовали и делегати из Војне границе, али њихово присуство, по налогу присутног опуномоћеника власти, није ушло у записник; Види: *Комесар на предизборној конференцији Народне странке, срески начелник А. Бакаловић, подноси поджупану Торонталске жупаније J. Prick-у, извештај о току конференције*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II, 335–340.

⁶⁷²Никола Петровић, *Светозар Милетић*, Београд 1958, 190.

⁶⁷³„Lokales”, *GBWb* 17, 27. April 1872, 11.

тачку ове седнице чинило је саветовање поводом најаве да ће цар Франц Јозеф поводом развојачења Војне границе посетити Банат и на том путу боравити и у Торонталској жупанији. С тим у вези одлучено је да га у Турском Бечеју, где је по објављеном плану пута требало да стигне у Жупанију⁶⁷⁴, сачека делегација од четрдесетак жупанијских угледника предвођена великим жупаном Ронаијем и поджупаном Приком⁶⁷⁵.

Долазак владара у крајеве Угарске који су ранијих година били тешко погођени великим поплавама имао је у психолошком смислу велики значај за тамошње становништво⁶⁷⁶, тим пре што је према предвиђеном програму пута имао да присуствује почетку радова на устави Францовог канала (данашњи Велики бачки канал – прим. Ф. К.) у Малом Стапару. Монарх је на пут кренуо 3. маја и путовао Дунавом, на броду специјално израђеном за ту прилику⁶⁷⁷, идући од Пеште, преко Дунафелдвара, Пакса, Баје, Бездана, Малог Стапара и Бачког Градишта, да би увече 6. маја стигао у Турски Бечеј⁶⁷⁸. И овде му је, као и у свим местима преко којих је путовао, приређен свечан дочек са уличном расветом, декорацијом, музиком, пуцњевима из прангија и црквеном звоњавом⁶⁷⁹. У име делегације Торонталске жупаније, Франца Јозефа су поздравили велики жупан Мориц Ронаи и поджупан Јожеф Прик⁶⁸⁰, а најбољи утисак на владара оставио је виртембершки принц Егон Турн-Таксис, који је у то време живео у Ечки, надомак Великог Бечкерека; њему је била указана част да управља царском кочијом до Велике Кикинде⁶⁸¹. На том путу дошло је до несреће – преврнула се пратећа кочија у којој су се возили велики жупан Ронаи и поджупан Прик. Франц Јозеф је лично прискочио у помоћ тешко

⁶⁷⁴За детаљан план пута в.: „Miscellen (Zur Königsreise)”, *GBWb* 17, 27. April 1872, 12.

⁶⁷⁵У састав ове делегације ушли су још и: Давид Ђерђанфи, гроф Јожеф Бетлен, гроф Ендре Чеконић, гроф Драгутин Пејачевић, барон Антал Липтаи, барон Едмунд Дери, барон Федор Фајлић, Јован Дамаскин, Ференц Карачоњи, Ласло Карачоњи, Фриђеш Балаш, Јанош Бозаи, Иштван Ронаи, Имре Хусар, Иштван Вечен, Деме Хадфи, Јанош Даниел, Макс Михаловић, Аладар Рохонци, Ђула Урбан, Ерне Штајнгаснер, Емил Шулпе, Андор Талијан, Вилибалд Богдановић, Пал Дадањи, Мих. Дернер, Вилмош Билек, Ласло Гестеш, Аладар Таусиг, Димитрије Савић, Жигмонд Исекуц, Михаљ Менцер, срески начелник Ђорђе Стајић, срески начелник Јанош Табаковић, Александар Пеци-Поповић, Алексије Бобор и Ендре Вучетић. „Lokales”, *GBWb* 17, 27. April 1872, 11.

⁶⁷⁶„Aus dem Torontaler Comitате”, *GBWb* 18, 4. Mai 1872, 10.

⁶⁷⁷„Miscellen”, *GBWb* 18, 4. Mai 1872, 11.

⁶⁷⁸„Die Königsreise”, *GBWb* 19, 11. Mai 1872, 14.

⁶⁷⁹Исто.

⁶⁸⁰Исто; „Die Königsreise”, *GBWb* 20, 18. Mai 1872, 12–13.

⁶⁸¹„Die Königsreise”, *GBWb* 19, 11. Mai 1872, 14.

повређеном поджупану, који је након тога пребачен на збрињавање у оближњу Беодру, на имање породице Карачоњи⁶⁸². Владар му је чак ставио на располагање свог дворског лекара и наредио да му се сваког дана телеграфским путем шаљу извештаји о здравственом стању поджупана; то, међутим, није помогло: Јожеф Прик преминуо је након неколико дана⁶⁸³ и сахрањен је 12. маја у Великом Бечкереку. Од њега се у име Жупаније опростио жупанијски правобранилац и ревносни сарадник *Torontál*-а Деме Хадфи⁶⁸⁴. Франц Јозеф окончао је своју посету 14. маја, након што је посетио Темишвар, Вршац, Дету, Белу Цркву, Жомбољ, Арад, Ходмезевашархел и Сегедин. У свим местима које је посетио приложио је значајне своте новца за помоћ сиромашнима (у Бечеју, Великој Кикинди и Жомбољу дао је по 1000 форинти)⁶⁸⁵, а у Темишвару и Белој Цркви примио је поздраве депутација Подунавских Кнежевина и Кнежевине Србије⁶⁸⁶.

На скупштини торонталског Муниципалног одбора одржаној 3. и 4. јуна, за новог поджупана је изабран гроф Јожеф Бетлен из Турског Бечеја, дотадашњи вођа Деакове партије у Торонталској жупанији⁶⁸⁷ и председник *Торонталског пољопривредног друштва*⁶⁸⁸. Избор за поджупана протекао је у духу предстојећих избора за угарски Сабор и узбурканој атмосфери коју су створиле присталице Странке средње левице⁶⁸⁹. На изборима који су одржани 20. јуна⁶⁹⁰ у Торонталској жупанији убедљиву победу су однели кандидати Деакове партије, који су од укупно девет освојили шест посланичких места. За народне посланике по срезovima изабрани су: Пал Даниел (Зичифалва), Викентије Богдан (Велики Сенмиклуш), барон Бела Липтаи (Жомбољ), Бела Даниел (Банатски Комлош), Александар Николић (Пардањ), Имре Хусар (Билед), Ерне Даниел (Бегеј Св. Ђурађ), Јанош

⁶⁸²Велики жупан Ронаи задобио је лакше телесне повреде. „Miscellen”, *GBWb* 19, 11. Мај 1872, 15–16).

⁶⁸³Исто, 15–16.

⁶⁸⁴„Nekrolog”, *GBWb* 20, 18. Мај 1872, 13–14.

⁶⁸⁵„Miscellen”, *GBWb* 20, 18. Мај 1872, 14.

⁶⁸⁶„Miscellen (Zur Reise des Königs)”, *GBWb* 18, 4. Мај 1872, 11.

⁶⁸⁷На положају вође торонталских „деаковаца” заменио га је спахија Јанош Даниел из Елемира; том приликом су за потпредседнике изабрани гроф Ендре Чеконић и Вилмош Билек („Aus dem Torontaler Comitatus”, *GBWb* 23, 8. Јуни 1872, 10).

⁶⁸⁸„Aus dem Torontaler Comitatus”, *GBWb* 23, 8. Јуни 1872, 10; Borovszky S., *нав. дело*, 484.

⁶⁸⁹Приликом избора поджупана, посланици Странке средње левице Макс Михаловић, Имре Хусар и Димитрије Савић напустили су седницу одбивши да учествују у гласању, а њихов пример су следиле и њихове партијске колеге; „Aus dem Torontaler Comitatus”, *GBWb* 23, 8. Јуни 1872, 10.

⁶⁹⁰Borovszky S., *нав. дело*, 484.

Балог (Старо Бешеново) и Петар Чарнојевић (Велика Кикинда)⁶⁹¹. у самом жупанијском средишту – Великом Бечкереку – где су избори одржани тек у августу, победу је однео кандидат Српске народне слободоумне странке Александар Трифунац, који је поразио деаковца Фриђеша Балаша⁶⁹². Ма колико се ова победа српског кандидата у срцу Торонталске жупаније чинила као велики успех, касније се показало да је Светозар Милетић у Трифунцу, велепоседнику и мађарском племићу, добио *колебљивог и политички непоузданог сарадника за угарски Сабор*⁶⁹³.

Након избора у јуну 1872, активност жупанијских власти била је током наредних пар месеци усмерена на сузбијање евентуалних манифестација српског националног покрета на својој територији поводом предстојећих дешавања у суседној Кнежевини Србији. У прослави проглашења пунолетства кнеза Милана Обреновића, најављеној за 22. август, а на коју су били позвани многи градови и удружења из Аустроугарске монархије⁶⁹⁴, мађарско министарство унутрашњих послова видело је отворен простор за јавне демонстрације Срба у Јужној Угарској. У циљу њиховог спречавања, оно је наложило торонталском великом жупану, као представнику централне власти, да забрани све прославе које су се наводно планирале у српским срединама поводом проглашења пунолетства⁶⁹⁵, а нешто касније, након одлуке мађарске владе донете на седници од 11. августа⁶⁹⁶, и да

⁶⁹¹ Borovszky S., *нав. дело*, 484–485.

⁶⁹² За детаљнији извештај о изборима у Великом Бечкереку и реакцију Фриђеша Балаша на изборни пораз в.: „Eingesendet. Wahlgeschichten”, *GBWb* 33, 17. August 1872, 11-12; „Lokales”, *GBWb* 33, 17. August 1872, 12-13.

⁶⁹³ Никола Петровић, *Светозар Милетић*, Београд 1958, 191. Исти случај био је и са трећим послаником са српске листе, адвокатом Ником Максимовићем из Сомбора. У новинском извештају *Wochenblatt*-а о резултатима избора у Великом Бечкереку, Трифунац је критикован као вирилиста који се *истиче својим честим одсуствима са жупанијских скупштина* („Eingesendet. Wahlgeschichten”, *GBWb* 33, 17. August 1872, 11–12). И поред тога, по свом друштвеном положају припадао је опортунијем крилу Милетићеве странке, које је било спремно за ублажавање оштријих политичких захтева и чињење уступака мађарској влади.

⁶⁹⁴ *Будимпешта*, 11. августа 1872 – *Записник о седници мађарске владе са одлуком да се, свим средствима, спречи и отежа одлазак делегација и појединаца у Београд на свечаност поводом пунолетства Милана Обреновића*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II, 385.

⁶⁹⁵ *Будимпешта*, 25. јула 1872 – *Мађарско Министарство унутрашњих послова захтева од великог жупана Торонталске жупаније Морис-а Рóпау-а да спречи прославе намераване поводом проглашења пунолетства Милана Обреновића*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II, 377.

⁶⁹⁶ *Будимпешта*, 11. августа 1872 – *Записник о седници мађарске владе са одлуком да се, свим средствима, спречи и отежа одлазак делегација и појединаца у Београд на свечаност поводом пунолетства Милана Обреновића*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II, 381–387.

онемогући организован одлазак на свечаност проглашења⁶⁹⁷. По налогу поджупана Бетлена, начелници торонталских срезова са чисто српским и мешовитим становништвом будно су мотрили на расположење међу Србима; изгледа, међутим, да је забрана организованог одласка у Београд више погодила српску владу, чијим је негативним реакцијама био изложен аустроугарски конзул у Београду Бењамин Калај⁶⁹⁸, неголи Србе у Торонталској жупанији. Из извештаја које су срески начелници слали поджупанском звању произилази да, осим пар појединачних случајева и *уобичајеног деловања Милетићевих присталица*, није дошло ни до каквих масовних одласака, демонстрација, нити прикупљања потписа за меморандум којим би Срби из Угарске изразили своју верност кнезу Милану, а од чега је страховала мађарска влада⁶⁹⁹. Један извештај сугерисао је да су томе највише допринеле тешке материјалне прилике у којима се народ налазио услед великих поплава те године⁷⁰⁰. Поджупан Бетлен је стога у свом извештају мађарском

⁶⁹⁷ *Будимпешта, 12. августа 1872 – Министарство унутрашњих послова опет наређује поджупану Торонталске жупаније грофу József-у Bethlen-у да спречи одлазак представника установа и надлежстава на проглашење пунолетства Милана Обреновића, док се појединци морају пуштати*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II, 393–394; Аустроугарску је требало да представља, по одлуци мађарске владе, једино конзул Бењамин Калај (*Будимпешта, 13. августа 1872 – Министар унутрашњих послова саопштава великом жупану Торонталске жупаније М. Rósnay-у одлуку владе да се забране све манифестације поводом проглашења пунолетства Милана Обреновића, а да ће Аустро-Угарску представљати генерални конзул В. Kállay*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II, 395.

⁶⁹⁸ *Београд, 19. августа 1872 – Kállay обавештава приватно Andrássy-а о неповољној реакцији српске владе на забрану мађарске владе да српске општине из Угарске пошаљу своје делегације у Београд поводом проглашења пунолетства Милана Обреновића*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II, 396–398.

⁶⁹⁹ *Нова Кањижа, 9. августа 1872 – Новокањижски срески начелник Јован Табаковић обавештава поджупана Торонталске жупаније Ј. Bethlen-а о приликама у срезу и мерама које ће предузети поводом проглашења пунолетства Милана Обреновића*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II, 380–381; *Банлак, 12. августа 1872 – Срески начелник у Банлаку А. Милутиновић обавештава поджупана Торонталске жупаније да се православни свештеник из Великог Гаја спрема за пут у Београд*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II, 394; *Велики Сентмиклош, 15. августа 1872 – Срески начелник János Виош обавештава поджупана торонталске жупаније грофа József-а Bethlen-а о расположењу међу Србима уочи прославе пунолетства Милана Обреновића*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II, 395–396; *Нови Сегедин, 21. август 1872 – Срески начелник Ignác Keresztes обавештава поджупана Торонталске жупаније Ј. Bethlen-а да није запазио појачану активност Народне странке у вези са прославом пунолетства Милана Обреновића*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II 401–402; *Банлак, 22. августа 1872 – Срески начелник А. Милутиновић поново обавештава поджупана Торонталске жупаније Ј. Bethlen-а да није приметио никакву активност поводом предстојећег проглашења пунолетства Милана Обреновића*, у публикацији: Н. Петровић, *нав. дело*, II, 402–403.

⁷⁰⁰ *Нови Сегедин, 21. август 1872 – Срески начелник Ignác Keresztes обавештава поджупана Торонталске жупаније Ј. Bethlen-а да није запазио појачану активност Народне странке у вези*

Министарству унутрашњих послова констатовао како *чланови противдржавне Милетићеве странке и Омладине и овде врше своју делатност, али може се рећи да се успех њихове делатности ограничава на њих саме, док је народ углавном миран и, могло би се рећи, индиферентан*⁷⁰¹.

Први од два значајна догађаја који су обележили крај 1872. године у Торонталској жупанији био је пренос посмртних остатака арадског мученика Ернеа Киша из Катрајнфелда у Елемир, средином октобра⁷⁰². Други се одиграо почетком децембра, када је жупанијска престоница Велики Бечкерек постала град са уређеним магистратом. До промене статуса дошло је у складу са реформама државне управе које су дотле већ биле спроведене на територији целе Жупаније. На седници градског магистрата, одржаној 10. децембра, обављен је избор градоначелника, градских већника, чиновника и близу две стотине чланова градског представништва⁷⁰³. Иако је на папиру ово представљало „корак напред” у развоју града, Велики Бечкерек се у прво време суочавао са бројним, првенствено финансијским тешкоћама⁷⁰⁴, и требало је да прође неколико година док није отпочео његов постепени привредни успон.

До лета 1873. на подручју Жупаније није било значајнијих дешавања, да би се тада низу од већ раније присутних недаћа придружила и епидемија колере. Бојазан од ове болести јављала се спорадично још током 1871. и 1872. године, због чега је жупанијски Здравствени одбор обнародовао посебне мере заштите⁷⁰⁵. Оне су,

са прославом пунолетства Милана Обреновића, у публикацији: Н. Петровић, нав. дело, II, 401–402.

⁷⁰¹ *Велики Бечкерек, августа 1872 – Поджупан Торонталске жупаније обавештава мађарског министра унутрашњих послова да приликом свечаног проглашења пунолетства Милана Обреновића није било манифестација међу Србима, у публикацији: Н. Петровић, нав. дело, II, 404–405.*

⁷⁰² „Die feierliche Leichenbestattung des 1848-er Honvéd-Generalen Ernest v. Kiss”, *GBWb* 41, 12. Oktober 1872, 9-10. Киш је након погубљења у Араду тајно био сахрањен у Катрајнфелду, да би након 23 године његови посмртни остаци били пренети у Елемир и сахрањени у тамошњој католичкој цркви. У Великом Бечкереку му је 1906. године подигнут споменик на главном градском тргу.

⁷⁰³ Felix Milleker, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333-1918*, Wrschatz 1933, 62. За градоначелника је изабран Михаљ Штефулић. За комплетан списак чланова градског магистрата в.: „Lokales”, *GBWb* 50, 14. Dezember 1872, 11–12.

⁷⁰⁴ F. Milleker, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek...*, 62.

⁷⁰⁵ „Protokoll”, *GBWb* 39, 30. September 1871, Extra Beilage; „Jegyzőkönyv-Записник”, *GBWb* 40, 7. Oktober 1871, 4–5. И градски физик Великог Бечкерек, др Константин Плехл, активно је радио на сузбијању колере информишући своје суграђане о начинима заштите (Dr. Constantin Plechl, „Die Cholera-Furcht”, *GBWb* 35, 31. August 1872, 10-11). Плехл је касније постао главни жупанијски физик (прим. Ф. К.)

између осталог, обухватале строго одржавање хигијене, забрану продаје покварене робе и намирница, просвећивање простог народа о природи болести, дезинфекцију (*обезоскврњење*) јавних и прометних места, правовремено обавештавање надлежних здравствених органа и санитетских служби и набавку одговарајућих лекова⁷⁰⁶. Ипак, све ове мере нису могле значајније утицати на превенцију епидемије, поготово ако се узме у обзир поражавајућа статистика здравствених прилика на подручју Торонталске жупаније. О њој довољно сведочи податак да је у септембру 1872, у време када су се почели појављивати први изоловани случајеви, у Жупанији било свега 34 доктора, 24 хирурга, 20 апотекара, 23 ветеринара, 1 зубар и 72 бабице; пошто је Жупанија бројала 350 800 становника, то је на сваких 11 307 људи отпадао по један доктор (*sic!*)⁷⁰⁷. Пожупан Јожеф Бетлен је и сам увиђао озбиљност ситуације и у извештају који је средином септембра те године поднео Муниципалном одбору констатовао *недостатак службених лекарских органа, јер у области од 124 квадратне миље, са 340 000 становника, два у централном месту станујућа плаћена лекара нису у стању да одржавају санитарну полицију*, због чега је успостављање још пет нових места за среске лекаре назвао *горућом потребом*⁷⁰⁸.

Крајем 1872. године постало је јасно да ће читава Угарска бити захваћена епидемијом колере. Случајеви овог обољења забележени су како у пограничним жупанијама, тако и у самој престоници Пешти⁷⁰⁹. У Торонталску жупанију колера је стигла у лето 1873, упоредо харајући и у суседним крајевима Бач-бодрошке, Тамишке и Чанадске жупаније⁷¹⁰. Први масовнији случајеви забележени су у северним крајевим Торонтала – Новом Сегедину, Сиригу и Новом Светом Ивану, па су, због близине Сегедина, оболели били упућивани у тамошњу болницу. Она је, међутим, врло брзо постала премала да прими све пацијенте, због чега су тамошње

⁷⁰⁶ „Protokoll”, *GBWb* 39, 30. September 1871, Extra Beilage; „Jegyzökönyv-Записник”, *GBWb* 40, 7. Oktober 1871, 4-5. Као најпоузданије средство за дезинфекцију у оно време препоручиван је „гвоздени витриол” (гвожђе (II) сулфат (FeSO₄), у народу познатији као „зелена галица”), док је најефикаснијим леком против колере сматран је тзв. Доверов прах (лат. *pulver Doveris*) – својеврсна мешавина опијума, ипекакуане и лактозе („Circular-Verordnung in Angelegenheit der Cholera”, *GBWb* 45, 9. November 1872, 9–10).

⁷⁰⁷ „Miscellen”, *GBWb* 36, 7. September 1872, 12.

⁷⁰⁸ „Aus dem Torontaler Comitate. Bericht des Herrn Vicegespanns Grafen Josef Bethlen, gehalten in dem am 16. September l. J. abgehaltenen General-Versammlung des Torontaler Comitates”, *GBWb* 38, 21. September 1872, 14.

⁷⁰⁹ „Circular-Verordnung in Angelegenheit der Cholera”, *GBWb* 45, 9. November 1872, 9–10.

⁷¹⁰ Borovszky S., *нав. дело*, 487.

градске власти упутиле допис Торонталској жупанији са молбом да интервенише и прекине упућивање оболелих са своје територије на збрињавање у Сегедин⁷¹¹. Потом су почели да пристижу и извештаји среских начелника о појави колере на подручју њихових срезова – епидемија је избила у стотинак торонталских насеља⁷¹², а најкритичније је било у Жомбољу и у Модошу. У Модошу је бележено и по 15–16 смртних случајева дневно; *Gross-Becskereker Wochenblatt* је јављао да је *тамошње становништво захватио паничан страх, да оболели немају негу, те да људи верују да свако кога болест дотакне неминовно постаје жртва*⁷¹³. У Жомбољу, који је *становништво почело да напушта како би се спасило*⁷¹⁴, срески начелник морао је да затражи додатну финансијску помоћ од владе како би се омогућило сахрањивање мртвих⁷¹⁵. Тамошњи велепоседник гроф Јанош Чеконић ангажовао се у акцији сузбијања колере, а његов пример следио је и барон Липтаи из Ловрина⁷¹⁶. У недељној штампи, поред медицинских савета⁷¹⁷, редовно је објављиван биланс епидемије по насељима, са бројем оболелих, преминулих, излечених и лица задржаних ради даљег лечења⁷¹⁸.

Жупанијски званичници обилазили су епидемијом угрожена места. Ласло Гестеши, жупанијски физик, ревносно је обилазио је торонталске срезове, због чега је касније добио и признање Муниципалног одбора⁷¹⁹: са поджупаном Јожефом Бетленом посетио је Жомбољ⁷²⁰, у пратњи великог жупана Морица Ронаија боравио је у Модошу⁷²¹, одакле се запутио у Глогоњ⁷²², а недуго потом и у Зичифалву⁷²³.

⁷¹¹Исто.

⁷¹²Исто.

⁷¹³„Aus Hatzfeld schreibt man”, *GBWb* 33, 16. August 1873, 15.

⁷¹⁴Исто.

⁷¹⁵Borovszky S., *нав. дело*, 487.

⁷¹⁶„Miscellen”, *GBWb* 36, 6. September 1873, 12.

⁷¹⁷Dr. Constantin Plechl, „Verordnung wegen Hintanhaltung der Cholera-Epidemie”, *GBWb* 27, 5. Juli 1873, Extra-Beilage; „Ante Cholera-Tinktur”, *GBWb* 29, 19. Juli 1873, 4; „Notizen. Ein Schutz-und Heilmittel gegen die Cholera”, *GBWb* 32, 9. August 1873, 10; „Notiz (Genaue Desinfection)”, *GBWb* 36, 6. September 1873, 9–10 итд.

⁷¹⁸„Aus dem Torontaler Comitate”, *GBWb* 30, 26. Juli 1873, 9; „Aus dem Torontaler Comitate. Stand der Cholera vom 21. bis 28. Juli”, *GBWb* 31, 2. August 1873, 11; „Cholera-Bulletin”, *GBWb* 32, 9. August 1873, 13; „Aus dem Torontaler Comitate”, *GBWb* 33, 16. August 1873, 13; „Stand der Cholera seit Beginn bis 14. August”, *GBWb* 34, 23. August 1873, 10; „Stand der Cholera seit Beginn bis 21. August”, *GBWb* 35, 30. August 1873, 13 итд.

⁷¹⁹Borovszky S., *нав. дело*, 487.

⁷²⁰„Cholera in Hatzfeld”, *GBWb* 33, 16. August 1873, 14.

⁷²¹„Aus dem Torontaler Comitate”, *GBWb* 34, 23. August 1873, 9–10.

⁷²²Исто.

Лекарске интервенције свакако је отежавало лоше стање путева и хронични проблем неразвијене саобраћајне инфраструктуре. Поједина насеља, попут Мађарског Падеја, нису имала довољно медицинских залиха, а у неким су чак лекари одбијали да лече људе из страха да и сами не буду заражени⁷²⁴. Жупанијске власти забраниле су одржавање вашара, пијаца и других јавних окупљања у низу насеља – у Турском Бечеју, Модошу, Хајдучици и Ченеју⁷²⁵, затим у Пардању, Беодри, Жомбољу, Банатском Комлошу, Киш Сомбору, Ђерђамошу и Банлоку⁷²⁶, па чак и у самом жупанијском седишту Великом Бечкереку⁷²⁷. Епидемија је утихнула у касну јесен 1873, а колике су биле њене размере у целој земљи сведочи податак да је од њеног избијања па до новембра 1873. број жртава износио 182 599⁷²⁸. У Угарској је током те године пријављено 433 295 случајева оболелих, од чега је излечено 247 718, умро 182 599, а на даљем збрињавању остало 2978; у ове бројке нису били урачунати смртни случајеви из Хрватске, Славоније и некадашње Војне границе, услед чега се претпостављало да је број умрлих износио и до 200 000⁷²⁹. Још у време трајања епидемије, када се ова бројка кретала око 60 000, престонички *Pesti Naplo* писао је да је у питању *застрашујућа бројка, каква се не може наћи ни у списковима погинулих најкрвавијег рата*⁷³⁰.

Истовремено са вођењем борбе против колере, током 1873. године привођено је крају развојачење Војне границе, што ће за Торонталску жупанију бити од немалог значаја. Овим процесом, који је најављен још крајем јануара 1872⁷³¹, имало се поново успоставити територијално јединство Угарске, будући да је Војна граница била последња област која се – у управном смислу – налазила ван ингеренција мађарске владе⁷³². С тим у вези, било је предвиђено да се њена

⁷²³„Miscellen”, *GBWb* 36, 6. September 1873, 12.

⁷²⁴Borovszky S., *нав. дело*, 487.

⁷²⁵„Miscellen (Verbotene Märkte)”, *GBWb* 33, 16. August 1873, 15.

⁷²⁶„Miscellen”, *GBWb* 36, 6. September 1873, 12.

⁷²⁷„Kundmachung”, *GBWb* 45, 8. November 1873, 11.

⁷²⁸„Cholerastatistik”, *GBWb* 47, 22. November 1873, 11.

⁷²⁹Исто.

⁷³⁰Цит. према: „Miscellen (60 000 Todte)”, *GBWb* 35, 30. August 1873, 13.

⁷³¹„Miscellen. Zur Organisierung der Militärgrenze”, *GBWB* 27. Jänner 1872, 8.

⁷³²Након склапања аустро-угарске Нагодбе 1867, једине области које су се налазиле ван контроле мађарске владе били су Ердељ, Хрватска и Војна граница. Законом донетим 1868. укинута је ердељски парламент, а са Хрватском је исте године склопљена посебна Нагодба, која је

територија присаједини већ постојећим, суседним жупанијама – Торонталској, Тамишкој и Крашовској (овакво територијално преуређење разликовало се од оног које је спроведено у хрватској Војној граници, где су од подручја које се налазило под војном управом формиране нове жупаније)⁷³³. Три пука (регimente) Банатске војне границе – немачки, румунски (влашки) и српски (илирски) раздељени су у фебруару 1872. године у срезове, који ће касније бити присаједињени банатским жупанијама⁷³⁴. Након своје посете Банату, цар Франц Јозеф обнародовао је 9. јуна указ којим се захвалио граничарима на верној служби и наложио да се њихови пукови имају распустити до 1. новембра 1872⁷³⁵. Посебним указом, издатим у исто време, прописани су услови под којима је Граница имала да пређе из војне под цивилну управу. Оне су обухватале: укидање свих војних служби и увођење посебних комисија које би радиле на завођењу цивилне управе; регулисање статуса граничарског племства, верских заједница, пореског система, увођење првостепених и среских судова итд⁷³⁶. Спровођење „провинцијализације” Војне границе, тј. укључења области под пређашњом војном управом у систем мађарских жупанија (тзв. „Провинцијал”) поверено је посебној царској комисији на чије чело је постављен генерал барон **Антон фон Скудијер**⁷³⁷. Иако је било предвиђено и доношење закона којим би се регулисало учешће Границе на изборима за угарски Сабор те године⁷³⁸, то није учињено. Актуелним властима то свакако није сметало, будући да је етничка структура тог подручја традиционално била наклоњена

гарантовала њен посебан државно-правни статус у оквиру земаља круне светог Стефана. О томе в.: П. Рокаи и др., *нав. дело*, 470.

⁷³³ „Miscellen. Zur Organisierung der Militärgrenze”, *GBWb* 16, 20. April 1872, 10.

⁷³⁴ „Miscellen (Ungarische Militärgrenze)”, *GBWb* 6, 10. Feber 1872, 10. Немачко-банатски пук подељен је у срезове: Перлез, Анталфалва, Ковачица, Глогоњ и Ковин; влашки је подељен у срезове: Божовић, Терегово, Стара Оршава, Карансебеш, а илирски: Карлсдорф, Јасеново, Молдовин и Делиблато.

⁷³⁵ „Miscellen. Zur Provinzialisierung der Grenze”, *GBWb* 25, 22. Juni 1872, 10–11.

⁷³⁶ Исто. Borovszky S., *нав. дело*, 446.

⁷³⁷ „Miscellen. Zur Provinzialisierung der Grenze”, *GBWb* 25, 22. Juni 1872, 10–11. О Скудијеру, у то време инхаберу 29. пешадијског пука са седиштем у Великом Бечкереку, види.: А. Р. Petri, *нав. дело*, 1801; Rudolf von Hödl, *Geschichte des k. und k. Infanterieregiments Nr. 29 auf immerwährende Zeiten Gideon Ernst Freiherr von Loudon*, Temesvár 1906, 571–572. За своје заслуге приликом развојачења Банатске војне границе, стекао је мађарско племство, које је признато посебним законским чланком („Miscellen”, *GBWb* 44, 1. November 1873, 10).

⁷³⁸ „Miscellen. Zur Provinzialisierung der Grenze”, *GBWb* 25, 22. Juni 1872, 10–11. Због специфичног државног-правног положаја, Војна граница није имала право учешћа на изборима за Сабор.

Српској народној слободоумној странци Светозара Милетића⁷³⁹ (што се и показало на наредним изборима на којима је Граница имала право гласа, а који су одржани 1874. године у атмосфери тешких притисака и шиканирања српских кандидата и њихових гласача). Иако је било предвиђено за другу половину 1872. године, развојачење Границе се поприлично отегло; за Торонталску жупанију оно је званично било окончано тек у августу идуће године, када јој је припојено пет граничарских срезова: **Алибунарски**, **Анталфалвски** (Ковачички), **Новоселски**, **Перлески** и **Панчевачки**, са преко четрдесет нових насеља⁷⁴⁰. Ово припајање званично је проглашено на ванредној скупштини Торонталске жупаније одржаној 11. августа 1873, уз присуство делегата граничарских општина⁷⁴¹. На том скупу изабрани су представници Границе који су ушли у Муниципални одбор, проширен је састав жупанијске администрације одређеним бројем нових чиновника, а жупанијском правобраниоцу Хадфију поверен је задатак да у име Жупаније преузме власт на подручју новоприпојених срезова⁷⁴². Хадфи је 16. августа у пратњи великог жупана (као представника царске, односно краљевске власти) и мајора Луке Матасовића, делегата царске комисије за развојачење, испред Торонталске жупаније званично преузео власт у Перлезу, Ковачици, Новом Селу, Алибунару и Панчеву⁷⁴³, о чему је на следећој скупштини Муниципалног одбора поднео исцрпан извештај⁷⁴⁴.

Торонталска жупанија тако је стекла значајно територијално проширење према југу и истоку, избивши на Дунав и поставши северни сусед Кнежевине Србије. Истовремено, она је ушла у ред највећих и најгушће насељених мађарских жупанија. Територијално јединство Угарске тиме је било постигнуто, али је

⁷³⁹Н. Петровић, *Светозар Милетић*, Београд 1958, 191.

⁷⁴⁰ „Verzeichnis der in Folge Provinzialisierung der Grenze zum Torontaler Comitatus einverleibt 5 Stuhlbezirke und den dazu gehörigen Gemeinden”, *GBWb* 34, 23. August 1873, 10.

⁷⁴¹ „Generalversammlung des Torontaler Comitatus am 11. August 1873”, *GBWb* 33, 16. August 1873, 10–12.

⁷⁴² Исто. У исто време изабрани су и начелници нових пет торонталских срезова: **Хуго Пајер** (Алибунар), **Александар Стојшић** (Ковачица), **Фридрих Цеха** (Ново Село), **Драгутин Радосављевић** (Панчево) и **Антон Сметана** (Перлез); види: „Verzeichniß der in Folge Provinzialisierung der Grenze zum Torontaler Comitatus einverleibten 5 Stuhlbezirke und den dazu gehörigen Gemeinden”, *GBWb* 34, 23. August 1873, 10.

⁷⁴³ „Aus dem Torontaler Comitatus”, *GBWb* 35, 30. August 1873, 11–12. Мајор Матасовић је том приликом извршио примопредају граничарских објеката, архива и покретне и непокретне имовине.

⁷⁴⁴ „Generalversammlung des Torontaler Comitatus vom 10. September 1873 und den darauf folgenden Tagen”, *GBWb* 38, 20. September 1873, 12–13.

подручје Границе још неко време остало горуће питање и шкакљив проблем који је оптерећивао жупанијску управу. Наиме, уочи, а и након припајања пет граничарских срезова, жупанијске власти настојале су, првенствено путем штампе, да у јавности од Границе створе слику области која једва чека да се врати под окриље матичне државе и јурисдикцију мађарских закона. С тим у вези, значајна пажња придата је великом скупу Деакове партије, који је у јулу 1873 (непосредно пред реинкорпорацију) одржан у Перлезу, на ком је присуствовало око 500 мештана и људи из околине. На овом збору, који је имао да покаже опредељеност граничарског живља за званичну политику мађарске владе, јавно је осуђена политика Светозара Милетића и Народне странке, који су у Граници уживали јаку подршку и велику популарност⁷⁴⁵. Ипак, овакав наступ и покушај дискредитације снажног и неугодног политичког противника, као и наводно одушевљење Граничара које се поткрепљивало вестима о свечаним и срдачним дочецима жупанијских званичника у припојеним срезовима, није одговарало стању на терену; и сам жупанијски правозаступник Деме Хадфи, који је у име Жупаније преузео власт у пет нових срезова, приметио је у свом извештају да, упркос прокламованом задовољству због присаједињења матици, *тамошње становништво не познаје неусиљеност својствену слободним грађанима и заузима резервисано држање и обазривост у погледу уживања уставних права која су му стављена у изглед*⁷⁴⁶. Врло брзо се показало да је стање на подручју сада већ бивше Границе било „далеко од ружичастог”, како се у јавности настојало приказати. Штампа је редовно критиковала деловање српског националног покрета на подручју сада већ бивше Границе⁷⁴⁷, нарочито у Панчеву где је новембра 1873. дошло до сукоба између присталица Милетићеве и Деакове странке⁷⁴⁸. Стога је промену статуса Панчева,

⁷⁴⁵О томе в.: „Wochenrevue”, *GBWb* 28, 12. Juli 1873, 7–8; „Die Demonstration zu Perlaß”, *GBWb* 28, 12. Juli 1873, 8–10; „Die Perlaßer Deák-Partei”, *GBWb* 29, 19. Juli 1873, 9; „Antwort des Präses der Torontáler Deák-Partei Herrn Johann v. Daniel”, *GBWb* 30, 26. Juli 1873, 9.

⁷⁴⁶„Generalversammlung des Torontaler Comitates vom 10. September 1873 und den darauf folgenden Tagen”, *GBWb* 38, 20. September 1873, 13.

⁷⁴⁷„Wochenrevue”, *GBWb* 39, 27. September 1873, 8; „Wochenrevue”, *GBWb* 42, 18. Oktober 1873, 5-6; „Wochenrevue”, *GBWb* 46, 15. November 1873, 7-8 итд.

⁷⁴⁸Том приликом, два учитеља су ухапшена због *српске агитације, закључавања једног свештеника* (иначе Деаковог присталице – прим. Ф. К.) *у цркву и покушаја да му обрију браду*, што су спречили неки војници који су се тамо затекли; на панчевачким улицама истакнуте су пароле

које је у јесен 1873. постало град са уређеним сенатом злурадо прокоментарисала као *тежак ударац* за [Милетићеву] *Омладину*⁷⁴⁹. Притом је период преласка Границе из војне под цивилну управу – према писању *Wochenblatta* – згодно послужио за разновразне злоупотребе, махинације и пораст броја криминалних радњи и престапа, при чему привремене власти нису имале механизме, а често ни жеље да се ухвате у коштац са тим проблемима⁷⁵⁰. Зато је новоприпојено подручје, бар за још неко време, представљало тежак изазов за жупанијску администрацију.

У јесен 1873. године, упоредо са привођењем крају процеса развојачења Банатске војне границе и у јеку епидемије колере, владајућу врхушку Торонталске жупаније потресала је криза у чијем су се епицентру налазили велики жупан Мориц Ронаи и уредник листа *Torontál* Фриђеш Балаш. Балаш се неколико година раније настанио у Елемиру, у близини Великог Бечкерека, где је доспео посредством брачних веза. Потицао је из угледне племићке породице са предикатом „од Шипека” (мађ. *Sipeki*)⁷⁵¹, а пре доласка у Торонталску жупанију радио је као новинар у пештанском листу *Pesti Napló*⁷⁵². Врло брзо је постао популаран у

против угарске власти и цара, а на једној кући је чак освануо натпис „Живео цар Милетић!”; „Miscellen”, *GBWb* 45, 8. November 1873, 13.

⁷⁴⁹ „Miscellen”, *GBWb* 44, 1. November 1873, 11. Милетићеве присталице називане су од жупанијске штампе Омладинцима, чак и када је основана Српска народна слободоумна странка, а и након забране рада Уједињене омладине српске – прим. Ф. К.

⁷⁵⁰ Један новински допис *Wochenblatt*-а с краја 1873. о приликама на подручју бивше Границе забележио је следеће: *Данашњи услови у вези са јавном безбедношћу подсећају на тешку 1863. годину. На дневном реду су разбојништва, а за њихову истрагу не чини се баш ништа од стране власти и њихових органа реда, јер, имајући пред очима свој крај, они сопственим интересима подређују општу сигурност и своје службено деловање. Скупа редарска служба (...) углавном се употребљава у приватне сврхе. Обилазак насеља и појединих предија и истрага бројних крађа сматрају се споредним стварима; а ако нека патрола изузетно и залута у неко место, тако одлази у крчму да се освежи, пусти да буде виђена, и, након што реквирира још једна кола која јој не припадају, она је завршила са својим послом. Али, ако се деси да оштећени сам открије починиоца и постигне да он буде ухапшен, то није редак случај да исти већ наредног дана буде пуштен, без покретања потребне истраге о њему; а када се против таквих случајева поднесе тужба општини, месеци пролазе без резултата (...) Ствари стоје лоше и у вези са јавним службама аутономних општина бивше Границе; ови људи, који су доскора били под војничком управом, једва и да имају појма о свакодневним законима. Бележници – у већини случајева неспособни писари, председници општина – људи именовани од бивших команди пукова, гледају пре свега своју сопствену корист... У закључку текста се каже: Тако изгледа да смо данас у благословеној Граници све ближи рајским условима, пошто оно, што остане поштеђено од пољских похара оде на порезе, а оно шта од тога преостане, постаје плен крађа. „Eingesendet. Zustände in der aufgelösten, gegenwärtig zum Torontaler Comitate gehörenden Militärgrenze”, *GBWb* 48, 29. November 1873, 9.*

⁷⁵¹ Borovszky S., *нав. дело*, 537.

⁷⁵² О Балашу в.: F. Nemet, *Istorija štampe...*, 44–49; Szentkláray Jenő, „† Balás Frigyes”, *Torontál* 30. sz., 1879. julius 24, 1. o.

круговима торонталског племства и жупанијског чиновништва, а због свог претходног новинарског искуства био је постављен за уредника листа *Torontál* одмах по његовом оснивању. Од почетка обављања ове дужности Балаш је словио за „човека Жупаније”, па је, у складу са својим политичким амбицијама и подредио уређивачку политику *Torontál*-а интересима Жупаније и тада владајуће, Деакове странке⁷⁵³. Након неуспеле кампање коју је у Великом Бечкерекy водио на изборима за угарски Сабор 1872. године, велики жупан Ронаи именовао га је за почасног жупанијског бележника. Иако ово звање са собом није повлачило било какве озбиљније обавезе нити накнаде, оно је омогућавало Балашу да из прве руке, као записничар на скупштинама Муниципалног одбора, буде упознат са деловањем жупанијске администрације, што се свакако одразило и на писање *Torontál*-а. Проблем је настао када је Балаш почео да критикује великог жупана због занемаривања дужности, чиме је наводно нанео штету интересима Жупаније⁷⁵⁴, и то не само у *Torontál*-y, већ и у другим листовима, попут темишварског *Temesi Lapok-a*⁷⁵⁵. Озлојеђен тиме, Ронаи је на жупанијској скупштини која је августа месеца 1873. прогласила прикључење пет граничарских срезова Торонталској жупанији лишио Балаша звања почасног главног бележника⁷⁵⁶. Тим поводом, у наредном броју *Torontál*-а одмах је освануо уводни чланак под називом *Скандал великог жупана*⁷⁵⁷, који је Ронаију оспоравао право да одузме звање почасном главном бележнику. Насупрот томе, *Wochenblatt* је у свом 33. броју објавио допис под називом *Тресла се гора, родио се миш*⁷⁵⁸, у ком је непотписани аутор правдао поступак великог жупана и осудио сензационализам *Torontál*-а, који је најобичније располагање датим овлашћењима називао „скандалом”⁷⁵⁹. Жупанијска јавност је у сваком случају била подељена; иако је *Torontál* настојао да прикаже како његов уредник ужива чврсту подршку и симпатије⁷⁶⁰, изгледа да је и велики жупан имао

⁷⁵³ F. Nemet, *Istoriја štampe...*, 45.

⁷⁵⁴ „Lokales”, *GBWb* 37, 13. September 1873, 9.

⁷⁵⁵ „Generalversammlung des Torontaler Comitates am 11. August 1873”, *GBWb* 33, 16. August 1873, 12.

⁷⁵⁶ Исто.

⁷⁵⁷ „Főispáni botrány”, *Torontál* 33. sz., 1873. augusztus 14, 1 o.

⁷⁵⁸ „Eingesendet. Partuirunt montes, prodit ridiculus mus”, *GBWb* 33, 16. August 1873, 10–12.

⁷⁵⁹ Због стила којим је текст написан могуће је да је аутор текста био сам Ронаи, или неко близак њему (прим. Ф. К.).

⁷⁶⁰ О томе в.: F. Nemet, *Istoriја štampe...*, 48.

своје поштоваоце и адуте, о чему сведочи свечани дочек са бакљадом, налик на традиционалне дочеке приликом инсталације, који му је приређен приликом доласка у Велики Бечкерек на идућу, септембарску жупанијску скупштину⁷⁶¹. Ипак, како се страсти нису смиривале, а Балаш, по свему судећи, наставио са прозивкама у штампи, Ронаи је по сопственом захтеву разрешен дужности 24. октобра⁷⁶². Расплет је, међутим, уследио тек пар недеља касније у Српском Итебеју, где је сукоб опозваног великог жупана и уредника *Torontál*-а окончан физичким обрачуном, у ком је Ронаи задобио две лакше, а Балаш једну лакшу и две теже телесне повреде⁷⁶³. Након двобоја, Ронаи се повукао из јавног живота и преселио у Будимпешту где је и преминуо 1890. године; с друге стране, Балаш је наставио да уређује *Torontál*, а на изборима 1875. изабран је за посланика угарског Сабора. Из јавног живота повукао се 1878, а умро наредне, 1879. године у Елемиру⁷⁶⁴.

Криза у врху жупанијске администрације тиме није била завршена. Напротив, она је била додатно продубљена чињеницом да је Ронаијеву дужност требало да преузме, до именовања новог великог жупана, поджупан Јожеф Бетлен, који је 10. септембра поднео оставку, правдајући се породичним обавезама због којих је често морао бити одсутан⁷⁶⁵. Међутим, у то време је и његов заменик – по слову закона – жупанијски главни бележник Густав Табаковић већ дуже време био на одмору, чиме је Жупанија практично имала да функционише без својих водећих чиновника. Због тога је Муниципални одбор од Бетлена затражио да повуче своју оставку⁷⁶⁶, што је он у почетку и учинио⁷⁶⁷, али се убрзо предомислио и већ у децембру по други пут одступио са свог положаја, што је Одбор на крају и прихватио⁷⁶⁸. Тако се Торонталска жупанија, поред свих проблема и недаћа које су је оптерећивале, обезглављена нашла на прагу 1874. године.

⁷⁶¹„Lokales”, *GBWb* 37, 13. September 1873, 9–10.

⁷⁶²„Miscellen”, *GBWb* 44, 1. November 1873, 10.

⁷⁶³„Miscellen (Duell)”, *GBWb* 47, 22. November 1873, 11.

⁷⁶⁴Szentkláray Jenő, „† Balás Frigyes”, *Torontál* 30 sz., 1879. július 24, 1. o.

⁷⁶⁵„Generalversammlung des Torontaler Comitates vom 10. September 1873 und den darauf folgenden Tagen”, *GBWb* 37, 13. September 1873, 9.

⁷⁶⁶Исто.

⁷⁶⁷„Lokales”, *GBWb* 37, 13. September 1873, 9.

⁷⁶⁸„Generalversammlung des Torontaler Comitates vom 1. Dezember 1873 und den darauf folgenden Tagen (Fortsetzung)”, *GBWb* 50, 13. Dezember 1873, 9–10.

Миклош Барабаш
Портрет торонталског великог жупана Ласла Карачоњија (1861)
Уље на платну, 110 x 84 cm, инв. број: 67.34.1
Музеј „Атила Јожеф”, Мако

Торонталски велики жупан Мориц Ронаи
Фотографија у публикацији:
Rónay Ellemér, Gilicze János, Marosvári Attila, *A zombori Rónay család története*, Szeged 2012.

Хертелендијева ера: златно доба Торонталске жупаније (1874–1891)

Након турбулентног периода нестабилности и политичке кризе, за Торонталску жупанију је 1874. отпочео дугогодишњи период консолидације и успона, током ког је дужности торонталског великог жупана обављао **Јожеф Хертеленди** (мађ. Hertelendy József). Потоња мађарска историографија славила је ово раздобље као доба процвата и успона мађарске државне идеје⁷⁶⁹ и својеврсно златно доба Торонталске жупаније. Био је то период постепеног сређивања прилика и осетног политичког, економског, друштвеног и културног успона, за шта су заслуге једногласно приписане управо Хертелендију. За то време су доведене у ред хаотичне прилике у жупанијској администрацији, територија Жупаније је додатно проширена присаједињењем десет насеља укинутог Великокикиндског дистрикта (1876) и извршено је железничко повезивање Велике Кикинде и Великог Бечкерека (1883). Петнаест година након што је Хертеленди именован за торонталског великог жупана, један новински лист забележио је: *онај ко се у будућности буде латио писања монографије о нашој Жупанији, тај ће се са радошћу осврнути на културна, административна и политичка достигнућа Торонтала постигнутих за последњих петнаест година (...) откада пресветли велики жупан, господин Хертеленди, руководи Жупанијом*⁷⁷⁰. У очи упада да се Хертелендијево велико жупанство временски подудара са владом **Калмана Тисе** (1875–1890)⁷⁷¹, који ће се, након политичких прегруписавања средином седамдесетих година, налазити на челу мађарске извршне власти у наредних петнаест година током којих је Угарска уживала стабилност и доживљавала приметан напредак на економском и друштвеном плану. У том периоду, сем Велике источне кризе (1875–1878), није

⁷⁶⁹Borovszky S., *нав. дело*, 487–488.

⁷⁷⁰ „15 Jahre”, *GBWb* Nr. 4, 26. Jänner 1889, 1.

⁷⁷¹ **Калман Тиса** (мађ. Kálman Tiszá de Bőrösjenő) је рођен 1830. године у Великом Варадину, у угледној племићкој породице из Бихарске жупаније. Као тридесетогодишњак је ушао у угарски Сабор и учествовао у преговорима који су 1867. довели до склапања Нагодбе. Основао је 1875. године Либералну партију и постао председник мађарске владе. Заслужан је за избегавање државног банкрота и модернизацију земље, али је остао упамћен и по спровођењу политике асимиловања немађарских народности у Угарској. Умро је 1902. године у Будимпешти.

било већих спољнополитичких заплета⁷⁷², а опште стање у држави се несумњиво пресликало и на збивања у Торонталској жупанији, уз напомену да сам Хертеленди свакако није једини заслужан за напредак у поменутом периоду; тајна његовог успеха налазила се и у квалитетном и способном чиновничком кадру који је чинио жупанијску администрацију, а у ком се на првом месту издвајају торонталски поджупани **Јанош Даниел** (1874–1880), **Бела Талијан** (1880–1886) и **Јене Ронаи** (1886–1891).

Позитиван биланс Хертелендијевог великог жупанства нарушавају његово наводно (мада никада доказано) учешће у проневерама жупанијског новца, али далеко више – неблагонаклон однос према немађарским националностима, који је у више наврата манифестован током седамдесетих, а нарочито осамдесетих година XIX века (за живота, а и после смрти, Хертеленди је критикован од стране опозиције као „пацификатор народности“).

Његов дуг боравак на положају торонталског великог жупана може се zgodно поделити у три приближно једнака периода: први, од 1874. до 1880. године, протекао је у знаку територијалног проширења Жупаније (1876), Велике источне кризе, обележавања стоте годишњице од обнове жупанијског уређења и тзв. „Сегединске катастрофе“; у току другог, који траје од 1880. до 1886, Жупанија је забележила завршне радове и отварање дуго жељене пруге Велика Кикинда – Велики Бечкерек и досељавање Чанго-Мађара у јужни Банат (1883); трећи период обухвата време од 1886. године до Хертелендијеве смрти (1891), а обележили су га изградња-проширење Жупанијске палате у Великом Бечкереку (1886/1887), помађаривање назива насељених места у Жупанији (1888) и колонизација мађарског живља у Мужљу (1890).

У тренутку Хертелендијевог именовања, Торонталска жупанија налазила се у тешком положају. Не рачунајући привилеговани Кикиндски дистрикт, захватала је површину од 1 644 255 јутара и 1467 m², на којој је живело 469 886 становника – Срба, Мађара, Немаца, Румуна, Хрвата, Словака и Бугара. По вероисповести, најбројнији су били католици (229 938), затим православни (206 645), реформисти

⁷⁷² П. Рокаи и др., *нав. дело*, 481.

аугзбуршке вероисповести (25 643), Јевреји (3071) и назарени (102)⁷⁷³. Школство, здравствене прилике и нарочито саобраћајна инфраструктура били су у прилично лошем стању⁷⁷⁴, које је додатно погоршавано поплавама банатских река: у току 1874. Тамиш је поплавио 5 574 јутара у Модошком, 1 600 у Зичифалвском, 9 343 у Панчевачком и 4 300 јутара у Пардањском срезу⁷⁷⁵.

Хертеленди је био одлично упознат са приликама у Жупанији, будући да је из ње и потекао. Рођен 1833. године у Бочару⁷⁷⁶, био је изданак угледне племићке породице пореклом из Залске жупаније (мађ. *Zala vármegye*) у западној Мађарској⁷⁷⁷. Његови преци раније су већ заузимали важне положаје у Торонталској жупанији⁷⁷⁸, а и сам Хертеленди је имао искуства у државној служби: до свог именованја кратко је обављао функцију среског начелника у Кикинди (1861. године, за време другог Карачоњијевог великожупанства) и Банатском Комлошу (1865–1871), те председника Првостепеног суда у Великој Кикинди (1871–1874); наводно је на овај последњи положај дошао захваљујући великој популарности не само код својих сународника Мађара, него и код тамошњих Срба, који су се одрекли свог

⁷⁷³ Borovszky S., *нав. дело*, 487.

⁷⁷⁴ Примера ради, школе су биле пренатрпане (у просеку са по стотину ђака по одељењу), иако 16000 деце узраста од 6 до 12 година није похађало наставу; на 469 886 становника отпадало је 40 лекара, 36 хирурга, 26 апотекара, 27 ветеринара и 85 бабица; 171 насеље није имало лекара, а 178 није имало бабицу; постојала је једна једина општа болница – у Великом Бечкереку – која је имала на располагању 30 болничких лекара, а 1874. године, додуше накратко, харала је епидемија богиња, од које је преминуло 569 лица. Borovszky S., *нав. дело*, 487; ови подаци, које је Хертеленди поднео влади у Будимпешти 1874. године у оквиру свог извештаја, поклапају се са годишњим извештајем поджупана Јаноша Даниела, поднетим на јесењој скупштини Жупаније од 5. октобра 1874. године: „*Torontál vármegye alispánjának számadási jelentése*”, *Torontál* 41. sz., 1874. oktober 8, 1 o.; „*Aus dem Torontaler Comitate*”, *GBWb* Nr. 41, 10. Oktober 1874, 8.

⁷⁷⁵ Исто.

⁷⁷⁶ Бочарско властелинство дошло је у посед породице Хертеленди 1803. године. Купио га је Јожеф Хертеленди Старији (деда новог великог жупана), који се исте године оженио Каталином Лазар од Ечке, чиме је учврстио положај породице у Торонталској жупанији. Borovszky S., *нав. дело*, 543.

⁷⁷⁷ Исто, 543.

⁷⁷⁸ Јожеф Хертеленди Старији, утемељивач породичне моћи, обављао је дужност торонталског поджупана (1790–1803), био посланик угарског Сабора (1790–1792), а од 1807. до 1809. привремено и вршилац дужности торонталског великог жупана (Borovszky S., *нав. дело*, 477). Стричеви Јожефа Хертелендија такође су били торонталски велики жупани: Игнац од 1839. до 1845, а Микша је током 1849. године, непосредно пред слом Револуције, обављао дужност владиног комесара за Торонталску жупанију (Borovszky S., *нав. дело*, 477).

кандидата у Хертелендијеву корист⁷⁷⁹. Имао је велику улогу у покретању мађарског недељника *Torontál* 1872. године⁷⁸⁰.

На основу новинских натписа, именовање новог великог жупана наишло је на добар пријем у Жупанији⁷⁸¹, а и сам Хертеленди је, још пре званичног ступања на дужност, а и у првих неколико месеци, повукао неколико мудрих потеза како би још више придобио симпатије јавности: даровао је 200 форинти сирочићима Торонталске жупаније⁷⁸², а *имајући у виду тешко стање у ком се Жупанија налази*⁷⁸³ пожурио је и намерно поранио да преузме дужност у Великом Бечкереку како би се избегли непотребни издаци око традиционалне церемоније устоличења. Ипак, у главном граду Торонтала припремљен му је свечани дочек, какав су имали и његови претходници⁷⁸⁴, са свечаним богослужењем, поздравним говорима, извођењем специјално за ту прилику компонованог „Хертеленди-марша“⁷⁸⁵ и бакљадом. У својој инаугурационој беседи он се са пијететом осврнуо на своја два претходника – Карачоњија (*племенитог родољуба и човекољупца*) и Ронаија (*узор пожртвованог родољубља и искрености*), истакавши као свој најпречи задатак на новом положају *успостављање добре и ефикасне жупанијске администрације*⁷⁸⁶. Уз то му је прва мера коју је предузео на новом положају била обилазак пет срезова развојачене Војне границе тек припојених Торонталској жупанији, чиме је показао

⁷⁷⁹ О томе в. у краткој Хертелендијевој биографији објављеној у: „Lokales“, *GBWb* 5, 31. Januar 1874, 10. Такође в.: „15 Jahre“, *GBWb* 26. Januar 1889, 1–2;

⁷⁸⁰ F. Nemet, *Istoriја štampe...*, 42.

⁷⁸¹ „Aus dem Torontaler Comitате“, *GBWb* 6, 7. Februar 1874, 11; „A török-becsei „szabadelví kör“ üdvözlő irata Hertelendy József torontáli főispánhoz“, *Torontál* 6. sz., 1874. február 5, 1. o.; „Aus dem Torontaler Comitате“, *GBWb* 8, 21. Februar 1874, 9.

⁷⁸² „Aus dem Torontaler Comitате“, *GBWb* 8, 21. Februar 1874, 9.

⁷⁸³ „Aus dem Torontaler Comitате“, *GBWb* 9, 28. Dezember 1873, 10.

⁷⁸⁴ Скоро читав девети број *Torontál*-а био је посвећен извештајима са церемоније Хертелендијевог устоличења: „Hertelendy József megyei főispán székfoglalása alkalmából“, *Torontál* 9, 1874. február 26, 1. o.; „Székfoglalási megyei közgyűlés február 23-án“, *Torontál* 9. sz., 1874. február 26, 1. o.; „Hertelendy József főispán úr ő Meltosaganak tiszteletére rendezett fáklás menet“, *Torontál* 9. sz., 1874. február 26, 1–2. o.), док је *Wochenblatt* објавио опширан чланак са описом дочека, церемоније устоличења и инаугурационом беседом: „Aus dem Torontaler Comitате“, *GBWb* 9, 28. Februar 1874, 10–12.

⁷⁸⁵ Композитор Марша био је Леринц Хелцл, професор великобечкеречке гимназије, који је својевремено компоновао и *Торонталски чардаш* у част Ласла Карачоњија (прим. Ф. К.).

⁷⁸⁶ С тим у вези је изјавио: *...Ја сматрам својим задатком да подигнем интересовање за ствари од јавног значаја [...] Добра администрација! То је данас заједничко решење, чија ће реализација бити главни задатак мог деловања. Мој ће задатак бити: да с тим у вези надзирем чиновништво и подижем свест о осећању дужности [...] тамо где она недостаје или слаби* („Aus dem Torontaler Comitате“, *GBWb* 9, 28. Februar 1874, 11).

да је одмах спреман да се ухвати у коштац са „горућим” питањима⁷⁸⁷; пар месеци касније, брзо и ефикасно је интервенисао код државних власти за помоћ насељима пострадалим у поплавама почетком јуна 1874⁷⁸⁸. Оваква одлучност у обављању поверених му послова, заједно са још неколико изазова на које је успешно одговорио, наговестила је велике промене у будућем управљању Жупанијом.

Другу значајну персоналну промену, која је заокупљала велику пажњу јавности и великобечкеречке штампе током пролећа 1874. представљао је избор новог поджупана. Будући да је Јожеф Бетлен крајем 1873. због породичних обавеза дао оставку на свој положај, његове дужности привремено је преузео главни жупанијски бележник **Густав Табаковић**⁷⁸⁹. Он је у почетку фигурирао као најозбиљнији кандидат за место поджупана, док му је главни конкурент био колега из Тамишке жупаније, Ференц Бешењи⁷⁹⁰. Ипак, на изборима одржаним 4. маја⁷⁹¹, за поджупана је изабран **Јанош Даниел**, угледни племић и вођа торонталске Деакове партије⁷⁹².

Важно политичко питање са којим се Хертелендијева администрација суочила одмах на почетку свог мандата тичало се проблема територије Жупаније и евентуалне промене њених граница. Недуго након развојачења Банатске војне границе, постало је јасно да тамошње становништво није задовољно одлуком о прикључењу Провинцијалу, једнако као што севернији делови Торонтала, боље укључени у саобраћајне токове преко пруге Сегедин–Темишвар, нису били задовољни својом зависношћу од изолованих јужнијих крајева. Угарски сабор расправљао је почетком 1874. године о нацрту посебног закона, којим је била

⁷⁸⁷ „Aus dem Torontaler Comitате”, *GBWb* 11, 14. März 1874, 10. Од 3. до 11. марта Хертеленди је посетио Перлез, Фаркаждин, Сакуле, Идвор, Ковачицу и Панчево, прикупљајући притужбе грађана. На путу га је пратио Филакт Буковала, велепоседник из Идвора и један од водећих Деакових присталица на подручју јужног Баната.

⁷⁸⁸ „Aus dem Torontaler Comitате”, *GBWb* 23, 6. Juni 1874, 6. Поплаве су тешко погодиле села Конигсдорф (Опово), Албрехтсдорф и Гизелахајм (Овча). Хертеленди је успео да им код владе обезбеди помоћ од 10 000 форинти.

⁷⁸⁹ Штурји подаци о Густаву Табаковићу (1830/31–1880) откривају да је чиновничку каријеру започео као рачуновођа („дијурнист”), а касније напредовао као срески начелник, главни бележник, па и вршилац дужности великог жупана Северинске жупаније („N.-Beeskerek, ápril 15-én”, *Torontál* 16. sz., 1880. április 15, 1. o.).

⁷⁹⁰ „Aus dem Torontaler Comitате”, *GBWb* 6, 7. Februar 1874, 11.

⁷⁹¹ „Aus dem Torontaler Comitате”, *GBWb* 10, 7. März 1874, 11–12; „Aus dem Torontaler Comitате”, *GBWb* 18, 2. Mai 1874, 8.

⁷⁹² „Aus dem Torontaler Comitате”, *GBWb* 19, 9. Mai 1874, 8–9.

предвиђена територијална реорганизација банатских жупанија. Овај предлог предвиђао је укидање Великокикиндског привилегованог диштрикта, односно његово припајање Торонталској жупанији, чије би седиште потом постала Кикинда⁷⁹³. Затим би се од јужних делова тако добијене Торонталске жупаније оформила, односно обновила Хоромска жупанија која је постојала у средњем веку, са седиштем у Великом Бечкерек⁷⁹⁴. Најзад, од суседне Тамишке и једног дела Крашовске жупаније предвиђено је формирање Ковинске жупаније, која је такође постојала још у Средњем веку, а за чије седиште је био одређен Вршац. На тај начин је територијална целовитост Торонталске жупаније, непосредно пре тога увећане припајањем пет граничарских срезова, стављена под знак питања.

Министарство унутрашњих дела позвало је Кикиндски диштрикт и Жупанију да се изјасне о овом предлогу. Жупанија је, подржавајући владину политику изјаснила да ће прихватити одлуке Сабора, ако се изгласа такав предлог, док су представници Диштрикта били против. С друге стране, идеја о формирању Ковинске жупаније сасвим логично добила је ватрене присталице у Вршцу и околним местима, али и појединим јужним торонталским насељима која су ка њему гравитирала и биле незадовољне својим положајем и зависношћу од Великог Бечкерек. Лоша повезаност, недостатак ваљаних путева и мањкава подела на срезове истицани су као аргументи за распарчавање Торонталске жупаније⁷⁹⁵. У мају 1874, више торонталских општина поднело је петицију угарском Сабору у којој је затражено њихово припајање Ковинској жупанији⁷⁹⁶. Вршчани су успели да обезбеде осетну подршку својим настојањима да постану жупанијско седиште, будући да је угарски Сабор примио чак 59 петиција насеља Јужног Баната, које је потписало близу 100 000 људи, а које су ишле томе у прилог⁷⁹⁷.

Ипак, ове идеје наишле су на отпор не само од стране Торонталске и Тамишке жупаније, већ и од других градова који су такође претендовали на статус

⁷⁹³ В. Стајић, *нав. дело*, 213.

⁷⁹⁴ „Miscellen (Die Zukunft der Komitate Temes und Torontal)”, *GBWb* 1, 3. Jänner 1874, 12.

⁷⁹⁵ „Miscellen”, *GBWb* 26, 27. Juni 1874, 11.

⁷⁹⁶ Петицију су упутиле општине Партош, Свети Јанош, Велика Маргита, Јерменовци и Сока. „Miscellen. Zur Arrondirung der Municipien”, *GBWb* 21, 23. Mai 1874, 8.

⁷⁹⁷ „Miscellen”, *GBWb* 26, 27. Juni 1874, 11.

жупанијског центра – Беле Цркве⁷⁹⁸ и Оравице⁷⁹⁹. Све шпекулације и планови око преуређења већ постојећих и оснивања нових жупанија на простору Баната окончани су након конференције јужномађарских посланика Сабора, ком су присуствовали и велики жупани Торонталске и Тамишке жупаније Хертеленди и Ормоди, у јуну 1874⁸⁰⁰. Резултат овог скупа, којим је председавао мађарски министар унутрашњих послова и будући председник владе гроф Ђула Сапари, било је напуштање идеје о формирању нових жупанија и заокруживање територије већ постојећих, уз унапређење статуса Вршца, Панчева и Беле Цркве. Сабор је 12. јуна 1874. године изгласао укидање Великокикиндског диштрикта⁸⁰¹, до ког је у пракси дошло две године касније – 1876, у јеку Велике источне кризе. Дистрикт је званично укинут 19. јуна 1876, век након свог оснивања. Наредне, 1877. године, Велика Кикинда, Башайд и Мокрин припојени су Великокикиндском, Врањево, Карлово, Кумане, Меленци и Тараш Турскобечејском, а Јозефово и Српски Крстур Турскокањишком срезу.⁸⁰² Тиме је Торонталска жупанија стекла ново територијално проширење и прилив становништва, што ће се адекватно одразити и на резултате предстојећих пописа.

У лето 1874. године, у Торонталској жупанији подигнута је узбуна након што је мађарска влада обелоданила намеру да Земун у Срему буде железничка копча са Србијом. Њени поновни напори да стави на дневни ред мађарске владе питање изградње пруге Велика Кикинда – Велики Бечкерек остали су без успеха. У том циљу, јуна месеца је у Будимпешти боравила делегација града Великог Бечкереча сачињена од 102 члана, коју је предводио угледни бечкеречки адвокат (касније и посланик Угарског сабора) Пал Демко⁸⁰³. Ова депутација састала се са председником мађарске владе Иштваном Битоом, како би се заложила за што бржи почетак градње пруге, али је тај састанак распршио све наде о скором почетку тог подухвата: Бито је делегатима хладно одговорио да они гледају сопствене, а не

⁷⁹⁸ „Miscellen (Zur Arrondirung der Comitate)”, *GBWb* 3, 17. Jänner 1874, 13.

⁷⁹⁹ „Miscellen (Zur Arrondirung der südungarischen Comitate)”, *GBWb* 5, 30. Jänner 1874, 14.

⁸⁰⁰ „Miscellen”, *GBWb* 25, 20. Juni 1874, 11.

⁸⁰¹ В. Стајић, *нав. дело*, 213.

⁸⁰² Borovszky S., *нав. дело*, 488.

⁸⁰³ „Unsere Eisenbahn-Angelegenheiten”, *GBWb* 23, 6. Juni 1874, 6–7.

интересе Великог Бечкерека и околине⁸⁰⁴. Након тога, делегати су одустали од планираног сусрета са министрима саобраћаја и финансија. Бојазан од потенцијалног искључења Торонталске жупаније, њеног седишта и јужних делова из мреже угарских железница поново је избила у први план. Посланици Торонталске и Тамишке жупаније интервенисали су на угарском Сабору јуна 1874, тражећи изградњу спорне пруге⁸⁰⁵, а торонталска штампа била је поново преплављена чланцима о железничком питању, који су подвлачили значај пруге Кикинда–Панчево, истичући предности повезивања са Србијом, Подунавским кнежевинама и Турском⁸⁰⁶. На жупанијској скупштини од 6. јула, војвода Егон Турн-Таксис из Ечке, угледни члан Муниципалног одбора, представио је извештај о наступу торонталских посланика на Угарском сабору, након чега је одлучено да се у Будимпешту упути и нова делегација предвођена поджупаном Даниелом⁸⁰⁷. Међутим, ни ово посланство није успело да покрене то питање са мртве тачке, па су преговори окончани неуспехом у августу 1874⁸⁰⁸. До помака на овом плану доћи ће тек почетком осамдесетих година.

Важан догађај у првој години Хертелендијевог великог жупанства представљала је генерална јесења жупанијска скупштина, одржана 5. октобра и наредних дана⁸⁰⁹. На њој је поджупан Јанош Даниел поднео извештај о стању у Жупанији, али много је значајнија и далекосежнија била иницијатива коју је том приликом покренуо Хертеленди, а која се тичала реформе жупанијског чиновничког апарата. Велики жупан упутио је претхоцно допис поджупанском звању у ком је наложио ступање на снагу следећих норми: да централни и срески (жупанијски) чиновници морају решити додељене им предмете у року од осам дана, а да оне

⁸⁰⁴ Исто.

⁸⁰⁵ „Oestliche Verbindungen I”, *GBWb* 26, 27. Juni 1874, 9–10.

⁸⁰⁶ „A Kikinda-pancsovai vasút kérdése”, *Torontál* 20. sz., 1874. május 14, 1. o.; „Oestliche Verbindungen I”, *GBWb* 26, 27. Juni 1874, 9–10; „Oestliche Verbindungen II”, *GBWb* 27, 4. Juli 1874, 7–8; „Oestliche Verbindungen III”, *GBWb* 28, 11. Juli 1874, 8; „Főméltóságú hczg Thurn-Taxis Egon úrnak Torontálmegye folyó hó 6-án a kikinda-pancsovai vasút ügyében”, *Torontál* 29. sz., 1874. július 16, 1. o. итд.

⁸⁰⁷ О томе в.: „Generalversammlung des Torontaler Comitats-Ausschusses am 6. Juli 1874”, *GBWb* 28, 11. Juli 1874, 8–9; „Torontálmegye bizottságának rendkívüli közgyűlése 1874. évi július 6-án”, *Torontál* 28. sz., 1874. július 9, 1–2. o.; „Főméltóságú hczg Thurn-Taxis Egon úrnak Torontálmegye folyó hó 6-án a kikinda-pancsovai vasút tekintetében tett indítványa”, *Torontál* 28. sz., 1874. július 9, 2. o.

⁸⁰⁸ „Aus dem Torontaler Comitete”, *GBWb* 32, 8. August 1874, 9.

⁸⁰⁹ О томе в.: „Lokales”, *GBWb* 40, 3. Oktober 1874, 9–10.

најсложеније не отежу дуже од једног месеца; вођење прецизнијих деловодника о додељеним предметима; обавезно присуство среских начелника на генералним жупанијским скупштинама; обавезу жупанијског инжењера да двапут годишње обиђе Жупанију итд⁸¹⁰. Ове мере су свакако циљале на побољшање ефикасности рада жупанијске администрације. Поред тога, у складу са организацијом државне управе из 1870, изабрано је 150 нових чланова Муниципалног одбора за период од наредних шест година⁸¹¹.

Прва половина 1875. године протекла је у знаку припрема за нове изборе за Угарски сабор. Они су у Торонталској жупанији одржани 8. јуна, а у Великом Бечкереку три дана касније. У новом сазиву Сабора нашли су се Ерне Даниел (Бегеј Св. Ђурађ), Бела Чавоши (Пардањ), Јанош Ронаи (Велики Сенмиклуш), Имре Хусар (Билед), Пал Даниел (Зичифалва), Миклош Ерлинг (Банатски Комлош), Карољ Хијероними (Жомбољ) и Карољ Шваб (Старо Бешеново)⁸¹². У главном граду Жупаније, Великом Бечкереку, за народног посланика изабран је уредник *Torontál*-а Фриђеш Балаш, који се у међувремену опоравио од свог дуела са бившим великим жупаном Ронаијем.

Година 1875. означила је својеврсну прекретницу у политичком животу, како Угарске, тако и Торонталске жупаније, будући да је тада спајањем остатака у међувремену подељене Деакове и Странке средње левице формирана нова, **Либерална** или **Слободоумна странка** (мађ. Szabadelvű párt), која је прихватила Нагодбу и која ће у наредних тридесет година бити владајућа партија у Угарској. На њеном челу се налазио **Калман Тиса**, који је напустио свој ранији опозициони став према Нагодби и који ће идућу деценију и по провести на челу владе. Ова странка ће у Торонталској жупанији имати јако упориште и подршку, коју ће уживати безмало за сво време свог постојања. Торонталски земљопоседници већином су се декларисали као либерали и тек је почетком деведесетих година забележено организовање деловање у међувремену оформљене опозиције, које међутим, у том тренутку није дало никаквих резултата.

⁸¹⁰ Исто.

⁸¹¹ „Torontálmegye rendes őszi közgyűlése október 5-én”, *Torontál* 41. sz., 1874. október 8, 1–2.

⁸¹² Borovszky S., *нав. дело*, 487.

Недуго након избора, пажња Жупаније се преусмерила на догађаје у суседству који ће од локалног врло брзо попримити знатно шири значај. Устанак који је јула 1875. године избио у Херцеговини против турске власти (тзв. Невесињска пушка), отворио је трогодишњи период дипломатских и војних сукоба у историографији познат под називом Велика источна криза, у које су биле умешане све велике европске силе заинтересоване за решавање Источног питања, односно судбине османских територија на Балкану. Овај важан историјски догађај био је катализатор борбе за национално ослобођење и уједињење не само српског, већ и осталих балканских народа који су се налазили под туђинском влашћу. Побуна против турске власти потпала је српски национални покрет, и то не само у Босни и Херцеговини, Кнежевини Србији и Црној Гори, већ и у Јужној Угарској. Дугогодишња политика Светозара Милетића и његових следбеника заговарала је рат са Турском и коначно решавање Источног питања у корист не само Срба, већ и осталих поробљених балканских народа. На вести о херцеговачком устанку, Кнежевина Србија била је захваћена ратним расположењем, а кнез Милан Обреновић, који се августа 1875. године вратио из Беча где се верио кнегињом Наталијом Кешко, дочекан је у Београду усклицима: *Дај нам рат с Турцима!*⁸¹³. Светозар Милетић је на странама новосадске *Заставе* обећавао помоћ Србији од Срба из Аустроугарске и одлучно се залагао за рат Србије са Турском, напомињући да је *време и прилика за решавање Источног питања* и да задатак српске државе нису освајања, *већ да се на истоку у међама српске народности створи слободна држава српска*⁸¹⁴. Преко *Заставе* Милетић је развио живу политичку делатност за помоћ устаницима и подршку Србији и Црној Гори кад почне рат између њих и Турске⁸¹⁵. Апеловао је на Србе у Аустроугарској да помогну устанике добровољцима и новчаним прилозима, а на пензионисане официре српске народности да својим стручним војничким знањем притекну у помоћ побуњеној

⁸¹³ Никола Петровић, *Светозар Милетић (1826–1901)*, Београд 1958, 207 (= Н. Петровић, *Милетић*); Душко М. Ковачевић, *Светозар Милетић. Живот и политика (1826–1901)*, Београд 2009, 112.

⁸¹⁴ Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 112.

⁸¹⁵ Н. Петровић, *Милетић*, 210.

раји у Босни и Херцеговини, као војни организатори и руководиоци; тражио је да се Србији пружи помоћ у људству, новцу и санитетском материјалу⁸¹⁶.

Милетићева агитација имала је велики успех не само међу Србима у Аустроугарској, већ и у Босни, Херцеговини и Србији. Непосредно пред избијање српско-турског рата у лето 1876, Милетић и његов саборац Михаило Полит-Десанчић поднели су угарском Сабору 17. јуна 1876. *Предлог за одлуку у погледу политике према догађајима у Турској*, у ком је затражено од Аустроугарске да се уздржи од сваке оружане интервенције, окупације или анексије и да се придржава начела неутралности, те да дипломатским путем тражи то исто и од осталих велесила. Милетић је такође захтевао да Аустроугарска не забрањује и не спречава својим српским држављанима приватно учешће у рату⁸¹⁷. Истовремено, он је одржавао везу са званичним Београдом, Цетињем и херцеговачким устаницима. Све ове акције и јавно деловање представљали су гурање прста у око спољној политици Аустроугарске; мађарска влада и њен председник Тиса захтевали су од српског народа у Угарској потпуно супротно – апсолутну неутралност у случају да дође до рата Србије са Турском⁸¹⁸; у супротном је било забрањено строгим мерама, али се Милетић у својим наступима на то није обазирао. Због тога је доживео политичку осуду у Сабору, али и линч режимске штампе која је захтевала његово хапшење, до ког је заиста и дошло недуго након избијања српско-турског рата (30. јун 1876).

У својим настојањима да угуши српски национални покрет, сузбије га и стави под своју контролу, мађарска влада је преко Хертелендија нашла поуздан ослонац у Торонталској жупанији, тим пре што је она представљала првог северног суседа Кнежевине Србије, због чега је постојала бојазан да ће се тамошње ратно расположење одразити и на Србе у Банату. Одмах по избијању српско-турског рата (1876–1877), торонталски поджупан издао је наређење среским начелницима Великог Бечкерека, Турског Бечеја и Турске Кањиже да строго мотре на водене прелазе на Тиси, како би се спречило кријумчарење оружја за Србију.⁸¹⁹ Почетком

⁸¹⁶ Исто, 210–211.

⁸¹⁷ Н. Петровић, *Милетић*, 210; Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 113.

⁸¹⁸ Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 117.

⁸¹⁹ У поджупанском допису стоји: „Пошто се и код нас јављају специфични политички покрети као последица рата који се води у ближњем суседству наше домовине између Срба и Турака, неопходно је да надлежни окружни срески начелници стално у свим местима где на Тиси постоје

јуна 1876, у Меленцима, недалеко од Великог Бечкерека, ухапшен је Корнел Јовановић, брат српског књижевника Јована Јовановића Змаја, који је прикупио прилоге за помоћ Србији и у ту сврху сакупио суму од 14 000 форинти⁸²⁰. Настојећи да дискредитују и политички ликвидирају Светозара Милетића, који је са великим успехом агитовао међу својим земљацима да пруже помоћ Србији у људству, новцу и санитетском материјалу⁸²¹, одржавајући везу не само са Србијом, већ и са Црном Гором и Босном и Херцеговином, мађарске власти су га ухапсиле, иако нису имале никаквих доказа за његово антидржавно деловање. Тек након хапшења, Калман Тиса је лично затражио од Хертелендија да прикупи податке о Милетићевом раду на скупљању материјалне помоћи и врбовању добровољаца, и у ту сврху му ставио на располагање новчана средства за организовање шпијунске службе и плаћање агената-провокаatora⁸²².

Преко својих људи, Хертеленди је био одлично информисан о деловању и кретању Милетићевих присталица („омладинаца”), и то не само на територији Торонталске, већ и суседних жупанија, па чак и Кнежевине Србије. Био је добро упознат са именима његових веза у Бечу, Вуковару, Осигеку, Панчеву, Београду, Земуну, Кикинди итд., путевима транспорта прикупљеног оружја и помоћи, механизмима врбовања добровољаца, и уопште, расположењем које је владало међу Србима у Јужној Угарској⁸²³. Међутим, у прикупљању доказа за покретање

прелази – било мостови, било скеле или чамци, - надзиру нарочито оне кириције који транспортују терет колима која нису конструкције уобичајене у овом крају (покривена су или застрта) и могу бити сумњиви јер им се, можда, на колима налазе забрањени товари, било оружје или барут или било шта друго што је у рату потребно...” Велики Бечкерек, 10. јула 1876. Поджупан Торонталске жупаније Béla Tallián наређује подручним органима да строго контролишу прелазе преко река, јер постоје сумње да ће се, преко Мађарске, кријумчарити оружје за Србију, у публикацији: Н. Петровић, Светозар Милетић и Народна странка..., III, 60–61.

⁸²⁰Јовановић је ухапшен након што је обишао Вршац, Чаково, Кикинду и Башаид, врбујући добровољце за рат са Турском. Тихомир Николајевић, „Омладински покрет и Светозар Милетић у поверљивим списима бивше Торонталске жупаније”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 3, св. 2, Сремски Карловци 1930, 271–272.

⁸²¹Н. Петровић, *Милетић*, 210–211.

⁸²²Из овога се види да мађарска влада у тренутку Милетићевог хапшења уопште није располагала довољним доказима за покретање велеиздајничког процеса; Н. Петровић, *Милетић*, 218; Т. Николајевић, *нав. дело*, 263–264.

⁸²³*Расположење међу Србима врло је рђаво, али је најгоре у Славонији и Војној граници – бележио је Хертеленди уочи избијања српско-турског рата. – Држе, да је рат неизбежан. У том случају сигурно ће бити устанка. Вођа истог био би пуковник Влајковић, који овде много веза има (...) Међу Србима се јавно говори, да ће Мађаре послати у Азију. Расположење је свуда рђаво. На све*

велеиздајничке парнице против Светозара Милетића, Хертеленди је имао много мање успеха⁸²⁴, о чему је већ у августу 1876. известио Министарство унутрашњих послова⁸²⁵. Уз одобрење мађарске владе и помоћ свог агента Ђорђа Лацка који је активно прикупљао податке о „омладинцима” у Земуну, Хертеленди је упорно покушавао да врбује људе који би лажно сведочили против Милетића. Овај подухват није давао жељених резултата, што је Хертеленди правдао страхом од освете⁸²⁶ и нереално високим захтевима за новчаном надокнадом⁸²⁷. После годину и по дана које је Милетић провео у истражном затвору без покретања поступка, Хертеленди је на крају пронашао једног јединог „сведока” – Ђорђа Ранковића из Турског Бечеја – који је лажно посведочио на суду да је Милетић у Београду радио на отцепљењу Јужне Угарске и њеном уједињењу са Србијом⁸²⁸. Милетић је почетком 1878. осуђен на издржавање затворске казне која је окончана тек након што је Велика источна криза завршена, а његов утицај на страначку политику за то време у доброј мери ослабио⁸²⁹.

У међувремену је одредбама Берлинског конгреса, одржаног од средине јуна до средине јула 1878, Аустроугарска добила мандат европских сила да окупира Босну и Херцеговину и Новопазарски санџак. Ова одлука, која је представљала последњи велики успех аустроугарске дипломатије у XIX веку, *била је највећа спољнополитичка грешка у историји Хабзбуршке царевине, која је водила право до њеног распада 1918. године*⁸³⁰. Након горких пораза у ратовима за уједињење

стране певају, како долазе Руси, да истерају Мађаре. На неким местима одржавају се и војне вежбе. У Мокрину има много оружја...; Т. Николајевић, *нав. дело*, 269.

⁸²⁴Т. Николајевић, *нав. дело*, 273; Н. Петровић, *Милетић*, 218; Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 120.

⁸²⁵Т. Николајевић, *нав. дело*, 266; Н. Петровић, *Милетић*, 218; Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 120.

⁸²⁶Н. Петровић, *Милетић*, 218.

⁸²⁷Т. Николајевић, *нав. дело*, 266.

⁸²⁸Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 120–121.

⁸²⁹ У време Милетићевог пуштања на слободу (1879), Српска народна слободоумна странка већ је била увелико захваћена поделама, које Милетић, исцрпљен физички и психички, није био у могућности да надвлада. На страначкој конференцији одржаној у Новом Саду 1881. године (уочи избора за Сабор) већ су се искристалисале три страначке струје, које су се у потпуности разишле приликом усвајања новог партијског програма 1884. године у Кикинди, предложеног од тзв. нотабилитетског крила („Кикиндијски програм”). Милетић се годину дана раније повукао из јавног живота. Његова, некада јединствена, Српска народна слободоумна странка дефинитивно се поделила 1887. године на Радикалну странку под вођством Јаше Томића и Либералну странку окупљену око Михаила Полит-Десанчића.

⁸³⁰Misha Glenny, *The Balkans. Nationalism, War and the Great Powers 1804–1999*, New York 1999, 103–104.

Италије 1859. и 1866, Беч је грчевито настојао да очува статус Аустроугарске као европске силе, овога пута на рачун умирућег Османског царства. Већ први дани окупације показали су колико је било погрешно уверење меродавних кругова да ће она бити спроведена без већих тешкоћа⁸³¹, будући да су окупационе снаге наишле на жесток отпор домаћег становништва. Аустроугарска војска је тешком муком заузела Мостар 5. августа, а Сарајево тек две недеље касније, након жестоких и крвавих уличних борби⁸³². Врло брзо постало је јасно да првобитне снаге одређене за окупацију неће бити у стању да одрже ред и мир у Босни, те је било неопходно појачати их новим трупима.

У ту сврху, Торонталска жупанија је средином јула 1878. наредила делимичну, а месец дана касније и потпуну мобилизацију војних јединица на својој територији (29. царски и краљевски пешадијски пук „Скудијер” и један део 6. ц. и к. пешадијског пука)⁸³³. Према неким проценама, у Босну је из Жупаније послато нешто мање од 4000 војника, а од тог броја их је 6. септембра из Великог Бечкерек кренуло 1200⁸³⁴. Осим тога, жупанијске власти су по налогу владе биле приморане да обезбеде логистику за превоз провијанта, те су извршиле реквизицију запрежних кола на својој територији⁸³⁵. Двадесет и девети пешадијски пук „Скудијер”, који је окупљао војне обвезнике са подручја Торонталске жупаније, учествовао је у биткама са турским устаницима на код Добоја 19, 23. и 26. августа, на планини Требави 4. септембра и код села Липац 5. септембра⁸³⁶. Након сламања отпора

⁸³¹ Ђула Андраши, председник мађарске владе, био је против окупације Босне и Херцеговине, јер је оправдано страховао да ће тај потез донети проблеме Аустроугарској у виду повећаног броја Словена на политички ионако већ довољно турском унутрашњем плану. Када је окупација постала неминовност, Андраши је покушао да ублажи своју непопуларност помпезном и погрешном изјавом да ће улазак аустроугарских снага у Босну и Херцеговину бити *шетња уз концертну музику* („Spaziergang mit einer Blasmusikkapelle”).

⁸³² Ф. Крчмар, *Лаудонова регимента*, 292–293.

⁸³³ Исто, 431–433.

⁸³⁴ „Aus dem Torontaler Comitete. Die Unterstützung der Familien der Mobilisirten”, *GBWb* 36, 7. September 1878, 11–12.

⁸³⁵ Од захтеваних 3000, Жупанија је успела да обезбеди укупно 2247 кола. „Aus dem Torontaler Comitete. Vicegespans-Bericht des Torontaler Comitates”, *GBWb* 43, 26. Oktober 1878, 11–12.

⁸³⁶ Том приликом је више десетина војника Пука, из свих крајева Жупаније, одликовано за своје држање и храброст исказану у биткама. Тако су нпр. Сребрну медаљу за храброст I степена добили Елијас Бинцбергер и Франц Хегер (Велики Бечкерек), Лазар Грујић (Меленци), Јохан Ритер (Српска Црња), Стефан Недељковић (Велики Гај), Мориц Шварц (Топола), Михаљ Едењи (Фердинандфалва), Адолф Грицбах (Нађсебењ), Андреас Хоф (?); Сребрну медаљу за храброст II степена добили су Петар Данкулов, Паул Круменакер, Оскар Полак и Михаел Селград (Велики Бечкерек), Живота Николић, Петар Зилић и Франц Јоб (Перјамош), Илија Бабић (Фаркаждин),

окупационим снагама у другој половини октобра 1878, мањи део војника се вратио кући у Торонталску жупанију⁸³⁷, док је део остао у Босни и Херцеговини и учествовао у завођењу окупационе управе током 1879. године.

Успешно окончање ратних операција, повратак војника кући и крај Велике источне кризе у Жупанији су дочекани са великим усхићењем, али и олакшањем. За своје држање током кризног периода торонталски велики жупан Хертеленди одликован је Орденом светог Стефана и именован за доживотног члана Горњег дома Мађарског сабора⁸³⁸ (претходно је постављен и за вршачког великог жупана). На Генералној скупштини торонталског Муниципалног одбора одржаној 17. децембра 1878. примао је овације и честитке чланова жупанијске скупштине, који су га посебно почаствовали одлуком да наруче његов портрет и изложе га у Жупанијској палати⁸³⁹. Затим је прочитан и краљевски указ којим је Жупанији изражена захвалност за храбро држање њених трупа, савесно извршену мобилизацију и обезбеђену логистику. Исти скуп је расправљао и о формирању два нова/стара среза – Алибунарског и Пардањског и избору њихових начелстава (в. назад).

Догађај који је обележио крај седамдесетих година XIX века у Торонталској жупанији одиграо се ван њених граница: 11. марта 1879, *вековима цветајући град Сегедин*⁸⁴⁰, *бисер Мађарске*⁸⁴¹, *најмађарскији град*⁸⁴² и седиште суседне Чонградске

Леополд Ковач (Панчево), Петар Рајић (Српски Итебеј), Лазар Поповић (Турски Бечеј), Велимир Марков (Фењ), Јакоб Јунг (Маријенфелд), Арсеније Коларски (Црепаја), Франц Капитен (Лазарфелд), Трива Јовановић (Велика Кикинда), Иштван Кором (Мађарска Црња), Омер Суботин (Српски Елемир), Радован Ђулинчев и Иштван Корда (Српски Свети Петар), Васа Петричић (Модош), Душан Пантин (Толвадија), Јован Блажековић (Перлез), Адам Хилгер (Ловрин), Коста Поповић (Велика Кикинда) и др. О томе в.: Ф. Крчмар, *Лаудонова регимента*, 296; R. von Hödl, *нав. дело*, Temesvár 1906, 494–496. Такође в.: „Militärische Aehrenlese des k. k. 29. Infanterie-Regimentes Freiherr v. Scudier in Bosnien”, *GBWb* 17, 26. April 1879, 12–14.

⁸³⁷ „Lokales”, *GBWb* 44, 2. November 1878, 14; „Lokales”, *GBWb* 4, 25. Jänner 1879, 4.

⁸³⁸ Borovszky S., *нав. дело*, 487. „Aus dem Torontaler Comitite. Außerordentliche Generalversammlung des Torontaler Comitites”, *GBWb* Nr. 51, 21. Dezember 1878, 13.

⁸³⁹ „Aus dem Torontaler Comitite. Außerordentliche Generalversammlung des Torontaler Comitites”, *GBWb* Nr. 51, 21. Dezember 1878, 14. Аутор овог, данас изгубљеног портрета био је хрватски сликар Густав Поша; две године након Хертелендијеве смрти, великобечкеречки магистрат ће наручити копију Пошине слике, коју је израдио Урош Предић („Lokales. Generalversammlung”, *GBWb* 11, 18. März 1893, 3; „Lokales. Hertelendy’s Andenken”, *GBWb* Nr. 12, 25. März 1893, 4; „Egy emlék ünnepe”, *Torontál* 65 sz., 1893. március 20, 1–2. ó.). Ни Предићева слика није сачувана.

⁸⁴⁰ „Lokales”, *GBWb* 11, 15. März 1879, 16.

⁸⁴¹ Исто.

⁸⁴² Anton Leitich, „Ein Tag in Szegedin”, *GBWb* 15, 12. April 1879, 11.

жупаније нестао је у великој поплави реке Тисе. *Сегединска катастрофа* – како је касније окарактерисан овај догађај – оставила је потресан утисак, будући да је град буквално нестао под водом, а његови житељи остали без крова над главом, имовине и основних средстава за живот. Интересантно је да је један учени Србин, хидролог Јован Стефановић Виловски, предвидео ову поплаву⁸⁴³.

Од стране државних, али и власти суседних жупанија на чијем подручју су несрећни Сегединци пронашли уточиште, одмах је покренута опсежна акција њиховог збрињавања и прикупљања помоћи у храни. Граничне општине Нови Сегедин и Сириг биле су прва торонталска насеља која су примила избеглице.⁸⁴⁴ Осим тога, оне су у нешто мањем броју смештане и у Жомбољу, Великој Кикинди и оближњим торонталским местима. Велики жупан Хертеленди се већ 12. марта налазио у Новом Сегедину, одакле је телеграфисао у Кикинду тражећи помоћ у храни и наводећи да је то место већ преплављено избеглицама⁸⁴⁵. Он је 27. марта, две недеље након поплаве, упутио апел за помоћ становништву Торонталске жупаније⁸⁴⁶, на чијој територији су у међувремену почели да ничу одбори за прикупљање помоћи. Једно од првих оваквих тела било је формирано у Великом Бечкереку. У Турскокањишки срез, који је био најближи Сегедину, почели су да пристижу обилати прилози у храни⁸⁴⁷. Бечки двор донирао је велике суме новца за помоћ Сегедину⁸⁴⁸, али је вест о овом трагичном догађају снажно одјекнула и ван граница Аустроугарске. Помоћ у новцу почела је да пристиже из Рима⁸⁴⁹, Берлина, Лондона, Беча и Париза⁸⁵⁰, па чак и са друге стране Атлантског океана – из Чикага и

⁸⁴³ Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад 1998, 161–162.

⁸⁴⁴ „Miscellen (Flüchtlinge aus Szegedin im Banat)”, *GBWb* 11, 15. März 1879, 20.

⁸⁴⁵ Исто, 19.

⁸⁴⁶ „Felhivás és kérelem”, *Torontál* 13 sz., 1879. március 27, 1. o.; „Lokales. Aufruf an die opferwilligen Bewohner Torontals”, *GBWb* 13, 29. März 1879, 15.

⁸⁴⁷ „Aus dem Torontaler Comitete. Ausweis über die eingeflossenen Lebensmittel zu Gunsten der Szegediner Ueberschwemnten Seitens des Torontaler Comitates”, *GBWb* 14, 5. April 1879, 13.

⁸⁴⁸ „Miscellen”, *GBWb* 12, 22. März 1879, 16.

⁸⁴⁹ Исто. Папа Лав XIII приложио је 5000 франака за Сегедин.

⁸⁵⁰ „Miscellen”, *GBWb* Nr. 12, 22. März 1879, 17; „Miscellen”, *GBWb* Nr. 13, 29. März 1879, 17. У Берлину су организоване хуманитарне приредбе, а немачки царски пар донирао је 14 000 марака; у Лондону, где је фонд за помоћ Сегедину достигао вредност од 4200 фунти стерлинга, прилоге су, између осталих, дали и лорд Салзбури и банкарска кућа Ротшилд. У Бечу се на прикупљању новчаних прилога, поред Царског двора, ангажовала и тамошња штампа, која је до средине марта успела да сакупи скоро 23 000 форинти.

Њујорка⁸⁵¹, Мексика⁸⁵². Обнова Сегедина постала је државни пројекат, којим је руководио гроф Лајош Тиса (млађи брат председника владе). Четири године након поплаве, делегација Торонталске жупаније предвођена великим жупаном Хертелендијем посетила је у међувремену потпуно обновљени Сегедин.⁸⁵³ Инспирисан овом националном катастрофом, мађарски сликар Пал Ваго, који ће касније овековечити дефиле торонталске бандерије пред царем Францом Јозефом, насликао је историјску композицију *Поплава Сегедина* (данас у сегединском Музеју „Ференц Мора“). Огромних димензија (351 x 680 cm), она приказује владареву посету поплавлјеном и уништеном граду, а назив је добила по обећању датом (и испуњеном) том приликом: *Szeged szebb lesz mint volt* (*Сегедин ће бити лепши него што је био*).

Поплава Сегедина у марту 1879. бацила је сенку на „сребрну свадбу“ Франца Јозефа и његове супруге Елизабете (популарне „Сиси“) која је требало да буде обележена у априлу⁸⁵⁴, али и на још од раније заказан и детаљно планирани догађај – велику прославу стоте годишњице присаједињења Баната Угарској (1779–1879). Пошто је њоме требало да буде прослављено сећање на велики тријумф мађарске националне и државне идеје у борби са апсолутизмом Бечког двора (који је резултирао враћањем Баната у оквире жупанијског система), ова манифестација је од саме идеје о свом одржавању носила снажан мађарски национални предзнак. Припреме за *Центенијалну прославу* (мађ. centenáriumi ünneplés) отпочеле су још у пролеће 1878. на иницијативу Тамишке жупаније⁸⁵⁵, а у обележавању овог јубилеја требало је да учествују и да на њему буду заступљене све банатске жупаније и насеља, при чему је централна свечаност прославе требало да се одржи у Темишвару⁸⁵⁶. При Торонталској жупанији, чије је племство са великим

⁸⁵¹ „Miscellen“, *GBWb* 19, 10. Mai 1879, 17.

⁸⁵² „Miscellen. Ein Szegediner in Mexiko“, *GBWb* 29, 19. Juli 1879, 15.

⁸⁵³ Borovszky S., *нав. дело*, 490.

⁸⁵⁴ Због поплаве Сегедина, царски пар је забранио скупе приредбе и јавне манифестације поводом 25. годишњице брака. Торонталска жупанија је упутила честитку са генералне пролећне скупштине Муниципалног одбора одржане 9. априла. О Торонталској жупанији и овом јубилеју в.: Sz-y, „Zur silbernen Hochzeit unseres Königs und unserer Königin“, *GBWb* 17, 26. April 1879, 1; „Aus dem Torontaler Comitате. Adresse des Torontaler Comitates“, *GBWb* 17, 26. April 1879, 13 – 14; „Lokales“, *GBWb* 17, 26. April 1879, 14.

⁸⁵⁵ „Aus dem Torontaler Comitате“, *GBWb* 15, 13. April 1878, 8–9.

⁸⁵⁶ „Miscellen“, *GBWb* 16, 20. April 1878, 11.

одушевљењем дочекало ову иницијативу, одмах је основано посебно тело ком је било поверено руковођење припремама прославе, у чији састав су ушли најистакнутији жупанијски званичници и угледни људи из јавног живота⁸⁵⁷. У новембру 1878. у Темишвару је одржан велики скуп овог и сличних одбора из других банатских жупанија и муниципија, основаних са истим циљем⁸⁵⁸. Том приликом се расправљало о издвајању новчаних прилога за потребе прославе⁸⁵⁹, на предлог барона Александра Николића одлучено је да се поводом јубилеја оснује једна хуманитарна и културна задужбина⁸⁶⁰, а истакнутом банатском завичајном историчару и медиевисти, члану Одбора за припрему прославе у Торонталској жупанији и свештенику из Турског Бечеја Јенеу Сентклараију поверен је задатак писања историјата Баната од 1779. до 1879. године⁸⁶¹. Његов рад публикован је током 1879. године у наставцима у листу *Torontál*, а у Темишвару је објављен у виду тротомне књиге под називом: *Сто година новије историје Јужне Угарске 1779–1879*⁸⁶².

Централна свечаност Центенијалне прославе у Торонталској жупанији одржана је у Великом Бечкереку од 20. до 23. септембра 1879, уз присуство бројних жупанијских званичника, представника градова, судских власти, војске, најугледнијих племићких породица итд.⁸⁶³ У обележавању јубилеја активно су

⁸⁵⁷ „Aus dem Torontaler Comitate”, *GBWb* 15, 13. April 1878, 8–9.

⁸⁵⁸ „Miscellen (Die Reinkorporirungsfeier des Banates)”, *GBWb* 47, 23. November 1878, 15–16.

⁸⁵⁹ Тамишка жупанија издвојила је за прославу 1 000 форинти („Miscellen (Die Reinkorporirungsfeier des Banates)”, *GBWb* 47, 23. November 1878, 15–16), а Торонталска жупанија исто толико („Aus dem Torontaler Comitate”, *GBWb* 1, 4. Jänner 1879, 9). Подухват је наишао и на материјалну подршку чанадског бискупа Александра Бонаца, који је одмах по покретању ове иницијативе најавио донарање „издашне своте новца” („Miscellen”, *GBWb* 16, 20. April 1878, 11).

⁸⁶⁰ Предлагало се оснивање једне пољопривредне школе у Великом Сенмиклушу, што је у ствари значило обнову већ раније делимично реализоване идеје, будући да је ова установа основана још 1870. године, али није имала много успеха у привлачењу заинтересованих полазника (в.: „Miscellen”, *GBWb* 43, 25. Oktober 1879, 9).

⁸⁶¹ „Miscellen (Die Reinkorporirungsfeier des Banates)”, *GBWb* 47, 23. November 1878, 15–16. За више детаља о настанку ове књиге в.: Филип Крчмар, „О улози Историјског архива Зрењанин у развоју завичајне историографије Великог Бечкереча, Петровграда и Зрењанина”, *Архивски анали* 8, Нови Сад 2014, 75–103.

⁸⁶² Szentkláray Jenő, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*, I–III, Temesvarott 1879/1882.

⁸⁶³ Прослава је првобитно требало да буде одржана у априлу, али је због сегединске поплаве била одложена (Borovszky S., *нав. дело*, 488). За детаљан опис прославе в.: „A centennáriumi ünnepélyek lefolyása”, *Torontál* 39 sz., 1879. szeptember 25, 2–3 ó.; „Hundertjährige Feier des Wiedervereinigung des „Temeser Banates“, abgehalten vom Torontaler Comitate und der Stadt Gr.-Becskerek am 20., 21., 22. und 23. September 1879”, *GBWb* Nr. 39, 27. September 1879, 7–9; Borovszky S., *нав. дело*, 488.

учествовале и верске и просветне заједнице Великог Бечкерека. Увод у прославу означило је вечерње богослужење у великобечкеречкој синагоги и извођење мађарске химне (20. септембар); наредног дана, град је освануо окићен заставама, цвећем и транспарентима родољубивог садржаја на јавним зградама и приватним кућама. Осим бројних телеграма-честитки из свих делова Угарске, у град су пристизали гости из свих делова Жупаније⁸⁶⁴. Послеподне су одржане коњичке трке и изложба расних коња, а увече је приређена јавна расвета, ватромет и концерт војног оркестра. Другог дана прославе са радом је отпочела редовна јесења седница торонталског Муниципалног одбора, која је била отворена за јавност и коју је свечаном беседом отворио велики жупан Хертеленди. Свој говор завршио је речима: *...даће Бог, да ова лепа Жупанија довека цвета и да се њена деца вековима сећају узвишеног чина њеног поновног присаједињења. Дао Бог, да Жупанија и надаље остане верна својој традицији, да буде постојани стуб престола, јаки бастион Устава, верни неговатељ матерњег језика и родољубивог духа, као што је то и данас случај*⁸⁶⁵. Након тога, сви чланови Муниципалног одбора са жупанијским чиновницима, предвођени поджупаном Јаношем Даниелом у свечаној мађарској племичкој одори, великобечкеречки Магистрат на челу са градоначелником Лајошем Кулифаијем, представници војске, чиновништво новчаних завода, поштанске службе и школских органа присуствовали су богослужењима у Католичкој, Православној и Евангелистичкој цркви. Након тога су се вратили у Жупанијску палату, у којој су били изложени портрет Марије Терезије и оригинална повеља о присаједињењу Баната Угарској из 1779. године. Жупанија је одлучила да пошаље адресу Францу Јозефу у којој је имала да изрази

Програм је био објављен недељу дана раније (в.: „Aus dem Torontaler Comitite”, *GBWb* Nr. 37, 13. September 1879, 12–13).

⁸⁶⁴ Хотели су били препуни гостију, па су њихови власници били приморани да обезбеђују приватан смештај за све госте („Hundertjährige Feier des Wiedervereinigung des „Temeser Banates”, abgehalten vom Torontaler Comitite und der Stadt Gr.-Becskerek am 20., 21., 22. und 23. September 1879”, *GBWb* Nr. 39, 27. September 1879, 7–9).

⁸⁶⁵ *...Adja az Isten, hogy ez szép megye végtelen időkip viruljon, és hogy fiai századok mulva is örömmel emlékezzenek vissza a bekelezés magasztos tényére. Adja az ég, hogy a megye a változott viszonyok a módosított alkotmány alatt is hű maradjon traditióhoz, legyen rendületlen oszlopa a trónnak, erős bástyája az alkotmánynak, hű ápolója a magyar nyelv és szellemnek és fiai mindig oly szeretettel viseltessenek iránta, mint most...* („A centennáriumi ünnepélyek lefolyása”, *Torontál* 39 sz., 1879. szeptember 25, 2 ó.). За исти текст, али на немачком в.: „Hundertjährige Feier des Wiedervereinigung des „Temeser Banates”, abgehalten vom Torontaler Comitite und der Stadt Gr.-Becskerek am 20., 21., 22. und 23. September 1879”, *GBWb* 39, 27. September 1879, 8).

своју непоколебљиву верност, приврженост и поштовање. Увече је у градском позоришту одржан хуманитарни концерт.

Централни догађај наредног, последњег дана прославе, био је наставак седнице торонталског Муниципалног одбора, током које је у жупанијској сали свечано откривен портрет великог жупана Јожефа Хертелендија. Тим поводом је поджупан Даниел одржао беседу у којој је преузео ову слику у вечито власништво Жупаније и пренео великом жупану изразе своје искрене наклоности, а жупанијски правозаступник Бела Пороскаи одрецитовао је песму коју је у част откривања портрета певао „први песник Жупаније” и каснији уредник листа *Torontál* Густав Лаука⁸⁶⁶. Хертеленди, чије име је у песми искоришћено као синоним за *доброту, љубав, родољубље, рад, мудрост и поштење*⁸⁶⁷, срдечно се захвалио на указаној му почести и обећао да ће и надаље искористити све своје снаге и способности за добробит отаџбине и Жупаније. Другу тачку дневног реда чинио је наступ Јенеа Сентклараија, који је, услед мањка времена, тек делимично прочитао свој исцрпни реферат о прошлости жупанијског седишта Великог Бечкерека и његове околине. Овај рад настао је управо поводом Центенијалне прославе (паралелно са већ поменутом споменицом) и у том духу имао је да нагласи мађарски карактер Жупаније и њеног административног центра. На основу Сентклараијевог рада, Муниципални одбор донео је одлуку да дотадашњи народни, неформални, немачки и српски називи улица у Великом Бечкереку буду замењени новим – мађарским.⁸⁶⁸ Ова мера била је наставак мађаризаторске политике, која ће у наредном периоду бити још више интензивирана, и то не само на подручју Торонталске, већ и осталих жупанија Угарске са мешовитим становништвом⁸⁶⁹. По завршетку седнице, одржан

⁸⁶⁶Текст песме в. у: Lauka Gusztáv, „Hertelendy József arczképének leleplezési ünnepélyére 1879. szept. 23-án”, *Torontál* 39 sz., 1879. szeptember 25, 1. о. Лаука је недуго након прославе награђен титулом почасног жупанијског бележника („Miscellen (Ernennungen)”, *GBWb* Nr. 52, 27. Dezember 1879, 10–11).

⁸⁶⁷„Ez Ó! Hertelendy! A jóság, szeretet/Hazafiság, munka, értelem, becsület!”. Lauka Gusztáv, „Hertelendy József arczképének leleplezési ünnepélyére 1879. szept. 23-án”, *Torontál* 39 sz., 1879. szeptember 25, 1. о.

⁸⁶⁸ Сентклараијев рад штампан је засебно исте године под називом *Помађаривање улица и тргова Великог Бечкерека. Цртице из историје града и околине* (Dr. Szentkláray Jenő, *Nagy-Becskerek utczáinak és tereinek magyarosítása. Vonások a vidék és város történetéből*, Nagy-Becskerek 1879).

⁸⁶⁹ Иронија овог чина састојала се у чињеници да је на седници одржаној дан раније Муниципални одбор био упознат са демографским подацима у Жупанији, који су јасно сведочили о томе да су Мађари тек четврта по бројности етничка група на том подручју. У говору који је том приликом

је масовно посећени банкет у просторијама великобечкеречке Касине, на ком су, у духу оног времена, одржане бројне здравице у част царско-краљевског дома, великог жупана, поджупана и других истакнутих личности, чиме је окончана и Центенијална прослава. У знак сећања на овај догађај, касније је по нарудбини Темишвара, Панчева, Вршца, те Торонталске, Тамишке, Крашовске и Северинске жупаније израђена серија од четири златне, 200 сребрних и 400 бронзаних медаља, које су поклоњене царско-краљевском пару, председнику мађарске владе, председницима оба дома Угарског сабора и банатским насељима.⁸⁷⁰

Након бурне и турбулентне 1779, жупанијска администрација је у априлу 1880. године прошла кроз озбиљно искушење након велике афере коју је изазвала трагична смрт главног жупанијског бележника Густава Табаковића. Као високо позиционирани жупанијски чиновник (заменик поджупана), Табаковић је извршио самоубиство⁸⁷¹. У опширној поруци коју је оставио пријатељима, торонталском Муниципалном одбору и уреднику будимпештанског листа *Függetlenség* Ђули Верховаију⁸⁷², Табаковић је као разлоге који су га навели да одузме себи живот навео Хертелендијеву самовољу, сопствено неслагање са окружењем и, што ће се показати најважнијим – проневеру жупанијског новца у коју је, по свему судећи, и сам био умешан⁸⁷³. Мучен грижом савести, Табаковић намерно није послао поруку *Torontál*-у, званичном гласилу Жупаније, за који је свакако и с правом претпостављао да ће бранити интересе оних чију је денунцијацију желео, већ

одржао пред Муниципалним одбором, жупанијски главни бележник Густав Табаковић изнео је податак да од укупно 532 115 становника Жупаније, 175 847 чине Срби, 155 913 Немци, 84 863 Румуни, а 80 730 – Мађари (sic!); „A centennáriumi ünnepek lefolyása”, *Torontál* 39. sz., 1879. szeptember 25, 3. o. Уп. са: Н. Делић, *нав. дело*, 214 и Vorovszky S., *нав. дело*, 489.

⁸⁷⁰ На аверсу медаља били су приказани попресе Марије Терезије са кружним натписом „Марија Терезија, краљица Угарске”, грбови седам градских и жупанијских муниципија Баната и године 1779. и 1879. написане римским бројевима на левој, односно десној страни; реверс је приказивао женску фигуру (персонификацију Паноније) са мађарском круном, како седи на трону у засвођеном простору и нагиње се према фигурама које симболизују Банат, а које јој, грлећи се, приступају. Панонија је представљена са скиптром у једној и мачем у другој руци, изнад ког се налази мађарски грб. Кружни натпис на реверсу гласио је: *О стогодишњици присаједињења јужних крајева матици* („Miscellen”, *GBWb* Nr. 43, 25. Oktober 1879, 10).

⁸⁷¹ Након што је трипут покушао тровање фосфором, пуцао је себи у срце. „Hirharang. Necrolog”, *Torontál* 15. sz., 1880. április 8, 3. o.

⁸⁷² **Ђула Верховаи** (мађ. Verhovay Gyula, 1849–1906) је био истакнути мађарски новинар и политичар. Лист *Függetlenség* (*Независност*) који је покренуо 1879. године био је гласило Незавишњачке странке и стајао на супротним позицијама од либералног *Torontál*-а.

⁸⁷³ „N. Becskerek, ápril 15-én”, *Torontál* 16 sz., 1880. április 15, 1. o.

Függetlenség-у који је уређивао његов пријатељ Верховаи. Исправност овакве одлуке показао је прави „медијски рат” ова два листа, који је обележио читаву другу половину 1880. године⁸⁷⁴. О овом скандалу расправљао је и торонталски Муниципални одбор, који је заузео став да је покојни Табаковић био душевно поремећен и да му је испод части да се бави таквим питањима⁸⁷⁵. Жупанија се упињала да преко *Torontál*-а оспори наводе *Függetlenség*-а, који је за проневеру новца намењеног јавним радовима оптуживао великог жупана и поджупана. Хертеленди наводно није учествовао директно у проневери, али је за њу знао и покушао да је заташка постављањем својих рођака на кључне положаје у финансијској инспекцији. Од самог почетка, када је *Függetlenség* објавио *Табаковићев тестамент* (како је назвао опроштајну поруку главног бележника), *Torontál* је напао овај лист, оптужујући га да нема обзира према ожалошћеној породици која је остала без оца и хранитеља, те да у свом умоболном фантазирању акценат више ставља на напад на Торонталску жупанију и њене челнике⁸⁷⁶. Страсти су се на крају некако утишале, чему је свакако допринео велики Хертелендијев углед и снажан утицај који је имао у престоничким круговима. Ипак, остаје питање да ли је разлог оставке торонталског поджупана Јаноша Даниела у јесен 1880. године била његова лична одлука да се повуче због старости (пред сам крај мандата) или је то једноставно била политичка цена коју је Жупанија морала да плати због афере „Табаковић”⁸⁷⁷. За његовог наследника на месту првог чиновника Жупаније био је аklamацијом изабран енергични **Бела Талијан од Визека** (мађ. *Vizéki Tallián Béla*).

Важно питање које је отприлике у то време почело да оптерећује Хертелендијеву администрацију било је питање асимилационе политике у Жупанији, након алармантних резултата пописа становништва из 1880. У циљу

⁸⁷⁴ О овој афери в.: „Megjegyzések a „Függetlenség” f. é. számában közölt „Torontáli csendélet” czimu cikke”, *Torontál* 23 sz., 1880. június 3, 1. o.; „Annak a „Függetlenség”-nek!”, *Torontál* 25 sz., 1880. június 17, 1-2. o.; „A „Függetlenség”-nek”, *Torontál* 28 sz., 1880. július 8, 1. o. „A „Függetlenség”-nek!”, *Torontál* 38 sz., 1880. szeptember 16, 1. o.

⁸⁷⁵ „A Tabakovits Gusztáv megyei főjegyző memorandumjáról hozott megyei bizottsági határozat”, *Torontál* 16 sz., 1880. április 15, 1. o.

⁸⁷⁶ „N. Becskerek, ápril 15-én”, *Torontál* 16. sz., 1880. április 15, 1. o.

⁸⁷⁷ „Torontálmegye rendkívüli közgyűlése”, *Torontál* 35 sz., 1880. augusztus 26, 1–2. o.; „A bucsúzó alispán”, *Torontál* 35 sz., 1880. augusztus 26, 2. o. Такође в.: Borovszky S., *нав. дело*, 489.

оснаживања мађарског елемента на подручју Торонталске жупаније, овдашње власти приступиле су колонизационим мерама: исте године када се појавила већ поменута брошура Густава Бекшича (1883), започето је досељавање мађарског живља из Буковине (тзв. Чанго-Мађара) у јужне делове Баната.

Чанго-Мађари су били потомци Мађара-Секелја који су се у другој половини XVIII века, бежећи од мобилизације, склонили најпре у Молдавију, да би се затим скрасили у Буковини. Ту су, у периоду од 1776. до 1786. године основали пет села (Фогадјиштен, Иштеншегитс, Хадикфалва, Јожеффалва и Андрашфалва). Како су живели ван обновљене Угарске након османлијског периода и нису били захваћени европским токовима историје и културним развојем Угарске у новом веку⁸⁷⁸, успели су да очувају свој мађарски идентитет, архаични облик мађарског језика и традицију, те су као такви у очима мађарске владе представљали одличан колонизаторски потенцијал.

У одабиру подручја за њихово насељавање, избор је, нимало случајно, пао на јужне делове Торонталске жупаније и дунавске ритове у близини Панчева. Мађарски елемент овде је био слабо заступљен – на простору који је требало населити живели су измешано Бугари, Немци и Словаци. Одлука мађарске владе да овде насели „Чангове” имала је, како ће се касније испоставити, озбиљне и тешке последице по колонисте. Свакако имајући у виду историјско искуство немачке колонизације Баната у XVIII веку и њене лепе резултате, она је привукла Чанго-Мађаре обећањима о подели земљишних поседа и гарантовањем знатних материјалних и новчаних средстава. Мађарско министарство саобраћаја и јавних радова одредило је крајем 1882. и почетком 1883. године велику суму од 240 000 форинти за исушивање Панчевачког рита предвиђеног за прихват колониста⁸⁷⁹.

Прва група досељеника, њих 382, стигла је у Торонталску жупанију почетком априла 1883. године⁸⁸⁰. Они су распоређени на локалитет на ком је било предвиђено да се подигне ново насеље, које је, у част торонталског великог жупана, прозвано – **Хертелендифалва** (мађ. Hertelendyfalva, „Хертелендијево село”,

⁸⁷⁸Клара Дока, „Феудална држава између 1526–1848”, у публикацији: И. Фодор, *нав. дело*, 72.

⁸⁷⁹ Рачунало се да ће ова сума бити надокнађена вишеструко претварањем овог терена у плодне оранице („Miscellen (Die Kolonisation des Csángó-Stammes)”, *GBWb* 1, 6. Jänner 1883, 14.

⁸⁸⁰Borovszky S., *нав. дело*, 491.

данашња Војловица). Други талас, од 799 колониста⁸⁸¹, населио је **Нађђерђфалву** (мађ. Nagygyörgyfalva)⁸⁸², а нешто касније започело је и насељавање **Ђурђево/Радаифалве** (мађ. Gyúrgyevő, Radáyfalva)⁸⁸³. У погледу верске структуре, у Хертелендифалву су насељавани реформисти, а у Нађђерђфалву католици; први ће касније, у црквеном погледу, бити потчињени Панчеву, а потоњи Омољници.⁸⁸⁴

Међутим, врло брзо се испоставило да је колонизација траљаво организована и изгледало је да је осуђена на пропаст. Већ у мају 1883, дакле свега месец дана након доласка првог досељеничког континента, торонталски поджупан Бела Талијан који се упознао са стањем на терену, огласио се критиком на рачун државе, осуђујући њен немар у целој ствари. О тешким приликама у којима су се нашли колонисти забележио је следеће: *Предео је мочваран, атмосферска испарења погубна су за организам, станови Чанго-Мађара налазе се у баракама, где противно [свим] санитарским правилима мноштво људи лежи на гомили попут сардина и у земуницама окруженим баруштинама од кишнице и продирућом водом. Исхрана је, као што се може замислити, најгора [могућа], а приходи скромни (...) Једна породица састоји се од пет до шест чланова (...) а хлеб за један дан кошта 41 крајцару више него што заради отац породице. Со, овај апсолутно неопходни зачин, људи добијају управо у варварски малим количинама; уопште не могу јести месо, које даје снагу (...) Додају ли се овој тешкој ситуацији још неубичајено тешки земљани радови, на које колониста није навикао и, према томе, непрестано умањујућа радна снага, надаље недовољна исхрана и лоши стамбени услови, добија се слика жалосног положаја сиротих Чанго-Мађара (...) Човек се дословно мора ужаснути пред лакомисленошћу којом се врши ова колонизација...*⁸⁸⁵

⁸⁸¹Исто.

⁸⁸² Данашње Иваново, удаљено 18 km од Панчева. Постојало је од 1868. године, да би, по свему судећи, приликом доласка Чанго-Мађара добило име по Ђерђу Нађу, који је руководио колонизацијом Чанго-Мађара у Хертелендифалви (в. Borovszky S., *нав. дело*, 491). Ово насеље је 1889. године преименовано у Шандоређхазу (мађ. Sándoregyháza) или немачки: Александеркирхен (Alexanderkirchen), по чанадском бискупу Александру Бонацу (прим. Ф. К.).

⁸⁸³ Ђурђево/Радаифалва је постојало од 1869. до 1886. године. Свега неколико година након доласка Чанго-Мађара, село је пострадало од поплаве Дунава, па се његово становништво преселило у Скореновац (мађ. Székelykeve, „Секелски Ковин”), данас најјужнију мађарску колонију у Банату (прим. Ф. К.).

⁸⁸⁴Borovszky S., *нав. дело*, 491.

⁸⁸⁵ „Die Csángó's”, *GBWb* 20, 19. Mai 1883, 13.

Позивајући и појединце да помогну, Талијан је предложио да држава свакој колонистичкој породици додели по 10 јутара земље и 800 форинти, који би се употребили за изградњу и опремање куће, набавку запрежне стоке и куповину семена и осталих потрештина неопходних за бављење пољопривредом⁸⁸⁶. Угарски сабор расправљао је крајем маја о положају досељеника, али је закључио да ситуација није толико лоша као што ју је приказао торонталски поджупан⁸⁸⁷. Убрзо је међутим, на Талијанову иницијативу, при Жупанији оформљено посебно тело за помоћ Чанго Мађарима⁸⁸⁸, које је донело одлуку о прикупљању прилога за Чанго-Мађаре, отварању народних кухиња уз помоћ Црвеног крста и посредовању између колониста и мађарске владе⁸⁸⁹.

Ствари се, међутим, још неко време нису побољшавале. Напротив, у јулу је обелодањено да је првобитно планирано насељавање свега 300 породица са око 1000 лица, а да је у Банат дошло 4000 Чанго-Мађара⁸⁹⁰. Мађарска влада је затражила од свештеника у Андрашфалви, у Буковини, да стопира велику групу колониста која се јула месеца припремала да крене пут Торонталске жупаније⁸⁹¹. Комесар за колонизацију у Ђурђеви је извршио самоубиство због, како је навео у опроштајној поруци, *немогућности да одговори повереном му задатку*⁸⁹². Осим тога, недаће „Чангова” отварале су простор за злоупотребе приликом скупљања новчаних прилога⁸⁹³. У августу је међу досељеницима избила колера⁸⁹⁴, а у септембру је један лист из Ердеља јавио да се Чанго-Мађари масовно враћају у Буковину, *коју су напустили са тако лепим надама*⁸⁹⁵.

У циљу спречавања катастрофе, предузет је низ мера. Чанадски бискуп Јожеф Немет одредио је још у мају једну пустару која се налазила у поседу

⁸⁸⁶*То је минимум помоћи – писао је Талијан – која мора припасти колонисти, не би ли он у моменту очајања псовао онога ко га је овде довео и не би ли проклињао први корак који је учинио у ову лепу, плодну и свету отаџбину...: „Die Csángó's”, GBWb 20, 19. Mai 1883, 13.*

⁸⁸⁷„Miscellen”, GBWb 22, 2. Juni 1883, 16.

⁸⁸⁸„Aus dem Torontáler Comitáte (Die Csángós)”, GBWb 23, 9. Juni 1883, 14.

⁸⁸⁹Исто.

⁸⁹⁰„Wochenrevue”, GBWb 30, 28. Juli 1883, 15.

⁸⁹¹Исто.

⁸⁹²„Miscellen (Selbstmord und die miserable Lage der Csángó)”, GBWb 30, 28. Juli 1883, 9.

⁸⁹³„Miscellen (Defraudation von Csángógeldern)”, GBWb 45, 10. November 1883, 11.

⁸⁹⁴„Miscellen (Die Csángó)”, GBWb 31, 4. August 1883, 15.

⁸⁹⁵„Miscellen (Die Csángó-Magyaren)”, GBWb 38, 22. September 1883, 12.

чанадског каптола за насељавање Чанго-Мађара.⁸⁹⁶ Уз подршку Торонталске жупаније, Црвени крст је у Хертелендифалви отворио Народну кухињу⁸⁹⁷. Министарство финансија је овој хуманитарној организацији одредило суму од 16 000 форинти на име трошкова збрињавања Чанго-Мађара и одобрило кредит у износу од 5000 форинти који је требало да буде искоришћен за градњу њихових кућа⁸⁹⁸. Осим тога, Влада је упутила на терен медицинску помоћ⁸⁹⁹, којом је до средине новембра побољшано здравствено стање на терену⁹⁰⁰, чему је свакако допринео и завршетак радова на новим досељеничким кућама⁹⁰¹. Прилике су донекле нормализоване, а колонизација је окончана крајем идуће, 1884. године. Њен крајњи биланс гласио је: у Хертелендифалву је насељено 188, у Нађђерђфалву 199, а у Ђурђево 357 мађарских породица, које су бројале укупно 3520 лица⁹⁰². Недуго по окончању колонизације, у фебруару 1885. године новопостављени среских начелник ових насеља (и будући торонталски поджупан Агоштон Јанко), известио је торонталско поджупанско звање да је *насељавање Секеља најефикасније покренуло процес мађаризације*, што је приписао њиховој чврстој привржености прастаром језику⁹⁰³. Ипак, последице ове мере најјасније су дошле до изражаја на попису становништва спроведеном 1890, чији су резултати показали знатан пораст становништва на подручју Торонталске жупаније.

Истовремено са колонизацијом Чанго-Мађара, жупанијске власти биле су суочене, као непуну деценију раније приликом развојачења Војне границе (1874), са

⁸⁹⁶ „Miscellen (Für die Csángó)”, *GBWb* 21, 26. Mai 1883, 4.

⁸⁹⁷ „Miscellen (Volksküche der Csángó)”, *GBWb* 32, 10. August 1883, 15.

⁸⁹⁸ „Miscellen (Unterstützung der Csángós)”, *GBWb* 42, 20. Oktober 1883, 13. Куће су биле двособне (Borovszky S., *нав. дело*, 491).

⁸⁹⁹ „Miscellen (Die Csángó)”, *GBWb* 31, 4. August 1883, 15.

⁹⁰⁰ Др Антон Мајор, који је из Будимпеште послат у Ђурђево, забележио је да су здравствене прилике побољшане, градња кућа окончана, а складишта, народне кухиње и апотеке богато опремљене животним намирницама и потребним лековима. До краја октобра 1883. забележено је 14 смртних случајева међу колонистима, који су побољевали од грознице, водене болести и дизентерије. „Miscellen”, *GBWb* 46, 17. November 1883, 13.

⁹⁰¹ До краја 1883. године, у Хертелендифалви је саграђено 146, у Нађђерђфалви 188 кућа (Borovszky S., *нав. дело*, 491).

⁹⁰² Borovszky S., *нав. дело*, 491.

⁹⁰³ Из Јанковог извештаја уочљиво је настојање власти да овај мађарски живаљ свесно помеша са тамошњим бугарским, словачким и немачким заједницама, како би оне дошле у контакт са мађарским језиком и почеле да се мађаризују. Истовремено је примећено да заштита од поплава такође утиче на мађаризацију тог подручја, *јер је многобројно особље водних задруга мађарско и има честе контакте са народом*. Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, III, Нови Сад 1985, 474.

могућношћу промене својих граница; овај пут је, међутим, претња долазила са друге стране. У то време се Сегедин у потпуности опоравио од страшне поплаве која га је задесила четири године раније. Краљевски комесар за Сегедин Лајош Тиса изашао је у јавност са предлогом о стварању нове жупаније са седиштем у Сегедину, која би обухватала и делове Бач-бодрошке, Торонталске и Тамишке жупаније; ово прекрајање граница већ постојећих муниципија правдано је настојањем да се подстакне бржи развој области које су често изложене поплавама⁹⁰⁴. У састав нове жупаније требало је да уђу срезови Бач-бодрошке жупаније Мартонош и Стара Кањижа⁹⁰⁵, док је из Торонталске жупаније било предвиђено издвајање Турскокањишког, Великосенмиклушког, Перјамошког и једног дела Великокикиндског среза, што је укупно чинило близу шездесет насеља⁹⁰⁶. Жупанија је моментално реаговала, сазвавши ванредну скупштину за 15. март на којој се оштро супротставила овој иницијативи⁹⁰⁷. Муниципални одбор, чији су се чланови тим поводом састали у великом броју, расправљао је о петицијама које су му биле упућене од стране житеља 45 општина северног Торонтала, а које су изражавале протест због намере да буду припојене новој жупанији⁹⁰⁸. Одлучено је да се мађарској влади упути мемоар који је састављен на основу излагања поджупана Талијана и главног бележника Јенеа Ронаија, а који је почетком маја председнику владе Калману Тиси предала делегација торонталских посланика у угарском Сабору, предвођена грофом Гвидом Карачоњијем⁹⁰⁹. Непосредно пре тога, велики жупан Хертеленди и поджупан Талијан апеловали су, при личном контакту са Тисом, на очување целовитости Торонталске жупаније⁹¹⁰. Сва ова настојања уродила су плодом, будући да је Жупанија остала неокрњена и ова ствар се више није помињала. Односи са Сегедином остали су добри, што је и потврђено октобра 1883, када је делегација сачињена од 55 торонталских

⁹⁰⁴Borovszky S., *нав. дело*, 491.

⁹⁰⁵Исто.

⁹⁰⁶„Aus dem Torontaler Comitате”, *GBWb* 12, 24. März 1883, 10–11.

⁹⁰⁷Исто; „Miscellen (Gegen die Zerstückelung des Torontaler Comitates)”, *GBWb* 13, 31. März 1883, 16.

⁹⁰⁸„Miscellen (Gegen die Zerstückelung des Torontaler Comitates)”, *GBWb* 13, 31. März 1883, 16.

⁹⁰⁹„Miscellen”, *GBWb* 19, 12. Mai 1883, 15.

⁹¹⁰„Miscellen”, *GBWb* 18, 5. Mai 1883, 14.

нотабилитета, предвођена великим жупаном Хертелендијем, учинила подворење Францу Јозефу у Сегедину, приликом владаревог обиласка обновљеног града⁹¹¹.

Осим у настојањима да се очува територијална целовитост, прва половина 1883. године у Торонталској жупанији протекла је и у знаку озбиљних иницијатива на привредном плану. Фебруара месеца у Великој Кикинди учињени су први кораци ка преуређењу и обнови рада некадашњег *Торонталског пољопривредног удружења* (мађ. *Torontálmegyei gazdasági egyesület*), које је дотле скоро сасвим прекинуло са својим активностима⁹¹². Извршена је реформа категоризације чланства и управних органа, а средином марта са радом је почео посебан Одбор који је имао задатак да изради нове Статуте⁹¹³. У припреме за обнову овог друштва активно је био укључен велики жупан Хертеленди⁹¹⁴, али је главни иницијатор целог подухвата и његова највећа покретачка снага био гроф Ендре Чеконић из Жомбоља, који је на конститутивној скупштини одржаној 17. јуна у Великој Кикинди изабран за председника обновљеног удружења⁹¹⁵. За потпредседнике су изабрани Ђула Хертеленди и Игнац Чавоши, а за привременог секретара Габор Хорват; изабрано је и 70 чланова управног одбора, а седиште организације премештено је из Великог Бечкереча у Велику Кикинду⁹¹⁶. Закључци конститутивне седнице нагостили су одлучнију подршку жупанијских власти раду Друштва.

Месец дана раније, у циљу повезивања малих произвођача и занатлија и јачања њиховог положаја, основано је *Торонталско друштво домаће радиности*⁹¹⁷. Њему су, у својству оснивајућих чланова, приступале торонталске сеоске општине⁹¹⁸, што је био рецепт који ће касније усвојити и *Торонталско*

⁹¹¹Borovszky S., *нав. дело*, 490.

⁹¹²У то време, председник Друштва био је бивши поджупан Јанош Даниел, а укупан капитал износио је свега 1800 форинти. „Aus dem Torontaler Comitete. Zur Reorganisierung des Torontaler landwirtschaftliches Vereines”, *GBWb* 8, 24. Feber 1883, 11.

⁹¹³Чланство је подељено у три групе, према платежној моћи: оснивајуће чланове, који су плаћали једнократни прилог од 100 форинти у две рате; редовне чланове, који су имали обавезу шестогодишњег чланства уз годишњи прилог од 6 форинти и сељаке, који су такође били обавезни да шест година припадају Друштву, уз обавезу плаћања две форинте на годишњем нивоу. „Aus dem Torontaler Comitete. Zur Reorganisierung des Torontaler landwirtschaftliches Vereines”, *GBWb* 8, 24. Feber 1883, 11.

⁹¹⁴„Aus dem Torontáler Comitete”, *GBWb* 20, 19. Mai 1883, 13.

⁹¹⁵„Miscellen”, *GBWb* 26, 30. Juni 1883, 17.

⁹¹⁶Исто.

⁹¹⁷„Aus dem Torontaler Comitete”, *GBWb* 20, 19. Mai 1883, 13.

⁹¹⁸„Aus dem Torontaler Comitete”, *GBWb* 22, 2. Juni 1883, 14.

пољопривредно друштво. За врло кратко време, у њему се окупило око 700 чланова (бројка, са којом се ниједно овакво друштво у другим жупанијама не може подичити)⁹¹⁹, чију је окосницу чинио богати грађански трговачки слој, а који је шансу за профит видео у ангажовању сеоских ткаља и предиља; тако је нпр. великобечкеречки трговац Вилхелм Гринбаум упошљавао 200, а по потреби чак и 300 сеоских радница које су радиле на везу, ткању ћилима и изради сл. предмета за домаћу употребу високе уметничке вредности⁹²⁰. Ово друштво ће у наредном периоду лепо напредовати и имати запажену улогу у наредној деценији, када се 1896. године буде представило на Земаљској миленијумској изложби у Будимпешти.

Ипак, најважнији догађај на привредном плану, који је обележио 1883. годину и означио прекретницу у историји овог дела Баната, било је дуго ишчекивано отварање пруге Велика Кикинда-Велики Бечкерек. Више од деценије након што је велика економска криза довела до краха бечке берзе (1873) и одложила повезивање Жупаније са остатком железничке мреже у Угарској, торонталска штампа је одушевљено јављала о припремама за свечано отварање пруге. У Будимпешти је 28. маја 1883. одржана прва генерална скупштина акционарског друштва „Пруга Велика Кикинда-Велики Бечкерек”, којом је председавао угледни торонталски племић и потоњи министар трговине у мађарској влади Ерне Даниел⁹²¹. На њој је са задовољством констатовано да ће пруга бити отворена још исте године, и то пре јесење жетве, а за седиште Дирекције акционарског друштва одређена је Будимпешта. Са Друштвом аустроугарских државних железница (*Öst.-ung. Staatseisenbahn-Gesellschaft*) склопљен је повољан уговор о одржавању пруге⁹²².

Средином јуна извршена је пробна возња, утврђен ценовник и возни ред⁹²³. Припреме за пуштање пруге у промет одјекнуле су и ван граница Жупаније –

⁹¹⁹„Aus dem Torontáler Comitáte. Der Torontáler Hausindustrie-Verein”, *GBWb* 40, 6. Oktober 1883, 11.

⁹²⁰Borovszky S., *нав. дело*, 242.

⁹²¹„Miscellen (Groß-Kikinda – Gr. Becskereker Eisenbahn-Aktiengesellschaft)”, *GBWb* 22, 2. Juni 1883, 16.

⁹²²Исто.

⁹²³„Miscellen (Gr. Kikinda-Gr.-Becskereker Eisenbahn)”, *GBWb* 26, 30. Juni 1883, 17. Станице су биле следеће: Кикинда, Валом (данашњи Дерић), Карлово, Беодра, Турски Бечеј, Кумане, Меленци, Елемир и Велики Бечкерек. Дневно су на прузи саобраћала два путничка и један мешовити (путничко-теретни) воз.

Wochenblatt је својим читаоцима преносио утиске из престонице Будимпеште: „Чезњиво ишчекивање је коначно дошло до остварења. Главни град Торонталске жупаније у успону Велики Бечкерек данас ступа у директну железничку везу са земаљском метрополном Будимпештом! У недељу, 8. јула, свечаним отварањем вициналне пруге Велика Кикинда-Велики Бечкерек, још једном ће густо насељени и од природе богато благословени део земље бити укључен у општи саобраћај. Док се пишу ови редови, Град Велики Бечкерек требало би да је већ извршио све припреме за свечано отварање (...) Већ сада поздрављамо пуштање у промет ове пруге са толико више радости, јер управо сада, непосредно уочи жетве, ће се сасвим практично показати ова пруга у погледу транспорта житарица, пошло ће ова линија омогућити да се што раније појавимо на тржишту са нашим житом. Како ствари данас стоје, ми се успешно можемо носити са америчком и руском конкуренцијом само онда, ако поред практичног искористићавања наших климатских предности будемо циљали да превазиђемо конкуренте и у брзом транспорту наших сировина...”⁹²⁴. Уочи свечаног отварања, пруга је још једном темељно испитана, пробном возњом у којој су учествовали државни секретар Министарства саобраћаја Фон Борнемиса, поджупан Бела Талијан, Ерне Даниел и др. значајне личности у Жупанији⁹²⁵.

На дан отварања, „пола Бечкерека се окупило на железничкој станици”, како би дочекало воз који је долазио из Кикинде (касније је *Wochenblatt* забележио да су Великобечкеречани гледали у правцу из ког је воз требало да наиђе као верујући муслимани према Меки)⁹²⁶. Пријемна зграда на станици била је окићена заставама и транспарентима добродошлице, а када је у 4 сата поподне воз приспео, одјенуле су прангије, музика засвирала Ракоцијев марш а ваздухом се проломиле повици „Живео!”. Из воза је први изашао посланик Великог Бечкерека у угарском Сабору Пал Демко, који је у великој мери био заслужан што је пруга била изграђена. За њим су сишли остали угледници Жупаније, функционери акционарског друштва „Пруга Велика Кикинда-Велики Бечкерек”, градски оци

⁹²⁴ „Wochenrevue”, *GBWb* 27, 7. Juli 1883, 13.

⁹²⁵ „Eisenbahnbegehung”, *GBWb* 27, 7. Juli 1883, 15.

⁹²⁶ „Lokales. Eisenbahn”, *GBWb* 28, 14. Juli 1883, 14.

Кикинде и Бечкерека и бројни чланови других делегација. Након свечаног пријема на станици, увече је у граду приређен свечани банкет за угледне званице.

Локална штампа је егзалтирано известила о овом догађају, препознавши његов историјски значај: *Данас је након дугих молби, ургирања, жртава, коначно око нашег града затегнут гвоздени пружни појас... данас нисмо изоловани, данас смо позитиван део Европе. Наши живот ће следствено томе добити нов облик, а нарочито наша трговина: она ће добити европски потпис (...)* Од недеље смо атом на оном циновском телу који се зове Европа. Настојмо да то и останемо и да вазда повећавамо тај атом⁹²⁷. Пуштање пруге у промет је додатно коментарисано у престоничким круговима као велики успех законског чланка из 1880. године о градњи локалних и вициналних (споредних, тј. општинских) пруга, којим је омогућено отварање још неколицине железничких праваца (Арад – долина Криша, Арад – Чанад, Мезетур – Сарваш, Бекеш – Пуставар – Фелдвар итд)⁹²⁸. Значај ове саобраћајнице посебно је подвучен истицањем њене важности за економске интересе Великог Бечкерека, у ком је недељу дана раније одржана велика, одлично посећена и за град профитабилна занатска изложба⁹²⁹. Новом пругом је у септембру у Велики Бечкерек дошао и надвојвода Јозеф Карл Аустријски, врховни командант домобранства, како би извршио инспекцију овдашњих хонведа⁹³⁰.

Средином 1885. године Жупанија је започела велики грађевински подухват који ће бити окончан тек две године касније. Њено седиште у Великом Бечкереку, саграђено између 1816. и 1820. године у барокном стилу по нацртима ондашњег жупанијског инжењера Јожефа Фишера, у то време већ је увелико постало тесно да прими сва жупанијска звања и чиновнике, иако је судство било одвојено од управе и смештено у другим објектима у граду⁹³¹. Настојало се да се решење недостатка простора пронађе дозиравањем два бочна крила на већ постојећи објекат који би био реконструисан и тако постао централни део новог комплекса Жупанијске

⁹²⁷ „Lokales. Eisenbahn”, *GBWb* 28, 14. Juli 1883, 14–15.

⁹²⁸ „Wochenrevue”, *GBWb* 28, 14. Juli 1883, 13.

⁹²⁹ Исто.

⁹³⁰ О овој посети в.: „Erzherzog Josef”, *GBWb* 39, 29. September 1883, 7–8.

⁹³¹ Borovszky S., *нав. дело*, 494.

палате⁹³². Притом је било предвиђено да се изгради још једно дугачко, јужно крило⁹³³.

Планови за проширење су у то време већ имали вишегодишњу предисторију. Поджупан Јанош Даниел и главни жупанијски инжењер су још 1876. године израдили буџет и план у ту сврху, али он није реализован⁹³⁴. Пет година касније (1881), поджупан Бела Талијан ангажовао се по овом питању и успео да за њега заинтересује најзвучнија имена ондашње мађарске архитектуре – **Ђулу Партоша** и **Едена Лехнера**⁹³⁵. Њих двојица су још 1881. године израдили план, чија је реализација процењена на 191 925 форинти; овај износ је требало да се обезбеди повећањем пореза на територији читаве Торонталске жупаније за 5%, али је овај план касније у више наврата мењан⁹³⁶. Коначна цифра, која је у јесен 1882. одобрена и од Мађарског министарства правде, износила је 447 841 форинту, а требало је да буде намирена десетогодишњим увећањем пореза од 1% на подручју Жупаније⁹³⁷.

Радови на проширењу Жупанијске палате отпочели су 8. јуна 1885. године⁹³⁸. Приликом копања темеља, на светло дана изашли су остаци некадашње Бечкеречке тврђаве, саграђене у првој половини XVI века и срушене 1701/1702. године, према одредбама Карловачког мира. Ово откриће изазвало је велико интересовање јавности; поджупан Бела Талијан⁹³⁹ позвао је Јенеа Сентклараија, завичајног историчара и признатог стручњака за банатску медијевалистику који се већ истакао приликом Центенијалне прославе, да испита ове налазе. Сентклараи је на основу својих запажања идуће године објавио књижицу под називом *Бечкеречка*

⁹³² В. Мајсторовић и др, *нав. дело*, 11.

⁹³³ Исто.

⁹³⁴ Borovszky S., *нав. дело*, 494; F. Milleker, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek...*, 62.

⁹³⁵ Партош је у младости похађао великобечкеречку гимназију, док се Лехнер сматра родоначелником мађарске варијанте сецесије у архитектури, која је носила снажан мађарски национални печат, што ће уосталом и доћи до изражаја управо на Жупанијској палати у Великом Бечкеречку. О Лехнеру в.: Gerle János, *Lechner Ödön*, Budapest 2003; Pusztai László-Hadik András, *Lechner Ödön 1845–1914*, Budapest 1985.

⁹³⁶ Borovszky S., *нав. дело*, 494.

⁹³⁷ Исто, 494; F. Milleker, *нав. дело*, 62–63.

⁹³⁸ Borovszky S., *нав. дело*, 494.

⁹³⁹ Талијан је децембра 1883. акламацијом по други пут изабран за торонталског поджупана од стране Муниципалног одбора (в.: „Die Woche”, *GBWb* 51, 22. Dezember 1883, 8).

*тврђава*⁹⁴⁰, у ком је о овом занимљивом археолошком открићу и свом ангажману на његовом испитивању забележио: *...Приликом преуређивања бечкеречке жупаниске палате, које је сад у току (1885–6), услед радова око копања темеља вршених у месецу јуну прошле године (1885), поново је доспео на светлост дана један повећи остатак рушевине старог града, који је зарођен пре близу 200 година један део бедема унутрашњег града. Ископану градску развалину сам, на позив поджупана Беле Талијана, 2. јула прошле године и сâм прегледао и све до ситница подробно испитао. Овај одломак бедема почиње на 7,5 метара даљине од северног крила данашње стране жупанијске зграде и састоји се из три зида, између којих су северни и јужни дебели 1,10 метара, а источни који ове везује 1,50 метара. Градски зидови су откопавани у дубину до 2,70 метара...*⁹⁴¹. У истом раду Сентклараи је добрим делом обрадио и средњовековну прошлост Торонталске жупаније, утврдивши да је она *најмлађа међу свим банатским жупанијама*.

Зидање бочних страна (крила) започето је крајем јуна, а завршено крајем новембра 1885. Посебно тело, сачињено од поджупана, главног бележника, жупанијског правозаступника, начелника великобечкеречког среза и двојице инжењера старало се о несметаном току градње⁹⁴², која је настављена у пролеће 1886. Крила су у потпуности била довршена августа исте године. Након тога је преостала само реконструкција старог, централног здања. Истакнути жупанијски званичници окупили су се 1. новембра на свечаном полагању камена-темељца за почетак радова на старој Жупанији. Свечаности је присуствовао папски коморник, опат Антал Шефер, који је обавио чин освештења, као и архитекта Ђула Партош који је одржао говор непосредно пред полагање временске капсуле са подацима о градњи испод камена темељца⁹⁴³. У временску капсулу стављене су одлуке о почетку градње, поджупански извештаји за претходне две године, шематизам жупанијских чиновника и издање великобечкеречких новина од тог дана⁹⁴⁴.

⁹⁴⁰ Szentklaray Jenő, *A becskereki vár*, Budapest 1886. Ово дело је непуних седам деценија касније на српски језик превео Тима Рајић (Jene Sentklarai, *Bečkerički grad*, Zrenjanin 1954; необјављени превод доступан је у Историјском архиву Зрењанин).

⁹⁴¹ J. Sentklarai, *Bečkerički grad*, preveo Tima Rajić, Zrenjanin 1954, 5.

⁹⁴² Borovszky S., *нав. дело*, 494.

⁹⁴³ „Lokales. Die Grundsteinlegung”, *GBWb* Nr. 45, 6. November 1886, 2.

⁹⁴⁴ Borovszky S., *нав. дело*, 494.

Радови на преуређењу текли су релативно брзо. Већ 16. јануара идуће, 1888. године, нова Жупанијска палата је отворена за јавност и предата на употребу жупанијским чиновницима. Тим поводом уприличене су свечаности на које су били позвани делегати суседних муниципија – Тамишке, Крашо-северинске, Сремске, Чонградске, Арадске и Бач-бодрошке жупаније, градова Арада, Панчева, Темишвара, Сегедина итд.⁹⁴⁵ Након свечаног богослужења које је одржано у оближњој римокатоличкој цркви, уследио је свечани улазак у велику салу нове Жупанијске палате⁹⁴⁶, за чију се уметничку декорацију побринуо познати великобечкеречки сликар и декоратер **Јозеф Гојгнер**⁹⁴⁷. Окупљенима су се обратили главни бележник Ласло Даниел, који је изнео кратак историјат Жупаније и њеног седишта, затим, бивши поджупан Јанош Даниел, који је говорио о постигнућима владе Калмана Тисе, и напослетку – великобечкеречки надрабин Мор Клајн. Након њихових беседа, у Жупанијској палати свечано је откривен Тисин портрет, који се у њој налазио све до 1918. године⁹⁴⁸.

По својим спољним и унутрашњим карактеристикама, ново жупанијско седиште одражавало је мађарску националну идеју, али истовремено и нове трендове у грађевинарству и архитектури: употреба најсавременијих грађевинских материјала оног времена, светло глазирани кровни цреп, три бакарна торња на главној згради, мермерно степениште, паркет у канцеларијама, плочице од теракоте у ходницима, парно грејање и електрична струја – чинили су здање Жупаније у Великом Бечкерек у најмодернијом зградом у Јужној Угарској у оно време⁹⁴⁹.

⁹⁴⁵ „Lokales. Die Einweihung des Comitathauses”, *GBWb* Nr. 51, 17. Dezember 1887, 3.

⁹⁴⁶ Исто.

⁹⁴⁷ **Јозеф Гојгнер** (Кицбил 1835 – Велики Бечкерек 1887) се у украшавању велике сале Жупанијске палате – данашње Барокне сале Скупштине Града Зрењанина – определио за спој барокних и рококо елемената, користећи се у свом раду обилато штуко-декорацијом и позлатом (В. Мајсторовић и др, *нав. дело*, 20); о Јозефу Гојгнеру, *великобечкеречком чаробњаку боја*, в.: Dr Eugen Sentklaray, „Nekrolog”, *GBWb* 11, 12. März 1887, 2; Милева Шијаковић, „Великобечкеречки сликар Јозеф Гојгнер”, *Улазница. Часопис за културу, уметност и друштвена питања* 110, Зрењанин 1987.

⁹⁴⁸ За садржај ових беседа и уопште опис самог догађаја, види публикацију која је тим поводом издата уз подршку Муниципалног одбора Торонталске жупаније: *Torontál vármegye ujonnan épült székházának megnyitása és nagyméltósági Tisza Kálman miniszterelnök úr arczképének leleplezése alkalmából 1888. évi január hó 16. és 17-én tartott rendkívüli közgyűlésben előadott ünnepi beszédek*, Nagybecskerek 1888.

⁹⁴⁹ В. Мајсторовић и др., *нав. дело*, 24, према: Borovszky S., *нав. дело*, 494.

Још исте године када су започети радови на реконструкцији и проширењу Жупанијске палате, у Великом Бечкереку обележен је значајан јубилеј – 40. годишњица од објављивања књиге Агоштона Барања *Повесница Торонталске жупаније*. Тим поводом је на кући у којој је Барањ живео откривена пригодна спомен-плоча, која се сматра првим спомен-обележјем у овом граду⁹⁵⁰.

Још док су трајали радови на проширењу Жупанијске палате, дошло је до значајне промене на челу извршне власти: торонталски поджупан Бела Талијан именован је за великог жупана Шомођске жупаније⁹⁵¹, а на његово место дошао је дотадашњи жупанијски бележник Јене Ронаи. Он је великом већином гласова изабран наспрам свог противкандидата Беле Пороскаија на седници Муниципалног одбора од 18. октобра 1886, *на којој су били присутни готово сви представници земљопоседничке класе у Жупанији*⁹⁵². О великој популарности, угледу и поверењу које је Ронаи међу њима уживао сликовито су посведочиле почасте које су му указане истог дана, са серенадама, бакљадом и поздравним говорима великобечкеречких депутација⁹⁵³. Наредних пет година колико ће провести на месту поджупана послужиће му као изврсно искуство у потоњој каријери великог жупана.

У јануару 1889. навршавала се деценија и по откако је Јожеф Хертеленди именован за главног представника краљевске власти у Торонталској жупанији. И поред тога што је више провинцијских (банатских), па и престоничких (будимпештанских) листова најавило званичну прославу овог јубилеја⁹⁵⁴, до ње није дошло: сам Хертеленди је забранио сваки вид јавног величања сопствене личности, *сваку овацију*⁹⁵⁵. Ипак, хвалоспеви торонталске штампе нису изостали: ако је *Torontál*, као званично жупанијско гласило, помало и шкрто писао о овом јубилеју⁹⁵⁶, *Gross-Becskereker Wochenblatt* је то обилато надокнадио, подсећајући на његово одликовање малим крстом Реда светог Стефана, именовање за доживотног

⁹⁵⁰ О обележавању овог јубилеја и постављању спомен-обележја почело се размишљати још две године раније. О томе в.: „Aus dem Torontaler Comitate. Zur Erinnerung an August Bárány”, *GBWb* 37, 15. September 1883, 10.

⁹⁵¹ „Vor der Vizegespanswahl”, *GBWb* 42, 16. Oktober 1886, 1.

⁹⁵² „Der 18. November”, *GBWb* 43, 23. Oktober 1886, 1–2.

⁹⁵³ Исто.

⁹⁵⁴ „Lokales. Obergespansjubiläum”, *GBWb* 3, 19. Jänner 1889, 3.

⁹⁵⁵ „Lokales. Obergespansjubiläum”, *GBWb* 3, 19. Jänner 1889, 3.

⁹⁵⁶ „Hirharang. Főispáni jubiläum”, *Torontál* 3. sz., 1889. január 20, 2. o.

члана Горњег дома угарског Сабора и откривање његовог портрета у великој сали Жупанијске палате 1879. године приликом обележавања стогодишњице од реинкорпорације Баната: *О љубави и наклоности становника Жупаније господин Хертеленди може се уверити свакодневно и њему за то нису потребне никакве свечаности*⁹⁵⁷. У опширном чланку под називом *15 година, Wochenblatt* је писао: *Сада, након петнаест година, г. Хертеленди може се мирне душе осврнути на оно чему је тежио и оно што је остварио. Нову жупанију – он је створио. Она се под њим увећала Границом и Кикиндским диштриктом. Под његовим режимом умирене су често противзаконите тежње народности; за његовог великожупанства, Жупанија је кроз школе, побољшане саобраћајне прилике, обуздавање непослушних водених токова – добила европско лице. Он је постигао политичке и културне успехе који му обезбеђују вечну успомену. Господин Хертеленди је забранио да му се упућују бучне овације. Надамо се, да ће га јубилеј 25. годишњице великог жупанства затећи у пуном здрављу и снази, окруженог љубављу Жупаније и поверењем владе*⁹⁵⁸.

Хертелендијев јубилеј убрзо је, међутим, засењен догађајем који је потресао читаву Двојну монархију и обележио 1889. годину: аустроугарски престолонаследник Рудолф пронађен је 30. јануара мртав са љубавницом Маријом Вечером у ловачком дворцу Мајерлинг недалеко од Беча. Иако се овај догађај до данашњих дана сматра за једну од највећих контроверзи, па и мистерија у историји хабзбуршке династије, околности које су претходиле смрти харизматичног царевића углавном су, мање-више познате. Данас се зна да је, усмртивши Вечеру, престолонаследник извршио самоубиство, и поред тога што је његов трагичан крај приказан као последица срчане анеуризме у оновременој штампи по диктату и уз притиске бечког двора. Рудолфови опште познати либерални ставови у дневној политици наилазили су на велику популарност у Угарској, али и шире, те стога и не чуди да је овај догађај у великој мери одјекнуо диљем не само Монархије, већ и

⁹⁵⁷ „Lokales. Obergespansjubiläum”, *GBWb* 3, 19. Jänner 1889, 3.

⁹⁵⁸ „15 Jahre”, *GBWb* 4, 26.1.1889, 2. Жеље аутора чланка се нису обистиниле: Хертеленди је преминуо две године касније (1891), чиме је био отворен пут у међувремену етаблираној опозиционој штампи да нападне његов лик и дело.

Европе, до данашњих дана инспиришући бројне научне радове, књижевна дела и филмска остварења.

За догађаје из Мајерлинга жупанијска јавност сазнала је првих дана фебруара⁹⁵⁹. Поред опширних извештаја о царевићевој смрти, торонталска штампа доста је писала о Рудолфу доносиоци фељтон о његовом животу⁹⁶⁰, проглас народима Монархије Франца Јозефа обнародован поводом синовљеве смрти⁹⁶¹, опис престолонаследникове сахране⁹⁶² и других јавних манифестација жалости⁹⁶³. Велики жупан Хертеленди сазвао је ванредну скупштину Муниципалног одбора Торонталске жупаније за 7. фебруар, која је расправљала о мерама везаним за проглашење жалости на подручју Жупаније⁹⁶⁴. На предлог поджупана Ронаија⁹⁶⁵, одлучено је да се царском и краљевском пару и супрузи покојног Рудолфа пошаљу адресе најдубљег саучешћа. Проглашена је шестонедељна жалост на подручју Жупаније, током ког периода су Жупанијска палата, среска начелства и општинске управе имали да истакну заставе жалости; службене исправе су се имале оверавати црним печатом, *Torontál* је, као службено гласило Жупаније излазио са црним оквиром, а жупанијски чиновници носили су црну траку око леве руке. С изузетком позоришних представа, током наредне две недеље забрањени су сви плесови, игранке и јавне приредбе на подручју Жупаније⁹⁶⁶.

И почетак 1890. протекао је у знаку вести о смрти, овог пута бившег торонталског великог жупана Морица Ронаија, који је преминуо у Будимпешти⁹⁶⁷;

⁹⁵⁹ „Kronprinz Rudolf †”, *GBWb* 5, 2. Feber 1889, 1–2; Lauka Gusztáv, „Rudolf trónörökös meghalt”, *Torontál* 5. sz., 1889. február 3, 1. o.

⁹⁶⁰ „Feuilleton. Das Familienleben des Kronprinzen”, *GBWb* 5, 2. Feber 1889, 1–2; „Aus der Kinderzeit des Kronprinzen Rudolf”, *GBWb* 6, 9. Feber 1889, 1–2.

⁹⁶¹ „Der König an die Nation”, *GBWb* 6, 9. Feber 1889, 1–2; „A király a nemzethez”, *Torontál* 6. sz., 1889. február 10, 2–3. o.

⁹⁶² „Das Leichenbegängniß des Kronprinzen Rudolf”, *GBWb* 6, 9. Feber 1889, 2–3; „Rudolf trónörökös temetése”, *Torontál* 6. sz., 1889. február 10, 2–3.

⁹⁶³ „Lokales. Die Trauer um den Kronprinzen in unserer Stadt”, *GBWb* 5, 2. Feber 1889, 4; „Lokales”, *GBWb* 6, 9. Feber 1889, 4; „Aus dem Gemeinderathe”, *GBWb* 6, 9. Feber 1889, 4; „Wochenrevue”, *GBWb* 6, 9. Feber 1889, 3–4 итд.

⁹⁶⁴ „Lokales. Außerordentliche Generalversammlung”, *GBWb* 5, 2. Feber 1889.4.

⁹⁶⁵ Borovszky S., *нав. дело*, 497.

⁹⁶⁶ „Lokales. Komitatsgeneralversammlung”, *GBWb* 6, 9. Feber 1889, 4; „Torontálmegye törvényhatósági bizottságának 1889. febr. 7-én tartott rendkívüli közgyűlése”, *Torontál* 6. sz., 1889. február 10, 1. o.; Borovszky S., *нав. дело*, 497.

⁹⁶⁷ Lauka Gusztáv, „Rónay Mór halálára”, *Torontál* 12. sz., 1890. márczius 23, 1. o.; „† Rónay Móricz”, *Torontál* 12. sz., 1890. márczius 23, 2. o.; „Hirek. Temetések”, *Torontál* 13. sz., 1890. márczius 30, 3. o.

Његов одлазак поклопио се са оставком кабинета Калмана Тисе⁹⁶⁸, који је након 15 година владавине, суочен са нерешивим питањем војних реформи, *сишао са политичке сцене у великом стилу*, залажући се за амнестију Лајоша Кошута и његов повратак у земљу⁹⁶⁹. Био је то крај срећне ере дуализма, у којој је Угарска пролазила кроз несметан привредни и културни развој; почињало је ново доба, испуњено неизвесностима и честим политичким трзавицама. То је било видљиво из кратког века нове владе (1890–1892), коју је у марту формирао Ђула Сапари (делегација Торонталске жупаније на челу са Хертелендијем отишла је месец дана касније на подворење и била примљена у аудијенцију код Сапарија⁹⁷⁰).

У исто време започињао је последњи велики пројекат торонталске администрације под Хертелендијем – колонизација мађарског живља у Мужљу крај Великог Бечкерека. У питању је била „мини-реприза“ колонизације Чанго-Мађара, спроведене седам година раније. *Torontál* је крајем марта пренео вест да је поред главног града Жупаније одређено земљиште за домове нових колониста, листом Мађара из других делова Жупаније, који су због недостатка квалитетне земље били принуђени да напусте своје средине; укупно је било предвиђено да се, уз финансијску подршку мађарске владе, Жупаније и града Великог Бечкерека у Мужљу насели 420 породица, од којих је свака требало да добије кућу с плацем од 600 кв. хвати и 8 јутара обрадиве земље⁹⁷¹. Такође је било одређено и земљиште за школу, цркву и општинску зграду⁹⁷². У Мужљу су се доселили колонисти из Акача, Иштванфелда (Крајишника), Киш Оросина (Руског Села), Леринцфалве, Лукачфалве (Лукићева), Торде, Сајана, Моноштора, Нове Црње, па чак и Ђулафалве у Ерделју⁹⁷³. Енергични поджупан Јене Ронаи руководио је овим подухватом и за тренутак је изгледало да ће колонизација бити боље организована него што је то својевремено био случај са „Чанговима“; међутим, у јесен 1890. завршено је тек нешто више од 120 кућа (од предвиђених 420)⁹⁷⁴, а ускоро је о колонистима у

⁹⁶⁸ „Az új kormány”, *Torontál* 11, 1890. márczius 16, 4. o.

⁹⁶⁹ Када је ова иницијатива пропала, Тиса је поднео оставку. П. Рокаи и др., *нав. дело*, 485–486.

⁹⁷⁰ О томе види: „Hírek. Személyi hírek”, *Torontál* 16. sz., 1890. április 20, 1–2. o.; „Torontálvármegye köldöttsege a fővárosban”, *Torontál* 17. sz., 1890. ápril 27, 1–3. o.

⁹⁷¹ „A nagybecskereki telepítés”, *Torontál* 13. sz., 1890. márczius 31, 2. o.

⁹⁷² Исто.

⁹⁷³ Т. Malbaški, *нав. дело*, 70.

⁹⁷⁴ „Hírek. A nagybecskereki magyar telepítvény”, *Torontál* 36. sz., 1890. szeptember 7, 3. o.

Мужљи престала свака брига државе, па и града Великог Бечкерека⁹⁷⁵. Срећом, због мањег броја досељеника, њихове недаће нису попримиле такве размере као што је то био случај 1893. У наредном периоду, они ће се консолидовати, а почетком XX века и одвојити у самосталну општину, независну од Великог Бечкерека⁹⁷⁶. Њиховим доласком ојачао је мађарски елемент у самом срцу Жупаније, што је показао и попис становништва спроведен исте године.

Торонталски велики жупан Јожеф Хертеленди, чије се здравствено стање непрекидно погоршавало почетком последње деценије XIX века⁹⁷⁷, преминуо је 31. августа 1891. године, у бањи Марила (данашња Румунија), где је отишао на лечење и опоравак. Његова сахрана се претворила у импозантну манифестацију жупанијске жалости, о којој је великобечкеречка штампа извештавала до најситнијих детаља⁹⁷⁸. Приликом погребња његово тело, окружено морем цветних венаца, било је изложено у свечаној сали Жупанијске палате у Великом Бечкереку, одакле је пребачено возом на посед Хертелендијевих у Бочару и сахрањено у породичној гробници. У свом опроштају од Хертелендија, новински уредник из Великог Бечкерека др Лајош Брајер је забележио да је Жупанија у њему изгубила *не само талентованог политичара, мудрог и јаког управитеља, искреног мађарског патриоту, већ и свог оца*⁹⁷⁹. Имајући у виду постигнуте резултате на политичком и економском плану, напредак мађарске националне идеје и њихово поређење са претходним периодом (1860–1874), време које је Хертеленди провео на челу Торонталске жупаније заиста се може, са становишта мађарске историографије, оценити као њено – златно доба⁹⁸⁰.

⁹⁷⁵ Т. Malbaški, *нав. дело*, 71.

⁹⁷⁶ О томе в.: „Die Muzslya”, *GBWB* 11, 16. März 1901, 1–2. А. Станојловић, *нав. дело*, 52.

⁹⁷⁷ „Hirek. Személyi hírek”, *Torontál* 4, sz., 1890. január 26, 4. о.; „Hirek. Személyi hírek”, *Torontál* 36. sz., 1890. szeptember 7, 3. о.

⁹⁷⁸ „† Hertelendy József”, *Torontál* 36 sz., 1891. szeptember 6, 1–5. о. Dr. Ludwig Brájjer, „† Josef v. Hertelendy”, *GBWb* Nr. 36, 5. September 1891, 1–3.

⁹⁷⁹ Dr. Ludwig Brájjer, „† Josef v. Hertelendy”, *GBWb* 36, 5. September 1891, 1.

⁹⁸⁰ Осим већ поменутих портрета које су израдили Густав Поша и Урош Предић за потребе Жупанијске палате, односно великобечкеречког Магистрата, о Хертелендијевој популарности довољно и сведочи податак да је Жупанијска болница чију је изградњу иницирао, а која је подигнута 1895. године, такође понела његово име.

Торонталски велики жупан Јожеф Хертеленди
У публикацији:
Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest 1911.

Ронаијево доба: зенит Торонталске жупаније (1891–1902)

Последња деценија XIX века у Торонталској жупанији временски се поклапа са периодом у ком је функцију великог жупана обављао Јене Ронаи од Киш Сомбора (мађ. zombori Rónay Jenő), личност која је, својим јавним радом и залагањем доминирала политичким, привредним, друштвеним и културним животом у Торонталу. Овај период поклапа се са великим променама које су наступиле на ширем политичком плану: у историографији се, наиме, 1890. година обично узима као година којом је окончано тзв. „мирно раздобље дуализма”⁹⁸¹ Калмана Тисе, које се одликовало *капитализацијом, привредним развојем и богаћењем*, омогућеним кроз *савез велепоседничке мађарске аристократије и крупног капитала са Хабзбурзима*⁹⁸². Та иста година означила је и почетак кризе дуалистичког уређења у Угарској⁹⁸³ и почетак раздобља обележеног политичком нестабилношћу, израженом у честој смени влада, јачању радничко-сељачког, социјалистичког покрета, активнијем и агресивнијем деловању опозиционих странака, кризи у односима са аустријским делом Монархије око продужавања царинске уније. Догађаји који су обележили деведесете године XIX века у Угарској били су: спровођење низа реформи на пољу секуларизације државе (доношење Закона о грађанском браку, матичним књигама и рецепцији Јевреја); обележавање двадесетпетогодишњице од крунисања Франца Јозефа за мађарског краља (1867–1892); смрт Лајоша Кошута (1894) и убиство царице Елизабете (1898), те напослетку, годинама унапред припремана Земаљска (Миленијумска) изложба у Будимпешти, приређена 1896. поводом обележавања хиљадите годишњице од доласка Мађара у Панонску низију. Сва ова збивања су директно утицала и на дешавања у Торонталској жупанији, где се, поред свега тога, одиграо и низ других важних догађаја: почеци организованог деловања опозиције (1892–1893); наставак модернизације кроз увођење телефонске мреже и пуштање у саобраћај више железничких линија (а на првом месту дуго прижељкиване пруге Велики Бечкерек–

⁹⁸¹П. Рокаи и др., *нав. дело*, 481.

⁹⁸²Агпад Леbl, *Грађанске партије у Војводини 1887–1918*, Нови Сад 1979, 128–129.

⁹⁸³Исто.

Панчево); крвави жетелачки штрајкови у Елемиру и Тарашу (1897), Тоби и Боки (1898) и другим местима; отварање Жупанијске болнице *Јожеф Хертеленди* (1895) и вишеструки покушаји организовања *Торонталске фабрике тепиха и ћилима*; посете високих државних функционера, а касније и аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда Торонталској жупанији (1898, 1899, 1900. и 1901. године); те напоследку, висока именована торонталских чиновника на важне функције у државној управи (1895, 1897, 1898). На прелазу из XIX у XX век, Жупанија је била погођена тешком политичком кризом у периоду 1899–1902, чији је расплет означен Ронаијевом оставком на положај великог жупана. Тиме се неславно завршила једна блистава епоха на прелому векова, испуњена низом важних и значајних догађаја.

За наследника Јожефа Хертелендија Ронаи је именован Краљевским указом од 8. новембра 1891. године⁹⁸⁴. Нови торонталски велики жупан родио се 11. априла 1854. у Киш Сомбору, у једној од најугледнијих племићких породица Јужне Угарске чији су чланови раније – а и касније од тог доба – бирани за народне посланике и високе функционере Торонталске, Чанадске и Чонградске жупаније⁹⁸⁵. Породица Ронаи била је немачког порекла и све до 1848. године носила је назив Ексел, када се дефинитивно помађарила. Нови велики жупан радно је остао без оца – Јаноша Ронаија – који је својевремено био срески начелник и посланик Сабора. Основно образовање стицао је под окриљем мајке Емилије, родом из племићке породице Карачоњи. Средњу школу завршио је у Сегедину 1869, да би се затим определио за позив правника и дипломирао право у Пожуну (1874). Исте године ступио је у државну службу као Хертелендијев секретар и од тада је његова каријера непрекидно ишла узлазном путањом. Адвокатски испит положио је 1876. и убрзо потом био постављен најпре за жупанијског подбележника, а затим и за референта жупанијског Сирочадског стола. Идући корак било је постављење за првог заменика жупанијског правобраниоца. Од 1878. до 1879. служио је као добровољац у 1. царско-краљевском хусарском пуку; након тога се вратио на

⁹⁸⁴ „Eugen v. Rónay, Obergespan des Torontaler Komitates”, *GBWb*, 16. November 1891, Extra-Ausgabe; „Rónay Jenő, kir. tanácsos, Torontál vármegye főispánja”, *Torontál* 1891. november 16 (Külön kiadás).

⁹⁸⁵ За историјат и генеалогiju породице Ронаи, биографије њених истакнутих чланова, па тако и Ронаија, види већ поменути наслов: Rónay Elemér, Gilicze János, Marosvári Attila, *A zombori Rónay család története*, Szeged 2012. Такође в.: Borovszky S., *нав. дело*, 551.

положај заменика жупанијског правобраниоца, али је већ 1880. добио ново намештење – овога пута као заменик главног среског начелника у Турској Кањижи. Ту је остао наредних шест година, до избора новог жупанијског чиновништва, када је постао најпре главни бележник, а потом и торонталски поджупан, након именованја Беле Талијана за шомођског великог жупана.

Ронаи се истакао у кризним ситуацијама – најпре 1879. године током акције пружања помоћи Сегединцима који су остали без својих домова након велике поплаве; за свој ангажман добио је титулу краљевског саветника и касније био позван у Савет за обнову Сегедина под руководством грофа Лајоша Тисе. Уложио је велике напоре у решавању кризе 1881, када је, након лошег рода пшенице, давао повољне зајмове сељацима. Радио је на доношењу новог жупанијског Статута (1889), колонизацији мађарског живља у дунавске ритове код Панчева (1883) и у Мужљу крај Великог Бечкерека (1890); био је ангажован на изградњи пруге Велика Кикинда – Велики Бечкерек, као и у подизању низа велелепних јавних објеката у Великој Кикинди (болница, касарна, Рацковићев женски васпитни завод) и Великом Бечкереку (гимнастичка сала, Регата, торонталска болница, Финансијска палата). Убрзо након постављења за торонталског великог жупана био је изабран за команданта *Великобечкеречког добровољног ватрогасног друштва* и председника *Горњеторонталске водне задруге*.

Из ове кратке биографије која је претходила Ронаијевом доласку на место великог жупана, лако се може уочити да је он својим дугогодишњим радом у жупанијској управи на различитим положајима несумњиво стекао велико и драгоцену искуство и имао прилику да се упозна са свим врлинама и манана, предностима и слабостима жупанијске администрације; та ће му искуства несумњиво помоћи у обављању нове дужности. Поводом његовог постављења, *Torontál* и *Gross-Becskereker Wochenblatt* забележили су да је његова [Ронаијева – Ф. К.] заслуга, *што је Торонталска жупанија једна од најуређенијих у земљи*, опширно наводећи његова постигнућа на пољу јавне управе и друштвеног живота у Торонталској жупанији⁹⁸⁶.

⁹⁸⁶ „Rónay Jenő, kir. tanácsos, Torontálmegye főispánja”, *Torontál*, 1891. november 16, (Külön kiadás), 1; „Eugen v. Rónay, Obergespan des Torontaler Komitates”, *GBWb*, 16. November 1891, Extra-Ausgabe.

Ронаијев долазак у Велики Бечкерек на церемонију устоличења и полагања заклетве протекао је, по већ устаљеној пракси, у знаку вишедневних свечаности са бакљадама, поздравним беседама, банкетима, здравицама и јавним честиткама Ронаијевог имендана који се згодно поклопио са његовим именовањем за великог жупана⁹⁸⁷. У овим дешавањима учествовали су чиновници Жупаније, представници војске, верских заједница, просветних кругова, новчаних завода и разних других удружења. Поводом именовања за великог жупана и имендана, Ронаи је примио 260 телеграма, које су послали, између осталих: чанадски бискуп Шандор Дежефи, патријарх Георгије Бранковић, државни секретар Деже Громон, велики жупан Темишвара Молнар, Новог Сада Флат, гроф Ендре Чеконић, Аладар и Јене Карачоњи и др⁹⁸⁸. Поздраве и честитке Ронаију су упутили: посланик Великог Бечкереча у угарском Сабору Пал Демко; великобечкеречки прота Љубомир Панић (испред српске заједнице у граду); краљевски бележник Великог Бечкереча Деме Хадфи; почасни жупанијски бележник и уредник листа *Torontál* Густав Лаука (испред депутације локалних новинара); краљевски школски инспектор Антал Штајнбах (испред торонталских просветара); градоначелник Великог Бечкереча Јоца Крстић, надрабин Мор Клајн и многи други⁹⁸⁹. На указаним почастима Ронаи се, осим на мађарском, посебно захвалио и на српском и немачком језику⁹⁹⁰.

⁹⁸⁷ Опширније о свечаностима Ронаијевог устоличења в.: „Eugen Rónay de Zombor”, *GBWb* 47, 21. November 1891, 1–2; „Éljen a főispán!”, *Torontál* 47. sz., 1891. november 22, 1-4; „Die Installation des Torontaler Obergespans”, *GBWb* 48, 28. November 1891, 1-4; „Főispánunk beiktatasa”, *Torontál* 48. sz., 1891. november 29, 1–6.

⁹⁸⁸ „Táviratok. Éljen a főispán!”, *Torontál* 47. sz., 1891. november 22, 3.

⁹⁸⁹ „Eugen v. Ronay de Zombor”, *GBWb* 47, 21. November 1891, 1–2; „Éljen a főispán!”, *Torontál* 47. sz., 1891. november 22, 1–2. *Torontál* је чак пренео и једну песму извесног Бранка Секулића, папучара из Великог Бечкереча, под називом *Успомена великом жупану Ронаи Евгенију*, штампану мађарском ортографијом, која је имала да посведочи о Ронаијевој популарности међу торонталским Србима. Песма је гласила:

Zsivijó Rónay
I s nyime szloga
Národ szád moli
Svevislyeg Boga.

Za zsupáná Rónayá! posztávljá
Sz Torontálom on tye da upráljá,
Telegrámmi bruju szá szvi sztráná
Bog dá zsivi velikog Zsupána!

Сам чин устоличења одиграо се 12. новембра у великој сали Жупанијске палате. Њему су, поред чланова Муниципалног одбора, присуствовали и делегати са стране – представници Тамишке и Чанадске жупаније, те делегати градова Темишвара, Панчева, Вршца и Сегедина⁹⁹¹. Скуп у Жупанијској палати отворио је главни бележник Ласло Даниел, који је прочитао указ о Ронаијевом постављењу за великог жупана, а затим и Ронаијев допис којим саопштава своје именовање и оставку на положај поджупана. Након што је скупштина то примила знању, главни бележник је предложио да једна делегација оде по Ронаија и доведе га у салу. Будући велики жупан је, поздрављен громогласним „Живео” по свом уласку, замолио окупљене да пре полагања заклетве присуствују богослужењу у оближњој католичкој цркви, што је и било прихваћено. По повратку у салу, Ронаи је положио заклетву, након чега су га четворица среских начелника – Агоштон Бакаловић, Имре Хертеленди, Стефан Лебановић и Драгутин Радосављевић – високо дигла у вис док је седео у жупанској столици, под салвом поклича „Éljen!“ („Живео“!). Следила је Ронаијева приступна беседа, односно, програмски говор, у ком је обећао

Szvo národno ti szácsuváj právo
Csuj Zsupánu! Torontálszka glávo,
Zsivijó Rónay tebi sze klányámo
I radoszno tebe pozdrávyámo!

Éljen Rónay! vicsedu lyudi –
Radoszno szrcze igrá u grudi,
Spászi Bozse! Rónayá do véka
Budutynoszt lepá sz nyime nász cseká.

Szvecsano sze Zsupán instálirá
Sz Torontáлом on tye dá diktirá,
Zá száv národ, budi nám odbrána
Molim te ko velikog Zsupána.

Za tobom zsudi, szrcze iz grudi
Szpráma tebe dá budemo lyudi,
A ti jedan, zá szve nász budi
Zákletvu ovu csuváj u grudi.

(„Zsivio Rónay”, *Torontál* 49, 1891. december 6, 3. o.)

⁹⁹⁰ Примите молим, моју искрену благодарност за изражено поверење и будите уверени, да добар споразум међу вама и представницима власти може бити само основа будућег напретка. Молим вас, дакле, негујте исте осећаје и убудуће према мени и напредујте и даље са мношћу споразумно;
„Éljen a főispán”, *Torontál* 47. sz., 1891. november 22, 1. o.

⁹⁹¹ „Die Installation des Torontaler Obergespans”, *GBWb* 48, 28. November 1891, 2.

да ће своје право контроле, дисциплине и своје дужности извршавати обзирно, али и са енергичном строгишћу тамо где је то потребно, како би сви они који се налазе у јавној служби могли да одговоре својим обавезама или своје звање уступе онима који имају амбицију да то учине⁹⁹². Као своје главно настојање Ронаи је означио одржавање јединства својих претпостављених и подређених у циљу постизања ефективних резултата на пољу јавне управе⁹⁹³. Церемонија устоличења окончана је честиткама тридесетак различитих делегација из Баната и банкетом у градској Касини ком је присуствовало 140 угледних званица.

Један од првих задатака жупанијске администрације на почетку Ронаијевог великожупанства и 1892. године било је организовање избора за посланике угарског Сабора. Ова година означила је својеврсну прекретницу на политичкој сцени Торонталске жупаније, у смислу да је тада по први пут дошло до интензивнијег организовања и деловања опозиције, чији је предводник била новооснована **Национална странка** (мађ. *Nemzeti párt*) на челу са грофом Албертом Апоњијем⁹⁹⁴. Иако она ни у наредном периоду није постигла задовољавајуће изборне резултате, ипак је узбуркала духове у Жупанији и раздрмала учмали и успавани политички живот.

На ванредној жупанијској скупштини одржаној 16. јануара 1892. године прочитан је краљевски рескрипт о расписивању избора⁹⁹⁵. Наредног дана, торонталски Муниципални одбор одредио је датум њиховог одржавања (28. јануар), саставе изборних комисија и укупан број гласача⁹⁹⁶. Супротно предвиђањима *Wochenblatt*-а, кандидати опозиције нису се појавили само у Бегеј Св. Ђурђу, Пардању, Комлошу и Великом Бечкереку, већ и у Великом Сенмиклушу, Панчеву, Жомбољу, Ловрину и Турској Кањижи⁹⁹⁷. Упркос томе, *Gross-Becskereker Wochenblatt* је дан након избора констатовао да су се избори у Торонталској

⁹⁹² „Die Installation des Torontaler Obergespanns”, *GBWb* 48, 28. November 1891, 4.

⁹⁹³ Исто.

⁹⁹⁴ Апоњи се одвојио од Либералне странке и око себе окупио конзервативне следбенике, који ће у наредном периоду представљати оштру опозицију владиним законима усмереним ка секуларизацији земље. П. Рокаи и др., *нав. дело*, 478–479.

⁹⁹⁵ „Die außerordentliche Komitats-Kongregation”, *GBWb* 3, 16. Januar 1892, 5.

⁹⁹⁶ „Aus dem Torontaler Komitate und Südungarn”, *GBWb* 4, 23. Januar 1892, 4.

⁹⁹⁷ „Nach den Wahlen”, *GBWb* 5, 20. Jänner 1892, 1–2.

жупанији претворили у тријумф Либералне партије⁹⁹⁸. У Турском Бечеју и Зичидорфу изабрани су припадници владајуће странке Гедеон Рохонци и Пал Даниел, који нису ни имали противкандидата; у Ловрину је либерални кандидат и нећак председника мађарске владе гроф Ласло Сапари победио са скоро 500 гласова разлике; жестока борба била је у Великом Комлошу, Великом Сенмиклушу и Пардању, где су тесну победу однели либерали Бењамин Беличка, гроф Калман Нако и Ђула Чавоши; либерали су убедљиво победили „апоњијевце” у Бегеј Св. Ђурђу (др Геза Пап), панчевачком изборном срезу (Ерне Даниел), Жомбољу (Карољ Хијероними) и Турској Кањижи (Јанош Ронаи), док су се у Великој Кикинди и Уздини такмичили међу собом у изборној утакмици. У Великој Кикинди победио је барон Федор Николић, у Уздину Стефан Јовановић. Адвокат Пал Демко, који је и раније био народни посланик, однео је победу у Великом Бечкереку. И поред овог успеха, избори на државном нивоу су показали да полако долази време у ком ће опозиционе снаге имати све израженију улогу у политичком и јавном животу⁹⁹⁹.

Након избора за угарски Сабор, теме које су окупирале пажњу жупанијске администрације и јавности првој половини 1892. године били су избори за новог поджупана (положај који је остао упражњен након Ронаијевог устоличења за великог жупана)¹⁰⁰⁰ и прослава великог владарског јубилеја – 25. годишњице крунисања Франца Јозефа за мађарског краља¹⁰⁰¹. Питање новог поджупана разрешено је на генералној пролећној скупштини Муниципалног одбора

⁹⁹⁸ ...*Die Wahlen im Torontaler Komitate gestalteten sich zu einem Triumphe der liberalen Partei*; „Nach den Wahlen”, *GBWb* 5, 30. Jänner 1892, 1.

⁹⁹⁹ На нивоу целе Угарске, Либерална партија освојила је укупно 188 мандата, Незавишњачка четрдесетосмашка партија 50, Национална партија 45, Четрдесетосмашка 7, док је на непартијске кандидате отишло исто толико („Választások az országban”, *Torontál* 5. sz., 1892. január 30, 2–4. o).

¹⁰⁰⁰ „Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn. Zur Vizegespanswahl”, *GBWb* 16, 16. April 1892, 2–3; „Lokales. Festtage”, *GBWb* 20, 14. Mai 1892, 4.

¹⁰⁰¹ Жупанијски листови најављивали су недељама унапред тродневно обележавање овог догађаја, заказано за 7, 8. и 9. јун, не само у Будимпешти („Vermischte Nachrichten. Zum Krönungsjubiläum”, *GBWb* 22, 28. Mai 1892, 5; „A koronázási jubileum. Budapest, majus 31”, *Torontál* 106. sz., 1892. junius 1, 1. o.; „Das Krönungsjubiläum”, *GBWb* 23, 4. Juni 1892, 1–2), већ и Великом Бечкереку („Hirek. A koronázási jubileum és Nagy-Becskerek városa”, *Torontál* 105. sz., 1892. május 31, 2. o.; „Hirek. Koronázási ünnepély az iskolánövéréknel”, *Torontál* 108. sz., 1892. junius 3, 3. o.; „Lokales. Krönungsjubiläum”, *GBWb* 23, 4. Juni 1892, 4; „Krönungsjubiläum im Kloster der ehrw. Schulschwester”, *GBWb* 23, 4. Juni 1892, 4; „Lokales. Krönungsfest-Majalis”, *GBWb* 23, 4. Juni 1892, 5; „Aus dem Torontaler Komitate und Südungarn”, *GBWb* 23, 4. Juni 1892, 3) и другим местима Торонталске жупаније.

Торонталске жупаније одржане 16. маја¹⁰⁰², када је на то место убедљивом већином гласова присутних гласача изабран дотадашњи главни бележник Ласло Даниел¹⁰⁰³. У својој инаугурационој беседи, он је, као и велики жупан Ронаи нешто раније, изразио наду да ће се након његовог избора повратити нарушено јединство које је Торонталску жупанију чинило *тако великом, јаком и богатом*¹⁰⁰⁴. Врло брзо ће се показати да је ово остала само пушта жеља новог „првог чиновника Жупаније”.

Другу тачку дневног реда скупштине чинио је избор делегације која је имала да присуствује централној прослави крунског јубилеја у Будимпешти и у име Торонталске жупаније пренесе Францу Јозефу честитке и изразе поштовања¹⁰⁰⁵. Предвођена великим жупаном Ронаијем, она је 5. јуна отпутовала за Будимпешту¹⁰⁰⁶, да би наредног дана њени најистакнутији чланови били примљени у аудијенцију код владара¹⁰⁰⁷. Торонталски депутати учествовали су 7. јуна у војној паради на будимпештанском тргу Вермезе (Vérmező) и увече на пријему код председника владе, да би се 8. јуна у пуном саставу торонталска делегација појавила, заједно са посланствима осталих муниципија, пред Францом Јозефом у угарском Сабору¹⁰⁰⁸. Истог дана је био приређен и банкет за велике жупане, који је уприличио управо Ронаи, а ком су присуствовала 53 од укупно 56 великих

¹⁰⁰² О избору новог поджупана и редовној пролећној скупштини Жупаније од 16. маја види: „Der neue Vizegespan”, *GBWb* 21, 21. Mai 1892, 1–3; „Az új alispán”, *Torontál* 93. sz., 1892. május 16, 1. o.; „Torontálmegye tavaszi közgyűlése”, *Torontál* 93. sz., 1892. május 16, 1–4; „Hirek. Az alispánválasztás napjai”, *Torontál* 93. sz., 1892. május 16, 4. o.

¹⁰⁰³ Од укупно 449 чланова Муниципалног одбора, њих 227 гласало је за Даниела, док су његови противкандидати Бела Пороскаи и Бењамин Беличка заједно освојили 222 гласа („Der neue Vizegespan”, *GBWb* 21, 21. Mai 1892, 1–3).

¹⁰⁰⁴ Тим поводом је *Gross-Becskereker Wochenblatt* забележио како су изборну атмосферу у Великом Бечкереку данима уочи седнице подгревале присталице Пороскаија и Даниела, које су се окупљале и саветовале у просторијама великобечкеречке Касине, односно хотела „Код круне” („Der neue Vizegespan”, *GBWb* 21, 21. Mai 1892, 1–3).

¹⁰⁰⁵ У делегацију су изабрани: велики жупан Јене Ронаи, поджупан Ласло Даниел, гроф Ендре Чекоњић, барон Федор Николић, гроф Калман Нако, грофови Аладар и Јене Карачоњи, барон Ференц Герлиц, барон Фриђеш Липтаи, барон Шимон Реваи, Игнац Чавоши, Вилмош Шулле, Золтан Јекелфалуши, Јанош Берћанфи, Арсеније Дамаскин и Гедеон Рохонци; Borovszky S., *нав. дело*, 498–499; за нешто „суженији” састав делегације види: „Aus dem Torontáler Comitatus und Südungarn. Das Torontáler Comitatus beim Krönungsjubiläum”, *GBWb* 20, 14. Mai 1892, 4.

¹⁰⁰⁶ „Hirek. A torontálmegyei küldöttség a koronázási ünnepélyen”, *Torontál* 109. sz., 1892. június 4, 2. o.

¹⁰⁰⁷ „Hirek. A torontálmegyei küldöttség a koronázási ünnepélyeken”, *Torontál* 114. sz., 1892. június 11, 3. o.

¹⁰⁰⁸ Исто.

жупана¹⁰⁰⁹. Франц Јозеф их је наредног дана још једном примио у аудијенцију, да би се већина чланова торонталске делегације сутрадан вратила кући.

У Торонталској жупанији, у којој је велики *празник мађарске нације*¹⁰¹⁰ изазвао велико интересовање и подстакао писање штампе, овај јубилеј био је прикладно обележен посебним црквеним богослужењима и пригодним програмима у самом жупанијском седишту Великом Бечкереку¹⁰¹¹, али и другим местима - Пардању, Великом Сенмиклушу, Ђилвесу, Рудолфсгнаду¹⁰¹². Штампа је евоцирала успомене са крунидбених свечаности 1867. године¹⁰¹³, а преносила је и вести о честиткама упућеним Францу Јозефу поводом јубилеја¹⁰¹⁴.

Недуго затим, жупанијске власти морале су се суочити са оштрим нападом који је дошао од стране опозиције, у виду политичке брошуре која је *добрано узбуркала духове*¹⁰¹⁵. Она је објављена почетком јула 1892. у Будимпешти под називом *Торонталска жупанија за време Хертелендија и после њега*¹⁰¹⁶, а њен аутор био је извесни Ференц Варалјаи (Váraljai Ferencz), што је, како ће се касније испоставити, био псеудоним Ференца Шташика, великобечкеречког адвоката који је постао вођа опозиције у гл. граду Жупаније¹⁰¹⁷. Поменута брошура бројала је свега 23 странице, али је оштро и немилосрдно критиковала жупанијску власт. У четири

¹⁰⁰⁹ Исто.

¹⁰¹⁰ „Táviratok. A koronázási jubileum ünnepélyei. A király bevonulása”, *Torontál* 110. sz., 1892. június 7, 4. o.; „Die Festtage der ungarischen Nation”, *GBWb* 24, 11. Juni 1892, 1–2.

¹⁰¹¹ „Hirek. A koronázási jubileum Nagybecskerekben”, *Torontál* 110. sz., 1892. június 7, 3. o. „Hirek. Évzáró ünnepély”, *Torontál* 110. sz., 1892. június 7, 3. o. „Hirek. Koronázási ünnepély az izrael. iskolában”, *Torontál* 110. sz., 1892. június 7, 3. o. „A körülrajongott király. Nagybecskerek, június 8”, *Torontál* 111. sz., 1892. június 8, 1. o. „Hirek. A nagybecskereki főgimnázium”, *Torontál* 111. sz., 1892. június 8, 2–3. „Hirek. A helybeli községi ünnepély a zárdában”, *Torontál* 111. sz., 1892. június 8, 3. o. „Hirek. A koronázási jubileum ünneplése az izr. iskolában”, *Torontál* 111. sz., 1892. június 8, 3. o. „Das Krönungsjubiläum in unserer Stadt”, *GBWb* 24, 11. Juni 1892, 2–3 итд.

¹⁰¹² „Hirek. Koronázási jubileum Párdányban”, *Torontál* 114. sz., 1892. június 11, 3. o. „Hirek. Koronázási jubileum Nagy-Szent-Miklóson”, *Torontál* 115. sz., 1892. június 12, 3. o. „Hirek. Koronázási jubileum gyűlési emléklapja”, *Torontál* 112. sz., 1892. június 9, 3. o. „Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn. Krönungsfeier in Rudolfsnad”, *GBWb* 24, 11. Juni 1892, 4 итд.

¹⁰¹³ „A koronázás 1867-ben”, *Torontál* 111. sz., 1892. június 8, 3. o.; „Feuilleton. Die Krönung im Jahre 1867”, *GBWb* 24, 11. Juni 1892, 1–2.

¹⁰¹⁴ *Torontál* је посебно писао о честиткама које су Францу Јозефу упутили председник владе Краљевине Србије Јован Ристић („Külföldi üdvözlések”, *Torontál* 112. sz., 1892. június 9, 2. o.) и српски патријарх Георгије Бранковић („A szerb pátriarka felirata”, *Torontál* 114. sz., 1892. június 11, 2. o.).

¹⁰¹⁵ F. Nemet, *Istoriya štampe ...*, 147.

¹⁰¹⁶ Váraljai Ferencz, *Torontálmegye a Hertelendy-aera alatt és után*, Budapest 1892.

¹⁰¹⁷ F. Nemet, *Istoriya štampe...*, 147. Шташик је живео у улици Варалјаи (Váraljai utca), по којој је одабрао свој псеудоним.

поглавља, Шташик је напао Хертелендијеву администрацију, оптужујући покојног великог жупана за концентрисање целокупне власти у својим рукама и означајући га као главног кривца што су на изборима губили представници опозиције; у другом поглављу, расправљао је о резултатима последњих избора за народне посланике, у трећем је нападао Хертелендијевог наследника, великог жупана Ронаија, а у четвртном је писао о неправилностима које су пратиле избор за торонталског поджупана пар месеци раније. Из разумљивих разлога, Шташик је своју брошуру публиковао у Будимпешти (одакле је послао бесплатне примерке престоничким и провинцијским листовима, али и члановима торонталског Муниципалног одбора), па и не чуди да је овај напад одјекнуо и ван граница Жупаније¹⁰¹⁸.

Престонички недељник *Pesti Hirlap* посветио је овој брошури неколико редова, у којима ју је назвао *немилосрдном*; сегедински *Дневник (Szegedi Naplo)* окарактерисао ју је као *низ увредљивих испада*, док је сегедински *Hiradó* његов садржај сажео у две кратке реченице: *Ово се чини као памфлет штетан за очи [читање], пристигао је јучерашњом поштом. Написао Ференц Варалџаи*¹⁰¹⁹. Наравно, реакција владајућих кругова Торонталске жупаније није могла изостати, па је тако *Torontál* у свом следећем броју посебан чланак посветио овом, како га је потцењивачки назвао, *забавном памфлету*¹⁰²⁰. Као званично жупанијско гласило, *Torontál* је настојао да омаловажи опозиционе нападе, стајући у одбрану покојног Хертелендија, који је у памфлету био приказан као велики жупан чији је једини – успешно извршен задатак – била *пацификација народности* и Ронаија, који је означен као *изданак Хертелендијеве школе*. *Утешна информација* – писао је *Torontál* – *јер то је изгледа била добра школа*¹⁰²¹.

Међутим, ствар се није зауставила само на брошури, која је, како ће се убрзо испоставити, била тек увод у даље јачање и збијање редова опозиције, решене да у лето 1892. интензивира своје деловање покретањем једног опозиционог

¹⁰¹⁸ О садржају ове публикације, која је током писања докторске дисертације остала недоступна, и реакцијама које је она изазвала сазнаје се на основу новинских натписа *Torontál*-а и *Gross-Becskereker Wochenblatt*-а: „A mulatságos röpiratról”, *Torontál* 137. sz., 1892. július 11, 4. o.; „Lokales. Torontálmegye a Hertelendy-aera allat és után”, *GBWb* 29, 16. Juli 1892, 3–4.

¹⁰¹⁹ „A mulatságos röpiratról”, *Torontál* 137. sz., 1892. július 11, 4. o.

¹⁰²⁰ Исто.

¹⁰²¹ Исто.

гласила¹⁰²². Његово оснивање договорено је на ужем скупу најугледнијих опозиционара Торонталске жупаније, одржаном 18. септембра 1892. у великобечкеречкој Касини¹⁰²³, ком су присуствовали бележник из Турског Бечеја Иштван Иштванфи, румунски свештеник Трифун Милитариу, великобечкеречки адвокати Шташик, Манголд, Вадас, Полак, Холендер, Жирош и др¹⁰²⁴. Том приликом је Шташик одређен за гл. уредника будућег гласила, који је добио назив *Torontáli ellenzék* (*Торонталска опозиција*), а за почетак његовог излажења утврђен је 1. јануар 1893. *Лист из области политике, јавне управе, судства и друштвених питања* од првог броја био је критикован да *показује како има мало рутине у модерној журналистици*¹⁰²⁵. Оштро је нападао жупанијску администрацију, користећи актуелну ситуацију у земљи, у то време обележену покушајима либералне владе да спроведе црквено-политичке реформе, којима је настојала да се одбрани од напада опозиције и одговори на кризу дуализма¹⁰²⁶. Ове реформе, чије се спровођење протезало кроз прву половину деведесетих година XIX века и изазивало оштре поделе у земљи, обухватале су увођење обавезног грађанског (државног) брака, стављање матичних књига под надзор државе, те рецепцију Јевреја и верску толеранцију. Против њих су иступали десно оријентисана опозиција, али и немађарске народности, које у мери увођења грађанског брака и државних матрикула нису виделе реформу већ асимилацију, будући да су црквене књиге штитиле њихов национални идентитет (у државним матрикулама имена су била помађаривана)¹⁰²⁷. Тако су се, парадоксално, политичка десница и националне мањине нашле на истој страни политичке арене.

¹⁰²² F. Nemet, *Istorija štampe...*, 148.

¹⁰²³ „Am Sonntag tagte hier die engere Konferenz der Oppositionspartei, die einberufen wurde, um schlüssig zu werden über die Gründung eines Blattes mit oppositioneller Tendenz (...) Die Konferenz (...) beschloß, hier in Gr.-Becskerek ein dreimal wochentlich erscheinendes Parteiorgan unter dem Titel „Torontali ellenzek” zu ediren. Die Tendenz desselben ist Vertheidigung und Propagierung des politischen Standpunktes der Nationalpartei, deren Führer Graf Apponyi ist. Für die Redaktion verantwortlich wird Dr. Stassik sein (...) Die erste Nummer soll am 1. Jänner 1893 erscheinen...”; „Lokales. Konferenz”, *GBWb* 39, 24. September 1892, 3.

¹⁰²⁴ F. Nemet, *Istorija štampe...*, 148.

¹⁰²⁵ Исто, 151.

¹⁰²⁶ Arpad Lebl, *Građanske partije u Vojvodini 1887–1918*, Novi Sad 1979, 129.

¹⁰²⁷ О односу немађарских народности према владиним реформама у том периоду в.: Димитрије Кириловић, *Помађаривање Срба у Јужној Угарској*, Нови Сад 1935.

Торонталска опозиција повела је прави рат против жупанијских власти, које су одмах прегле да угуше деловање листа, плашећи се његовог *подбуњивачког утицаја на формирање јавног мњења*¹⁰²⁸. Поред сталних оптужби у жупанијском листу *Torontál* на рачун писања супарничког *Torontáli ellenzék*-а, у томе се ишло толико далеко, да је жупанијским чиновницима прећено отказом уколико се претплате на лист, а бројеви ових новина би се „губили” по изласку из штампарије, не стижући никада на адресе абонената¹⁰²⁹. Након једног натписа који је покренуо осетљиво питање жупанијских финансија, лист је почетком јуна 1893. престао са излажењем, под недовољно разјашњеним и сумњивим околностима¹⁰³⁰. До озбиљнијег организовања политичке опозиције доћи ће тек првих година XX века.

Почетком 1893, јавност не само Торонталске жупаније већ читаве Угарске била је обавештена о замашном државном пројекту, чија је реализација била предвиђена за 1895. годину¹⁰³¹: организацији велике Земаљске изложбе у Будимпешти којом се имала обележити хиљадита годишњица досељавања Мађара у Панонску низију. Десетовековно присуство на овом подручју представљало је за Мађаре својеврстан врхунац њихове историје и прилику за темељан и свеобухватан осврт на домете материјалне и духовне културе остварене у том раздобљу. Као најефикаснија прилика за тако нешто наметала се управо национална изложба, по узору на до тада већ популарне Светске изложбе какве су још од 18. века организоване по свим већим европским, али и америчким градовима.

Реализација овог пројекта започета је 1892. године у оквирима мађарског законодавства: тада је угарски Сабор изгласавањем 2. законског чланка (мађ. *Az 1895. évben Budapesten tartandó országos nemzeti kiállításról*) прихватио идеју о одржавању Изложбе, чијом су припремом имали да руководе мађарски министар трговине, други компетентни министри и радне групе. *Torontál* је почетком јануара

¹⁰²⁸ F. Nemet, *Istoriја štampe...*, 151.

¹⁰²⁹ Исто.

¹⁰³⁰ Према наводима *Torontál*-а, гашење тог листа било је изазвано *материјалним разлозима и недостатком подршке*, али би овакву оцену ваљало узети с резервом. У свом делу *Istoriја štampe и Velikom Веќкереки 1849–1918*, Ф. Немет бележи да је било *опште познато да су лист насилно ућуткали*, али нема више детаља о условима под којима се то одиграло (в. F. Nemet, *Istoriја štampe...*, 152).

¹⁰³¹ Првобитно је одржавање изложбе било планирано за 1895, да би убрзо било померено на 1896. годину (прим. Ф. К.).

1893. пренео вест да је угарски Сабор на предлог министра трговине Беле Лукача изгласао милион форинти за потребе изложбе¹⁰³², а да је Франц Јозеф прихватио покровитељство над изложбом¹⁰³³. Почетком марта 1893, објављен је и Лукачев званични позив на припреме и учешће на Миленијумској изложби, упућен целој нацији, свим муниципалијама (самоуправама) и градовима, породицама, цркви, ученим људима, уметницима, књижевницима итд. Позив је гласио:

Будимпешта, фебруара 1893.

Нација се припрема за свечано обележавање хиљадите годишњице оснивања мађарске државе.

Законодавство наше отаџбине закључило је да се у склопу миленијумских свечаности има одржати Земалска изложба.

Закон ми је поверио организовање ове изложбе у Будимпешти 1896. године уз заједнички учешће компетентних министара и других стручних кругова.

Ова изложба имаће двоструки задатак.

У првом реду ће подсетити нашу нацију на велике догађаје и дела [њене] хиљадугодишње прошлости, а и иностранству ће показати да је мађарска нација у великом послу општег напретка била користан члан породице европских народа.

Други задатак ове изложбе биће, да се упознају све оне снаге које су изнедриле мађарску државу и да се нама самима, као и странцима, предоче сва достигнућа привредне и духовне делатности (подв. Ф. К.).

Стога умољавам сваког грађанина ове отаџбине, да родољубивим осећањем подржи владу и да свој допринос успеху великог националног стваралаштва.

Сваки грађанин земље добиће свој удео у раду који се има извршити, али ће такође учествовати и у успеху.

Кроз успех изложбе порашће и углед наше отаџбине, а ми ћемо ићи напред са повећаном самосвесћу, у великом послу националног оснажења.

Програм изложбе обухвата све јавне манифестације националног делања; план исте пружа могућности свима онима, чији су преци (или они сами) били активни у ма којој области [стваралаштва – прим. Ф. К.].

Муниципије, градови и породице за које се везују историјска сећања, нека изложе документе, уметничке предмете и реликвије, које су погодне да пробуде успомену на велике догађаје и епохе развоја, које означавају развојни пут нашег државног организма, нашег дедовског устава и наше државне аутономије и стално растућих захтева приватног живоа и разних других јавних манифестација народне снаге.

Нека црква предочи доказе свог стваралаштва, и деловања, своје историјске знаменитости, на које нација гледа са пијететом, а надаље и ремек-дела уметности, чије је стварање, прикупљање и (о)чување њена заслуга.

Нека научници, уметници, књижевници и просветари, речју, сви чиниоци националног духовног развоја продукују средства, којима су кроз хиљаду година ширили просвећеност и префињен укус и настојали да оплемене врлине нације.

Покажимо, на који смо начин у прошлости обрадили тло житнице Европе, како смо стално корачали напред у духу времена и како смо применили достигнућа науке у циљу повећања националне продуктивности.

¹⁰³² „Táviratok. A millenniumi kiállítás ideje”, *Torontál* 6. sz., 1893. január 9, 5. o. Буџет изложбе одређен је трећим законским чланком из 1893 (мађ. 1893. évi III. törvényczikk. Az országos nemzeti kiállítás költségeinek fedezéséről), а по годинама је износио: 1893 – 100 000; 1894 – 200 000; 1895 – 600 000; и 1896: 100 000 форинти.

¹⁰³³ „Táviratok. A millenniumi kiállítás vednöke”, *Torontál* 6. sz., 1893. január 9, 5. o.

Овде се нуди погодно поље за све оне чиниоце отаџбинског занатства, који су често у прошлости конкурисали спрам најизврснијих представника и стручњака Запада.

Они нека прикажу радове свог труда и своје умешности. Стаavimo на увид уметничка дела мајстора из протеклих векова. [Стаavimo] Листом производе модерне фабричке индустрије која сваким даном све више јача и расте, како би тиме дали сведочанство о снази и конкурентности мађарског рада и мађарског предузетничког духа.

Влада ће се побринути за то, да национални рад буде представљен у достојним оквирима, да морални успех излагача буде поспешен у највећој могућој мери.

Нека свако стави на увид резултате своје вредноће, своје традиције и своје домишљатости.

Станемо сви на браник [отаџбине], и радимо ту духом, рукама или машинама, за једно – за отаџбину!

Нека данашња покољења виде, шта су преци створили у тешким условима утирања пута; осетимо у себи који задаци очекују нас и будуће генерације на путу који су наши преци утабали у зноју лица свог.

Биће то један велик и редак породични празник, какав је пре нас тек мало народа могло да приреди.

Нека се нација окупи око свог владара, који је водио нашу отаџбину таквом очинском бригом на путу благословеног мира до узвисина напретка и који ће водити сигурно мађарски народ верним очувањем традиција његове славне хиљадугодишње прошлости и на прагу још лепшег миленијума.

Бела Лукач, краљ. министар трговине¹⁰³⁴

Убрзо по обнародовању овог позива, у Торонталској жупанији уследила је општа мобилизација и грозничаво припремање за наступ на Миленијумској изложби. Својим значајем, прослава хиљадугодишњице оснивања мађарске државе далеко је превазилазила све до тада обележене јубилеје, а имала је утолико већу тежину за Торонталску жупанију пошто се радило о делу Угарске са врло специфичним етничким саставом, у ком су Мађари чинили тек трећу по бројности етничку групу¹⁰³⁵. Резултати пописа из 1890. године показали су пораст мађарског елемента у Торонталској жупанији у односу на претходни период, али је већ у то време било опште познато да се он јавио као природна последица мађаризације која се интензирирала почетком осамдесетих година. Стога и не чуди прилежност коју су водећи – претежно мађарски – кругови Жупаније посветили организовању и припреми наступа на Миленијумској изложби, препознајући јединствену прилику за

¹⁰³⁴ „A milleniumi kiállitás”, *Torontál* 50. sz., 1893. március 2, 1. o.; Béla v. Lukács, „Die Milleniums-Ausstellung”, *GBWb* 9, 4. März 1893, 1.

¹⁰³⁵ Према резултатима пописа из 1890. године, Мађари су чинили тек 17,1% становништва иза Срба (31,1%) и Немаца (31%), тек незнатно бројнији од Румуна (15,2%). Borovszky S., *нав. дело*, 497–498. Уп. са: Josef Wolf, *Entwicklung der ethnischen Struktur des Banats 1890–1992*, Wien 2004, 193, где стоји да је Мађара било укупно 99 991 (16,91%), Немаца 185099 (31,31%), а Срба 186 235 (31,50%). Такође види податке о етничком саставу Торонталске жупаније у: Н. Делић, *нав. дело*, 214–215.

интензивирање процеса мађаризације и слављење мађарске националне идеје и државе.

Насупрот њима, немађарске народности – Срби, Румуни и Словаци – заузеле су од самог почетка противан став према прослави Миленијума, решене да бојкотују још један у низу покушаја асимилације. У првој половини деведесетих година одржано је више масовних иступа немађарских народности против мера које је доносила мађарска влада. Тако су нпр. ердељски Румуни средином 1893. године организовали велики Сабор који је имао за циљ да скрене пажњу на масовно однарођивање¹⁰³⁶, док су Срби 1894. на сабору у Сремским Карловцима упутили протест против тадашњег предлога Закона о грађанском браку и државним матичним књигама као *новим средствима за помађаривање народности*¹⁰³⁷. Врхунац њиховог отпора представљао је велики **Конгрес народности**, одржан у Будимпешти августа 1895, на ком су учествовали Срби, Румуни и Словаци, који су изразили жељу да се њиховом савезу прикључе и Немци и Русини (в. напред)¹⁰³⁸. У погледу Миленијумске изложбе, Извршни одбор овог конгреса уједно је обнародовао и став да Срби, Румуни и Словаци не желе да узму учешћа у прослави Миленијума, изјавивши да *нема никаквог историјског основа да су Мађари као победници дошли у државу. У случају да би то ипак одговарало националној истини, њихов национални осећај би дошао у питање, кад би као покорени народи своју највећу несрећу прослављали са потомцима својих тобожњих победника. На тако самопонижење их нико не може присилити*¹⁰³⁹.

Став немађарских народности, наравно, није могао утицати на држање власти Торонталске жупаније и мере које је она предузела у циљу што ефикаснијих припрема за изложбу. Најпре је у мају месецу подручје Баната (Јужне Угарске) са

¹⁰³⁶ На овај Сабор били су позвани и Румуни из Торонталске жупаније. Они су, међутим, одбили овај позив и шездесеточлана делегација торонталских Румуна, предвођена Теодором Кесијем из Малог Торка, појавила се 16. јула код великог жупана Ронаија да би му пренела изразе верности и своју одлуку да не оде на поменути Сабор. Ова епизода наишла је на одобравање жупанијске штампе („Lokales. Rumänen-Deputation“, *GBWb* 29, 22. Juli 1893, 5) и касније је у монографији Торонталске жупаније из 1911. године истицана као *славни израз патриотизма жупанијског Румунства* (Borovszky S., *нав. дело*, 499).

¹⁰³⁷ Д. Кириловић, *нав. дело*, 118.

¹⁰³⁸ Исто, 118–119.

¹⁰³⁹ Исто, према: „Ограда Срба, Словака и Румуна против 1000-годишњице прославе“, *Застава* 56, Нови Сад 1896.

Торонталском, Тамишком и Крашо-Северинском жупанијом, те градовима Темишваром, Панчевом и Вршцем одређено за један „привредни округ”, чиме је, према замисли министра Лукача, требало убрзати и поспешити припреме за Земаљску изложбу¹⁰⁴⁰. Лукач је одредио и састав „комисије” овог округа, у коју је ушло преко 170 најугледнијих Банаћана: за председника комисије одређен је тамишки велики жупан др Виктор Молнар, а од нотабилитета Торонталске жупаније у састав комисије ушли су: гроф Ендре Чеконић од Жомбоља (као један од двојице потпредседника), затим, торонталски велики жупан Јене Ронаи, барон Федор Николић од Рудне, главни жупанијски бележник Бела Пороскаи, Ерне, Јожеф и Пал Даниел, Имре Јеноваи из Српског Итебеја, посланик угарског Сабора Гедеон Рохонци из Турског Бечеја, Вилмош Шулпе из Турске Кањиже, барон Фриђеш Липтаи из Ловрина, Аладар и Ласло Карачоњи итд. Од виђенијих људи из Великог Бечкерека у састав ове комисије ушли су градоначелник Јоца Крстић, главни срески начелник Агоштон Бакаловић и главни благајник Торонталске жупаније Липот Менцер¹⁰⁴¹.

На скупштини Муниципалног одбора Торонталске жупаније, одржаној у јуну, изабрана су тела које су имале задатак да припреме наступ Жупаније на Изложби¹⁰⁴². Одређен је *Приређивачки одбор*, затим жупанијска депутација/бандерија која је имала да присуствује свечаностима крунског јубилеја, те радне групе за историју, културу, просвету и забавиште, здравство и деље васпитање, саобраћај, трговину и финансије, пољопривреду, шумарство и лов, те за етнографију и домаћу радиност¹⁰⁴³. У састав ових комисија бирана су углавном иста лица, која су чинила окосницу чиновничког апарата Жупаније.

Већ током лета 1893. појавила се вест о износу од 60 000 форинти, који је имао бити утрошен за потребе Изложбе¹⁰⁴⁴. Овај буџет је и усвојен на редовној јесењој жупанијској скупштини, одржаној 9. октобра уз присуство делегата *из свих*

¹⁰⁴⁰ „Die Millenium-Ausstellung und Süd-Ungarn”, *GBWb* 20, 20. Mai 1893, 2.

¹⁰⁴¹ Исто.

¹⁰⁴² „Millenioms-Ausstellung”, *GBWb* 27, 8. Juli 1893, 3.

¹⁰⁴³ Исто.

¹⁰⁴⁴ О томе в.: Streitman Antál, „Torontálvármegye és a millenium”, *Torontál* 151. sz., 1893. július 5; Streitman Antál, „Torontálvármegye és a milleniumon II”, *Torontál* 155. sz., 1893. július 10, 1. o.

крајева Жупаније¹⁰⁴⁵. Међутим, још пре изгласавања торонталског буџета за изложбу, учињени су први кораци у припреми: како се већ тада знало, да је била планирана изградња посебног села при Земаљској изложби, на ком би се представиле различите, етнички шаренолике средине Угарске, то је поджупан Ласло Даниел издао циркуларно наређење среским начелствима да фотографишу карактеристичне сељачке куће на својој територији, те да их пошаљу заједно са својим предлозима и сугестијама¹⁰⁴⁶. До краја године, торонталски приређивачки одбор одлучио је да на изложбеном простору подигне једну бугарску сељачку кућу¹⁰⁴⁷, али се министар трговине обратио с молбом да ова одлука буде преиначена, те да Торонталска жупанија радије уреди једну српску и једну немачку кућу¹⁰⁴⁸. У наредном периоду припреме за изложбу су настављене несмањеним интензитетом.

Остатак 1893. године такође је протекао у знаку догађаја који су за циљ имали слављење мађарске културе и историје. Марта месеца је у Великом Бечкерекy по први пут, свечано и у аранжману локалне трговачке омладине, обележен почетак четрдесетосмашке револуције као национални празник¹⁰⁴⁹. Отприлике у исто време је у тамошњем магистрату свечано откривен портрет бившег великог жупана Јожефа Хертелендија, копија оригиналног портрета Густава Поше, коју је израдио млади сликар Урош Предић¹⁰⁵⁰. Током лета се центар културних дешавања преместио у Велики Сенмиклуш, где се крајем августа састала 27. годишња скупштина *Јужномађарског учитељског друштва*; избор је намерно пао на родно место чувеног мађарског лингвисте и писца, утемељивача мађарске

¹⁰⁴⁵ „*Das Komitat votirt 60.000 fl. für das Fest des tausendjährigen Bestandes des Vaterlandes.* „Aus dem Torontáler Komitate und Süd-Ungarn. Herbstkongregation”, *GBWb* 41, 14. Oktober 1893, 3.

¹⁰⁴⁶ „Vermischte Nachrichten. Milleniums-Ausstellung”, *GBWb* 35, 2. September 1893, 4–5.

¹⁰⁴⁷ Бугари су на подручју Торонталске жупаније живели у Старом Бешенову, Модошу, Конаку, Болгартелепу (мађ. *Bolgártelep*, „Бугарско насеље” у Великосенмиклушком срезу), Иванову код Панчева и Селешудварноку/Рогендорфу; види: *Borovszky S., нав. дело*, 166–168.

¹⁰⁴⁸ „Aus dem Torontaler Komitate und Süd-Ungarn. Das Torontaler Komitat auf der Milleniums-Ausstellung”, *GBWb* 1, 6. Jänner 1894, 3.

¹⁰⁴⁹ „*Márczius 15*”, *Torontál* 61. sz., 1893. március 15, 2. o.; „*Hirek. Márczius tizenötödikén*”, *Torontál* 62. sz., 1893. március 16, 2. o.; „*Der 15. März und seine Folgen*”, *GBWb* 11, 18. März 1893, 1–2; „*Lokales. Der 15. März*”, *GBWb* 11, 18. März 1893, 3–4; „*Lokales. Feier des 15. März*”, *GBWb* 11, 18. März 1893, 3; такође в.: *Borovszky S., нав. дело*, 499.

¹⁰⁵⁰ „*Lokales. Hertelendy's Andenken*”, *GBWb* 12, 25. März 1893, 4. Такође в.: „*Lokales. Generalversammlung*”, *GBWb* 11, 18. März 1893, 3; „*Egy emlékünnepe*”, *Torontál* 65. sz., 1893. március 20, 1–2. o.

лингвистике и историје књижевности **Миклоша Реваија** (Révai Miklós, 1750–1807), где је, током одржавања скупштине било предвиђено откривање његовог споменика¹⁰⁵¹.

Међутим, догађај на пољу афирмисања мађарске културе који је обележио 1893. годину не само у Торонталској жупанији, већ у читавој Угарској, био је велики јубилеј мађарског писца и народног посланика **Мора Јокаија** (Jókai Mór), који је у то време прослављао 50 година списатељске каријере¹⁰⁵². Крајем априла, Велики Бечкерек га је прогласио за почасног грађанина¹⁰⁵³, да би касније током године широм Угарске биле уприличене прославе у част најпопуларнијег и најплоднијег мађарског књижевника. У Будимпешти је био оформљен посебан одбор за прославу Јокаијевог јубилеја, који се одлучио на раскошно издање Јокаијевих сабраних дела, исплату почасног хонорара славном писцу у износу од 100 000 форинти, израду посебног албума-споменице итд¹⁰⁵⁴. Торонталска штампа

¹⁰⁵¹ О Ревају в.: Borovszky S., *нав. дело*, 288–289. За програм годишње скупштине в.: „Ünnepi napirend”, *Torontál* 176. sz., 1893. augusztus 3, 3. о.; „Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn”, *GBWb* 32, 17. August 1893, 4; за детаљнији опис свечаности откривања Реваијевог споменика и учешће званичника Торонталске жупаније у тој церемонији в.: „Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn”, *GBWb* 34, 26. August 1893, 4; „Hirek. A Révai-ünnep”, *Torontál* 191. sz., 1893. augusztus 22, 2. о.; „Hirek. Torontálvármegye a Révai-ünnepélyen”, *Torontál* 192. sz., 1893. augusztus 23, 2. о.; „Hirek. A Révai-émlékoszlop”, *Torontál* 192. sz., 1893. augusztus 23, 2. о.; „Hirek. A Révai ünnep programmja”, *Torontál* 192. sz., 1893. augusztus 23, 2. о.; „A Révai-szobor”, *Torontál* 194. sz., 1893. augusztus 25, 3. о.; „Táviratok. A Révai-ünnep”, *Torontál* 194. sz., 1893. augusztus 25, 3. о.; „Táviratok. Nagy-Szent-Miklós”, *Torontál* 197. sz., 1893. augusztus 29, 2. о.

¹⁰⁵² Јокаи се родио 1825. године у Коморану, у породици адвоката Јожефа Јокаија. Рано, са свега девет година, почео је да пише и објављује песме. Школовао се за адвоката и врло брзо по стицању дипломе посветио се писању. Активно је учествовао у револуцији 1848-49, иза чијег гушења је морао неко време да се крије и објављује своје радове под псеудонимом. Када су се политичке прилике у Угарској промениле, Јокаи је изабран за посланика у округу Шиклош у Барањи. Проглашен је 1898. за члана Горњег дома парламента, а такође је припадао свим књижевним удружењима у земљи. Написао је преко стотину историјских романа, углавном са историјском тематиком. Сматра се једним од највећих стваралаца мађарског романтизма, а изгледа да се дописивао са својим српским колегом Лазом Костићем. Међу његова најзначајнија литерарна достигнућа убрајају се романи *Један мађарски набоб* (*Egy magyar nábob*), *Златни човек* (*Az aranymember*), *Мали краљеви* (*A kiskirályok*), *Последњи дани јањичара* (*Janicsárok végnapjai*), *Црни дијаманти* (*Fekete gyémántok*) и др. Био је омиљени писац царице-краљице Елизабете и близак пријатељ престолонаследника Рудолфа. Умро је у Будимпешти 1904. године, а његова сахрана претворила се у величанствену манифестацију којој је присуствовало 300000 људи, међу којима су се нашли представници двора, војске, уметници, писци, научници. Занимљиво је да је за живота био превођен на српски (*Гусарски краљ*, (Нови Сад 1867), *Приповетке* (Земун 1869), *Сироти богаташи* (Нови Сад 1871) итд.

¹⁰⁵³ „Nagybecskerek diszpolgára”, *Torontál* 194. sz., 1893. április 25, 1. о.; „Lokales. Jókai-Ehrenbürger unserer Stadt”, *GBWb* 17, 29. April 1893, 4.

¹⁰⁵⁴ „Vermischte Nachrichten. Jókai-Feier”, *GBWb* 41, 14. Oktober 1893, 6.

је ревносно писала о овом празнику мађарске књижевности¹⁰⁵⁵ и извештавала о прославама у различитим срединама Угарске – у Шомођској жупанији¹⁰⁵⁶, Суботици¹⁰⁵⁷, Темишвару (где је чак основан и књижевни клуб „Јокаи“)¹⁰⁵⁸, затим у Вршцу¹⁰⁵⁹, Белој Цркви¹⁰⁶⁰, Панчеву¹⁰⁶¹ итд. На подручју Жупаније посебне прославе биле су уприличене током јесени и зиме 1893. у Модошу¹⁰⁶², Бегеј Св. Ђурђу¹⁰⁶³, Беодри¹⁰⁶⁴, Старој Беби¹⁰⁶⁵, Великој Кикинди¹⁰⁶⁶, Пардању¹⁰⁶⁷. Велики Бечкерек, који није планирао посебну прославу, већ само набавку сабраних дела за све своје школе¹⁰⁶⁸, ипак је свечано обележио ову годишњицу, уз богат програм који је припремило локално *Мађарско читалачко друштво*¹⁰⁶⁹. Крајем новембра и почетком децембра појавила се и вест да ће Јокаи лично посетити седиште Торонталске жупаније на пролеће идуће године¹⁰⁷⁰. У сенци ових догађаја нашли су се започета изградња дуго жељене пруге Велики Бечкерек-Панчево, посете неколицине важних државних званичника Торонталској жупанији¹⁰⁷¹ и десета

¹⁰⁵⁵ „Fünzig Jahre Schriftsteller“, *GBWb* 43, 28. Oktober 1893, 1–2; „Nemzeti ajándek Jókai Mórnak“, *Torontál* 253. sz., 1893. november 4, 1–2. o.

¹⁰⁵⁶ „Hirek. Jókai jubileum“, *Torontál* 182. sz., 1893. augusztus 10, 2. o.

¹⁰⁵⁷ „Hirek. Jókai jubileum“, *Torontál* 197. sz., 1893. augusztus 29, 2. o.

¹⁰⁵⁸ „Hirek. Jókai Mór jubileuma Temesvárott“, *Torontál* 244. sz., 1893. október 24, 2. o.; „Irodalom és művészet. Jókai-társaság“, *Torontál* 245. sz., 1893. október 25, 3. o.; „Jókai-társaság“, *Torontál* 246. sz., 1893. október 26, 1–2.

¹⁰⁵⁹ „Hirek. Jókai-ünnepély Verseczen“, *Torontál* 291. sz., 1893. október 20, 2. o.

¹⁰⁶⁰ „Hirek. Jókai és a fehértemplomiak“, *Torontál* 294. sz., 1893. december 23, 3. o.

¹⁰⁶¹ „Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn. Jókai-Jubelfest in Pancsova“, *GBWb* 39, 30. September 1893, 3.

¹⁰⁶² „Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn. Jókai-Feier in Modos“, *GBWb* 40, 7. Oktober 1893, 3; „Hirek. Jókai-ünnepély Modoson“, *Torontál* 215. sz., 1893. szeptember 20, 2. o.; „Ünnepély Modoson“, *Torontál* 227. sz., 1893. október 4, 2. o.

¹⁰⁶³ „Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn. Jókaifeier in Bega-Szent-György“, *GBWb* 43, 28. Oktober 1893, 2–3.

¹⁰⁶⁴ „Hirek. Jókai-ünnepély Beodrán“, *Torontál* 268. sz., 1893. november 22, 2. o.

¹⁰⁶⁵ „Hirek. Jókai ünnepély Ó-Bebán“, *Torontál* 297. sz., 1893. december 29, 2. o.

¹⁰⁶⁶ „Hirek. Jókai ünnepély“, *Torontál* 245. sz., 1893. október 25, 2. o.

¹⁰⁶⁷ „Hirek. A derék párdányiak Jókainak“, *Torontál* 292. sz., 1893. december 21, 2. o.

¹⁰⁶⁸ „Lokales. Jókai-Jubiläum“, *GBWb* 46, 18. November 1893, 3.

¹⁰⁶⁹ „Lokales. Jókai-Jubiläum“, *GBWb* 48, 2. December 1893, 3; „Lokales. Jókai-Feier“, *GBWb* 50, 16. December 1893, 3; „Hirek. Jókai napja“, *Torontál* 285. sz., 1893. december 13, 2. o.; „Jókai napja“, *Torontál* 286. sz., 1893. december 14, 2. o.; „A Jókai-nap estéje“, *Torontál* 287. sz., 1893. december 15, 2. o.; „Hirek. A Jókai-ünnep után“, *Torontál* 290. sz., 1893. december 19, 2. o.

¹⁰⁷⁰ „Jókai Mór Nagybecskerekén“, *Torontál* 261. sz., 1893. november 14, 2. o.; „Lokales. Jókai in Gr.-Becskerek“, *GBWb* 48, 2. December 1893, 3.

¹⁰⁷¹ Торонталску жупанију су, током 1893, посетили Деже Банфи, председавајући угарског Сабора и будући председник владе („Lokales. Personalnachrichten“, *GBWb* 17, 29. April 1893, 4), гроф Ђула Сапари („Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn. Graf Julius Szapáry in Südungarn“, *GBWb* 18,

годишњицу досељавања Чанго-Мађара, који су, полагајући свечану заклетву, марта месеца постали мађарски држављани¹⁰⁷².

Почетком 1894. године у Будимпешти су одржане демонстрације противника владиних црквених реформи и Закона о грађанском браку и матичним књигама¹⁰⁷³, да би нешто касније и његове присталице одржале масован скуп у мађарској престоници¹⁰⁷⁴. Торонталска жупанија, која је традиционално била на страни владе и већ се раније позитивно изјаснила о овом закону¹⁰⁷⁵, послала је делегацију од 500 људи на скуп подршке ком је присуствовало 20 000 људи¹⁰⁷⁶. Њу су предводили барон Гедеон Рохонци и Јанош Молнар, а у њену част приређен је велики банкет у будимпештанској Касини у четврти Липотварош¹⁰⁷⁷.

Атмосфера поделе накратко је била прекинута када је о католичком Ускрсу, 20. марта у Торину, након дуге и тешке болести у егзилу преминуо Лајош Кошут, вођа четрдесетосмашке револуције. Смрт *великог сина мађарске отаџбине, торинског прогнаника*¹⁰⁷⁸, *истакнутог хероја светске историје*¹⁰⁷⁹, *зачетника европеизације Угарске, јуначког борца за самосталност домовине, великог патриоте и државника*¹⁰⁸⁰ ујединила је у земљу у жалости. Торонталска жупанија сазнала је за Кошутову смрт преко ванредног издања *Torontál*-а од 21. марта, који је

6. Mai 1893, 3) и министар Бетлен („Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn”, *GBWb* 32, 17. August 1893, 2–4; „Hirek. Bethlen miniszter Banlákón”, *Torontál* 287. sz., 1893. december 15, 2. o.).

¹⁰⁷² „Hirek. A csángok honpolgari eskületétele”, *Torontál* 52. sz., 1893. március 4, 2. o.; „Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn”, *GBWb* 10, 11. März 1893, 3.

¹⁰⁷³ „Lokales. Landeskatholikentag in Budapest”, *GBWb* 2, 13. Jänner 1894, 4.

¹⁰⁷⁴ „Lokales. Liberale Demonstration”, *GBWb* 7, 17. Februar 1894, 3; „Lokales. Liberaler Congreß in Budapest”, *GBWb* 9, 3. März 1894, 4.

¹⁰⁷⁵ Торонталска жупанија је свој суд о владиним реформским мерама дала још почетком 1892. године, на ванредној скупштини од 23. марта, посебно сазваној да расправља о тој теми („Torontálmegye közgyűlése”, *Torontál* 68. sz., 1893. március 23, 2–3; „Aus dem Torontaler Komitate und Südungarn. Comitatsgeneralversammlung”, *GBWb* 12, 25. März 1893, 3–4). О овом питању том приликом се изјашњавало близу две стотине чланова Муниципалног одбора. Главни заговорници и присталице владине реформе били су краљевски бележник Деме Хадфи, поджупан Даниел, пастор Салаи и рабин Клајн, па чак и опозиционар Шташик, који је у предложеним реформама видео тековине француске револуције; од водећих личности Жупаније, против су били папски прелат Антал Шефер, Михаљ Вараци, а занимљиво је да је и гроф Чеконић, иначе либерал, гласао против. Упркос томе, предлог владиних реформи био је прихваћен великом већином гласова. И поред тога што ће ово питање у наредном периоду и даље заокупљати пажњу јавности, Торонталска жупанија стајала је чврсто на становишту подржављења брака и матичних књига.

¹⁰⁷⁶ Borovszky S., *нав. дело*, 499.

¹⁰⁷⁷ Исто.

¹⁰⁷⁸ „† Ludwig Kossuth”, *GBWb* 21. März 1894, 1 (Extra-Ausgabe).

¹⁰⁷⁹ „Kossuth's Lebenslauf”, *GBWb* 21. März 1894, 2 (Extra-Ausgabe).

¹⁰⁸⁰ „Lokales. Kossuth”, *GBWb* 12, 24. März 1894, 3.

наредних недељу дана излазио са црним оквиром око насловне стране у знак жалости (шаблон који је преузео и *Gross-Becskereker Wochenblatt*). Ступци жупанијске штампе данима су били испуњени вестима о Кошутовом животу, делу и смрти¹⁰⁸¹, хвалоспевима и пригодним песмама¹⁰⁸², преносу његових посмртних остатака у Угарску из Торина¹⁰⁸³, извештајима са сахране¹⁰⁸⁴ и посмртним почастима које су му биле приређиване у свим деловима земље. Торонталска жупанија и све јавне установе на њеном подручју узеле су учешћа у осмодневној жалости која је била проглашена у целој земљи¹⁰⁸⁵. Представници Жупаније и Великог Бечкерекa присуствовали су Кошутовој сахрани 1. априла и положили венце на Кошутов гроб¹⁰⁸⁶. Велики жупан Ронаи сазвао је ванредну скупштину Муниципалног одбора за 16. април, која је протоколарно изразила жалост због

¹⁰⁸¹ О смрти Лажоша Кошута и натписима који су се тим поводом јавили у торонталској штампи в.: Kabos Bertalan, „Csillaghullás”, *Torontál* 66. sz., 1894. március 21, 1. o.; „Kossuth betegségének kezdete”, *Torontál* 66. sz., 1894. március 21, 2; „Hírek. A gyászhir Nagybecskereken”, *Torontál* 66. sz., 1894. március 21, 2. o.; „Táviratok. Kossuth Lajos”, *Torontál* 66. sz., 1894. március 21, 3; Dr. Kis. Sándor, „† Kossuth Lajos”, *Torontál* 1894. március 21, 1. o. (Külön kiadás); „Kossuth és családja”, *Torontál* 1894. március 21, 2. o. (Külön kiadás); „Életráji adatok”, *Torontál* 66. sz., 1894. március 21, 2–3. o.; „Kossuth születése”, *Torontál* 1894. március 21, 3. o. (Külön kiadás); „Mac-Carthy Kossuthról”, *Torontál* 1894. március 21, 3. o. (Külön kiadás); „Táviratok”, *Torontál* 1894. március 21, 4. o. (Külön kiadás); „† Ludwig Kossuth”, *GBWb* 21. März 1894 (Extra-Ausgabe), 1; „Kossuth’s Lebenslauf”, *GBWb* 21. März 1894 (Extra-Ausgabe), 2; „Kossuth’s Krankheit”, *GBWb* 21. März 1894 (Extra-Ausgabe), 2; „Die letzten Stunden”, *GBWb* 21. März 1894 (Extra-Ausgabe), 2; „Turin, 20. März”, *GBWb* 21. März 1894 (Extra-Ausgabe), 2; „Was nun?”, *GBWb* 21. März 1894 (Extra-Ausgabe), 2; Dr. Demkó Endre, „Kossuth Lajos”, *Torontál* 67. sz., 1894. március 22, 1. o.; „A külföld részvéte”, *Torontál* 67. sz., 1894. március 22, 1. o.; „A halálhír a vidéken”, *Torontál* 67. sz., 1894. március 22, 1. o.; „Hírek. A gyász Nagybecskereken”, *Torontál* 67. sz., 1894. március 22, 2; „Táviratok. Kossuth Lajos”, *Torontál* 67. sz., 1894. március 22, 2. o.; „Feltámadás”, *Torontál* 68. sz., 1894. március 23, 3. o.; „Hírek. A gyász Nagybecskereken”, *Torontál* 68. sz., 1894. március 23, 1. o.; „Táviratok. Országgyűlés”, *Torontál* 68. sz., 1894. március 23, 2–3; „Feuilleton. Kossuth und der Freiheitskampf”, *GBWb* 12, 24. März 1894, 1–3; „Lokales. Kossuth”, *GBWb* 12, 24. März 1894, 3; „Ludwig Kossuth”, *GBWb* 12, 24. März 1894, 4–5; „Kossuth Lajos. Nagybecskerek márczius 27”, *Torontál* 70. sz., 1894. március 27, 1–2. o.; „Kossuth”, *GBWb* 13, 31. März 1894, 1; „Lokales. Ein Wort an unsere Kaufleute und Industriellen”, *GBWb* 13, 31. März 1894, 3–4; „Vermischte Nachrichten. Ludwig Kossuth”, *GBWb* 13, 31. März 1894, 5.

¹⁰⁸² Bartók Lajos, „Kossuth”, *Torontál* 72. sz., 1894. március 29, 1. o.; Fekete Gábor, „Kossuth Lajos, a magyar népköltészetben”, *Torontál* 72. sz., 1894. március 29, 1–2.

¹⁰⁸³ Semsey Gyula, „Itthon”, *Torontál* 73. sz., 1894. március 30, 1. o.; „Táviratok. Bucsu Olaszországtól”, *Torontál* 73. sz., 1894. március 30, 3. o.; „Táviratok. Kossuth magyar földön”, *Torontál* 73. sz., 1894. március 30, 3. o.; „Táviratok. Üdvözlés itthon”, *Torontál* 73. sz., 1894. március 30, 3. o.; „Kossuth itthon”, *Torontál* 74. sz., 1894. március 31, 1–2.

¹⁰⁸⁴ „Táviratok. A mai temetés”, *Torontál* 74. sz., 1894. március 31, 3; Semsey Gyula, „Az utolsó út”, *Torontál* 75. sz., 1894. április 2, 1. o.; „Kossuth Lajos temetése”, *Torontál* 75. sz., 1894. április 2, 1–3; „Ludwig Kossuths Leichenbegängniß”, *GBWb* 14, 7. April 1894, 5.

¹⁰⁸⁵ Borovszky S., *нав. дело*, 499.

¹⁰⁸⁶ Исто; „Ludwig Kossuths Leichenbegängniß”, *GBWb* 14, 7. April 1894, 5.

Кошутове смрти и послала изразе свог саучешћа његовој породици; на предлог Шандора Молнара, члана Муниципалног одбора, Жупанија је изгласала суму од 1000 круна намењену градњи Кошутовог споменика у Будимпешти¹⁰⁸⁷.

Кошутову смрт је почетком идућег месеца у други план потиснуло отварање пруге Велики Бечкерек-Панчево, до ког је дошло 8. априла 1894¹⁰⁸⁸. Поводом „епохалног отварања” ове железничке линије, за чију градњу су *Торонталске локалне железнице* добиле концесију још децембра 1892,¹⁰⁸⁹ у главни град Торонталске жупаније допутовао је лично министар индустрије, трговине и саобраћаја Бела Лукач¹⁰⁹⁰. Велики Бечкерек освануо је 8. априла окићен мађарским тробојкама у част *главног шефа свих мађарских путева*, који је допутовао у пратњи посланика Торонталске жупаније у Угарском сабору¹⁰⁹¹. На железничкој станици дочекали су га представници Града и Жупаније, међу првима поджупан Ласло Даниел и велики жупан Ронаи. У 8 и 45 изјутра, министар се укрцао на свечано окићени воз – први који је кретао у правцу Панчева, *како би започео културни рад на подручју некадашње Војне границе*¹⁰⁹². На свим станицама и у свим местима кроз које је пруга пролазила били су уприличени свечани дочеци. У Панчеву је министра поздравио градоначелник Матановић. Након свечаног ручка и краћег боравка у Панчеву, Лукач се слеподне вратио у Велики Бечкерек, где му је приређен још свечанији дочек са бандеријом. Министар је том приликом примио две депутације:

¹⁰⁸⁷ „Rendkívüli közgyűlés”, *Torontál* 87. sz., 1894. április 16, 1–3; „Aus dem Torontáler Komitate und Süd-Ungarn. Comitatskongregation”, *GBWb* 16, 21. April 1894, 2–3; Borovszky S., *нав. дело*, 499.

¹⁰⁸⁸ О томе в.: „Aus dem Torontáler Komitate und Süd-Ungarn. Groß-Becskereker – Pancsovaer Bahn”, *GBWb* 12, 24. März 1894, 3; „Aus dem Torontáler Komitate und Süd-Ungarn. Pancsova-Becskereker Eisenbahn”, *GBWb* 13, 31. März 1894, 3; „A Nagybecskerek-pancsovai vasut megnyitáshoz”, *Torontál* 80. sz., 1894. április 7; „A miniszterváró Nagybecskerek”, *Torontál* 80. sz., 1894. április 7, 3. o.; „Zur Eröffnung der Gr.-Becskerek-Pancsovaer Eisenbahn”, *GBWb* 14, 7. April 1894, 1–2; „Lokales. Minister Lukács in Gr.-Becskerek”, *GBWb* 14, 7. April 1894, 3–4; „A határörvidék vasutja”, *Torontál* 81. sz., 1894. április 9, 1–4; *Gr.-Becskerek-Pancsovaer Eisenbahn*, *GBWb* 15, 14. April 1894, 2–3; „Rendkívüli közgyűlés”, *Torontál* 87. sz., 1894. április 16, 1–3; „Aus dem Torontáler Komitate und Süd-Ungarn. Comitatskongregation”, *GBWb* 16, 21. April 1894, 2–3;

¹⁰⁸⁹ Дужина пруге износила је 66,5 km и имала је станице: Шандорудвар (Кочин салаш), Ечка, Жигмондфалва (Лукићево), Томашевац, Уздин, Анталфалва (Ковачица), Торонталвашархељ (Дебељача), Црепаја, Францфелд (Качарево), Јабука. F. Milleker, *Die Banater Eisenbahnen. Ihre Entstehung und Entwicklung 1847–1917*, Bela Crkva (Weißkirchen) 1927, 17.

¹⁰⁹⁰ „A miniszterváró Nagybecskerek”, *Torontál* 80. sz., 1894. április 7, 3. o.; „Zur Eröffnung der Gr.-Becskerek-Pancsovaer Eisenbahn”, *GBWb* 14, 7. April 1894, 1–2; „Lokales. Minister Lukács in Gr.-Becskerek”, *GBWb* 14, 7. April 1894, 3–4.

¹⁰⁹¹ „Gr.-Becskerek-Pancsovaer Eisenbahn”, *GBWb* 15, 14. April 1894, 2.

¹⁰⁹² Исто.

једну из Великог Бечкерека и другу из неколико торонталских насеља (Бегеј Св. Ђурђа, Клека, Каталинфалве, Идварнока, Рогендорфа, Банатског Комлоша и Великог Сенмиклуша); прва се заложила за телефонско повезивање Бечкерека са Будимпештом, а друга је замолила министра да подржи градњу пруге Велики Бечкерек-Жомбољ-Мали Сомбор и Жомбољ-Перјамош. Лукач се позитивно изјаснио о овим предлозима, обећавајући своју подршку. Након свечаног банкета и бала који је увече уприличен у његову част у Жупанијској палати, вратио се у Будимпешту.

Пролеће 1895. године протекло је у знаку пресељења седишта *Торонталског пољопривредног друштва* Велике Кикинде у Велики Бечкерек¹⁰⁹³, а затим и великих поплава насталих услед обилних падавина и изливања Ројге, Брзаве, Бегеја и Тамиша. У овим поплавама су пострадала насеља Велика Маргита, Стари Телек и Српска Бока, док је Тиса угрозила Арадац, Елемир и великобечкеречки атар¹⁰⁹⁴. У радовима на санацији и ублажавању последица поплава наступило је вруће политичко лето, које је донело значајне промене на руководећим жупанијским положајима: 10. маја преминуо је Пал Даниел, један од најугледнијих торонталских велепоседника, отац поджупана Ласла Даниела и посланик Угарског сабора испред зичифалвског изборног среза¹⁰⁹⁵. Након што је његово посланичко место остало упражњено, једна делегација зичифалвских бирача појавила се код његовог сина Ласла и замолила га да се кандидује на новим изборима за посланичко место¹⁰⁹⁶.

Прихвативши овај предлог, Даниел је однео победу на изборима одржаним 1. јуна¹⁰⁹⁷ и на августовској Жупанијској скупштини поднео оставку на место поджупана, што је *са жаљењем примљено на знање*¹⁰⁹⁸. Дужност првог чиновника Жупаније привремено је преузео главни бележник Лајош Делиманић, који ће на редовној јесењој Скупштини бити и званично изабран за новог торонталског

¹⁰⁹³ „Der Torontaler landwirtschaftlicher Verein”, *GBWb* 13, 30. März 1895, 1–2.

¹⁰⁹⁴ Borovszky S., *нав. дело*, 500.

¹⁰⁹⁵ Зичифалва (мађ. Zichyfalva, нем. Zichydorf) – данашње Пландиште.

¹⁰⁹⁶ Borovszky S., *нав. дело*, 501.

¹⁰⁹⁷ „Aus dem Torontaler Komitate und Sud-Ungarn. Die Zichyfalvaer Wahl”, *GBWb* 22, 1. Juni 1895, 3; Borovszky S., *нав. дело*, 501; Rónay Elemér et al., *нав. дело*, 406.

¹⁰⁹⁸ „A távozó alispán”, *Torontál* 190 sz., 1895. augusztus 21, 1–2. о.; „A távozó alispán”, *Torontál* 191 sz., 1895. augusztus 22, 2. о.; „Lokales. Komitatskongregation”, *GBWb* 34, 24. August 1895, 5.

поджупана. Ласло Даниел је доживео нову почаст у децембру 1895, када је именован за великог жупана Ноградске жупаније.

Изостанак великог жупана Ронаија у торонталској делегацији која је присуствовала Даниеловом устоличењу јавности је открио међусобни анимозитет који је дотле владао између њих двојице; још од самог избора Ласла Даниела за торонталског поджупана у мају 1892. године, била је јавна тајна да су односи између двојице највиших жупанијских чиновника лоши¹⁰⁹⁹. То се обично приписивало Ронаијевој жељи да држи у својим рукама апсолутно све конце жупанијске управе, на начин на који је то чинио његов претходник Хертеленди. *Ронаи је преузео његове методе, настојећи да дела једнако – уз потпуну сагласност својих потчињених*¹¹⁰⁰. Један савремени извор је забележио како је Ронаи *налазио да је веома чудно да има неслагања између великог жупана и поджупана* – што је у многим жупанијама често био случај¹¹⁰¹. Ронаи се тако замерио моћној породици Даниел, која је имала јако упориште у јужном Торонталу, и велики политички утицај након што је брат Ласла Даниела – Ерне Даниел – почетком 1895. године именован за министра трговине у новоформираној мађарској влади Дежеа Банфија¹¹⁰². Непријатељство са Даниеловима и њиховим савезницима (у првом реду са угледном племићком породицом Ђерђанфи) на крају ће га скупо коштати, али је до тог тренутка, па и касније, Ронаи уживао снажну подршку жупанијског чиновништва и популарност у народу¹¹⁰³.

¹⁰⁹⁹ Rónay Elémer et al., *нав. дело*, 414.

¹¹⁰⁰ Исто.

¹¹⁰¹ Исто.

¹¹⁰² „Vermischte Nachrichten. Das neue Kabinet”, *GBWb* Nr. 3, 19. Jänner 1895, 5. У јуну 1895. нови министар Ерне Даниел посетио је Торонталску жупанију и том приликом био свуда свечано дочекиван: код Сирига (на северу, где је ушао на територију Жупаније), затим у Кикинди, Елемиру и Великом Бечкереку. О томе види: „Minister Daniel in Gr.-Becskerek. Der Einzug des Handelsminister Daniels“, *GBWb* 22, 1. Juni 1895, 4.

¹¹⁰³ Крајем године, Ронаи се нашао на врхунцу моћи када је 18. децембра именован за великог жупана Панчева („Hirek. Rónay Jenő – Pancsova főispánja”, *Torontál* 293. sz., 1895. december 20, 2. o.). Дванаест дана касније, делегација Торонталске жупаније, предвођена новим поджупаном Лајошем Делиманићем, присуствовала је свечаном устоличењу, након чега је Ронаи и de facto преузео потпуну контролу над подручјем Западног Баната. О томе в.: „Hirek. Installáció Pancsován”, *Torontál* 295 sz., 1895. december 23, 3. o.; „Hirek. Rónay főispán installációja”, *Torontál* 297. sz., 1895. december 27, 2. o.; „Rónay főispán beiktatása”, *Torontál* 299. sz., 1895. december 30, 1–2. o.; „Aus dem Torontáler Komitate und Süd-Ungarn. Installation”, *GBWb* 1, 4. Januar 1896, 2.

Почетком октобра 1895, на снагу су ступили контроверзни закони о грађанском браку (мађ. *1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról*) и матичним књигама (мађ. *1894. évi XXXIII. törvénycikk az állami anyakönyvekről*). Њима је претходио велики отпор немађарских народа, чији је врхунац изражен у већ поменутом Конгресу народности одржаном августа месеца у Будимпешти. На овом великом скупу, чији је организатор био један од предводника српског националног покрета, Великобечкеречанин Емил Гаврила, учествовали су Срби, Румуни и Словаци, који су изразили жељу да се њиховом савезу прикључе и Немци и Русини.¹¹⁰⁴ Извршни одбор овог конгреса уједно је обнародовао став да Срби, Румуни и Словаци не желе да узму учешћа у Миленијумској прослави, која је била најављена за идућу, 1896. годину, и којом је требало на величанствен начин обележити хиљадугодишњицу од досељавања Мађара у Панонску низију. Предводници Конгреса народности били су касније осуђени у тзв. Велеиздајничкој парници.

Прокламовани отпор наравно није спречио жупанијске власти да започну имплементацију оспораваног закона. Недуго након Конгреса народности, обављена су прва грађанска венчања у Торонталској жупанији: градоначелник Великог Бечкерека Јоца Крстић први је склопио грађански брак 5. октобра 1895. са својом изабраницом Розом Маи¹¹⁰⁵. Идућег дана, осам парова из свих делова Жупаније, различитих националности и вероисповести, а по раније припремљеном плану великог жупана Ронаија¹¹⁰⁶, склопило је грађански брак у дупке пуној свечаној сали Жупанијске палате¹¹⁰⁷. Групно грађанско венчање по једног јеврејског, румунског,

¹¹⁰⁴ Д. Кириловић, *нав. дело*, 118–119.

¹¹⁰⁵ „Hirek. Az első polgári házasság Nagybecskerekben”, *Torontál* 29. sz., 1895. október 5, 1–2. o.; „Lokales. Die erste Zivilehe in Gr.-Becskerek”, *GBWb* Nr. 40, 5. Oktober 1895, 5; А. Станојловић, *нав. дело*, 310.

¹¹⁰⁶ Ронаи је два месеца раније упутио циркуларно писмо свим среским начелствима у Жупанији којим их је обавестио о намери да се на свечан начин обаве и обележе прве церемоније грађанских венчања („Aus dem Torontaler Komitate und Süd-Ungarn. Zivileheschließung”, *GBWb* 34, 24. August 1895, 3).

¹¹⁰⁷ Прве грађанске бракове у Торонталској жупанији склопили су: **Натан Вајсфелд** и **Роза Грос** из Великог Бечкерека (Јевреји); **Драган Букур** и **Ана Горза** из Јанкахида (Румуни); **Штефан Буна** и **Тереза Вагнер** из Великог Бечкерека (Немци); **Светозар Николић** и **Марија Миланков** из Томашевца (Срби); **Ђерђ Тури** и **Викторија Чапо** из Итварнока (Мађари); **Александар Бојчов** и **Марија Јанчов** из Старог Бешенова (Бугари); **Габор Матановић** и **Роза Шленић** из Хрватске Боке (Хрвати); **Георг Хруби** и **Марија Цвара** из Словачког Арадца (Словаци); њих је венчао

немачког, српског, мађарског, бугарског, хрватског и словачког пара означено је као победа напредних и слободоумних идеја и *празник либерализма* у Торонталској жупанији¹¹⁰⁸. У наредном периоду, настојећи да што је више могуће популарише донете законе, *Torontál* је редовно доносио изводе из подржављених матичних књига¹¹⁰⁹ и ревносно извештавао своју читалачку публику о грађанским браковима који су идућих недеља и месеци склапани на подручју Жупаније – у Мађарском Падеју¹¹¹⁰, Српском Арадцу¹¹¹¹, Панчеву¹¹¹², Великој Кикинди¹¹¹³, Великом Бечкереку¹¹¹⁴, Великом Сенмиклушу, Чатаду, Црепаји, Великом Торку¹¹¹⁵, Новом Светом Ивану¹¹¹⁶, Сајану¹¹¹⁷ и др. Ови новински натписи сведоче о томе да је установа грађанског брака, упркос дугом и често прокламованом незадовољству, ипак била прихваћена и то не само међу Мађарима, већ и немађарским народностима.

Крајем новембра 1895, челни људи Жупаније окупили су се у Великом Бечкереку на свечаности отварања нове жупанијске болнице, назване по иницијатору њене градње и покојном торонталском великом жупану Јожефу Хертелендију¹¹¹⁸. Иза станице *Торонталских локалних железница*, на површини од шест катастарских јутара, подигнут је огроман болнички комплекс у чију је

главни жупанијски бележник и вршилац дужности поджупана Лајош Делиманић, који ће идућег дана бити изабран за новог поджупана (в. „Lokales. Zivilehe”, *GBWb* Nr. 41, 12. Oktober 1895, 4).

¹¹⁰⁸ „A liberalizmus ünnepe”, *Torontál* 230. sz., 1895. oktober 7, 2–3. o.; „Lokales. Zivilehe”, *GBWb* 41, 12. Oktober 1895, 4.

¹¹⁰⁹ „Hirek. Az anyakönyvi hivatalból”, *Torontál* 235. sz., 1895. oktober 12, 1–2. o.; „Hirek. Az anyakönyvi hivatalból”, *Torontál* 239. sz., 1895. oktober 17, 2. o.; „Hirek. Az anyakönyvi hivatalból”, *Torontál* 243. sz., 1895. oktober 22, 2. o.; „Hirek. Az anyakönyvi hivatalból”, *Torontál* 244. sz., 1895. oktober 23, 2. o.; „Hirek. Az anyakönyvi hivatalból”, *Torontál* 245. sz., 1895. oktober 24, 2. o.; „Hirek. Az anyakönyvi hivatalból”, *Torontál* 246. sz., 1895. oktober 25, 2. o.; „Hirek. Az anyakönyvi hivatalból”, *Torontál* 247. sz., 1895. oktober 26, 1. o. итд.

¹¹¹⁰ „Hirek. Polgári házasság a megyében”, *Torontál* 233. sz., 1895. oktober 10, 2. o.

¹¹¹¹ „Hirek. Polgári házasság a megyében”, *Torontál* 236. sz., 1895. oktober 14, 2. o.

¹¹¹² „Hirek. Az első polgári házasság Pancsován”, *Torontál* 237. sz., 1895. oktober 15, 2. o.

¹¹¹³ „Hirek. Az első polgári esketés a megyében”, *Torontál* 245. sz., 1895. oktober 24, 3. o.

¹¹¹⁴ „Hirek. Az első vegyes házasság”, *Torontál* 247. sz., 1895. oktober 26, 2. o.

¹¹¹⁵ „Hirek. Polgári házasság a megyében”, *Torontál* 248. sz., 1895. oktober 28, 3. o.

¹¹¹⁶ „Hirek. Első polgári házasság”, *Torontál* 253. sz., 1895. november 4, 2 o.

¹¹¹⁷ „Hirek. Első polgári házasság”, *Torontál* 260. sz., 1895. november 12, 2. o.

¹¹¹⁸ О отварању Жупанијске болнице у Великом Бечкереку в.: Borovszky S., *нав. дело*, 501; за опширнији опис свечаности отварања: „A József közkórház megünneplése”, *Torontál* 271 sz., 1895. november 25, 1–2. o.; о стилско-уметничким и архитектонским карактеристикама овог здања, види: В. Мајсторовић и др., *нав. дело*, 53–60.

изградњу и опремање утрошено близу четврт милиона форинти¹¹¹⁹. Према најмодернијим медицинским стандардима оног времена, обухватао је шест павиљона – пријемну зграду, породилиште, хирургију и очну болницу, павиљон за интерну медицину и одвикавање од алкохолизма, павиљон за заразне болести и мртвачницу, у чијој згради су се истовремено налазиле и две собе за дезинфекцију и депо са шест кочија намењених превозу болесника¹¹²⁰. Капацитет болнице износио је стотину лежајева. На пријемној згради постављено је и одговарајуће спомен-обележје са натписом: *ТОРОНТАЛСКО-ЖУПАНИЈСКА БОЛНИЦА „ЈОЖЕФ” ПОДИГНУТА ЗА ВЕЛИКОГ ЖУПАНСТВА ЈЕНЕА РОНАИЈА ОД КИШ СОМБОРА И ПОДЖУПАНСТВА ЛАСЛА ДАНИЕЛА ОД САМОШ-УЈВАРА И НЕМЕТА, 1895. ГОДИНЕ*¹¹²¹. Болничко особље бројало је пет доктора (од којих су два живела у кругу болнице), десет медицинских сестара, једног вратара, једног слугу и једног радника обезбеђења.

У атмосфери политичке и друштвене подељености која је пратила доношење реформских закона, те немогућности налажења одговора на важна државна питања¹¹²², Угарску је накратко ујединио јубилеј хиљадите годишњице од досељавања Мађара у Панонску низију. Припреме за Миленијумску изложбу у Будимпешти које је Жупанија започела још неколико година раније успешно су приведене крају, чему су понајвише допринели *Торонталско пољопривредно друштво* и низ ревносних појединаца, међу којима је предњачио Антал Штрајтман, наставник цртања у великобечкеречкој гимназији. Штрајтман је у низу новинских чланака образлагао стратегију и план припрема¹¹²³. Писао је о потреби представљања не само крупне индустрије (парних млинова, пивара, шпиритана, кожара, циглана, фабрика машина и сл.), већ и торонталских штампара, литографа, фотографа, токара, кројача, крзнара, обућара итд., нарочито се залажући за

¹¹¹⁹ „A József közkórház megynitása”, *Torontál* 271 szám, 1895. november 25, 1–2. o.

¹¹²⁰ Исто, 1.

¹¹²¹ Исто, 1-2.

¹¹²² Мисли се на односе са аустријским делом Монархије, који су у више наврата током деведесетих западали у кризу (прим. Ф. К.).

¹¹²³ Види: Streitman Antal, „Torontálmegye és a millenium”, *Torontál* 151. sz., 1893. július 5, 1. o.; Streitman Antal, „Torontálmegye és a milleniumon”, *Torontál* 155. sz., 1893. július 10, 1. o.; „Torontálmegye és a millenium”, *Torontál* 215. sz., 1893. szeptember 20, 2. o.; Anton Streitmann, „Das Torontáler Gewerbe auf der Milleniums-Ausstellung”, *GBWb* Nr. 37, 15. September 1894, 3.

ангажовање занатлија-уметника, попут произвођача народних ношњи карактеристичних за банатско поднебље¹¹²⁴. Сваки наручени експонат долазио би на оцену радне групе за занатство, која би потом састављала извештај и препоруку за Извршни одбор о евентуалном примању или одбијању предмета. Прихваћена рукотворина била би одмах исплаћена, а добила би продајну цену и ознаку са именом аутора/мајстора и напоменом „Наруцбина торонталске комисије”¹¹²⁵. За изложбу заната и занатских производа, до марта 1895. радној групи пријавило се 70 излагача – 27 из Великог Бечкерека, 15 из Велике Кикинде, 9 из Великог Сенмиклуша и 10 из Жомбоља, а остали из мањих места¹¹²⁶. Од крупнијих индустријалаца пријављено је било пет циглана, фабрика тепиха, фабрика шешира, две кожаре, две воскаре, једна пивара, један парни млин и две сирћетане¹¹²⁷.

Радна група за просвету најавила је монографију о школству на подручју Торонталске жупаније и две велике табеле са графичким приказом наставних завода који се налазе на том подручју, уз посебан осврт на педагошки напредак од 1869. до 1894. године¹¹²⁸. Селекцију важних података о торонталској просвети и израду поменутих табела на себе је преузео Лајош Књашко, референт радне групе за просвету и директор Грађанске школе у Великом Бечкереку. Осим тога, најављена је и изложба седамдесетак фотографија из великобечкеречког фото-атељеа *Олдал*, на којима би биле представљене школе на подручју Торонталске жупаније¹¹²⁹, затим, раскошна опремљена издања историјата великобечкеречке и великокикиндске гимназије, те великобечкеречке грађанске школе.

У изложбеном павиљону било је предвиђено излагање историјске композиције коју је Жупанија наручила, а која је требало да прикаже

¹¹²⁴Anton Streitmann, „Das Torontáler Gewerbe auf der Milleniums-Ausstellung”, *GBWb* Nr. 37, 15. September 1894, 3.

¹¹²⁵Исто.

¹¹²⁶„Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn. Torontál auf dem Millenium”, *GBWb* 11, 16. März 1895, 3.

¹¹²⁷ Исто.

¹¹²⁸Исто. Година 1869. уопште није случајно изабрана за доњу границу „педагошког напретка” у Банату, будући да је тада на иницијативу Јохана Хајнриха Швикера, Јожефа Рила и Кароља Какујаија у Темишвару основано *Банатско учитељско друштво* које је, убрзо преименовано у *Јужномађарско учитељско удружење* (мађ. **Délmagyarországi Tanító Egyesület**). Оно је до Миленијумске изложбе силно развило своју активност и одржавало сваке године генералне скупштине масовно посећене од стране мађарских и немачких просветара Баната.

¹¹²⁹ „Lokales. Millenium”, *GBWb* 35, 1. September 1894, 4.

средњовековног угарског краља Ладислава (Ласла) окруженог победоносним ратницима. Исто тако, Радна група за саобраћај предложила је израду четири велике мапе Торонталске жупаније, које би требало да прикажу њен историјски развој од XVII до XIX века; на првој је приказано подручје Жупаније у време турске владавине, на другој у периоду након битке код Сенте (XVIII век), на трећој је дат приказ Жупаније на почетку XIX века, а четврта је приказивала стање у 1896. години. Свака од њих била је богато опремљена легендама са подацима о хидрографским и демографским приликама, путној и железничкој инфраструктури, поштанским и телеграфским службама итд. Осим ове четири велике мапе, истим поводом израђена је и збирка планова насељених места и атара Торонталске жупаније¹¹³⁰.

Велики подстицај и охрабрење Торонталској жупанији за представљање на Изложби представљала је чињеница да је најодговорнија личност за њено одржавање – министар трговине Ерне Даниел – био угледни торонталски земљопоседник и дугогодишњи посланик Угарског сабора испред изборних срезова Бегеј Свети Ђурађ, Велики Бечкерек и Панчево. Два месеца након његовог постављења, *Gross-Becskereker Wochenblatt* је констатовао да ће Жупанија *на импозантан начин збринути Миленијумску изложбу*¹¹³¹.

Торонталска делегација је присуствовала свечаном отварању изложбе 2. маја 1896. од стране Франца Јозефа¹¹³², чију је пажњу успела да привуче у наредном периоду. Владар је четири дана касније посетио и разгледао изложбени павиљон *Торонталског пољопривредног друштва* у пратњи функционера овог удружења: грофа Ендреа Чеконића, грофа Аладара Карачоњија, Андора Мартона и др.¹¹³³

Недуго затим, у жупанијском седишту Великом Бечкереку приређена је тродневна прослава хиљадугодишњице (9–11. мај), са свечаним богослужењима,

¹¹³⁰ Ове мапе размера 3 x 1,95 m, заједно са збиркама планова данас се чувају у Историјском архиву Зрењанин. Њихова израда поверена је инспектору мађарских државних железница за планирање, прикупљање података и извођење радова **Ернеу Смаженки**. „Aus dem Torontaler Komitate und Süd-Ungarn. Das Torontaler Komitat und die Milleniums-Ausstellung”, *GBWb* 13, 31. März 1894, 2–3.

¹¹³¹ „In imponanter Weise wird unser Komitat die Millenniumsausstellung beschicken...”; „Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn. Torontál auf dem Millennium”, *GBWb* 11, 16. März 1895, 3.

¹¹³² „Die Eröffnung der Ausstellung”, *GBWb* 18, 2. Mai 1896, 5–6.

¹¹³³ Borovszky S., *нав. дело*, 501.

позоришним представама, пригодним беседама и сл. садржајима¹¹³⁴. Врхунац ангажовања Торонталске жупаније око миленарне године одиграо се 8. јуна, када је на дан крунисања Франца Јозефа за мађарског краља у Будимпешти уприличен свечани дефиле – процесија жупанијских делегација из целе Угарске. Највећу пажњу присутних посматрача привукла је торонталска бандерија – коњичка поворка овдашњих племића одевених у старе мађарске племићке ношње од броката и свиле, украшене златом, сребром и драгим камењем, коју су сјајно допунили синови богатих сељачких породица из Торонтала одевени у одоре некадашњих жупанијских пандура¹¹³⁵. Торонталску бандерију предводио је велики жупан Ронаи, који је приликом мимохода пред владарем и члановима Горњег дома Угарског сабора спустио барјак Торонталске жупаније из 1809. године¹¹³⁶. Овај моменат је касније овековечен на слици Пала Вагоа, уметника и боема који је 1897. управо на позив торонталских власти дошао у Велики Бечкерек како би насликао ову слику. Његов боравак у седишту Торонталске жупаније 1897/98. године довео је до формирања посебне ликовне колоније у граду¹¹³⁷.

Миленијумска изложба у Будимпешти је трајала шест месеци. За то време, на иницијативу торонталских власти, посетило ју је преко 1000 ђака са подручја Жупаније. Они су средином јуна, у пратњи 76 учитеља, 3 лекара и краљевског школског инспектора за Торонталску жупанију отпутовали у Будимпешту како би развили „мађарски патриотски дух“¹¹³⁸. По завршетку Миленијумске изложбе,

¹¹³⁴ „Am 9. Mai“, *GBWb* Nr. 19, 9. Mai 1896, 3–4; „Das Millenium in unserer Stadt“, *GBWb* Nr. 20, 16. Mai 1896, 5–6.

¹¹³⁵ „Vermischte Nachrichten. Der Millenar-Krönungstag in Budapest“, *GBWb* Nr. 24, 13. Juni 1896, 5. За састав бандерије в.: „Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn. Das Banderium des Torontáler Komitates“, *GBWb* Nr. 15, 11. April 1896, 3.

¹¹³⁶ Ференц Немет, *Тај дивни колорит грађданства – ликовни живот у Великом Бечкерек у 19. и почетком 20. века – A polgárság pompázó színei: a nagybecskereki képzőművészeti élet a 19. században és a 20. század elején*. Зрењанин 2009, 30.

¹¹³⁷ Пал Ваго је у Велики Бечкерек дошао 20. фебруара 1897, где је уредио атеље и започео рад на композицији *Дефиле торонталског бандеријума*, израђујући скице-предлошке и паралелно радећи на другој монументалној слици *Поплава Сегедина*. Водећи боемски живот и стичући популарност у локалним круговима, Ваго је око себе окупио групу уметника која се данас сматра првом ликовном колонијом у Великом Бечкерек у. Иако је првобитно требало да буде откривен марта 1899, за 25. годишњицу Ронаијеве чиновничке службе, *Дефиле* је завршен раније и изложен 22. децембра 1898. у Жупанијској палати. О томе в.: Ференц Немет, *Тај дивни колорит грађданства...*, 32, 36.

¹¹³⁸ О томе види: „Hirek. Ezer délvidéki tanuló Budapesten“, *Torontál* 40 sz., 1896. február 18, 2. o.; „Hirek. Ezer délvidéki tanuló Budapesten“, *Torontál* 51 sz., 1896. március 2, 2. o.; „Lokales. Millenium“, *GBWb* 24, 13. Juni 1896, 2; „Lokales. Millenium“, *GBWb* 25, 20. Juni 1896, 4. Слична

торонталски излагачи су награђени за свој наступ, како од стране краља, тако и од Оцењивачког одбора изложбе. Ова диплома-захвалница данас се чува у Народном музеју Зрењанин (в. назад).

Величанствени и упечатљиви наступ на Миленијумској изложби представљао је зенит Торонталске жупаније и последњи израз једне блиставе традиционалне епохе која је била на измаку. Догађаји који су убрзо потом уследили означили су почетак опадања и стагнације, који ће трајати све до избијања Првог светског рата. Већ је наредна, 1897. година, донела до тада невиђене политичке и друштвене турбуленције, које су се огледале у низу жетелачких штрајкова и сељачких немира. Авет тзв. „аграрног социјализма”, покрета сељака и радника надничара незадовољних својим положајем, почела је да се шири читавом Угарском. У Торонталској жупанији су током 1897. године забележени вишеструки протести жетелаца и надничара који су захтевали повећање својих дневница, бунећи се против оних радника који су пристајали да раде под постојећим условима. Притом су били подстицани од стране социјалистичких делегата из Будимпеште да почну са комешањем. Тако је нпр. 21. маја око 400 радника-надничара из Елемира, *главног гнезда торонталских социјалиста*¹¹³⁹, дошло у Велики Бечкерек и протестовало испред Жупанијске палате тражећи помоћ¹¹⁴⁰. Велики жупан Ронаи их је умирио обећањем да ће се заузети за њихове интересе. Свега три дана касније, 24. маја, у Велики Бечкерек су дошле радничке делегације из Турског Бечеја, Араче, Каталинфалве и Клека (око 500 људи)¹¹⁴¹, а 28. из Бегеј Св. Ђурђа и Лазарфелда¹¹⁴². Сукоб између надничара из Српског Елемира и њиховог послодавца, Игнаца Левија из Великог Бечкереча, довео је 11. јуна до крвопролића: радници су убили двојицу жандарма – Ференца Валхтерна и Белу Агоштона.¹¹⁴³ Овај догађај одмах је прозван „Елемирска буна”, а за њене коловође именовани су Рада Хорњак и Миладин

групна посета организована је и током августа, када је четрдесетак породица из Накова под вођством тамошњег бележника отишло да разгледа изложбу („Aus dem Torontáler Komitate und Südungarn. Nákofalvaer in der Ausstellung”, *GBWb* 33, 15. August 1896, 3).

¹¹³⁹ Арпад Лебл, *Елемир и Тараиш 1897*, Зрењанин 1954, 24.

¹¹⁴⁰ Исто, према: „A szocializmus Torontál vármegyében”, *Torontál* 116 sz., 1897. május 21, 1–2. о.; „Szocializmus Torontálban”, *Torontál* 118 sz., 1897. május 24, 2. о.

¹¹⁴¹ А. Лебл, *нав. дело*, 24.

¹¹⁴² Borovszky S., *нав. дело*, 502.

¹¹⁴³ „Süd-Ungarn. Revolte in Elemér”, *GBWb* 24, 12. Juni 1897, 3; „Lokales. Elemérer Revolte”, *GBWb* 25, 19. Juni 1897, 5; Borovszky S., *нав. дело*, 502; А. Лебл, *нав. дело*, 39.

Милошев из Елемира. Хорњак је ухапшен заједно са још неколицином радника, а Милошев се сам предао. У судском процесу који је вођен током 1897. и 1898. године због, како је штампа то назвала „елемирског крвопролића”, на кратке затворске казне осуђени су оптуженици: Рада Хорњак (2 године), Пера Поучки и Милош Миланков (1,5), Богољуб Бачикин (1) и Чеда Цукић (6 месеци), док су остали ослобођени оптужбе.¹¹⁴⁴

Под утицајем и као директан резултат жетелачких штрајкова 1897, почетком идуће године донет је закон о регулисању односа између послодаваца и најамних радника у пољопривреди (мађ. 1898. *évi II. törvénycikk a munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról*) којим је, с једне стране, започета ликвидација остатака феудалних односа, а с друге стране, изречена забрана штрајкова на селу и оштре мере против „аграрног социјализма”¹¹⁴⁵. Још док је овај закон био у изради, радничка класа Угарске заузела је оштар став против њега, који је јасно изразила на великом конгресу одржаном у Будимпешти од 25. до 27. децембра 1897¹¹⁴⁶. Након његовог усвајања, постало је јасно да он није постигао жељене циљеве, па је тако 1898. година била испуњена новим сељачким и радничким немирима.

У Торонталској жупанији, *чија су богатством благословена поља донедавно с правом носила називе „Житница” и „Славна земља Угарске”*¹¹⁴⁷, ситуација је нарочито била погоршана због глади која је завладала услед лоше жетве и тешке зиме 1897/1898. Централни органи жупанијске управе са свих страна примали су извештаје о *тегобама којима су изложене хиљаде људи услед грубе зиме*¹¹⁴⁸. Међутим, ресурси Жупаније нису били довољни за санирање последица, те је апеловано на све који су у могућности да помогну новцем, намирницама, огревом, одећом итд.¹¹⁴⁹ Влада је интервенисала смањењем пореза у Торонталској, али и суседној Бач-бодрошкој жупанији која је такође бележила неродну годину¹¹⁵⁰.

¹¹⁴⁴ „Gerichtshalle. Das Szerb-Elementer Blutbad”, *GBWb* 7, 12. Februar 1898, 4; А. Лебл, *нав. дело*, 62–66.

¹¹⁴⁵ А. Лебл, *нав. дело*, 87.

¹¹⁴⁶ Исто.

¹¹⁴⁷ „Hungersnoth im Torontáler Komitate”, *GBWb* 2, 8. Jänner 1898, 3.

¹¹⁴⁸ Исто.

¹¹⁴⁹ Исто.

¹¹⁵⁰ „Süd-Ungarn. Im Interesse der Nothleidenden”, *GBWb* 4, 22. Jänner 1898, 3.

Још почетком фебруара, док је „Елемирска буна” добијала свој судски епилог, у општини Торда у Турскобечејском срезу, жандармерија се сукобила са масом од 800–900 људи који су се успротивили заплени социјалистичких значака¹¹⁵¹; један одред великобечкеречке жандармерије стациониран у Немачком Елемиру, конфисковао је комплетно издање социјалистичког памфлета *Népszava* (*Глас народа*) у оближњој општини Мађарски Сентмихаљ, док је публицистика сличног садржаја заплењена и у Клеку¹¹⁵². Недуго затим, у Тоби је дошло до крвавих сукоба између пољских радника и жандара, када је тамошње властелинство одбило да прихвати на рад надничаре који нису имали законом прописане радничке дозволе за рад; тројица жандара отворила су ватру на раднике незадовољне том одлуком и усмртила четири лица, али су се морали повући пред разгневленим гомилом. Тек је војска, која је стигла из Велике Кикинде и Великог Бечкереча, успела да овлада ситуацијом и успостави ред¹¹⁵³. Учесници сукоба су ухапшени, а првооптужени за накнадно утврђено убиство жандарма Пал Хаслик осуђен је у новембру на 13 година затвора, новчану казну од 70 форинти и осмогодишњи губитак права на службу¹¹⁵⁴. Приликом покушаја социјалиста у Српској Боки да прославе 1. мај, срески начелник Модоша конфисковао им је радничке заставе. Дошло је до кошкања у ком је један жандарм бајонетом пробуразио предводника социјалиста, на шта се подивљала маса обрушила на среског начелника, али је жандармерија отворила ватру, на месту убивши тројицу радника, тројицу смртно и четрнаесторицу тешко ранивши. Ситуација се смирила тек увече, када је главни жупанијски бележник Миклош Бетлен стигао на лице места са четом војске¹¹⁵⁵.

Авет „аграрног социјализма” није се ограничила само на Торонталску жупанију, већ је забележена те године и у другим крајевима Угарске. Саболчка жупанија, у којој је дужност великог жупана нешто раније преузео бивши торонталски главни бележник барон Фајлић¹¹⁵⁶, била је *преплављена социјалистичком литературом*, тачније листом *A földmives* (*Пољопривреда*), који је

¹¹⁵¹ Borovszky S., *нав. дело*, 503; „Sozialisten in Torda”, *GBWb* 6, 5. Februar 1898, 2.

¹¹⁵² „Süd-Ungarn. Konfiszierung sozialistischer Flugschriften”, *GBWb* 11, 12. März 1898, 2–3.

¹¹⁵³ „Süd-Ungarn. Blutige Bauernrevolte”, *GBWb* 14, 26. März 1898, 4.

¹¹⁵⁴ „Süd-Ungarn. Die Tóbaer sozialistischen Unruhen”, *GBWb* 45, 5. November 1898, 4.

¹¹⁵⁵ „Süd-Ungarn. Blutige Arbeiter-Revolte”, *GBWb* 19, 7. Mai 1898, 3.

¹¹⁵⁶ „Lokales. Der Komitatsobernotär Herr Baron Berthold Feilitzsch”, *GBWb* 17, 24. April 1897, 5.

агитовао против велепоседника и стављао у изглед поделу земље¹¹⁵⁷. Један велепоседник у месту Кишварда морао је, ради личне безбедности, присуствовати црквеном богослужењу наоружан револвером¹¹⁵⁸. У Макоу, седишту суседне Чанадске жупаније, радници и сељаци побунили су се против бискупа и запретили колективним иступањем из католичке вере¹¹⁵⁹, а деловање социјалиста забележено је и у Сатмарској жупанији¹¹⁶⁰.

Упоредо са свим овим догађајима, жупанијске власти су покушавале да пронађу решење за нарастајуће проблеме. У штампи се развила жива полемика о регулисању односа између послодаваца и најамних пољопривредних радника¹¹⁶¹, радничком осигурању¹¹⁶², оснивању пољопривредних и занатских кредитних задруга¹¹⁶³ итд. *Торонталско пољопривредно друштво* је на својој редовној полугодишњој Скупштини изашло са елаборатом којим су се *настојала решити она тешка питања, која отежавају положај мађарског пољопривредника*, а који је прослеђен председнику мађарске владе¹¹⁶⁴. Овај меморандум је састављен на основу закључака скупштине Друштва одржане још претходне године¹¹⁶⁵, у жеку жетелачких немира, да би сада био редигован и упућен у Будимпешту. У њему је критикована царинска унија са Аустријом, која *обезбеђује веће користи индустријски развијеној Аустрији него нашој земљи*, препоручена политика давања пољопривредних кредита, затражено смањење висине пореза на земљу (пореска реформа), спровођење колонизационих мера на поседима државног ерара, издавање државне земље под вечни закуп итд. Примајући на знање ове владине мере, велики жупан Ронаи је у јесен 1898. представио Муниципалном одбору свој план за сузбијање сељачких и радничких немира и ублажавање социјалних тензија, а који се састојао у парцелисању и давању у закуп државне земље на југу Жупаније, у

¹¹⁵⁷ „Vermischte Nachrichten. Agrarsozialismus im Szabolcser Komitat”, *GBWb* 7, 12. Februar 1898, 4.

¹¹⁵⁸ Исто.

¹¹⁵⁹ „Süd-Ungarn. Bischof und die Sozialisten”, *GBWb* 34, 20. August 1898, 2.

¹¹⁶⁰ „Vermischte Nachrichten. Der Agrarsozialismus”, *GBWb* 8, 19. Februar 1898, 5.

¹¹⁶¹ „Regelung des Verhältnisses zwischen Arbeitgebern und landwirtschaftlichen Arbeitern”, *GBWb* 11, 12. März 1898, 1–2; „Regelung des Verhältnisses zwischen Arbeitgebern und landwirtschaftlichen Arbeitern”, *GBWb* 12, 19. März 1898, 2–3.

¹¹⁶² „Zur Lebens-Versicherung der Landwirthe”, *GBWb* 18, 30. April 1898, 1–2.

¹¹⁶³ „Landwirtschaftliche und gewerbliche Kreditgenossenschaften”, *GBWb* 21, 21. Mai 1898, 1–2;

„Landwirtschaftliche und gewerbliche Kreditgenossenschaften”, *GBWb* 22, 28. Mai 1898, 1–2.

¹¹⁶⁴ „Süd-Ungarn. Der Torontaler landwirtschaftliche Verein”, *GBWb* 24, 11. Juni 1898, 3.

¹¹⁶⁵ За пун текст меморандума види: А. Лебл, *нав. дело*, 72–88.

области некадашње Војне границе где су петнаест година раније колонизовани Чанго-Мађари. Такође је предложио и откуп властелинства Торда од грофа Пејачевића, које би се потом испарцелисало и издало у закуп тамошњим мештанима¹¹⁶⁶. Ова *практична средства за искорењивање аграрног социјализма* прихваћена су на Жупанијској скупштини од 14. октобра 1898. године¹¹⁶⁷.

Уз све недаће кроз које је пролазила током те године, Торонталска жупанија је у јесен 1898. била у жалости због убиства краљице (царице) Елизабете, која је 10. септембра страдала као жртва атентата у Женеви¹¹⁶⁸. Њено убиство од стране италијанског анархисте Луиђија Лукенија, које је снажно одјекнуло у читавој Европи, било је повод да Скупштина Торонталске жупаније прогласи жалост на својој територији, пошаље изјаву саучешћа Бечком двору и изгласа 5000 круна као прилог за подизање споменика страдалој владарки која је уживала велику популарност у народу¹¹⁶⁹. Бечки двор је прогласио шестомесечну жалост¹¹⁷⁰, у Будимпешти су сва позоришта и места за забаву престала са радом, а Угарски сабор је на заседању одржаном два дана касније прогласио тридесетодневну жалост у целој земљи¹¹⁷¹. У наредном периоду, на подручју Торонталске жупаније ће се ревносно чувати успомена на убијену царицу, кроз свечано обележавање њеног имендана у школама¹¹⁷², годишњице њене смрти¹¹⁷³, прикупљање прилога за подизање цркве која би јој била посвећена¹¹⁷⁴, уређење башти, паркова и украсних јавних површина¹¹⁷⁵, те давањем њеног имена низу објеката/јавних установа, улица,

¹¹⁶⁶Borovszky S., *нав. дело*, 503.

¹¹⁶⁷ „Lokales. Unser Obergespan und der Sozialismus”, *GBWb* 42, 15. Oktober 1898, 3.

¹¹⁶⁸ „Erzsébet királyné meggyilkolva”, *Torontál* 206. sz., 1898. szeptember 11, 1. o.

¹¹⁶⁹ „Az ország gyászban áll”, *Torontál* 206. sz., 1898. szeptember 12, 1–2. o.; „Torontálvármegye gyásza”, *Torontál* 208. sz., 1898. szeptember 14, 1–2. o.

¹¹⁷⁰ „Königin Elisabeth †”, *GBWb* 38, 17. September 1898, 2; „Erzsébet királyné meggyilkolva”, *Torontál* 206. sz., 1898. szeptember 11, 1. o.

¹¹⁷¹ „Königin Elisabeth †”, *GBWb* 38, 17. September 1898, 2.

¹¹⁷² „Vermischte Nachrichten. Das Andenken der Königin in den Schulen”, *GBWb* 41, 8. Oktober 1898, 4; „Lokales. Elisabeth”, *GBWb* 47, 19. November 1898, 3.

¹¹⁷³ „Vermischte Nachrichten. Das Andenken der Königin”, *GBWb* 35, 2. September 1899, 5; „Lokales. Der Sterbetag der Königin”, *GBWb* 36, 9. September 1899, 3; „Vermischte Nachrichten. Der Sterbetag weil. Königin Elisabeth”, *GBWb* 37, 16. September 1899, 5; „Lokales. Königin Elisabeth”, *GBWb* 37, 16. September 1899, 4; „Hirek. Erzsébet napja az iskolában”, *Torontál* 210. sz., 1898. szeptember 16, 2. o. „Lokales. Elisabeth-Trauerfest”, *GBWb* 45, 17. November 1900, 4; „Lokales. Der Elisabethtag”, *GBWb* 47, 24. November 1900, 3 итд.

¹¹⁷⁴ „Lokales. Elisabeth-Votivkirche”, *GBWb* 34, 26. August 1898, 4.

¹¹⁷⁵ Borovszky S., *нав. дело*, 503; „Vermischte Nachrichten. Elisabeth-Bäume”, *GBWb* 37, 16. September 1899, 5.

тргова и сл.; тако је, нпр. болница у Жомбољу, саграђена отприлике у то време, понела њено име¹¹⁷⁶, као и нови мост који је подигнут у Великом Бечкерку 1904. године. У мањима местима, попут Мужље, Ечке и Зичифалве подигнути су јој споменици¹¹⁷⁷, а 1900. године у Жупанијској палати у Великом Бечкерку свечано је откривен њен портрет¹¹⁷⁸.

Атентат на краљицу Елизабету временски се одиграо између две високе посете Торонталској жупанији које су добиле значајан публицитет. У јуну 1898, надвојвода Јозеф Карл Аустријски, врховни командант домобрана, дошао је у своју другу посету Великом Бечкерку, али је успут обишао и друга места у Жупанији¹¹⁷⁹. Циљ његове посете била је инспекција великобечкеречких хонведа, али је цела посета имала знатно опуштенији и лежернији тон, чему је свакако допринело и надвојводино познанство са истакнутим торонталским племићима¹¹⁸⁰.

Пар месеци касније, док се још нису слегли утисци о атентату на краљицу Елизабету, Жупанија је забележила и прву у низу посета аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда¹¹⁸¹, који је посетио свог пријатеља и интимуса, торонталског вирилисту, грофа Феликса Харнонкура у Ечки, недалеко од Великог Бечкерка¹¹⁸². Након свечаног дочека у Жомбољу¹¹⁸³ и Великом Бечкерку,

¹¹⁷⁶Borovszky S., *нав. дело*, 503.

¹¹⁷⁷„Erzsébet-emlék Felső-Muzslyán”, *Torontál* 6. sz., 1899. január 9, 2. o.; „Lokales. Elisabeth-Denkmal”, *GBWb* 2, 14. Jänner 1899, 4; „Ein Festtag in Zichydorf”, *GBWb* 38, 22. September 1900, 2.

¹¹⁷⁸„Lokales. Porträt der Königin”, *GBWb* 42, 20. Oktober 1900, 4; „Lokales. Das Porträt der Königin Elisabeth”, *GBWb* 45, 10. November 1900, 3; „Enthüllung des Elisabeth-Porträts”, *GBWb* 46, 17. November 1900, 1–2.

¹¹⁷⁹Судећи по натписима у штампи, надвојвода Јозеф (Пожун 1833 – Трст 1905) уживао је велики углед међу торонталским земљопоседницима, јер им је и сам припадао, а у Жупанијској палати у Великом Бечкерку чувао се један портрет његовог оца, угарског палатина Јозефа, утемељивача мађарске гране династије Хабзбург. О томе в. извештај о његовој првој посети Великом Бечкерку 1883. године: „Erzherzog Josef”, *GBWb* 39, 29. September 1883, 7–8.

¹¹⁸⁰„Lokales. Hoher Gast”, *GBWb* 24, 11. Juni 1898, 4; „Lokales. Hoher Besuch”, *GBWb* 25, 18. Juni 1898, 4; „Hirek. József főherceg fogadtatása”, *Torontál* 137. sz., 1898. június 18, 2. o.; „Hirek. József főherceg és Dániel bácsi”, *Torontál* 139. sz., 1898. június 21, 2. o.; „Az első honvéd”, *Torontál* 140. sz., 1898. június 22, rek. Megdicsért őrmesterek”, *Torontál* 144. sz., 1898. június 27, 2. o.

¹¹⁸¹За подробан опис посете Франца Фердинанда види следеће новинске натписе: „Ferenc Ferdinánd főherceg Torontálban”, *Torontál* 268 sz., 1898. november 24, 1.o.; „Ferenc Ferdinánd főherceg Torontálban”, *Torontál* 269 sz., 1898. november 25, 1–2.o.; „A trónörökös Torontálban”, *Torontál* 270 sz., 1898. november 26, 1–2. o.; „Lokales. Hoher Besuch”, *GBWb* 48, 26. November 1898, 4; „Ferenc Ferdinánd főherceg Torontálban”, *Torontál* 271 sz., 1898. november 28, 1–2. o.; „Lokales. Erzherzog Franz Ferdinand”, *GBWb* 49, 3. Dezember 1898, 4.

¹¹⁸²О овим посетама види: Németh Ferenc, *Úri világ Torontálban*, Ujvidek 2003, 33–39; E. Gazdag i dr., *нав. дело*, 217–226; Rónay E. et al., *нав. дело*, 478–479. „Lokales. Erzherzog Franz Ferdinand”, *GBWb* 38, 23. September 1899, 4; „A trónörökös Torontálban”, *Torontál* 252. sz., 1899. november 3, 1–2. o.

престолонаследник се одвезао у Ечку где је провео неколико дана упражњавајући своју велику страст – лов. Штампа је будно пратила сваки његов корак, бележећи сваку реч и детаљ из престолонаследникових ловачких излета¹¹⁸⁴. Последњег дана боравка, надвојвода је изразио жељу да разгледа Жупанијску палату, што му је и било омогућено. У Великом Бечкереку били су му приређени јавна расвета и свечани пријем у згради Жупаније, где је знатичељно разгледао изложене портрете великих жупана и мађарских државника. Уписао се у књигу утисака, разгледао канцеларије великог жупана (ком је обећао да ће обавестити цара о својој посети), да би потом отишао возом пут Жомбоља. Наредних година биће редован гост Торонталске жупаније: посећивао ју је сваке јесени 1899, 1900. и 1901. године, а приче о овим посетама су међу локалним становништвом временом прерасле у праве правцате урбане легенде¹¹⁸⁵.

На прелазу из XIX у XX век однос торонталског великог жупана Јенеа Ронаија и његових политичких опонената доживео је кулминацију. Од раније присутан антагонизам са породицом Даниел додатно је заоштрен 1898/1899. године, након инцидента у ком се једна породична ствар Даниелових нашла под истрагом

„A trónörökös Écskán”, *Torontál* 254. sz., 1899. november 6, 1–2. o. „Hirek. A trónörökös Écskán”, *Torontál* 255. sz., 1899. november 7, 2. o.; „Lokales. Der Kronprinz in Torontál”, *GBWb* 44, 4. November 1899, 4; „Lokales. Der Kronprinz”, *GBWb* 45, 11. November 1899, 4; „Süd-Ungarn. Der Thronfolger in Torontál”, *GBWb* 20, 19. Mai 1900, 2; „Süd-Ungarn. Besuch des Thronfolgers in Ecska”, *GBWb* 40, 6. Oktober 1900, 3; „Lokales. Der Kronprinz in Torontál”, *GBWb* 45, 10. November 1900, 3; „Süd-Ungarn. Der Thronfolger in Südungarn”, *GBWb* 18, 4. Mai 1901, 2.

¹¹⁸³ Месец дана уочи доласка аустроугарског престолонаследника, у промет је свечано пуштена пруга уског колосека од Великог Бечкерек до Жомбоља, којом су повезани пространи поседи грофа Чеконића. О томе види: „A keskenyvágányú vasut”, *Torontál* 238. sz., 1898. október 19, 1. o.; „Prologus a keskenyvágányú vasut megnyitásához”, *Torontál* 237. sz., 1898. október 18, 2. o. „A keskenyvágányu vasut megnyitásához”, *Torontál* 239. sz., 1898. október 20, 1–2. o.; „Lokales. Schmalspurige Eisenbahn”, *GBWb* 43, 22. Oktober 1898, 4–5. Пуштањем у промет ове пруге завршен је петнаестогодишњи рад на железничком повезивању Великог Бечкерек са осталим банатским центрима – Кикиндом, Вршцем, Темишваром, Панчевом и Жомбољом. Т. Malbaški *нав. дело*, 67.

¹¹⁸⁴ Тако је, нпр. *Gross-Becskereker Wochenblatt* забележио да је Франц Фердинанд частио бечкеречког брицу Александра Нађвинског са „кнежевских” 100 форинти, те да *кројачи Шајовиц и Декањ могу од сада у своје муштерије убројити и једног надвојводу* („Lokales. Erzherzog Franz Ferdinand”, *GBWb* 49, 3. Dezember 1898, 4).

¹¹⁸⁵ Међу њима је свакако најпознатија она да се у Ечки (далеко на периферији Царевине) у тајности венчао са Софијом Хотек како би избегао непријатности на двору. Према другој таквој легенди, Франц Фердинанд је 1914. године отишао у Сарајево управо из Ечке (!), не знајући да га у босанској престоници чека смрт. Овакве приче, иако историјски без икаквог утемељења, сведоче о утисцима које су производиле посете високих гостију.

жупанијских органа¹¹⁸⁶. Убеђени да је у питању Ронаијево масло, Даниелови су крајем 1898. и почетком 1899. године ургирали код мађарског министра унутрашњих послове Дежеа Перцела да затражи Ронаијеву оставку; када је овај то одбио, у будимпештанском листу *Budapesti hirlap* појавила се серија од пет чланака под заједничким називом *Поредак у Торонталу* који је жестоко нападао Ронаија, оптужујући га за проневеру жупанијског новца и друге пропусте у раду¹¹⁸⁷. Међутим, у Жупанији је спонтано дошло до јавних манифестација подршке нападнутом великом жупану. У *Torontál*-у су се одмах појавили демантији оптужби упућених на Ронаијев рачун¹¹⁸⁸, у којима је до ситних детаља био оспорен сваки од навода *Budapesti Hirlap*-а, док се у Великом Бечкереку грађанство организовало и 15. јануара приредило велики скуп са бакљадом у знак подршке, а против напада престоничке штампе, ком је присуствовало више хиљада људи; на њему су, преко својих представника поверење и подршку Ронаију изразили и Мађари и Немци и Срби¹¹⁸⁹. О нападима на великог жупана расправљала је и жупанијска скупштина од 16. јануара 1899, која му је указала пуно поверење. Ласло Даниел и његове присталице претходно су напустили скупштинско заседање чији су главни протагонисти изнели осуду на рачун анонимног аутора спорних чланака у *Budapesti Hirlap*-у (накнадно је утврђено, након силних перипетија, подношења тужби, па чак и физичких обрачуна, да је управо Даниел иницирао писање спорних чланака достављајући „материјал” уреднику тог листа, барону Ивору Касу)¹¹⁹⁰.

¹¹⁸⁶Жупанија је испитивала процедуралне неправилности приликом склапања грађанског брака Ирме Даниел и Јаноша Дежефија, склопљеног октобра 1898. Rónay E. et al., *нав. дело*, 416–417.

¹¹⁸⁷„A rendszer Torontálban”, *Torontál* 6 sz., 1899. január 9, 1. o.

¹¹⁸⁸Исто; „Ismét leleplezések”, *Torontál* 8 sz., 1899. január 11, 1. o.

¹¹⁸⁹О скупу подршке Ронаију в.: „Hirek. Tüntetések Rónay főispán mellett”, *Torontál* 8 sz., 1899. január 11, 2. o.; „Hirek. Fáklyásmenet Rónay Jenő főispán tiszteletére”, *Torontál* 9 sz., 1899. január 12, 2. o.; „Hirek. Ováció Rónay főispán tiszteletére”, *Torontál* 10 sz., 1899. január 13, 2. o.; „Tisztelt polgártársak!”, *Torontál* 11 sz., 1899. január 14, 1. o.; „Hirek. Tüntetés Rónay főispán mellett”, *Torontál* 11 sz., 1899. január 14, 2. o.; „Lokales. Ovation”, *GBWb* 2, 14. Jänner 1899, 4; „Tüntetések Rónay Jenő főispán mellett”, *Torontál* 12 sz., 1899. január 16, 1. o.; „A nagybecskerek tüntetése”, *Torontál* 12 sz., 1899. január 16, 1–2. o.; „Süd-Ungarn. Eine Kundgebung für Obergespan v. Rónay”, *GBWb* 3, 21. Jänner 1899, 3; „Lokales. Ovation”, *GBWb* 3, 21. Jänner 1899, 4; „Lokales. Das Torontaler Komitat für Obergespan v. Rónay”, *GBWb* 3, 21. Jänner 1899, 4–5; такође в.: Borovszky S., *нав. дело*, 503; Rónay E. et al., *нав. дело*, 419.

¹¹⁹⁰Ронаи је тужио и Каса и Даниела суду, али је тужба одбачена. За време судског процеса, Ласло Даниел је изазвао на двобој Ронаијевог присталицу Гедеона Рохонција, који је завршен без победника: након што су обојица пуцали један на другог, установљено је да је Даниелов метак прошао два центиметра поред Рохонцијеве главе, док је Рохонцијев завршио између Даниелове

У атмосфери линча и медијског прогона у престоничкој штампи, Ронаи је марта 1899. прославио 25. годишњицу чиновничке службе у Торонталској жупанији, која се сасвим згодно поклопила са прославом 15. марта и јубилејом избијања Мађарске револуције¹¹⁹¹. На генералној пролећној скупштини торонталског Муниципалног одбора, али и пре ње, Ронаи је примио овације и честитке за свој *четвртвековни рад на европеизацији Торонталске жупаније*¹¹⁹², да би на генералној јесењој скупштини одржаној у октобру у скупштинској сали Жупанијске палате био свечано откривен његов портрет у природној величини¹¹⁹³. Том приликом је великобечкеречки адвокат Ференц Шташик, некадашњи љути опозиционар и Ронаијев противник, који је у међувремену променио политичку оријентацију и пришао либералима, изразио жељу у име Муниципалног одбора да *ова слика не остане само као успомена, већ и као светао пример на који се сви чланови Одбора имају угледати*¹¹⁹⁴.

Иако је узроковао тешку политичку кризу у Торонталској жупанији, сукоб са Ласлом Даниелом није довео до Ронаијевог пада. Пад је, међутим, уследио врло брзо, након избора за Угарски сабор 1901. године, на којима је Ронаи подржао кандидатуру за народног посланика Беле Ботке, тадашњег жупанијског бележника, у Уздинском изборном срезу. Тиме се замерио Боткином противкандидату из истог среза, Стевану Јовановићу, зету моћног и утицајног индустријалца у Бач-бодрошкој и Торонталској жупанији Лазара Дунђерског. Користећи високе везе свог таста у високим државним круговима, Јовановић је иницирао Ронаијеву смену. До обрачуна са торонталским великим жупаном дошло је крајем 1901. и почетком 1902. године, када је уз овлашћење председника владе Калмана Села министарски комесар **Ласло Кафка** (мађ. Kaffka László) дошао у Торонталску жупанију да истражи наводне финансијске малверзације које су настале приликом гашења Јарковачке штедионице¹¹⁹⁵. Кафка је истрагу врло брзо проширио и на централне органе жупанијске управе, али и управе срезова и општина. Извештај који је поднео

руке и струка; „Vermischte Nachrichten. Duell Rohonczy-Dániel”, *GBWb* 3, 21. Jänner 1899, 5. Rónay E. et al., *нав. дело*, 419.

¹¹⁹¹ „Lokales. Jubiläum”, *GBWb* 11, 18. März 1899, 4.

¹¹⁹² Исто; „Komitats-Kongregation”, *GBWb* 20, 20. Mai 1899, 3.

¹¹⁹³ „Lokales. Ovation für Obergespan v. Rónay”, *GBWb* 41, 14. Oktober 1899, 4.

¹¹⁹⁴ Исто.

¹¹⁹⁵ Borovszky S., *нав. дело*, 506.

министарству унутрашњих послова тешко је теретио жупанијску администрацију за пропусте у раду, немар, алкавост и разне злоупотребе, на основу чега је Министарство покренуло дисциплинске поступке против низа жупанијских и среских чиновника (благајника, архивара, среских начелника, бележника итд.), а више њих и суспендовало са дужности¹¹⁹⁶. Наравно, креатори афере су се побринули да целокупна ствар буде јавна, па је тако Торонталска жупанија пред јавношћу целе Угарске била провучена кроз блато. Свестан да је хајка усмерена против њега лично, а не против саме Жупаније, Ронаи је јавно изразио своје неслагање са Кафкиним извештајем, који је заиста имао многе мањкавости и затражио да буде разрешен дужности великог жупана. Поднео је оставку 10. фебруара, дан након што је цела ствар доспела у јавност¹¹⁹⁷. Неколико дана касније, на седници жупанијског Управног одбора изјавио је: *Цењени Управни одбор зна, да је Његова екселенција министар унутрашњих послова наложио темељну истрагу жупанијске управе на основу члана 4 [XXI] законског чланка [из 1886. године]. Министарски указ заснован на извештају министарског комесара [мисли се на Кафку – прим. Ф. К.] садржи оцену која је за жупанијску управу поражавајућа и која сигурно представља изненађење. На основу нашег деловања, примљених жалби и предмета, дисциплинских поступака и додира са странкама, ми смо о нашој управи стекли слику која нам се чинила толико задовољавајућом, да смо у годишњем извештају жупанијску администрацију приказали у најбољем могућем светлу. А министарски указ сада сведочи о томе да смо се налазили у заблуди, јер наша управа не само да није добра, већ је скоро испод сваке критике. Због тога је министар наложио читав низ истрага и дисциплинских поступака. По мом*

¹¹⁹⁶ Дисциплински поступак покренут је против Еде(н)а Михаловића, председника Сирочадског стола Торонталске жупаније; жупанијског правозаступника Беле Пороскаија; жупанијског подбележника Ференца Гарнаија; главног жупанијског архивара Ђуле Шемшеија; Михаља Жироша, главног жупанијског књиговође; Липота Менцера, жупанијског благајника; општинских поглаварстава у Селеушу, Самошу, Српској Неузини, Сечњу, Орловату, Болгартелепу, Кеглевичхази, Пуста-Керестуру, Дињашу, Ђилвесу, Српском Итебеју и Српском Сенмартону; сеоских лекара у Опову (Ендре Колош) и Алибунару (Рудолф Толвет); градских поглаварстава Великог Бечкереча и Велике Кикинде; начелника Ковачичког (Гере Савић), Панчевачког (Миклош Јаблонски) и Алибунарског среза (Јене Кајтар), низа среских писара и општинских бележника. За више детаља в.: „A belügyminiszter a vármegyéhez”, *Torontál* 30 sz., 1902. február 6, 1–3. о.

¹¹⁹⁷ „A mai ülés”, *Torontál* 33. sz., 1902. február 10, 1–2. о.; „Obergespan Rónay und der Verwaltungsausschuß”, *GBWb* 7, 15. Februar 1902, 1–2.

скромном мишљењу, сада се задатак Управног одбора састоји у томе, да са своје страни утврди злоупотребе на које је указано и да, ако то буде неопходно најстрожије и на најтранспарентнији могући начин казни кривце...”¹¹⁹⁸. Због читаве ствари сазвана је ванредна скупштина Муниципалног одбора на којој су присутни осудили министарски напад и поздравили Ронаија, пружајући му подршку и изражавајући му своју наклоност¹¹⁹⁹. Великобечкеречки надрабин и члан Муниципалног одбора Мор Клајн, завршио је своје обраћање скупштини речима: *За 10 година, под разним околностима, али увек са љубављу, данас одсутни велики жупан председавао је овим скупом. Жупанији желим да убудуће у њеној председничкој фотелији седи човек ништа мање племенит, витешког кова и карактеран него што је то Јене Ронаи*¹²⁰⁰. Накнадно је утврђено да пронађене нерегуларности и нису биле толико озбиљне како је то у истрази било представљено (а у штампи још више пренаглашено), те је торонталски Муниципални одбор оклеветаним чиновницима пружио сатисфакцију, а министру унутрашњих послова и председнику владе је изгласао неповерење¹²⁰¹. Ронаи је крајем фебруара 1902. године напустио Велики Бечкерек, чије му је грађанство – захвално због великог доприноса у привредном и културном напретку овог града у претходних десет година – приредило свечани испраћај¹²⁰². Тиме се неславно завршила једна од најславнијих, али и најтурбулентнијих епоха у историји Торонталске жупаније.

¹¹⁹⁸ Исто.

¹¹⁹⁹ „A vármegye közgyűlés”, *Torontál* 39. sz., 1902. február 17, 1–2. o.; „Komitats-Kongregation”, *GBWb* 8, 22. Februar 1902, 3.

¹²⁰⁰ „Komitats-Kongregation”, *GBWb* 8, 22. Februar 1902, 3.

¹²⁰¹ О догађајима који су пратили Ронаијеву оставку види: „Taviratok. Rónay főispán lemondása”, *Torontál* 32 sz., 1902. február 8, 4 ó.; „Lokales. Der Minister des Innern an das Komitat”, *GBWb* 6, 8. Februar 1902, 4; „Lokales. Demission unseres Obergespanns”, *GBWb* 6, 8. Februar 1902, 4; „Obergespan Rónay und der Verwaltungsausschuß”, *GBWb* 7, 15. Februar 1902, 1–2; „A mai ülés”, *Torontál* 33 sz., 1902. február 10, 1–2. ó.; „A vármegye közgyűlése”, *Torontál* 39 sz., 1902. február 17, 1–2 ó. „Rónay főispán felmentése”, *Torontál* 42 sz., 1902. február 20, 1–2 ó. „Bucsuzkodás a vármegyén”, *Torontál* 43 sz., 1902. február 22, 1–2 ó.; „Eugen v. Rónay”, *GBWb* 8, 22. Februar 1902, 1–2; „Az a bizonyos főispányártás”, *Torontál* 45 sz., 1902. február 24, 1 ó.;

¹²⁰² „Hirek. Rónay Jenőek bucsuzása”, *Torontál* 46. sz., 1902. február 25, 2. o.; „Rónayék elutazása”, *Torontál* 47. sz., 1902. február 26, 2. o. „Lokales. Abreise Eugen v. Rónay's”, *GBWb* 9, 29. Februar 1902, 3–4. По одласку са положаја великог жупана, Ронаи се повукао на свој породични посед у Киш Сомбору. Остао је присутан у јавном и политичком животу Јужне Угарске, најпре као председник *Јужномађарског културног друштва* (основаног 1903. године), а затим и као посланик Великосенмиклушког среза у Угарском сабору. Умро је у Сегедину 1921. године.

Торонталски велики жупан Јене Ронаи
У публикацији:
Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest 1911.

Од Ронаија до Великог рата (1902–1914)

Почетак последњег значајнијег периода у историјском развоју Торонталске жупаније – од оставке Јенеа Ронаија (1902) до Првог светског рата (1914) – временски је подударан са избијањем најозбиљније политичке кризе у Угарској још од увођења дуалистичког уређења. Криза дуализма, чији су се први знаци јавили почетком претходне деценије, сада је попримила толике размере да је у више наврата доводила у питање функционисање заједничке државе, а самим тим и опстанак Двојне Монархије. Све агресивније деловање политичке опозиције доживело је свој врхунац у периоду 1903–1906. кроз опструкцију рада Угарског сабора, па су се тако само током 1903. године смениле три владе (Калмана Села, Кароља Куен-Хедерварија и Иштвана Тисе)¹²⁰³. Либерална партија, која је деценијама пре тога представљала брану и гарант дуалног уређења, изгубила је 1905. године по први пут на парламентарним изборима од коалиције десних конзервативних странака. Због одбијања ове коалиције да прихвати Нагодбу, годину дана (1905–1906) је на власти била техничка (и de facto неуставна) владе генерала **Гезе Фејерварија**, коју је именовао Франц Јозеф. Тек када су конзервативне снаге прихватиле Нагодбу, биле су у могућности да формирају владу. Међутим, она се у свом мандату (1906–1910) у много чему показала као неспособна и недоследна, те је на изборима одржаним 1910. године била поражена од више странака-наследница некадашње Либералне партије, које су се након победе поново удружиле у исту странку, овога пута под именом **Национална странка рада** (мађ. *Nemzeti munka párt*)¹²⁰⁴. Ова партија ће остати на власти до Првог светског рата (1910–1914), за које ће се време на челу мађарске владе

¹²⁰³ Кабинет Калмана Села, на власти од 1899. године, поднео је оставку средином јуна („Táviratok. A kormány lemondott”, *Torontál* 134. sz., 1903. június 16, 3. o.; „Széll Kálmán lemondása”, *Torontál* 135. sz., 1903. június 17, 1. o.), а нову владу оформио је бивши хрватски бан гроф Карољ Куен-Хедервари почетком јула месеца 1903 („Az új kormány”, *Torontál* 149. sz., 1903. július 4, 1. o.). Међутим, она није била дугог века и пала је већ почетком августа („Táviratok. A kormány lemondása”, *Torontál* 178. sz., 1903. augusztus 7, 3. o.). Тек крајем октобра формирана је нешто стабилнија влада на челу са грофом Иштваном Тисом, која ће остати на власти све до 1905. године („Táviratok. Tisza István gr. miniszterelnök”, *Torontál* 243. sz., 1903. október 26, 3. o.; „Tisza István gróf”, *Torontál* 244. sz., 1903. október 27, 1. o.).

¹²⁰⁴ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 480.

смењивати њени прваци: гроф **Карољ Куен-Хедервари** (1910–1912), **Ласло Лукач** (1912–1913) и **Иштван Тиса** (1913–1917).

Стална политичка нестабилност и трзавице у односима два дела Монархије водили су до губитка поверења у државне институције, али су имали и негативни утицај на привредни живот земље. Иако је на пољу модернизације, индустријализације, трговине и саобраћаја бележен напредак, опструкција Угарског сабора онемогућила је доношење неких веома важних закона, а периодично обнављање споразума о царинској унији између Аустрије и Мађарске често је било праћено разним политичким и економским сукобљавањима¹²⁰⁵. Економска криза била је нарочито видљива у појачаној тенденцији одлива становништва и емигрирања у друге земље, понајвише у САД, где су на хиљаде људи одлазиле „трбухом за крухом” и у потрази за бољим животом.

Такође, у деценији која је претходила „Великом рату”, забележен је појачан притисак мађарских влада на народности, у виду повећаног броја процеса против мањинских новинских листова, удружења и организација, те појачаног деловања низа мађарских просветних и културних друштава чији је циљ био вођење асимилационе политике према немађарима. Врхунац овакве праксе наступио је 1907. године доношењем тзв. Апоњијевог закона („*lex Apponyi*”, мађ. *1907. évi XXVII törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járándóságairól*), којим је било предвиђено увођење мађарског језика као обавезног предмета у немађарске основне школе¹²⁰⁶.

Сасвим природно, целокупно стање у земљи се, као и раније, осликавало и на унутрашње прилике и друштвену атмосферу у Торонталској жупанији. Она је, у политичком смислу, задржала своју пређашњу оријентацију и до самог краја представљала чврст бастион Либералне партије и њених влада. Торонталски земљопоседници и чланови торонталског Муниципалног одбора редовно су се изјашњавали против опструкције Сабора на жупанијским скупштинама (уз ретке

¹²⁰⁵ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 501.

¹²⁰⁶ Доношење оваквог закона било је образложено потребом да деца морају бити способна да после завршене основне школе правилно комуницирају на мађарском језику. Закон је оштро критикован, није постигао жељени ефекат, па је чак у великој мери штетио угледу Мађара на међународној сцени (П. Рокаи и др., *нав. дело*, 501). Детаљније о Апоњијевом закону и његовим ефектима в.: Д. Кириловић, *нав. дело*, 54–73.

изузетке малобројне опозиције) и изгласавали поверење либералним владама, да би својих „пет минута славе” на самом врхунцу уставне кризе дочекали у јесен 1903. године, када је турскокањишки магнат и бивши торонталски поджупан Бела Талијан постао министар пољопривреде у влади Иштвана Тисе¹²⁰⁷. Таквом ставу највише су допринели аграрни карактер Жупаније и доминација крупних земљопоседника у њеном политичком и јавном животу, који су од склапања Нагодбе били њени браниоци и заступници Либералне партије и њене политике у којој су видели и сопствену корист. Свакако најутицајнији међу њима био је гроф Чеконић, који је, према речима једног од савременика, *управљао Жупанијом из сенке*, постављајући себи одане људе на кључна места у жупанијској управи¹²⁰⁸. Његов утицај у жупанијским пословима непрекидно је растао од средине деведесетих година, да би нарочито дошао до изражаја у периоду 1902–1914.

С друге стране, почетком XX века у Торонталској жупанији дошло је до обнове опозиционог деловања и активнијег организовања опозиционих политичких странака. Као водећа личност опозиције у Торонталској жупанији наметнуо се угледни великобечкеречки адвокат Имре Варади, који је, преко низа новинских гласила које је основао и уређивао, немилосрдно критиковао жупанијске власти, а 1905. године био изабран за народног посланика управо као представник главног града Жупаније¹²⁰⁹. Осим десно оријентисаних и конзервативних партија

¹²⁰⁷ „Tallian Béla”, *Torontál* 249. sz., 1903. november 2, 1. o.; „Tallian Béla ünneplése”, *Torontál* 253. sz., 1903. november 6, 2. o. „Hirek. Tallian Béla és Torontálvármegye”, *Torontál* 253. sz., 1903. november 6, 2. o.

¹²⁰⁸ Ову тврдњу изнео је Вилмош Сигети, новинар и књижевник, у свом делу *Иза кapiја Жупаније* (Szigeti Vilmós, *A vármegyeház kapujából. Sorok a régi torontáli urakról*, Szabadka 1933), насталом у међуратном периоду. Као уредник *Torontál*-а, званичног жупанијског гласила, Сигети је био одлично обавештен и упућен у прилике у Жупанијској администрацији, а почетком тридесетих година, када је писао о својим сећањима на Торонталску жупанију свакако није имао разлога да било шта крије, прећуткује или наглашава. Његово виђење оновремене политичке ситуације и Чеконићевог утицаја прихватио је и популарисао историчар Арпад Лебл, који је проучавао политички и привредни живот Жупаније на прелазу из XIX у XX век. О томе в.: Arpad Lebl, „Komunalna privreda i građanske partije Vojvodine (1887–1918)”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XIV/1, Novi Sad 1971, 75.

¹²⁰⁹ **Имре Варади** се родио 1867. године у Катарини (данашњи Равни Тополовац), похађао је гимназију у Великом Бечкереку и студирао права у Будимпешти где је 1890. године докторирао. У Великом Бечкереку је 1893. отворио адвокатску канцеларију која је радила све до 2014. године. Активно се укључивши у политички и јавни живот Жупаније, Варади је био предводник тзв. Незавишњачке партије (мађ. Függetlenségi párt). У време избијања Првог светског рата бранио је велики број ухапшених српских првака и интернираца. Након распада Аустроугарске, у међуратној југословенској држави био је вођа мађарске националне мањине у Банату,

(Незавишњачке и Националне), у Жупанији је током прве деценије XX века корен ухватила и Социјалдемократска партија, чије су присталице и симпатизери још од раније деловали на овом подручју.

Торонталско пољопривредно друштво које је било носилац главних привредних иницијатива у Жупанији на челу са агилним Чеконићем, наставило је свој рад и у првој деценији XX века. Његовим залагањем уприличено је неколико веома успешних и запажених стручних пољопривредних и занатских изложби, али је несумњиво од највећег значаја било оснивање *Јужномађарске фабрике шећера* у Великом Бечкереку, која је представљала окосницу привредног живота у Банату још дуго након што је Жупанија престала да постоји. Такође, почетком XX века, настављена је изградња железничке мреже пуштањем у промет неколицине вициналних (општинских) пруга¹²¹⁰, а започети су и пројекти на изградњи путева за саобраћај моторних возила¹²¹¹.

Међутим, ове успешне привредне иницијативе нису биле довољне да превазиђу један од највећих изазова са којима су се жупанијске власти ухватиле у коштац, а то је био хроничан проблем одлива, тј. исељавања становништва. Ово питање је често разматрано у жупанијској штампи (која се вајкала што „*житница Европе*” *остаје пуста*¹²¹²), њиме су се бавила разна удружења и стручна лица која су имала приступ свим значајнијим информацијама за његово решавање, организовани су чак и бројни скупови на регионалном, па и државном нивоу на

наставивши да се бави адвокатуром. Обављао је дужност председника великобечкеречке Касине и Мађарског културног друштва. Указом краљевског Намесништва, именован је 1939. године за сенатора Краљевине Југославије. У време Другог светског рата и немачке окупације, повукао се из јавног живота, одбивши сарадњу са немачким властима. Умро је 1959. године у Зрењанину. Његов унук, Тибор Варади, такође адвокат, бранио је Републику Србију пред Међународним судом правде у Хагу од оптужби за геноцид у Хрватској. О Варадију в.: Kalapis Zoltán, *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia délszlav országokból*, III, Újvidék 2003, 276–277. А. Р. Petri, *нав. дело*, 1994–1995, а о његовом опозиционом деловању и новинским листовима које је уређивао: F. Nemet, *Istoriја štampe...*, 153–161.

¹²¹⁰ „Süd-Ungarn. Eine neue Eisenbahn in Torontál”, *GBWb* 19, 9. Mai 1903, 2; „Süd-Ungarn. Eine neue Bahn in Torontál”, *GBWb* 25, 18. Juni 1903, 3; „Süd-Ungarn. Die Bahn Pancsova-PetrovoBello”, *GBWb* 26, 25. Juni 1903, 3; „Süd-Ungarn. Eröffnung der Eisenbahnstrecke Nagyszentmiklós–Hódmezővasárhely”, *GBWb* 51, 19. Dezember 1903, 2; „Süd-Ungarn. Lokaleisenbahn Hódmezővasárhely–Makó–Nagy-Szent-Miklós”, *GBWb* 52, 26. Dezember 1903, 3 итд.

¹²¹¹ „Automobilkocsi Torontálban”, *Torontál* 83. sz., 1903. április 11, 2. о.; „Lokales. Motor-Kommunikation auf den Torontáler Lokalbahnen”, *GBWb* 21, 23. Mai 1903, 5; „Süd-Ungarn. Motorwagen-Verkehr auf den südungarischen Vizinalbahnen”, *GBWb* 23. Juni 1903, 3.

¹²¹² „Die Kornkammer Europas und die Auswanderung”, *GBWb* 38, 17. September 1910, 1.

којима је ово питање било претресано, али без већег успеха. О томе су посведочили поражавајући резултати последњег пописа становништва у Торонталској жупанији, рађеног крајем 1910, односно почетком 1911. године. Накнадно је Први светски рата довео до потпуног суноврата у демографским кретањима на овом простору.

На културном плану ствари су се одвијале знатно другачије, будући да је током прве деценије и по XX века у Торонталској жупанији реализован или започет подужи низ великих пројеката, попут подизања споменика и обележавања разних јубилеја везаних за важне личности и догађаје из мађарске историје, оснивање жупанијских установа културе (Музеја, Библиотеке и позоришта), те писање свеобухватне монографије о Торонталској жупанији (1911/1912). Наравно, сви ови подухвати били су првенствено у служби ширења *мађарске* културе, језика и традиције, а њихови главни носиоци била су удружења и друштва са мађарским националним предзнаком. Најзначајније од њих било је *Торонталско културно друштво*, које је 1910. године обележило четврт века свог постојања¹²¹³.

Недуго након оставке Јенеа Ронаија, на предлог мађарске владе за његовог наследника је 6. априла 1902. царско-краљевским указом именован гроф Миклош Бетлен, који је дотле обављао дужност хуњадског великог жупана¹²¹⁴. Великобечкеречка штампа искрено је поздравила његово наименовање – подсећајући на његову ранију чиновничку каријеру у Торонталској жупанији и доносећи детаље из његове радне биографије. Рођен 1860. у породици бившег торонталског поджупана Јожефа Бетлена, нови велики жупан похађао је гимназију у Темишвару и студирао права у Будимпешти. Године 1885. ступио је као практикант у службу Торонталске жупаније и у прво време је суделовао у пројекту колонизације Чанго-Мађара. Након тога, постао је члан Сирочадског стола, да би га 1890. Муниципални одбор изабрао за начелника Турскобечејског среза. На тој функцији ће остати све до 1897, када је, услед болести Агоштона Бакаловића, постао срески начелник Великог Бечкереча. Исте године га је министар унутрашњих дела именовao за владиног комесара при *Куманско-тарашкој водној*

¹²¹³ Тим поводом је *Друштво* штампало посебну споменицу: Somfai János, *Negyedszázad 1885–1910. A Torontálvármegyei magyar közművelődési egyesület emlékönyve főnállásának negyedszázados évfordulója alkalmából*, Nagybecskerek 1910.

¹²¹⁴ „Az új főispán”, *Torontál* 81. sz., 1902. április 4, 1. o.; „Der neue Obergespan unseres Komitates”, *GBWb* 15, 12. April 1902, 1; Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest 1911, 507.

задрузи. Када је 1897. главни жупанијски бележник барон Бертолд Фајлић постављен за саболчког великог жупана, Бетлен је преузео његове дужности, али није дуго остао на том положају: већ идуће године именован је за хуњадског великог жупана¹²¹⁵ и са тог места се враћао на чело Торонтала.

На ванредној седници Муниципалног одбора од 16. априла, поджупану Лајошу Делиманићу поверено је састављање комисије која је имала задатак да припреми дочек новог великог жупана и свечаност његове инсталације¹²¹⁶, а на генералној скупштини од 12. маја његово устоличење заказано је за 6. јун¹²¹⁷. Велика очекивања и наде које су полагане у Бетлена након немиле епизоде са Ронаијевом оставком била су видљива из пажње коју су припреми његовог дочека посветила великобечкеречка гласила *Wochenblatt* и *Torontál*: оба листа су ревносно писала о детаљима плана његовог дочека¹²¹⁸, гостима и делегацијама са стране који су најавили своје присуство церемонији устоличења новог великог жупана¹²¹⁹ и њиховим великобечкеречким домаћинима¹²²⁰, преносила апеле великобечкеречког градоначелника Јожефа Гранжана упућене грађанству и градском чиновништву да узме учешћа у дочеку уваженог госта¹²²¹, а *Torontál* се чак „брецнуо” на престонички *Pester Lloyd*, који је дезинформисао своје читаоце објавивши вест да је свечаност устоличења померена на 10. јун¹²²². Према раније утврђеном плану и распореду, Бетлен је рано ујутру 5. јуна кренуо возом из Будимпеште, да би преко Сегедина, Велике Кикинде, Карлова и Турског Бечеја стигао у седиште Торонталске жупаније, бивајући успут дочекан у овим местима од делегација среских

¹²¹⁵О томе в.: „Gróf Bethlen Miklós Hunyadvármegye főispánja”, *Torontál* 253.sz., 1898. november 7, 1.o.; „Hirek. Bethlen Miklós gróf installációja”, *Torontál* 274. sz., 1898. december 1, 2. o. „Vermischte Nachrichten. Obergespan Graf Nikolaus Bethlen”, *GBWb* 49, 3. Dezember 1898, 5.

¹²¹⁶ „Lokales. Begrüßung des neuen Obergespans”, *GBWb* 16, 19. April 1902, 3.

¹²¹⁷ „Lokales. Obergespans-Installation”, *GBWb* 19, 10. Mai 1902, 3.

¹²¹⁸ „Hirek. A főispáni installáció”, *Torontál* 107. sz., 1902. május 12, 4. o.; „Lokales. Empfang des neuen Obergespans”, *GBWb* 20, 17. Mai 1902, 4.

¹²¹⁹ Церемонији Бетленовог устоличења и полагања заклетве присуствовали су делегати Арадске, Тамишке, Хуњадске и Бач-бодрошке жупаније, велики жупан Панчева Милан Зако, депутације градских представништава Вршца и Панчева и др. О томе в.: „Hirek. A főispáni beiktatás”, *Torontál* 120. sz., 1902. május 28, 2. o.; „Hirek. A főispáni beiktatás”, *Torontál* 121. sz., 1902. május 30, 2. o.; „Lokales. Zur Obergespans-Installation”, *GBWb* 22, 31. Mai 1902, 3.

¹²²⁰ „A főispáni beiktatás”, *Torontál* 124. sz., 1902. június 3, 1–2. o.

¹²²¹ „A főispáni beiktatás”, *Torontál* 123. sz., 1902. június 5, 1–2. o.; „A főispáni beiktatás”, *Torontál* 125. sz., 1902. június 4, 1. o.

¹²²² „A főispáni beiktatás”, *Torontál* 125. sz., 1902. június 4, 1. o.

начелстава¹²²³. У Великом Бечкереку је идућег дана након црквеног богослужења положио заклетву и примио честитке окупљених делегација¹²²⁴. Званични песник Жупаније, Густав Лаука, чак је певао песму у његову част¹²²⁵.

Непуних месец дана након полагања заклетве, одиграо се догађај који ће понајвише обележити Бетленово (кратко) великожупанство: пожар који је 3. јула избио у Жупанијској палати у Великом Бечкереку, а чији је узрок приписан запаљеној пиљевини којим је био обложен резервоар за воду изнад стана великог жупана¹²²⁶. У ватри је изгорео кров са торњем Жупанијске палате, а оштећен је декоративни плафон свечане сале у којој су одржаване скупштине Муниципалног одбора. Штета је процењена на 68 253 круне¹²²⁷, али је врло брзо санирана.

Лето 1902. протекло је у знаку две велике изложбе које су одржане у Жомбољу, односно Великом Бечкереку. Организатор прве, посвећене сточарству, био је гроф Чеконић, који је успео да заинтересује велики број излагача. У склопу изложбе, на којој је било представљено преко 1000 грла најквалитетније стоке – 550 расних коња и 450 других грла – одржан је и сточни вашар и коњске трке. Овај дводневни догађај (15–16. јун) привукао је велику пажњу високих државних званичника, па је тако изложби присуствовао, поред бројних нотабилитета Торонталске жупаније и Јужне Угарске, и мађарски министар пољопривреде Игнац Дарањи¹²²⁸, а и председник мађарске владе Калман Сел изразио је велико задовољство овим догађајем¹²²⁹.

Друга изложба, посвећена занатима, била је дело Антала Штрајтмана, председавајућег *Торонталског удружења домаће радиности*, агилног организатора који је већ имао искуства са припремама Миленијумске изложбе и активно

¹²²³ „Az új főispán”, *Torontál* 126. sz., 1902. június 5, 1–2. o.; „Unser neuer Obergespan”, *GBWb* 23, 7. Juni 1902, 4.

¹²²⁴ За детаљан опис инсталације Миклоша Бетлена в.: „Gróf Bethlen Miklós beiktatása”, *Torontál* 127. sz., 1902. június 6, 1–3. o.; „Unser neuer Obergespan”, *GBWb* 23, 7. Juni 1902, 4.

¹²²⁵ Lauka Gusztáv, „Gróf Bethlen Miklós. Torontálmegye főispánja (Beiktattott 1902. június 6-án)”, *Torontál* 127. sz., 1902. június 6, 3. o.

¹²²⁶ „Brand im Komitatshause”, *GBWb* 27, 5. Juli 1902, 4.

¹²²⁷ „Das Komitatshaus”, *GBWb* 42, 18. Oktober 1902, 4.

¹²²⁸ О изложби в.: „Süd-Ungarn. Der Ackerbauminister in Zsombolya”, *GBWb* 23, 7. Juni 1902, 4; „A zsombolyai kiállítás megnyitásához”, *Torontál* 134. sz., 1902. június 14, 2. o.; „Hírek. Nagybeeskerek a zsombolyai kiállításon”, *Torontál* 134. sz., 1902. június 14, 2. o.; „Darányi miniszter Zsombolyán”, *Torontál* 135. sz., 1902. június 16, 1–2. o.; „A zsombolyai kiállításról”, *Torontál* 136. sz., 1902. június 17, 2. o.; „Zuchtviehausstellung in Zsombolya”, *GBWb* 25, 21. Juni 1902, 2–3.

¹²²⁹ „Hírek. Széll miniszterelnök Csekolics Endre grófnak”, *Torontál* 135. sz., 1902. június 16, 3. o.

учествовао у оснивању *Торонталске фабрике тепиха и ћилима*. У жељи да подстакне и унапреди положај великобечкеречких занатлија, Штрајтман је анимирао водеће кругове Жупаније и Великог Бечкерека, који су још крајем марта уприличили организациони скуп¹²³⁰, на ком су утврђени датум и трајање изложбе (10–20. август), формиране радне групе и прокламован циљ целог подухвата: *да се великобечкеречкој и торонталској јавности представи овдашње занатство, да се помогну локалне занатлије примањем наруџбина и да се доделом премија, признања и одличја подстакне развој малих занатлија*¹²³¹. Пошто се са припремама почело месецима унапред, жупанијска штампа је будно пратила ток реализације изложбе – од утврђивања услова за излагање и пријављивања излагача¹²³², преко наруџбина занатских производа и рукотворина које су пристизале од интересената из града и околине¹²³³, до завршних момената и детаљног описивања изложбене поставке уочи њеног почетка¹²³⁴. На самом отварању изложбе, која је окупирала здање великобечкеречке грађанске школе¹²³⁵, говорили су торонталски поджупан Лајош Делиманић и градоначелник Великог Бечкерека Јожеф Гранжан¹²³⁶. На изложби је учествовао велики број занатлија разврстаних у више већих група (столари и прерађивачи дрвета, текстилне занатлије, металопрерађивачи, посластичари и пекари итд), које су сходно томе биле и оцењиване и награђиване. Изложба је наишла на велико интересовање, па је чак била и продужена на неколико дана¹²³⁷, а резултирала је великим бројем поруџбина и купљених производа који су отишли у руке угледних Великобечкеречана, али и купаца са стране.

У позадини ових догађаја, забележено је и неколико значајних културних дешавања: један од њих било је обележавање 100. годишњице рођења великог

¹²³⁰ „Meghívó”, *Torontál* 73. sz., 1902. március 29, 1. o.; „Iparkiallitásunk”, *Torontál* 74. sz., 1902. április 1, 1–2. o.; „Die Gewerbe-Ausstellung”, *GBWb* 14, 5. April 1902, 1–2.

¹²³¹ „Die Gewerbe-Ausstellung”, *GBWb* 14, 5. April 1902, 1–2.

¹²³² „Az iparkiallitás”, *Torontál* 81. sz., 1902. április 9, 1–2. o. „Az iparkiallitás”, *Torontál* 84. sz., 1902. április 12, 1. o.; „Az iparkiallitás”, *Torontál* 85. sz., 1902. április 14, 1–2. o.; „Die Gewerbe-Ausstellung”, *GBWb* 16, 19. April 1902, 4.

¹²³³ „Die Gewerbe-Ausstellung”, *GBWb* 22, 31. Mai 1902, 5.

¹²³⁴ „Lokales. Die Gewerbe-Ausstellung”, *GBWb* 31, 2. August 1902, 1–2; „Die Gewerbe-Ausstellung”, *GBWb* 32, 9. August 1902, 1–2.

¹²³⁵ „Lokales. Die Gewerbe-Ausstellung”, *GBWb* 31, 2. August 1902, 1–2.

¹²³⁶ „Die Eröffnung der Gewerbe-Ausstellung”, *GBWb* 33, 16. August 1902, 1–3.

¹²³⁷ „Die Gewerbe-Ausstellung”, *GBWb* 34, 23. August 1902, 2–3; „Schluß der Gewerbe-Ausstellung”, *GBWb* 35, 30. August 1902, 2–4.

лирског песника **Николауса Ленау**¹²³⁸, рођеног у Чанаду, у Торонталској жупанији¹²³⁹, који је светску славу стекао у Бечу. Поводом овог значајног јубилеја, у његовом родном месту отпочели су радови на изради његовог споменика, а на кући у којој се родио постављено је одговарајуће спомен-обележје¹²⁴⁰. Тој свечаности је, поред високих жупанијских званичника, присуствовао и државни секретар Ђула Гулнер, који је поставио камен-темељац будућег Ленауовог споменика¹²⁴¹.

Нешто раније, подигнуто је још једно значајно спомен-обележје, у знак сећања на бившег краљевског школског инспектора Антала Штајнбаха, који је преминуо неколико година раније (1899). Оставши запамћен као прилежан јавни делатник, који је нарочито предано радио на мађаризацији просвете и културе у Торонталској жупанији, Штајнбах је постхумно добио споменик у виду обелиска висине 2,5 m који су наручиле његове колеге торонталски просветари¹²⁴².

Годину 1902. у Жупанији обележила је смрт можда и највећег књижевног имена које је трајно обележило њен јавни и културни живот током последње две деценије XIX века: 23. августа у Великом Бечкереку, у 83. години живота преминуо је Густав Лаука, песник, новински уредник и бoем, који је недуго пре тога обележио шездесет година списатељске каријере¹²⁴³. На сахрани „Густи-бачија”, како су популарно називали Лауку, појавили су се представници Жупаније и града, угледни црквени великодостојници, па чак и великобечкеречки гарнизон у парадним

¹²³⁸ **Николаус Ленау** (право име: Николас Франц Нимш фон Штреленау, Чагад 1802 – Обердоблинг крај Беча 1852) се сматра највећим песником Подунавских Немаца. Углавном је стварао у Бечу, пишући лирску поезију прожету осећањем светског бола. Најзначајнија дела: *Песме* (1832), драма *Фауст* (1836), спев *Савонарола* (1837), *Нове песме* (1838), *Албижани* (1842) и *Дон Жуан* (1843). О Ленауу в.: Anton Scherer, *Die nicht sterben wollten. Donauschwäbische Literatur von Lenau bis Gegenwart*, Graz 1985; A. P. Petri, *нав. дело*, 1360–1362.

¹²³⁹ Данашњи Ленаухајм у Румунији.

¹²⁴⁰ „Süd-Ungarn. Subskription für ein Lenau-Denkmal”, *GBWb* 20, 17. Mai 1902, 3; „Süd-Ungarn. Zur Csatader Lenau-Feier”, *GBWb* 24, 14. Juni 1902, 2; „Die Csatader Lenau-Feier”, *GBWb* 33, 16. August 1902, 4.

¹²⁴¹ „Die Csatader Lenau-Feier”, *GBWb* 33, 16. August 1902, 4. Откривање споменика, планирано за за јесен 1902, након силних одлагања уследило је тек две године касније.

¹²⁴² „Lokales. Steinbach-Monument”, *GBWb* 17, 26. April 1902, 4; „Steinbach Antál siremlékének leleplezése”, *Torontál* 132. sz., 1902. junius 12, 1. o.; „Anton Steinbach”, *GBWb* 24, 14. Juni 1902, 1. Напис на споменику, који је израдила позната великобечкеречка каменорезачка радња „Тунер” гласио је: „АНТАЛ ШТАЈНБАХ. КРАЉЕВСКИ САВЕТНИК, ШКОЛСКИ ИНСПЕКТОР ТОРОНТАЛСКЕ ЖУПАНИЈЕ. У ЗНАК ПОШТОВАЊА, ЗАХВАЛНОСТИ И ЉУБАВИ, СПОМЕНИК МУ ПОСВЕЋУЈУ ТОРОНТАЛСКИ ПРОСВЕТАРИ. РОЂЕН 24. МАРТА, ПРЕМИНУО 12. ОКТОБРА 1899. СЛАВА МУ!”.

¹²⁴³ „Gustav Lauka †”, *GBWb* 35, 30. August 1902, 1.

униформама. Посмртно слово одржао је жупанијски главни бележник Ерне Винцехиди, који је приметио да се Лаукиним одласком *завршава и одлази један део историје књижевности*¹²⁴⁴. Ова констатација уопште није била далеко од истине, будући да је Лаука за живота, уређујући *Torontál*, на странама овог листа оставио богат и разноврстан књижевни опус, чија библиографија до данас није израђена¹²⁴⁵. Бројне свечане прилике у Жупанији биле су незамисливе без његових пригодних песама, прича и текстова, а деценија коју је провео на челу *Torontál*-а сматра се најбољом у дугој историји тих новина¹²⁴⁶. Водећи бојемски живот, Лаука је стекао и живио велику популарност у жупанијским круговима, међу племством и грађанством у чијим је домовима увек био радо виђен гост¹²⁴⁷. Његовим одласком, како је то приметио аутор некролога у *Gross-Becskereker Wochenblatt*-у, *настала је огромна рупа у друштвеном животу Великог Бечкерека и Торонтала*¹²⁴⁸.

Међутим, смрћу *првог песника Жупаније* није се завршио низ недаћа у 1902. години: пар месеци потом, услед здравствених проблема, „фришки” велики жупан Миклош Бетлен је на сопствени захтев 27. новембра разрешен дужности¹²⁴⁹, а на његово место дошао је дотадашњи поджупан Лајош Делиманић¹²⁵⁰. Ближи детаљи о околностима Бетленовог повлачења нису познати, али је по свему судећи природа болести била веома озбиљна: две године касније, након што о њему у Жупанији није било никаквих вести, дописник *Torontál*-а из Будимпеште јавио је да је Бетлен преминуо у мађарској престоници¹²⁵¹. Бурна 1902, у којој су се сменила двојица торонталских великих жупана и која је означила завршетак једне славне и велике епохе, окончана је церемонијом инсталације новог великог жупана Делиманића, 29. децембра¹²⁵². Њој је дан раније претходила велика бакљада која се завршила под

¹²⁴⁴ Исто.

¹²⁴⁵ F. Nemet, *Istoriја štampe...*, 53.

¹²⁴⁶ Исто, 51.

¹²⁴⁷ Исто, 49–50.

¹²⁴⁸ „Gustav Lauka †”, *GBWb* 35, 30. August 1902, 1.

¹²⁴⁹ Borovszky S., *нав. дело*, 507.

¹²⁵⁰ „Obergespans-Ernennung”, *GBWb* 49, 6. Dezember 1902, 4.

¹²⁵¹ О томе в.: „Táviratok. Bethlen Miklós gróf meghalt”, *Torontál* 286. sz., 1904. december 15, 3. o.; „Bethlen Miklós gróf”, *Torontál* 287. sz., 1904. december 16, 1. o.

¹²⁵² „Installation”, *GBWb* 1, 3. Jänner 1903, 1.

прозорима Жупанијске палате, са пригодним говорима угледних Великобечкеречана на мађарском, српском и немачком језику¹²⁵³.

У тренутку именовања за великог жупана, Делиманић је за собом имао вишегодишње искуство у јавној управи као срески начелник, главни жупанијски бележник и поджупан (1895–1902)¹²⁵⁴. Међутим, на нови положај је ступао управо у периоду када је почињала можда и најозбиљнија криза уставног поретка у Угарској од увођења дуализма, чији је опстанак у периоду 1903–1906. био стављен под знак питања. У овим годинама, Торонталска жупанија ће са великом пажњом пратити дешавања у Сабору, где се распламсала озбиљна политичка борба између Либералне странке (позиције) и опозиционе коалиције различитих странака (Незавишњачке, Националне, Конзервативне итд); сукоб се водио око питања заједничке аустроугарске војске, које је од краја деведесетих доспело у центар пажње¹²⁵⁵. Опозиција је успешно опструисала рад парламента, што торонталски Муниципални одбор у више наврата јавно осуђивао, упућујући истовремено подршку либералним владама.

Именовањем Лајоша Делиманића за торонталског великог жупана, његов дотадашњи поджупански положај остао је упражњен. Попуна овог места постала је предмет живе политичке борбе у Жупанији током прве половине 1903, будући да су на њега претендовала чак деветорица кандидата¹²⁵⁶. Изборна трка је почела одмах по Делиманићевом именовању, а преломни тренутак у њој била је скупштина у Кикинди одржана крајем марта, на којој се, независно од редовних скупштинских

¹²⁵³ Исто.

¹²⁵⁴ Лајош Делиманић је био изданак ситне племићке породице хрватског порекла, која се у првој половини XIX века доселила у Банат из Вировитичке жупаније. Његов површином невелик земљишни посед познат под именом „Курјачка” налазио се у Хрватској Кечи (данашња Румунија). Драгољуб Чолић, *Познати Зрењанинци* 59 (рукопис, ИАЗ). Делиманић је важио за Чеконићевог човека.

¹²⁵⁵ Мађарска опозиција је своју подршку дуалном уређењу условљавала захтевима у погледу војног уређења – увођење мађарског командног језика у мађарским јединицама заједничке војске (званичан језик је био немачки), затим коришћење мађарских националних симбола итд. Франц Јозеф је ове захтеве сматрао претераним и није на њих пристао. П. Рокаи и др., *нав. дело*, 489.

¹²⁵⁶ За место поджупана кандидовали су се: барон **Карољ Хаузер**, начелник Банлочког среза; **Јене Ђерђанфи**, начелник Панчевачког среза; **Ференц Даниел**, начелник Великобечкеречког среза; **Ерне Винцехиди**, жупанијски главни бележник; **Бела Пороскаи**, жупанијски правозаступник (који је својевремено био кандидат за поджупана против Ласла Даниела); **др Јакоб Рис**, заменик председника Сирочадског стола; **Агоштон Јанко**, директор *Горњеторонталске водне задруге*; **др Еден Михаловић**, председник жупанијског Сирочадског стола, те **Христифор Телечки**, срески начелник Кикинде. „Lokales. Vizegespans-Wahl”, *GBWb* 19, 16. Mai 1903, 3.

заседања, окупило око 180 чланова торонталског Муниципалног одбора који су се споразумели о пружању подршке Агоштону Јанку, некадашњем начелнику Великосенмиклушког среза и председнику *Горњеторонталске водне задруге*, штићенику грофа Чеконића (Чеконић је био иницијатор скупштине и њен председавајући)¹²⁵⁷.

Изборе за поджупана, а тако и одлуку ове конференције будно је пратила и престоничка штампа, која је била живо заинтересована за даља дешавања у Жупанији након афере коју је не тако давно покренула Кафкина истрага. Будимпештански лист *Magyar Nemzet* се директно умешао у изборну трку, па је тако отворено поздравио Јанков избор, подсећајући да се у Жупанији *воде бројни дисциплински поступци*, да се против двојице *среских начелника води истрага због проневере службеног новца*, да је *жупанијски правобранилац кажњен са 1000, а председник Сирочадског стола са 600 круна* итд¹²⁵⁸. Такође је отписао Јанковог противкандидата, жупанијског главног бележника Ернеа Винцехидија, оценивши *да није погодан, јер је још увек млад и нов на свом положају (пре само годину и по био је четврти подбележник)*, а осим тога је у *сродству са жупанијским правобраниоцем, главним физиком и подбележником*, те би стога његов избор за поджупана *означио такав непотизам, какав се не може трпети у државној служби*¹²⁵⁹. Тако је Јанко, који испрва није имао велике шансе да буде изабран, врло брзо перцепиран као неутралан кандидат и као такав био погодан да помири различите кланове и фракције унутар Жупаније настале након Кафкине истраге и афере „Ронаи” (ово тим пре што је уживао јаку Чеконићеву подршку).

На редовној пролећној скупштини торонталског Муниципалног одбора, одржаној 25. маја 1903, испоставило се да је већина кандидата одустала од изборне трке и једини Јанков противкандидат био је жупанијски правобранилац Бела Пороскаи, који се својевремено кандидовао и против Јенеа Ронаија и Ласла

¹²⁵⁷ На тај начин је Чеконић имао директан утицај на главног носиоца извршне власти у Жупанији. „Alispán-jelölés”, *Torontál* 67. sz., 1903. március 21, 1–2. o.; „Lokales. Zum Vizegespons-Wahl”, *GBWb* 13, 28. März 1903, 4.

¹²⁵⁸ „Zum Vizegesponswahl”, *GBWb* 21, 23. Mai 1903, 4.

¹²⁵⁹ Исто.

Даниела; Јанко је, међутим, убедљиво тријумфовао¹²⁶⁰ и средином јуна, након што се опростио од Кикинде, прешао је у Велики Бечкерек¹²⁶¹. У наредних петнаест година биће водећа личност Жупаније, све до краја Првог светског рата.

Истовремено са изборима за новог поджупана, велику пажњу торонталске јавности привукла је вест која се појавила о Ускрсу, да је Лазар Дунђерски, племић из Сентомаша, купио *Торонталску фабрику тепиха и ћилима* по цени од 190 000 круна; том приликом Дунђерски се обавезао да ће, без обзира на њено материјално стање, задржати власништво над њом у наредних 20 година, стално упослити 300 радника и инвестирати у њу милион круна¹²⁶². Ова вест је наишла на одличан одјек, будући да је ова фабрика од свог оснивања кубурила са радом и имала финансијских тешкоћа¹²⁶³.

Почетком јуна 1903, у сенци вести о Мајском преврату у суседној Србији¹²⁶⁴ и оставци владе Калмана Села због опструкције рада Сабора¹²⁶⁵,

¹²⁶⁰ О избору Агоштона Јанка за поджупана в.: „Zur Vizegespanswahl”, *GBWb* 21, 23. Mai 1903, 4; „Tavaszi közgyűlés. Nagybecskerek, május 25”, *Torontál* 117. sz., 1903. május 25, 1–3. о.; „Frühjahrs-Kongregation”, *GBWb* 22, 30. Mai 1902, 1–3.

¹²⁶¹ „Hirek. Az alispán bucsuja Nagyikindától”, *Torontál* 133. sz., 1903. június 15, 2. о.

¹²⁶² „Lokales. Die Teppichfabrik”, *GBWb* 15, 11. April 1903, 5; „A torontáli szőnyeggyár”, *Torontál* 84. sz., 1903. április 14, 1–2. о.

¹²⁶³ Коментаришући ову вест, др Лајош Брајер, новински уредник *Torontál*-а и *Wochenblatt*-а је подсетио на несрећни историјат *Торонталске фабрике тепиха и ћилима*: „Фабрику је основало акционарско друштво, које је након три године пропало. Локални дежурни критичари одмах су закључили да је фабрика морала да пропадне стога, што су јој на челу били „дилетанти”, и са великим задовољством нападали су оснивача фабрике, великог жупана Ронаија, који није штедео ни времена ни талента, а нарочито не хиљаде гулдена како би омогућио оснивање фабрике. Од акционарског друштва, фабрику је преузео један холандски конзорцијум, и у Торонталу је завладала велика радост. Коначно се појавио онај сигурни страни капитал, о ком се може прочитати толико тога занимљивог, али који се тако ретко виђа, нарочито у Угарској. Међутим, ни Холанђани нису овде дуго издржали, и јавности је постало јасно да њихов капитал има границе. На рушевинама Холанђана друштво „Командите” изградило је и трећу кулу од карата. На његовом челу стајао је, као што је познато, један финансијер који је добро упознат са овдашњим приликама, и ком чак ни завидници ни политички непријатељи не могу оспорити стручност. И на крају, из свега произилази да ни дилетанти, ни Холанђани ни Командите нису криви што фабрика није могла просперирати, него околност да ниједан од ових власника није располагао довољним капиталом (...) Стога се морамо радовати, да је фабрика сада дошла у такве руке, које располажу довољним капиталом...” Dr. Ludwig Brájjer, „Die Torontáler Teppichfabrik”, *GBWb* 16, 18. April 1903, 1–2. За историјат *Торонталске фабрике тепиха и ћилима* в.: Németh, Ferenc, *A torontáli szőnyeg: a szőnyegszövés negyed százada Banatban Streitmann Antaltól Kovalszky Saroltáig*, Újvidék 1993.

¹²⁶⁴ „Szerbia tragédiaja”, *Torontál* 131. sz., 1903. június 12, 1. о.; „A belgrádi királygyilkosság”, *Torontál* 131. sz., 1903. június 12, 1. о.; „Táviratok. A belgrádi események”, *Torontál* 131. sz., 1903. június 12, 3. о.; „Táviratok. A szerbiai események”, *Torontál* 134. sz., 1903. június 16, 3. о.

¹²⁶⁵ „Táviratok. A kormány lemondott”, *Torontál* 134. sz., 1903. június 16, 3. о.; „Széll Kálmán lemondása”, *Torontál* 135. sz., 1903. június 17, 1. о.

забележена је значајна културна иницијатива коју је покренуо торонталски инспектор матичних књига Јанош Хегедиш. Пасионирани љубитељ историје и колекционар грађе о Револуцији 1848/49¹²⁶⁶, Хегедиш је у *Torontál*-у објавио текст у ком је пледирао за подизање споменика Ернеу Кишу, једном од тринаестице арадских мученика у Великом Бечкерек¹²⁶⁷. Његова замисао одмах је придобила супругу торонталског великог жупана Лајоша Делиманића, која се ангажовала у овој ствари и сазвала велики скуп са циљем анимира ширу јавност за ову иницијативу¹²⁶⁸. Њен позив је наишао на одличан пријем и резултирао формирањем посебног Одбора за подизање Кишовог споменика, који су, осим Хегедиша и супруге великог жупана, попуњавале и жене високих жупанијских званичника и чланова торонталског Муниципалног одбора¹²⁶⁹. Ово тело ће врло брзо предузети и прве конкретне кораке¹²⁷⁰, и у наредном периоду ће силно развити своју активност уз свесрдну помоћ Жупаније¹²⁷¹. Кишов споменик биће свечано откривен три године касније, у мају 1906.

У исто време, поред већ поменутих спомен-обележја посвећених Николаусу Ленауу и Анталу Штајнбаху, у Торонталској жупанији покренута је права „лавина” подизања споменика везаних за мађарску Револуцију и њене великане: у Турском

¹²⁶⁶ За Хегедишову биографију в.: Kalapis Zoltan, *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból*, II, Ujvidék 2003, 25–26.

¹²⁶⁷ Hegedűs János, „Kiss Ernő”, *Torontál* 142. sz., 1903. június 25, 1. o. Такође в.: „Lokales. Ein Denkmal für General Ernest Kiss”, *GBWb* 26, 27. Juni 1903, 4.

¹²⁶⁸ „Dr. Dellimanics Lajosné. Szobrot Kiss Ernőnek”, *Torontál* 145. sz., 1903. június 30, 1. o.; „Szobrot Kiss Ernőnek”, *Torontál* 150. sz., 1903. július 6, 1. o.; „Lokales. General Ernst Kiss Denkmal”, *GBWb* 28, 11. Juli 1903, 3.

¹²⁶⁹ „Lokales. General Ernest Kiss-Denkmal”, *GBWb* 28, 11. Juli 1903, 3.

¹²⁷⁰ Одбор је средином јула упутио молбу великобечкеречком градоначелнику Золтану Перишићу да се на главном градском тргу остави једна парцела за Кишов споменик („Lokales. General Ernest Kiss-Denkmal”, *GBWb* 29, 18. Juli 1903, 4; ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, *Одобрење локације за споменик Киш Ернеу и сагласност за новчану помоћ*, бр. 458/1903), а почетком идућег месеца забележени су први новчани прилози намењени подизању споменика; они су дошли од стране банатских просветара – учесника годишње скупштине *Јужномађарског учитељског друштва* која се те године одржавала у Великом Бечкерек („Hirek. Kiss Ernő szobra és a tanítók”, *Torontál* 177. sz., 1903. augusztus 7, 3. o.; „Lokales. Das General Kiss-Monument”, *GBWb* 32, 8. August 1903, 4).

¹²⁷¹ Врло брзо, донације за Кишов споменик почеле су да пристижу из свих делова Угарске – Будимпеште („Hirek. A főváros Kiss Ernő szobrára”, *Torontál* 202. sz., 1903. szeptember 7, 2), Темишвара („Süd-Ungarn. Temesvár”, *GBWb* 36, 5. September 1903, 3), Кечкемета и Вршца („Hirek. Kiss Ernő szobra”, *Torontál* 222. sz., 1903. október 1, 2. o.), Сомбора, Саболчке, Барањске, Бекешке, Боршодске и Чонградске жупаније („Hirek. Kiss Ernő szobra”, *Torontál* 261. sz., 1903. november 16, 2. o.) итд. Торонталска жупанија одредила је 1000 форинти („Hirek. Torontálvármegye Kiss Ernő szobrára”, *Torontál* 230. sz., 1903. október 10, 2. o.).

Бечеју је септембра 1903, у присуству жупанијских званичника свечано откривен споменик посвећен Револуцији – 8 m високи обелиск од кречњака са натписом *Славној успомени на борби за слободу 1848/49. Подигнуто 1903*¹²⁷². У пролеће наредне, 1904. године, у Мађарском Итебеју подигнут је споменик Лајошу Кошуту¹²⁷³, да би и Жомбољ, *где већину чине Немци, али у којима куца верно мађарско срце*¹²⁷⁴ добио Кошутов споменик годину дана касније; свечаном откривању су, осим жупанијских функционера присуствовали и Кошутов син Ференц, у то време вођа мађарске опозиције, и бројни посланици Сабора¹²⁷⁵. У септембру 1906, свега пар месеци након откривања споменика Ернеу Кишу у Великом Бечкереку, Франц Јозеф добио је споменик у Зичифалви¹²⁷⁶, а у октобру је и општина Хајдучица покренула иницијативу за подизање споменика Лајошу Кошуту¹²⁷⁷. У фебруару 1907. Турски Бечеј учинио је прве кораке ка изградњи још једног споменика, овога пута посвећеног тамошњем спахији националног формата, Карољу Лајнинген-Вестербургу, такође једном од тринаесторице арадских мученика¹²⁷⁸; овај споменик, међутим, биће подигнут тек четири године касније¹²⁷⁹.

Слична „манија” подизања споменика у исто време забележена је и у суседним жупанијама¹²⁸⁰. Она је била тек мали део замашне акције на пољу асимилације немађарских народности у Јужној Угарској, која ће током прве деценије XX века бити интензивирана. У том смислу, 1903. година представља

¹²⁷² Споменик је настао на иницијативу Густава Шољмошија, а пројектовао га је будимпештански инжењер пореклом из Турског Бечеја Геза Банлаки („Hirek. A törökbecsei szabadságszobor”, *Torontál* 202. sz., 1903. szeptember 7, 2. o.; „Hirek. A törökbecsei szabadságszobor”, *Torontál* 206. sz., 1903. szeptember 12, 2. o.; „Hirek. A törökbecsei emlékoszlop”, *Torontál* 207. sz., 1903. szeptember 14, 1–2. o.; „Südungarn. Die Enthüllung der Freiheitsstatue in Török-Becse”, *GBWb* 38, 19. September 1903, 2).

¹²⁷³ „Südungarn. Enthüllung des Magyar-Ittebeer Kosuth Denkmals”, *GBWb* 20, 14. Mai 1904, 2. „A magyar-ittebei Kossuth-szobor leleplezése”, *Torontál* 111. sz., 1904. május 16, 1–2. o. „Südungarn. Enthüllung des Magyar-Ittebeer Kossuth-Denkmal”, *GBWb* 21, 21. Mai 1904, 3.

¹²⁷⁴ „Südungarn. Kossuth-Feier in Zsombolya”, *GBWb* 26, 1. Juli 1905, 2–3.

¹²⁷⁵ Исто; „A zsombolyai Kossuth-szobor leleplezése”, *Torontál* 146. sz., 1905. június 30, 1–2. o.

¹²⁷⁶ „Südungarn. Enthüllung der Königsstatue in Zichyfalva”, *GBWb* 39, 29. September 1906, 3.

¹²⁷⁷ „Südungarn. Ein Kossuth-Denkmal in Istvánvölgy”, *GBWb* 41, 13. Oktober 1906, 5.

¹²⁷⁸ „Südungarn. Ein Leiningen-Denkmal in Törökbecse”, *GBWb* 5, 2. Feber 1907, 2; „Südungarn. Leiningen Denkmal”, *GBWb* 16, 20. April 1907, 2.

¹²⁷⁹ Borovszky S., *нав. дело*, 128.

¹²⁸⁰ Тако је нпр. у Оршави (Крашо-северинска жупанија) 1907. откривен споменик Ференцу Ракоцију, вођи антихабзбуршког устанка с почетка XVIII века („Süd-Ungarn. Enthüllung eines Rákóczi-Denkmal”, *GBWb* 25, 22. Juni 1907, 2), исто као и у Сомбору (Бач-бодрошка жупанија) неколико година касније (1912). У Сегедину (Чонградска жупанија) је подигнут споменик Лајоша Тисе (1904), обновитеља тог града након страховите поплаве 1879. године итд.

својеврсну прекретницу јер је тада, поред већ од раније присутних удружења која су водила мађаризаторску политику (*Торонталско мађарско културно друштво*, *Јужномађарско учитељско друштво*), основано још једно: *Јужномађарско културно друштво* (мађ. *Délmagyarországi kulturális egyesület*, скр. *D. M. K. E.*) са седиштем у Сегедину, које је било задужено да спроводи мађаризацију на подручју осам јужномађарских жупанија: Торонталске, Тамишке, Крашо-северинске, Арадске, Бекешке, Бач-бодрошке, Чонградске и Чанадске¹²⁸¹. Председник и *spiritus movens* овог друштва био је Јене Ронаи, бивши торонталски велики жупан, који је својом агилношћу утицао да оно у наредним годинама постигне знатне успехе у свом раду. *Торонталско мађарско културно друштво*, које је у току 1903. покренуло иницијативу за оснивање Музеја и Библиотеке Торонталске жупаније¹²⁸², врло брзо је повело преговоре о пријему у *Јужномађарско културно друштво*, под условом да задржи аутономију у свом раду¹²⁸³.

И док је мађаризација све више узимала маха и постизала конкретне резултате на терену, дотле је политички живот у земљи упадао у све већу кризу. Након оставке Калмана Села, мандат за састав нове владе добио је бивши хрватски бан, гроф Карољ Куен-Хедервари; његов кабинет, међутим, није био дугог века¹²⁸⁴ и већ у новембру 1903. нову владу саставио је Иштван Тиса (син некадашњег премијера Калмана Тисе)¹²⁸⁵. За разлику од својих претходника, Тиса се није либио да одбаци правила парламентаризма како би усвајао законе чије је доношење сматрао неопходим, те је на опструкцију одговарао агресивним и неконвенционалним мерама¹²⁸⁶. Његов главни задатак био је очување дуалистичког

¹²⁸¹ „Südungarn. Vom Südungarischen Kulturverein”, *GBWb* 26, 25. Juni 1904, 2.

¹²⁸² Иницијативу за оснивање жупанијског музеја, у чијем саставу би се налазила и једна богато опремљена библиотека, дао је нови велики жупан Делиманић у марту 1903; том приликом је формирана и посебна комисија у коју су, поред Делиманића ушло и угледни просветни радници и представници жупанијске интелигенције – Лајош Брајер, Јожеф Балаши, Ференц Шташик, Антал Штрајтман, Нандор Јесенски, Јожеф Салаи и Лајош Књашко. О томе в.: „Torontálmegyei muzeum”, *Torontál* 27. sz., 1903. február 4, 1. o.; „Hirek. A torontálvármegyei muzeum”, *Torontál* 65. sz., 1903. március 20, 2. o.; „Lokales. Torontáler Museum”, *GBWb* 12, 21. März 1903, 3; „A torontáli muzeum”, *Torontál* 67. sz., 1903. március 23, 2–3. o.

¹²⁸³ „Südungarn. Südungarischer Kulturverein”, *GBWb* 11, 12. März 1904, 2–3; „Lokales. Vereinigung des Torontaler, mit dem südungarischen Kulturverein”, *GBWb* 30, 23. Juli 1904, 4.

¹²⁸⁴ „Táviratok. A kormány lemondása”, *Torontál* 178. sz., 1903. augusztus 7, 3. o.

¹²⁸⁵ „Táviratok. Tisza István gr. miniszterelnök”, *Torontál* 243. sz., 1903. október 26, 3. o.; „Tisza István gróf”, *Torontál* 244. sz., 1903. október 27, 1. o.

¹²⁸⁶ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 489–490.

уређења и војно очување статуса Аустроугарске као велике силе, јер је сматрао да је у будућности неминован рат европских размера; тиме ће убудуће и правдати мере које су ограничавале слободу штампе, право на штрајк и др¹²⁸⁷.

Торонталска жупанија поздравила је Тисин долазак на чело мађарске владе, у чијем саставу је имала и министра из сопствених редова – бивши торонталски поджупан Бела Талијан преузео је важан ресор пољопривреде¹²⁸⁸, након што је поднео оставку на дотадашњи положај потпредседника Сабора¹²⁸⁹. Испред торонталског Муниципалног одбора, међу чијим је члановима Талијан уживао велики углед, поджупан Јанко је честитао новом министру на именовану¹²⁹⁰. За сво време трајања Тисине владе (новембар 1903 – јун 1905), Жупанија ће јој давати подршку у агресивној борби против опозиције која је постајала све јача и раздражљивија. Ово је нарочито дошло до изражаја у току јесени и зиме 1904, када је Тиса, под изговором да *нација више не може да трпи понижавање установе Парламента*¹²⁹¹, повредио пословник Сабора како би га изменио и изашао на крај са опструкцијом¹²⁹². Након што је у новембру 1904. на седници мађарског парламента дошло до физичког обрачуна и изласка из сале посланика владајуће већине, из Жупаније је на адресу владе упућено на десетине телеграма и отворених писама подршке¹²⁹³, која су за скандал кривиле опозицију. Подршка је пристизала од стране представника торонталске Либералне партије, која је након вишедеценијског постојања била приморана да током 1904. године збије своје редове и ревитализује

¹²⁸⁷ Исто, 490.

¹²⁸⁸ „Tallian Béla”, *Torontál* 249. sz., 1903. november 2, 1. o.

¹²⁸⁹ „Táviratok. Tallian lemondása a képviselőház alelnökségéről”, *Torontál* 250. sz., 1903. november 3, 3. o.

¹²⁹⁰ „Hirek. Tallian Béla és Torontálvármegye”, *Torontál* 253. sz., 1903. november 6, 2. o.; „Tallian Béla ünneplése”, *Torontál* 253. sz., 1903. november 6, 2. o.

¹²⁹¹ „Vertagung des Reichstages”, *GBWb* 47, 19. November 1904, 5.

¹²⁹² П. Рокаи и др., *нав. дело*, 490.

¹²⁹³ „Meghívó”, *Torontál* 270. sz., 1904. november 25, 1. o.; „Az alkotmány védelme”, *Torontál* 270. sz., 1904. november 25, 1. o.; „Hirek. A torontálvármegyei szabadelvű párt a miniszterelnökhöz”, *Torontál* 270. sz., 1904. november 25, 1. o.; „Wochenrevue”, *GBWb* 48, 26. November 1904, 2; „A nagybecskereki polgárság tüntetése. Tisza István gróf mellett”, *Torontál* 272. sz., 1904. november 28, 1. o. „Torontáli mozgalmak az obstrukció ellen”, *Torontál* 272. sz., 1904. november 28, 1–2. o. „Torontáli mozgalmak az obstrukció ellen”, *Torontál* 273. sz., 1904. november 29, 2. o. „Hirek. A Torontálvármegye a Tisza kormány mellett”, *Torontál* 276. sz., 1904. december 2, 2. o.; „Lokales. Kampf gegen die Obstruktion”, *GBWb* 49, 3. Dezember 1904, 4; „Törökbecse a Tisza-kormány mellett”, *Torontál* 278. sz., 1904. december 5, 2. o. „A torontálmegyei szabadelvűpárt közgyűlése”, *Torontál* 283. sz., 1904. december 12, 2–3. o. „Rendkívüli közgyűlés”, *Torontál* 283. sz., 1904. december 12, 3–4. o. „Komitats-Kongregation”, *GBWb* 51, 17. Dezember 1904, 1–2 итд.

и учврсти дотле лабаву партијску организацију. Са њене Генералне скупштине одржане јуна 1904. упућена је подршка Тиси, који се захвалио њеном председнику Ернеу Даниелу, бившем министру трговине, индустрије и саобраћаја¹²⁹⁴. У наредним месецима уследило је конституисање и јачање њених одбора у Турском Бечеју, Зичифалви и Жомбољу¹²⁹⁵, Великом Бечкереку¹²⁹⁶, Панчеву¹²⁹⁷ и другим местима¹²⁹⁸.

Овакво панично и грозничаво организовање либерала било је у ствари одговор на јачање незадовољне опозиције која је почев од 1901. године бивала све отворенија и гласнија. Преко страница *Nagybecskereki Hirlap*-а, великобечкеречки адвокат Имре Варади је са малом групом својих истомишљеника и сарадника (Шаму Кардош, Бела Пороскаи, Милош Ђорђевић и др.) немилосрдно критиковао жупанијску администрацију и владину политику, подржавајући опструкцију Сабора¹²⁹⁹. Иако је деловао као ванстраначка личност, Варади је у овој борби имао доста успеха. Нестабилна ситуација у друштву му је ишла на руку, будући да је током 1904. године у Угарској забележен низ штрајкова и протеста, на којима је изражено народно незадовољство стањем у земљи. Априла 1904. године у Торонталској жупанији је, по узору на остале делове земље, избио штрајк радника железнице који је довео до обуставе саобраћаја и трајао пет дана¹³⁰⁰; у септембру и

¹²⁹⁴ „Südungarn. Der Dank des Ministerpräsidenten“, *GBWb* 24, 11. Juni 1904, 2.

¹²⁹⁵ „Südungarn. Die liberale Partei im Komitate“, *GBWb* 40, 1. Oktober 1904, 2.

¹²⁹⁶ „Nagybecskereker liberale Partei“, *GBWb* 40, 1. Oktober 1904, 4; „Lokales. Torontáler liberale Partei“, *GBWb* 41, 8. Oktober 1904, 4.

¹²⁹⁷ „Süd-Ungarn. Die liberale Partei in Pancsova“, *GBWb* 33, 13. August 1904, 2.

¹²⁹⁸ *Wochenblatt* је средином октобра 1904. пренео вест да је торонталска Либерална партија контитуисала своје одборе у 10 од 13 изборних округа, те да је утврдила нов начин рада и страначка окупљања уочи сваке скупштине торонталског Муниципалног одбора. „Lokales. Torontáler liberale Partei“, *GBWb* 42, 15. Oktober 1904, 4.

¹²⁹⁹ *Nagybecskereki Hirlap* је водио беспоштедну борбу са *Torontál*-ом, о чијој жестини можда најбоље сведочи и податак да се она завршавала и физичким обрачунима – тако је јуна 1902, због полемике која је вођена између Имреа Варадија и торонталског посланика у Сабору Гезе Папа на странама ова два листа дошло до двобоја, који је окончан Паповом лакшом повредом. О томе в.: „Hirek. Párbaj“, *Torontál* 136. sz., 1902. június 17, 2. o. Такође в.: F. Nemet, *Istoriya stampe...*, 155. Исто тако, забележен је случај да је торонталски велики жупан Лајош Делиманић тужио уредника *Nagybecskereki hirlap*-а Јенеа Илеша, због тога што је овај лист *изнео нетачне и злонамерне тврдње* у једном чланку о опструкцији Сабора („A főispán sajtóporé“, *Torontál* 30. sz., 1903. február 8, 2–3. o.)

¹³⁰⁰ Borovszky S., *нав. дело*, 508. Након што је Тисина влада растурила штрајк, торонталски Муниципални одбор је нашао за сходно да јој се званично на томе захвали („Süd-Ungarn. Dank an die Regierung“, *GBWb* 18, 30. April 1904, 2–3).

октобру су забележени нови раднички немири у Итебеју¹³⁰¹ и Великом Бечкереку¹³⁰², а врло брзо ће започети и све одлучније деловање социјалистичких група на овом подручју.

Крајем 1904, у напетом и узаврелој политичкој атмосфери, дошло је до распуштања Сабора и расписивања нових парламентарних избора¹³⁰³, који су заказани за крај јануара 1905. У Торонталској жупанији уследила је грозничава мобилизација Либералне странке¹³⁰⁴, али и њених противника, који су успели да у Великом Бечкерек дан уочи избора привуку једног од најистакнутијих вођа мађарске опозиције и председника Националне странке – **Алберта Апоњија**, каснијег аутора злогласног „Апоњијевог закона“¹³⁰⁵. Иако се на главном градском тргу, по снежној вејавици, окупио такоређи цео град (с изузетком жупанијских чиновника) да саслуша Апоњијев говор, жупанијска штампа је практично прећутала овај догађај посветивши му тек пар редака¹³⁰⁶. На изборима је коалиција опозиционих странака однела *блиставу победу*¹³⁰⁷, која је означила крај Либералне партије након тридесетогодишње доминације у политичком животу Угарске. Победа опозиције на изборима у Торонталској жупанији повукла је са собом и званично етаблирање Незавишњачке странке на овом подручју, до ког је дошло априла 1905¹³⁰⁸.

Међутим, нова победничка коалиција на власт је могла доћи само ако прихвати основна начела дуалистичког уређења (што је у пракси значило одрицање

¹³⁰¹ „Gerichtshalle. Der Itteber Aufstand“, *GBWb* 39, 24. September 1904, 6.

¹³⁰² „Gerichtshalle. Die Nagybecskerek Arbeiter-Unruhen“, *GBWb* 44, 29. Oktober 1904, 6.

¹³⁰³ „Táviratok. Az országgyűlés feloszlatása“, *Torontál* 298. sz., 1904. december 30, 2. o.

¹³⁰⁴ У одређивању кандидата за народне посланике, торонталски либерали су слушали одлуке партијске централе, која је у жупанијским изборним срезovima предложила људе са стране, а који нису имали шансе против гласачима блиских опозиционих противкандидата. Тако је нпр. у жупанијском седишту Великом Бечкерек изборна трка вођена између либералног кандидата Гезе Макфалваија, државног секретара са базом у Будимпешти и ванстраначког опозиционара Варадија који је у Жупанији био препознатљив и са лакоћом тријумфовао. „Kandidations-Konferenz der Nagybecskerek liberalen Partei“, *GBWb* 1, 7. Jänner 1905, 4; „Aufruf!“, *GBWb* 2, 14. Jänner 1905, 1; „Einladung“, *GBWb* 2, 14. Jänner 1905, 1, итд.

¹³⁰⁵ Исто, 156.

¹³⁰⁶ „Arponyi Nagybecskereken“, *Torontál* 21. sz., 1905. január 26, 1. o.

¹³⁰⁷ F. Nemet, *Istoriya štampe...*, 156.

¹³⁰⁸ Оснивачка скупштина Незавишњачке странке одржана је 23. априла 1905. у Великом Бечкереку, а на њој су говорили Имре Варади, који је постао њен члан (након што је на изборима наступио као независни кандидат), Шаму Кардош и Еден Хер. Са скупа су послати поздравни телеграми Ференцу Кошуту и грофу Алберту Апоњију, а донета је и одлука о покретању једног страначког гласила на немачком језику (*Torontáler Volksblatt*), које међутим није било дугог века и престало је да излази крајем те године. О томе в.: F. Nemet, *Istoriya štampe...*, 157.

од захтева за издвајање Мађарске из Монархије)¹³⁰⁹. У новонасталој ситуацији, док странке-победнице на изборима нису биле у могућности да се договоре око формирања владе, Тисин кабинет је о(п)стао на власти до јуна 1905, када је, одбацујући начела парламентаризма и одбијајући да преда власт противницима Нагодбе, Франц Јозеф именовоа чиновничку владу под генералом Гезом Фејерваријем¹³¹⁰. Ова влада није имала већину у Сабору, што је наишло на опште неодобравање у земљи: поједине жупаније (Вашка, Арадска, Силађка, Боршодска, Пешт-Пилиш-Шолт-Кишкунска, Земпленска, Шомођска, Гемер-Кишхонтска, Сатмарска и Мошонска) одбиле су да прикупљају порез и врше регрутацију за 1905. годину и позвале остале муниципије у земљи да учине исто¹³¹¹. Фејерваријева влада је, с друге стране, опомињала на послушност. Муниципални одбор Торонталске жупаније пронашао је на генералној јесењој скупштини „средње решење“: изгласао је неповерење влади сматрајући је неуставном, али је у исто време констатовао да се регрутација мора извршити, а порез прикупити¹³¹². Отприлике у исто време (септембар 1905), свестан незадовољства у земљи и непопуларности коју је уживала његова влада, Фејервари је понудио оставку¹³¹³, али га је Франц Јозеф недуго затим натерао да се предомисли¹³¹⁴. У делимично реконструисаном Фејерваријевом кабинету ресор министра пољопривреде поново је заузео један торонталски племић – барон Артур Фајлић из Турске Кањиже¹³¹⁵, али то ни на који начин није утицало на промену става Торонталске жупаније, која је *са патриотском забринутости* узела на знање вест о реактивирању Фејерваријеве владе и притом остала на раније

¹³⁰⁹ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 491.

¹³¹⁰ „Vermischte Nachrichten. Das neue Kabinet“, *GBWb* 25, 24. Juni 1905, 3. Геза Фејервари од Комлошкерестеша (мађ. komlóskeresztesi báró Fejérváry Géza) се родио 1833. године у Јозефштату у Чешкој. Завршио је терезијанску Војну академију, учествовао је у Другом италијанском рату за независност и био одликован Орденом Марије Терезије. Учествовао је и у рату против Данске 1864. године, а од 1872. до 1884. био је државни секретар у Министарству одбране. Баронску титулу је добио 1875, заједно са чланством у Горњем дому Сабора. Био је кратко време 1903. године министар одбране у влади Калмана Села, да би након тога 1905. био именован за председника технократске мађарске владе. Умро је 1914. године у Бечу.

¹³¹¹ „Lokales. Außerordentliche Komitats-Kongregation“, *GBWb* 34, 26. August 1905, 4.

¹³¹² „Kongregation“, *GBWb* 37, 16. September 1905, 1.

¹³¹³ „Vermischte Nachrichten. Die Demission des Kabinetts Fejérváry“, *GBWb* 37, 16. September 1905, 6.

¹³¹⁴ „Vermischte Nachrichten. Reaktivierung des Kabinetts Fejérváry“, *GBWb* 42, 21. Oktober 1905, 5.

¹³¹⁵ „Lokales. Baron Arthur Feilitzsch“, *GBWb* 42, 21. Oktober 1905, 4.

прокламованом становишту исказаном на жупанијској скупштини од 11. септембра о њеном непарламентарном карактеру¹³¹⁶.

Ипак, Фејерваријева влада успела је да се одржи све до априла 1906. године, првенствено захваљујући чињеници да је држала у шаху коалицију конзервативних странака ставивши у изглед давање општег права гласа. То је према схватању конзервативаца било неприхватљиво, јер би такав потез довео у питање не само привилеговани положај крупне мађарске аристократије, већ и Мађара као владајућег народа уопште. Стога је поново, као тридесет година раније, направљен компромис, према ком су конзервативне странке биле приморане да одустану од захтева за независношћу Мађарске и прихвате начела Нагодбе у замену за мање уступке¹³¹⁷. Председник нове владе у јуну 1906. постао је (по други пут) Шандор Векерле¹³¹⁸. Тиме је окончана уставна криза, али је решење главних проблема који су је изазвали остало и даље нерешено, односно одложено. Торонталска жупанија је на ванредној седници Муниципалног одбора од 21. априла 1906. поздравила формирање **уставне владе** (подв. Ф. К.) и изразила очекивање да ће њен рад бити усмерен само ка постизању добробити за нацију¹³¹⁹.

Вести о окончању политичке кризе временски су се подударили са великим даном за Торонталску жупанију и њено седиште Велики Бечкерек, у ком је 27. маја у присуству целокупног жупанијског чиновништва, великог броја грађана и високих делегација владе, Сабора и осталих жупанија и градова Угарске свечано откривен споменик генералу Ернеу Кишу, чије је подизање започето три године раније¹³²⁰. Аутор споменика, изливеног у бечкој радионици Лудвига Подвинеца, био је вајар Бела Раднаи¹³²¹, а на церемонији откривања споменика говорио је нови посланик Сабора Имре Варади.

Недуго затим, дошло је до промене на челу Жупаније, јер је торонталски велики жупан Лајош Делиманић на сопствени захтев разрешен дужности¹³²².

¹³¹⁶ „Außerordentliche Komitatskongregation”, *GBWb* 50, 16. Dezember 1905, 1–2.

¹³¹⁷ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 479–480.

¹³¹⁸ „Vermischte Nachrichten. Das neue ungarische Ministerium”, *GBWb* 15, 14. April 1906, 5.

¹³¹⁹ „Außerordentliche Komitatskongregation”, *GBWb* 16, 21. April 1906, 1.

¹³²⁰ За детаљан опис церемоније в.: „A Kiss Ernő szoborleplezése”, *Torontál* 121.sz., 1906. május 28, 1-2. о. *Gross-Becskereker Haus-Kalender für das Jahr 1907*, Gross-Becskerek 1907, 16.

¹³²¹ *Gross-Becskereker Haus-Kalender für das Jahr 1907*, Gross-Becskerek 1907, 16.

¹³²² „Das Scheiden Dr. Dellimanics’ – Béla Botka Obergespan”, *GBWb* 22, 9. Juni 1906, 1–2.

Објашњавајући разлоге његове оставке, *Wochenblatt* је навео да је Делиманић постао мрзовољан, јер се презаситио политичких трвења током претходних година, те да је постао жртва сопствене савесности, јер више није могао да ради онако како су му налагали његово богато знање, потенцијали и савест¹³²³. У ствари, било је и више него очигледно да Делиманић (а још мање његов „незванични шеф” Чеконић и земљопоседничка жупанијска клика окупљена око њега) није желео да у датом политичком тренутку, када је са радом почињала нова влада, којој је тон давала дојучерашња опозиција, буде подређен политичким неистомишљеницима и супарничкој политичкој опцији. Стога се захвалио на указаном му поверењу, поднео оставку и крајем јуна 1906. напустио Велики Бечкерек након 15 година колико је ту провео у служби Жупаније, вероватно ни не слутећи да ће се за неколико година поново наћи на истом положају¹³²⁴.

Незахвалан задатак подношења рачуна коалиционој влади у којој су седели политички противници добио је некадашњи начелник Банлочког среза (1895–1899), главни жупанијски бележник (1899–1901)¹³²⁵ и бивши посланик Угарског сабора (1901–1905) **Бела Ботка**, са племићким предикатом „од Киш-Лапаша”. Ботка је био једини торонталски велики жупан који се (1861) родио у Великом Бечкереку. До ступања на Делиманићево место стекао је већ солидно искуство у жупанијској администрацији, што је дотле представљало, на одређени начин и породичну традицију¹³²⁶. Нашао се у центру пажње приликом избора за Угарски сабор 1901.

¹³²³ Исто, 1.

¹³²⁴ „Lokales. Abschied”, *GBWb* 24, 23. Juni 1906, 4; „Lokales. Abschied des Kulturvereines von Dr. Dellimanics”, *GBWb* 24, 23. Juni 1906, 4; „Lokales. Abschiedsmahl”, *GBWb* 24, 23. Juni 1906, 4; „Lokales. Abreise Dr. Ludwig Dellimanics”, *GBWb* 26, 30. Juni 1906, 4. Занимљиво је да се одлазак Делиманића временски подударно са великим и занимљивим међународним спектаклом који дотле никада није био виђен у Великом Бечкереку, па ни у Торонталској жупанији – гостовањем путујућег циркуса Буфало Била, који је 6. јула наступио на главном тргу у Великом Бечкереку. О томе в.: „Lokales. Amerikanischer Cirkus in Nagybecskerek”, *GBWb* 3, 20. Jänner 1906, 4; „Lokales. Amerikanischer Zirkus in Nagybecskerek”, *GBWb* 19, 12. Mai 1906, 4; „Lokales. Buffalo Bill’s Wild West”, *GBWb* 26, 30. Juni 1906, 4; „Lokales. Buffalo”, *GBWb* 27, 7. Juli 1906, 4.

¹³²⁵ Borovszky S., *нав. дело*, 504.

¹³²⁶ Најстарији подаци у вези са породицом Ботка потичу из једне повеље њитранског каптола од 30. новембра 1285. године. Породица Ботка је имала поседе у Њитранској жупанији (данашња Словачка). Извесни **Иштван Ботка** је 1602. године добио племство од цара Матије, а на попису становништва спроведеном 1754/1755. године, забележен је **Јанош Ботка** као властелин Киш-Лапаша. **Имре Ботка** (1779–1833) се почетком XIX века преселио у Бач-бодрошку жупанију, а његов син **Ференц Ботка** се нешто касније настанио у Торонталској жупанији (1834), где је био главни жупанијски бележник. Његов брат **Имре** обављао је функцију главног жупанијског лекара

године, када је велики жупан Ронаи подржао његову кандидатуру у Уздинском изборном срезу, наспрот Стевану Јовановићу, зету Лазара Дунђерског (због чега је Ронаи касније оборен). Штампа је, приликом Боткиног именовања а и касније, често писала о његовој популарности међу становницима Жупаније, хвалећи га као полиглоту (говорио је, осим мађарског, и српски, румунски и немачки) и *савесног, преданог, талентованог и енергичног јавног функционера, у замаху снаге*¹³²⁷. Сам Ботка је имао извесно „међународно” искуство и поседовао је авантуристички дух: две године раније (1904), у друштву седамдесетак посланика Сабора путовао је за САД, где је у Сент Луису присуствовао међународној заједничкој парламентарној конференцији¹³²⁸, а 1908, у време док је обављао дужност великог жупана, предузео је занимљиво и несвакидашње путовање које је привукло пажњу штампе и јавности: заједно са једним рођаком, кренуо је на пут аутомобилом до Немачке (Хамбурга), дуг, према новинарској рачуници, 4000 km¹³²⁹.

Ботка је 15. јуна 1906. дошао у Велики Бечкерек да преузме нову дужност, и том приликом му је приређен величанствен дочек¹³³⁰, према раније утврђеном програму¹³³¹. Сутрадан, након свечаног полагања заклетве, устоличен је за торонталског великог жупана (нимало неуобичајено за оно време, штампа је толико претеривала у опису овог догађаја, да је чак објавила и јеловник са свечаног банкета који је уприличен у великобечкеречког касини након инсталације¹³³²).

Међутим, политичке околности и ситуација у земљи у којој је ступио на нову функцију Ботки никако нису ишле на руку. Недаће на друштвеном и политичком плану које су се на махове јављале још за време његовог претходника Делиманића, у наредне четири године доћи ће до пуног изражаја. Први у низу тих

(физикуса). **Лајош Ботка**, отац новог великог жупана, био је главни жупанијски благајник. О породици Ботка в.: Borovszky S., *нав. дело*, 537.

¹³²⁷ „Das Scheiden Dr. Dellimanics’ – Béla Botka Obergespan”, *GBWb* 22, 9. Juni 1906, 2. Ипак, ово пренаглашавање Боткиних врлина и популарности сасвим је извесно било намењено ублажавању непопуларних мера владе које су биле спровођене у време док је обављао дужност великог жупана – прим. Ф. К.

¹³²⁸ „Lokales. Nach Amerika”, *GBWb* 13. August 1904, 4. Том приликом је Ботка путовао у пратњи још једног посланика из Торонталске жупаније – Гезе Папа.

¹³²⁹ „Lokales. Automobilreise”, *GBWb* 29, 18. Juli 1908, 4.

¹³³⁰ „Empfang des Obergespans Béla v. Botka”, *GBWb* 24, 23. Juni 1906, 3–4.

¹³³¹ Дочек новог великог жупана испланиран је на скупу одржаном недељу дана раније (8. јуна), који је сазван на иницијативу поджупана Јанка. О томе в.: „Lokales. Komitatskongregation”, *GBWb* 22, 9. Juni 1906, 3.

¹³³² „Empfang des Obergespans Béla v. Botka”, *GBWb* 24, 23. Juni 1906, 3–4.

изазова са којима се жупанијска администрација у ово време суочила били су раднички и сељачки штрајкови: свега две недеље након устоличења, крајем јуна су почеле да пристижу вести из бројних општина Торонталске жупаније о штрајковима надничара. У Турској Кањижи је 600 жетелаца ступило у штрајк, заузело агресивно држање и насилно ометало у раду оне који нису хтели да им се прикључе; тамошњи срески начелник Емил Талијан позвао је у помоћ жандарме и војску из оближњег Сегедина који су завели ред¹³³³. Слична је ситуација била и у Перјамошу, као и Фењу и Биледу¹³³⁴. Власти, како жупанијске тако и државне, хитро су реаговале. *Торонталско пољопривредно друштво* сазвало је хитну седницу на ком је расправљало о мерама за ефикасно решавање овог проблема¹³³⁵, али је правосуђе било знатно делотворније: средином јула је краљевски правобранилац обавестио Жупанију да је због жетелачких штрајкова, подстрекивања и радничког агитовања, те ометања радова на жетви 256 лица осуђено на затворске казне¹³³⁶. Да ствар буде још гора, Жупанија није имала довољно затворских капацитета за смештај ових осуђеника¹³³⁷, због чега је мађарско Министарство правде наложило Жупанији хитну градњу суда и затвора у Великом Бечкерекy¹³³⁸. Непуну деценију након Елемирске буне, *авет аграрног социјализма* поново се пробудила у Торонталској жупанији. Томе је свакако у великој мери допринела све интензивнија активност нешто раније¹³³⁹ основане **Социјалдемократске партије** у Торонталској жупанији¹³⁴⁰, која ће у наредном периоду само јачати, настојећи да артикулише незадовољство актуелном политичком нестабилношћу и константним погоршањем економске ситуације у земљи. До краја године у Жупанији је забележено још штрајкова, од тога четири само у Великом Бечкерекy, између осталог, и у фабрици

¹³³³ „Süd-Ungarn. Schnitterstrike in Torontál”, *GBWb* 25, 30. Juli 1906, 2.

¹³³⁴ Исто.

¹³³⁵ „Lokales. Die Arbeiterfrage”, *GBWb* 25, 23. Juni 1906, 5.

¹³³⁶ „Süd-Ungarn. Zum Torontáler Schnitter-Strike”, *GBWb* 28, 14. Juli 1906, 3.

¹³³⁷ Исто.

¹³³⁸ „Lokales. Justizpalais”, *GBWb* 28, 14. Juli 1906, 3. Према налогу Министарства, објекат је морао бити завршен до 1. јуна 1907. године, али се са радовима каснило и нова великобечкеречка палата суда, заједно са затвором, отворена је тек 1908. године. О томе види: В. Мајсторовић и др., *нав. дело*, 87–100.

¹³³⁹ „Lokales. Sozialisten Versammlung”, *GBWb* 28, 15. Juli 1905, 4–5.

¹³⁴⁰ „Lokales. Komitatskonferenz der Sozialdemokraten”, *GBWb* 25, 23. Juni 1906, 5.

тепиха Лазара Дунђерског¹³⁴¹, која је свега пар месеци раније добила одликовање мађарског министарства трговине за развој домаће индустрије¹³⁴². Захтевима за повећање минималне цене рада и бољим условима радника (радничко осигурање), недуго затим ће се придружити и захтеви за скраћеним радним временом, а потом и за укидањем вирилистичког система и општим правом гласа које је не тако давно пре тога предлагала Фејерваријева влада.

Осим Социјалдемократске, у Торонталској жупанији је током 1906. године конституисана још једна значајна странка. У Великом Бечкереку је 15. октобра формиран торонталски одбор тзв. **Уставне партије** (мађ. Alkotmány-párt, нем. Verfassungspartei), која је окупила један број дојучерашњих следбеника Либералне партије, торонталских крупних земљопоседника и присталица дуалног уређења који су били спремни да донекле реформишу своје политичко виђење и учине одређене уступке појединим слојевима становништва¹³⁴³. Удруживањем у Уставну партију они су настојали да се консолидују након шокантног пораза на изборима 1905. и покушају да се врате на власт. У позиву на конститутивну скупштину, оснивачи странке су подсетили на позитивно историјско искуство дуализма, истичући да је Торонталска жупанија *под заставом Нагодбе 1867. доспела у оно задовољавајуће стање које одговара захтевима модерног времена*¹³⁴⁴. За председника торонталске Уставне партије изабран је гроф **Јене Карачоњи**, који је у свом говору изложио циљеве странке: реформа гласачког права, реформа пореског система, одлагање решавања питања заједничке војске, паритет у међународном заступању између два дела Монархије, те заокруживање независности Мађарске без обзира на њену државну заједницу са Аустријом¹³⁴⁵. Карачоњи је нагласио да је *неопходно задржавање програма који је зацртан Нагодбом 1867. године*.

Свега дан касније, у Великом Бечкереку одржана је генерална скупштина торонталске Незавишњачке странке, чији је председник др Деже Нађ са

¹³⁴¹ „Lokales. Strike”, *GBWb* 33, 18. August 1906, 4; „Lokales. Strike”; *GBWb* 41, 13. Oktober 1906, 5; „Lokales. Strike”, *GBWb* 42, 20. Oktober 1906, 4; „Lokales. Strike in der Teppichfabrik”, *GBWb* 43, 27. Oktober 1906, 4.

¹³⁴² „Lokales. Nagybecskerekker Teppichfabrik”, *GBWb* 11, 17. März 1906, 5.

¹³⁴³ „Konstituierung der Verfassungspartei”, *GBWb* 40, 6. Oktober 1906, 3–4; „Lokales. Konstituierung der Verfassungspartei”, *GBWb* 42, 20. Oktober 1906, 3.

¹³⁴⁴ „Konstituierung der Verfassungspartei”, *GBWb* 40, 6. Oktober 1906, 3–4.

¹³⁴⁵ „Lokales. Konstituierung der Verfassungspartei”, *GBWb* 42, 20. Oktober 1906, 3.

задовољством констатовао да су партијски одбори формирани у низу торонталских општина: Торонталалмашу (Јабуци), Великом Бечкереку, Панчеву, Францфелду (Качареву), Модошу (Јаши Томићу), Торди, Мађарском Итебеју, Великом Сенмиклушу, Перјамошу и Жомбољу; Нађ је истакао да од 13 посланика за Сабор колико се бира у Торонталској жупанији њих 8 припада Незавишњачкој партији. Најављено је да ће „Независни” имати на располагању два нова гласила за представљање и размену својих идеја и ставова – *Délvidéki Ujság* (на мађарском) и *Unser Blatt* (на немачком)¹³⁴⁶. Др Имре Варади, водећа личност странке у Великом Бечкереку, истакао је да ће странка бити „на ратној нози” према новооснованој торонталској Уставној партији¹³⁴⁷.

Политичке страсти у Жупанији су се донекле стишале крајем октобра месеца, приликом повратка посмртних остатака Ференца Ракоција у земљу¹³⁴⁸. Сто седамдесет година након што је сахрањен у егзилу, у француској цркви у Галати, један од највећих мађарских националних хероја и симбол отпора Хабзбурзима се враћао кући (Беч је две године раније одобрио повратак Ракоцијевих посмртних остатака, због чега је Торонталска жупанија упутила захвалну адресу Францу Јозефу)¹³⁴⁹. Тим поводом, велики жупан Ботка и поджупан Јанко отишли су у Оршаву, где су дочекали Ракоцијеве посмртне остатке и отпратили их до Кошица, где су сахрањени у катедрали Свете Елизабете. Воз којим су путовали до Кошица прошао је кроз Велику Кикинду, где је свечано дочекан од стране 150 чланова Муниципалног одбора, уз свечано окићен и осветљен град, са транспарентима, заставама, грбовима породице Ракоци, Угарске и Торонталске жупаније¹³⁵⁰. У име Жупаније и Велике Кикинде, венце на сандук са Ракоцијевим посмртним остацима положили су торонталски главни бележник Ерне Винцехиди и градоначелник

¹³⁴⁶ *Délvidéki Ujság* је излазио до краја 1910. године, док је *Unser Blatt* био нешто дуговечнији и угашен је за време Првог светског рата, око 1915. О томе в.: F. Nemet, *Istoriја štampe...*, 159–161.

¹³⁴⁷ „Lokales. Parteisitzungen”, *GBWb* 41, 13. Oktober 1906, 5; „Lokales. Unabhängigkeitspartei”, *GBWb* 42, 20. Oktober 1906, 4.

¹³⁴⁸ Предводник мађарског устанка против Хабзбурга у периоду од 1703. до 1711. године, Ракоци је уживао статус мађарског националног хероја. Након слома устанка морао је да напусти земљу и оде у Турску, где је и умро 1735. године.

¹³⁴⁹ „Süd-Ungarn. Das Torontáler Munizipium”, *GBWb* 18, 30. April 1904, 2.

¹³⁵⁰ „Süd-Ungarn. Rákóczifeier in Torontál”, *GBWb* 43, 27. Oktober 1906, 2–3.

Живко Богдан. И у Великом Бечкереку, главном граду Жупаније, приређене су одговарајуће свечаности у школама и црквена богослужења¹³⁵¹.

Тренутак националног јединства, поноса и еуфорије врло брзо је поново уступио место свакодневним политичким сукобима и несугласицама, које су се негативно одражавале на економске прилике и гурале Угарску све дубље у економску кризу. То је за последицу имало и један од највећих проблема са којима се суочавала не само Торонталска, већ и остале мађарске жупаније: појачано исељавање становништва. Овај проблем се на дневном реду појавио још 1903. године, да би свој врхунац достигао управо у Боткино време. Новински извештаји из тог доба били су крцати одломцима из званичних поджупанских извештаја о броју исељених лица, издатих путних исправа за иностранство, саветима и препорукама за заустављање емиграције итд. Тако је нпр. у марту 1906. *Wochenblatt* објавио да се од 1. августа до 31. децембра 1904. из Жупаније иселило 7 676 лица, 1905 – 14 311, а од 1. јануара до 11. марта 1906 – 7 845, укупно: 29 832¹³⁵². У јулу исте године, недуго након што је Ботка преузео дужност великог жупана, исти лист је објавио следећу статистику: У току 1905. године, из банатских жупанија (Тамишке, Торонталске и Крашо-северинске) иселило се око 20 000 људи. Само из Темишвара је 1000 лица отишло преко океана да потражи срећу у Америци (...) Из Крашо-северинске жупаније се 1903. године иселило 295 лица, 1904 – 906, 1905 – 1692; из Тамишке жупаније се 1903. иселило 1747, 1904 – 2283, а 1905 – 7494; из Темишвара 1903 – 73, 1904 – 201, а 1905 – 922; из Вршца: 1903 – 32, 1904 – 83, 1905 – 55; када је реч о Торонталској жупанији, из ње се 1903. иселило 2 778, 1904 – 3988, а 1905 – 10 343 лица. Из Панчева се у периоду 1903–1905. иселило 352 људи за Америку. Већина исељеника су сељаци или надничари. Исељеничку грозницу подстичу и раднички штрајкови, али и поскупљење цена животних намирница – закључио је *Wochenblatt*¹³⁵³. Месец дана касније (август 1906), биланс је звучао још црње – две жупаније (Торонталска и Тамишка) и три града са правом Муниципије

¹³⁵¹ „Lokales. Rákóczi-Festlichkeiten”, *GBWb* 43, 27. Oktober 1906, 4.

¹³⁵² „Süd-Ungarn. Auswanderung aus dem Komitate”, *GBWb* 11, 17. März 1906, 3.

¹³⁵³ „Süd-Ungarn. Auswanderungen und Strikes”, *GBWb* 29, 21. Juli 1906, 2. Притом је, нешто касније, примећено да је најгоре стање у Крашо-северинској жупанији, где народ одлази за Америку, где се нада да ће за кратко време доћи до богатства и благостања; ово масовно пустошење читаве једне области прети да у кратком року доведе до привредне пропасти великих размера... „Süd-Ungarn. Die Auswanderung in Krassó-Szörény”, *GBWb* 31, 4. August 1906, 3.

(Темишвар, Вршац, Панчево), са 1 085 604 становника у року од три године (1903–1905) остале су без 30 257 људи (од тога је више од половине забележено у Торонталској жупанији, без Панчева – 17 114)¹³⁵⁴. Отприлике исти број исељеника (17 000) био је забележен само у 1906. години¹³⁵⁵.

Исељавање се несмањеним интензитетом наставило и током идуће, 1907. године¹³⁵⁶: торонталско поджупанско звање примало је дневно и до 150 захтева за издавање путних исправа, па је чак саставило и статистику – 96% подносилаца пријава одлазило је у Америку, 4% у Бугарску, Румунију и друге балканске земље¹³⁵⁷. Поджупан Јанко је у октобру констатовао да се само у 1907. из Жупаније иселило 20 000 људи, што је од почетка исељеничке грознице (1903) чинило застрашујућу цифру од 75 000 људи¹³⁵⁸. У настојању да одврати исељенике или барем ограничи исељенички талас, торонталске власти су прибегавале различитим средствима: предложене су конкретне мере у виду исушивања Дунавских ритова, градње нових насеља и колонизације овог подручја¹³⁵⁹; забране исељавања лицима која нису одслужила редован дванаестогодишњи војни рок, ограничавања слободе кретања и усавршавања путних исправа како би се спречиле разне злоупотребе¹³⁶⁰. Торонталски земљопоседник Шандор Нако, који је претходно постављен за гувернера Ријеке¹³⁶¹, дао је свој допринос настојањима да се заустави исељавање из Жупаније тако што је наредио да се испарцелише 800 јутара његовог поседа у великосенмиклушком атару и подели емигрантима¹³⁶². У штампи су све чешће почели да се појављују прилози о исељеницима који су се, доживевши неуспех у „доларској земљи”, такође уздрманој економском кризом, враћали кући у Торонталску жупанију¹³⁶³. Иницијатива за оснивање посебне, Торонталске

¹³⁵⁴ „Süd-Ungarn. Auswanderung”, *GBWb* 33, 18. August 1906, 3.

¹³⁵⁵ „Lokales. Auswanderung”, *GBWb* 8, 23. Feber 1907, 4.

¹³⁵⁶ „Lokales. Auswanderung”, *GBWb* 11, 16. März 1907, 5; „Lokales. Auswanderung aus Torontál”, *GBWb* 19, 11. Mai 1907, 5; „Süd-Ungarn. Auswanderung in Torontál”, *GBWb* 36, 7. September 1907, 2; „Süd-Ungarn. Auswanderung”, *GBWb* 41, 12. Oktober 1907, 2 итд.

¹³⁵⁷ „Süd-Ungarn. Auswanderung in Torontál”, *GBWb* 36, 7. September 1907, 2.

¹³⁵⁸ „Süd-Ungarn. Auswanderung”, *GBWb* 41, 12. Oktober 1907, 2.

¹³⁵⁹ „Lokales. Auswanderung”, *GBWb* 8, 23. Feber 1907, 4.

¹³⁶⁰ „Eindämmung der Auswanderung aus Torontál”, *GBWb* 15, 13. April 1907, 3–4.

¹³⁶¹ „Vermischte Nachrichten. Installation des Gouverners von Fiume”, *GBWb* 26, 30. Juni 1906, 5.

¹³⁶² „Süd-Ungarn. Graf Nákó gegen die Auswanderung”, *GBWb* 16, 20. April 1907, 2.

¹³⁶³ „Lokales. Auswanderung”, *GBWb* 46, 17. November 1906, 4; „Lokales. Auswanderung aus Torontál”, *GBWb* 19, 11. Mai 1907, 5; „Süd-Ungarn. Die Rückwanderung aus Amerika”, *GBWb* 48, 30. November

трговачко-занатске коморе, која се јавила у ово време, такође је била усмерена ка побољшању привредних прилика и ублажавању исељеничког таласа¹³⁶⁴. Како је њено формирање, међутим, подразумевало издвајање из оквира Темишварске трговачко-занатске коморе, ова идеја, рођена у Великом Бечкереку и подржана од Торонталске жупаније, наишла је на отпор из суседства и није на крају никада ни реализована¹³⁶⁵. Иако је временом све више растао број повратника, исељавање ће

1907, 3; „Die Rückwanderung aus Amerika”, *GBWb* 50, 14. Dezember 1907, 1–2; „Süd-Ungarn. Von Amerika zurück”, *GBWb* 34, 22. August 1908, 2; „Lokales. Auswanderung aus Torontál”, *GBWb* 38, 19. September 1908, 4 итд.

¹³⁶⁴ У ствари, идеја о стварању засебне Торонталске трговачко-занатске коморе није била нова и Жупанија је први пут са њом изашла још 1887. О овој иницијативи в.: „Lokales. Torontáler Gewerbe- und Handelskammer”, *GBWb* 38, 22. September 1906, 4; „Vermischte Nachrichten. Die Torontáler Handels- und Gewerbekammer”, *GBWb* 20, 18. Mai 1907, 5; „Die Torontáler Handels- und Gewerbekammer”, *GBWb* 21, 25. Mai 1907, 1–2; „Lokales. Temesvár gegen Nagybecskerek”, *GBWb* 21, 25. Mai 1907, 4 итд.

¹³⁶⁵ Занимљив је један новински прилог који је настао поводом пласирања ове идеје у јавност, а у ком је, поред интересантне аргументације, дат и леп приказ стања у Жупанији 1907. године: *...Са површином од 10 046 km², наша Жупанија је четврта у целој Угарској; са 609 362 становника је трећа; од 1887. године, када је поднет први захтев за оснивање самосталне „Торонталске трговачке и занатске коморе”, број становника се повећао за 20%. Број обрадивих јутара земље у Жупанији износи 1 348 663. Сточни фонд износи (у 1906. години): 179 959 грла рогате стоке, 157 443 коња, 332 966 свиња, 364 650 оваца. Саобраћај у Жупанији се одвија на 659 km вициналних (споредних, општинских, локалних – прим. Ф. К.) пруга и 116 km државних пруга. У Жупанији послује 2917 трговаца и 10 222 занатлија, дакле укупно 13 139. У Жупанији послује 81 новчани завод са 16 341 142 круна сопственог и 50 803 817 круна уложеног капитала од разних кредитних завода, као и 16 кредитних задруга. Централна кредитна задруга у Торонталској жупанији има 119 филијала са 36 233 чланова. Ова статистика буди наду да ће Жупанија моћи да се одвоји од Темишварске трговачко-занатске коморе и оформи посебну Торонталску трговачко-занатску комору. У иностранству се стално труде да увећају број комора, док се у Угарској њихов број од 1868. увећао само за 5. Торонталска жупанија заједно са Панчевом плаћа Темишварској комори укупно 23 083 круна, и то Жупанија 20 570, Панчево 2562 круне. Темишварска трговачка област довољно је велика да се може одржати и без Торонталске жупаније. За одржавање Торонталске трговачко-занатске коморе било би неопходно 18 800 круна. Трговина у Торонталу гравитира ка истоку, ка балканским земљама, и жалосно је што се нашој трговинској размени са Балканом поклања тако мало пажње, док Немачка на сваки начин настоји да придобије Балкан као тржиште својих производа. Вештој трговачкој политици Немачке успело је да се учврсти у балканским земљама. Стога је разумљиво да због близини наше Жупаније Оријенту, због наших железничких веза и речних путева, седиште Торонталске привредне коморе може бити само у Великом Бечкереку. Она може активно развијати трговину и занатство и бити предстража према Оријенту... „Die Torontáler Handels- und Gewerbekammer”, *GBWb* 21, 25. Mai 1907, 1–2. Међутим, због противљења надлежних кругова у Темишвару, идеја о посебној торонталској комори никада није заживела. Иронијом судбине, када је српска војска на крају Првог светског рата заузела читав Банат, заједно са Темишваром, целокупна архивска грађа Темишварске трговачко-занатске коморе пренета је у Велики Бечкерек, где се и данас налази, у посебном фонду Историјског архива Зрењанин. Разграничење Баната које је уследило иостанак Темишвара у границама Румуније подстакло је формирање нове, Банатске трговинско-занатске и индустријске коморе са седиштем у Великом Бечкереку, која је основана почетком 1920. године и постојала све до краја Другог светског рата (1946). О томе в.: Верица Николић–Тања Милошевић, *Водич кроз архивске фондове Историјског архива Зрењанин*, Зрењанин 2007, 173–176.*

се наставити све до Првог светског рата и представљати један од највећих проблема са којима се Жупанија суочавала.

Међутим, догађај који је обележио 1907. годину, више од исељавања и радничких и жетелачких штрајкова, била је огромна поплава Тисе у којој је водена стихија прогутала село Рудолфсгнад (данашњи Книћанин). Двадесет и шестог маја 1907, у послеподневним часовима, брана на овој реци, удаљена 12 km од села, попуцала је у дужини од 10 m и отворила пут воденој бујици која је поплавила 15 000 јутара ораница, остављајући близу 4000 мештана без крова над главом¹³⁶⁶. Жупанијски званичници одмах су изашли на лице места и настојали, додуше, без већег успеха да санирају последице; поджупан Јанко је обавестио Министарство унутрашњих послова о несрећи, у којој није изгубљен ниједан људски живот, али је уништено доста ситне стоке и сеоске инфраструктуре¹³⁶⁷. Део становништва се склонило у суседне општине, док је део био осуђен на смештај под ведрим небом¹³⁶⁸. У поплави је настрадало 300 домаћинстава и целокупна летина, а причињена материјална штета износила је близу 2 милиона круна¹³⁶⁹. Поджупанско звање брзо је организовало акцију прикупљања помоћи за пострадале, у коју су се својим прилозима укључили, поред Бечког двора и високих државних званичника, и друштвено одговорни торонталски велепоседници¹³⁷⁰. Њиховим прилозима, међутим, последице поплаве биле су тек делимично ублажене, и наслови жупанијске штампе који су се јављали у наредном периоду – *Рудолфсгнадска катастрофа*¹³⁷¹ и *Уништење Рудолфсгнада*¹³⁷² – били су и више него оправдани.

¹³⁶⁶ „Die Katastrophe von Rudolfsnad”, *GBWb* 22, 1. Juni 1907, 2.

¹³⁶⁷ Исто.

¹³⁶⁸ Ова несрећа је нешто касније послужила као инспирација највећем швапском књижевнику Адаму Милеру-Гутенбруну да напише свој чувени роман *Звона домовине* (*Die Glocken der Heimat*), у ком је описао поплаву, променивши, додуше, име села у Карлсдорф. У овом свом делу осликао је храбри и дисциплиновани карактер својих земљака, Подунавских Шваба, који, када им село пропадне у поплави, не клону духом већ одлучују да га изнова граде и остану на земљи својих предака. Сам роман се завршава сценом у којој они остају под ведрим небом, без ичега, певајући песму о свом завичају, која је касније постала незванична химна банатских, а затим и свих Подунавских Немаца. О томе в.: Филип Крчмар, „Адам Милер-Гутенбрун и национални препород Подунавских Шваба”, *Зборник Матице српске за историју* 83, Нови Сад 2011, 45–63.

¹³⁶⁹ Borovszky S., *нав. дело*, 511.

¹³⁷⁰ Франц Јозеф донирао је 5000 круна, исто колико и мађарска влада; чанадски бискуп Јожеф Немет дао је 2500 круна, гроф Ендре Чеконић 1000 круна итд. Borovszky S., *нав. дело*, 511.

¹³⁷¹ „Rudolfsgnádi katasztrófa”, *Torontál* 124. sz., 1907. június 3, 1. o.

¹³⁷² „Rudolfsgnád pusztulása”, *Torontál* 119. sz., 1907. május 27, 1–2. o.; „Rudolfsgnád pusztulása”, *Torontál* 120. sz., 1907. május 28, 1–2. o.; „Rudolfsgnád pusztulása”, *Torontál* 121. sz., 1907. május

Трагична судбина овог места бацила је у сенку обележавања великог јубилеја који је падао у исто време – 40. годишњицу од крунисања Франца Јозефа за апостолског краља Мађарске (8. јун 1867 – 8. јун 1907)¹³⁷³.

Јесен 1907. донела је нове радничке штрајкове и демонстрације. Крајем септембра најављена је општа обустава рада у Великом Бечкереку и још 45 места у Торонталској жупанији¹³⁷⁴. Организатор *Црвеног четвртка*, како је прозван овај догађај, била је Социјалдемократска партија, која је, *на миг страначке централе* из Будимпеште у седишту Жупаније организовала протестну шетњу, одржану под јаком полицијском пратњом¹³⁷⁵. На скупу је истакнут захтев за општим гласачким правом (што је била последица актуелне расправе о реформи гласачког права), али је њиме артикулисано и изражено и растуће незадовољство најављеним поскупљењима животних намирница у целој држави, до ког је заиста и дошло нешто касније¹³⁷⁶. У наредном периоду постаће актуелна и реформа пореског система¹³⁷⁷.

Торонталска Социјалдемократска партија није била једина која је изражавала своје незадовољство. Један део присталица Незавишњачке партије, незадовољан учинком владе, одвојио се и отприлике у исто време оформио Реформску партију у Великом Бечкереку (мађ. Reform-párt)¹³⁷⁸. Уставна странка Торонталске жупаније, оформљена годину дана раније, одржала је велики скуп у великобечкеречкој Касини крајем новембра 1907, на којој је констатовала да се налази у сталном порасту¹³⁷⁹. С друге стране, Независни су се налазили у дефанзиви и, суочени са чињеницом да њихова влада за годину дана није учинила практично

29, 1–2. о.; „Rudolfsgnád pusztulása”, *Torontál* 122. sz., 1907. május 31, 1–2. о.; „Rudolfsgnád pusztulása”, *Torontál* 127. sz., 1907. június 6, 1–2. о.; „Rudolfsgnád pusztulása”, *Torontál* 129. sz., 1907. június 8, 1–2. о. Такође в.: „A torontáli árvíz”, *Torontál* 125. sz., 1907. június 4, 1–2. о.; „Rudolfsgnád. Árvizi képek”, *Torontál* 130. sz., 1907. június 10, 1. о.

¹³⁷³ „A koronázás ünnepe”, *Torontál* 129. sz., 1907. június 8, 1. о.; „König Franz Josef I”, *GBWb* 23, 8. Juni 1907, 1; „Feuilleton. Zum Krönungsjubiläum”, *GBWb* 23, 8. Juni 1907, 1; „Die Krönung (vor 40 Jahren)”, *GBWb* 23, 8. Juni 1907, 1–4 (детаљан опис церемоније крунисања 1867. године); „Lokales. Krönungsjubiläum”, *GBWb* 23, 8. Juni 1907, 4.

¹³⁷⁴ „Lokales. Allgemeiner Strike in Nagybecskerek”, *GBWb* 38, 21. September 1907, 5.

¹³⁷⁵ „Lokales. Der rothe Donnerstag”, *GBWb* 41, 12. Oktober 1907, 3. *Wochenblatt* је, помало заједљиво, приметио да одзив на протест баш и није био велики, што је приписано пијачном дану и пољским радовима.

¹³⁷⁶ „Die Theuerung des Lebensmittel”, *GBWb* 48, 30. November 1907, 1–2.

¹³⁷⁷ „Steuerreform”, *GBWb* 8, 23. Februar 1908, 1–2.

¹³⁷⁸ „Lokales. Reformpartei”, *GBWb* 39, 28. September 1907, 4.

¹³⁷⁹ „Lokales. Die Torontáler Verfassungspartei”, *GBWb* 48, 30. November 1907, 4.

ништа од прокламованих циљева, могли су само да резгинирано примете на генералној скупштини одржаној крајем децембра да се налазе у стагнацији због нејасног политичког положаја, Нагодбе и економске кризе¹³⁸⁰. Иако је закључено да је ова странка пустила корен у Торонталској жупанији и да није одустала од својих начела, њени истакнутији чланови морали су признати да она тренутно није у могућности да их оствари¹³⁸¹. Великобечкеречки *Nagybecskerekeli hirlap*, гласило блиско странци, које је опозицији годинама уназад чинило добре услуге и задавало главобоље жупанијским властима, идуће године ће престати са излажењем¹³⁸².

Незадовољство владавином Незавишњачке партије и њених партнера, који су до пре само годину дана тријумфовали на изборима, постало је очигледно приликом избора за торонталски Муниципални одбор, на ком је убедљиво тријумфовала Уставна партија: у скупштину Жупаније изабрано је 107 њених кандидата, уз 9 чланова Реформске, 8 чланова Незавишњачке, 2 социјалиста, 16 српских посланика (8 из Либералне и 8 из Радикалне странке), 1 „пангерман” и 18 ванстраначких представника¹³⁸³. Крајем године оформљен је и нови Управни одбор, поново на челу са поджупаном Јанком¹³⁸⁴. Било је и више него евидентно да се некадашња Либерална странка враћа у политичку игру, додуше, у нешто промењеном и реформисаном издању.

Независно од политичких комешања и турбуленција, у овом периоду без икаквих сметњи су настављене раније мађаризаторске тенденције у вођењу културне и просветне политике, кроз низ различитих активности. Културна друштва (*Јужномађарско* и *Торонталско*) развила су своју делатност организујући курсеве мађарског језика, разна предавања, музичке и сл. приредбе итд. Пишући о годишњој скупштини *Јужномађарског културног друштва* одржаној 1907. у Ходмезевашархељу, великобечкеречки *Wochenblatt* је врло упечатљиво илустровао фанатичност којом се одликовао рад тог удружења: *Ово културно друштво (...) је неопходност из мађарских националних и културних разлога. Оно није створено*

¹³⁸⁰ „Lokales. Generalversammlung der Torontáler Unabhängigkeitspartei”, *GBWb* 51, 21. Dez. 1907, 4.

¹³⁸¹ Исто.

¹³⁸² F. Nemet, *Istoriја штампе...*, 156. Такође в.: „Hirek. A Nagybecskerekeli Hirlap megszűnt”, *Torontál* 215. sz., 1908, szeptember 21, 2. o.; „Lokales. Nagybecskerekeli Hirlap”, *GBWb* 39, 26. September 1908, 4.

¹³⁸³ „Die Komitatsausschußwahlen”, *GBWb* 44, 2. November 1907, 1–2.

¹³⁸⁴ „Beamtenwahl im Komitate”, *GBWb* 51, 21. Dezember 1907, 1–2.

вештачки, оно се изродило из датих прилика и зато је дошло до његовог формирања и зато је окупило ревностне, па и шовинистичке чланове. Данас сваки Мађар мора бити шовиниста, мора у својој отаџбини препознати оно највредније и једино што има, и мора учинити све како би отаџбину помогао културно и материјално. Такав шовинизам је код нас врлина, покретачка снага према циљу (...) Мађарство и култура, то је девиза Друштва, и под тим знаком оно ће победити, на добробит отаџбине... (подв. Ф. К.)¹³⁸⁵.

Упоредо са Јужномађарским културним друштвом, и Торонталско мађарско културно друштво наставило је своје активности у истом правцу. Оно је током 1908. године радило на првом броју свог *Годишњака* (подухват који је био најављен још раније¹³⁸⁶), у ком је таксативно и савесно документовало свој рад и његове резултате¹³⁸⁷ и који ће бити публикован 1909. Учињени су даљи, конкретни кораци ка реализацији идеје о Музеју Торонталске жупаније, чији су званичници водили разговоре са највишим културним инстанцама у земљи¹³⁸⁸, а пронашли су и решење за смештај ове културне установе¹³⁸⁹. На редовној јесењој седници торонталског Муниципалног одбора 1908, приликом усвајања буџета за наредну годину, одлучено је да се половина издвајања за културу определи за оснивање Музеја и Библиотеке¹³⁹⁰. Након посете представника *Земаљског друштва за монографије* у лето 1907, започет је истраживачки рад за потребе монографије о

¹³⁸⁵ „Der südongarische Kulturverein“, *GBWb* 43, 26. Oktober 1907, 1–2.

¹³⁸⁶ „Torontáler Kulturverein“, *GBWb* 14, 7. April 1906, 1–2.

¹³⁸⁷ Somfai János, *A Torontálvármegyei magyar közművelődési egyesület évkönyve 1908*, Nagybecskerek 1909.

¹³⁸⁸ У Великом Бечкереку је септембра 1907. боравио директор универзитетске библиотеке у Будимпешти, др Золтан Ференци, који је о оснивању Торонталског музеја разговарао са жупанијским бележником Ернеом Винцехидијем. Том приликом је најављено да ће *Торонталско мађарско културно удружење* послати делегацију министру просвете, која би му поднела меморандум о овом питању. „Lokales. Torontáler Museum“, *GBWb* 38, 21. September 1907, 4.

¹³⁸⁹ У јануару 1908. у Велики Бечкерек су дошли професор из Клужа др Бела Поста и архитекта Деже Хилтл, који су испитали могућност адаптације великобечкеречког затвора „Мункач“ за потребе смештаја Музеја и Библиотеке. Нешто касније, директор библиотеке Националног мађарског музеја др Ласло Фејерпатаки такође је посетио Велики Бечкерек и том приликом установио да музејска библиотека броји 8000 наслова. „Lokales. Torontáler Museum“, *GBWb* 4, 25. Jänner 1908, 4; „Lokales. Das Komitátsmuseum“, *GBWb* 26, 27. Juni 1908, 4. О активностима на оснивању Музеја Торонталске жупаније у овом периоду в.: Милан Петров, „Музеј Торонталске жупаније у Великом Бечкереку од оснивања до 1918. године“, *Рад војвођанских музеја* 15–17, Нови Сад 1968, 201–208.

¹³⁹⁰ „Herbst-Kongregation“, *GBWb* 41, 10. Oktober 1908, 4.

Торонталској жупанији¹³⁹¹, који ће 1911/12. резултирати свеобухватном књигом под уредништвом Шамуа Боровског, данас најбогатијег извора података о овој теми. Мађаризација је спровођена и у јавној управи – забележено је неколико случајева помађаривања назива насељених места¹³⁹², што ће касније још више доћи до изражаја.

Поред низа значајних и мање значајних догађаја на унутрашњем политичком плану, Торонталска жупанија се крајем 1908. нашла под утиском крупних спољнополитичких догађаја оног времена: први је била међународна криза изазвана аустроугарском анексијом Босне и Херцеговине. Након 40 година окупације (још од времена Берлинског конгреса), Аустроугарска је, решена да потврди свој статус европске велесиле, одлучила да анектира (*прошири своја суверена права*) на ову област¹³⁹³. Овај потез, изведен у режији аустроугарског министра спољних послова барона Фон Ерентала, довео је до затегнутости у међународним односима Аустроугарске, нарочито са суседном Србијом. Место и улога Торонталске жупаније у анексији Босне и Херцеговине састојала се у пружању подршке снагама заједничке царске и краљевске војске, у виду слања војног континента у новоприпојене области ради одржавања реда и мира. У Босну и Херцеговину упућен је један број војника 29. ц. и к. пешадијског пука „Барон Фон Лаудон”, чије је седиште било у Великом Бечкереку и у који су регрутовани војни обвезници са подручја Торонталске жупаније¹³⁹⁴. Не може се тачно и са прецизношћу утврдити колики је број војника овог пука био послат у Босну и Херцеговину, али њихов ангажман потврђују каснији новински позиви упућени

¹³⁹¹ „Lokales. Die Monographie unseres Komitates”, *GBWb* 35, 31. August 1907, 4.

¹³⁹² Тако је нпр. представништво општине Велики Сенмиклуш донело одлуку да се избрише одредница „Српски” из званичног имена те општине, те да се надаље употребљава само име „Велики Сенмиклуш”, које је већ дуже у употреби код поште и железнице („Süd-Ungarn. Ortsnamen-Aenderung”, *GBWb* 40, 5. Oktober 1907, 3); општина Јазово преименована је у „Ходеђхаза”, иако је било предлога да се преименује и у „Торонталски Јазо” (мађ. Torontál-Jazó). „Süd-Ungarn. Ortsnamen-Aenderung”, *GBWb* 41, 12. Oktober 1907, 2.

¹³⁹³ О анексији Босне и Херцеговине в.: Gordon Brook Sheperd, *The Austrians. A Thousand-Years Odyssey*, New York 1997, 137–140. Edward Crankshaw, *The Fall of the House of Habsburgs*, New York 1983, 334–339; Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, Berkeley 2002, 412–415.

¹³⁹⁴ О 29. ц. и к. пешадијском пуку в.: Rudolf von Hödl, *Geschichte des k. u. k. Infanterieregiment Nr. 29 für immerwährende Zeiten Freiherr von Loudon*, Temesvár 1906; Филип Крчмар, *Лаудонова регимента. Историја 29. царског и краљевског пешадијског пука „Барон Фон Лаудон”*, Зрењанин 2015.

грађанству на слање Божићних поклона и прилога *за наше војнике у Босни*¹³⁹⁵, док војни шематизам из 1908. бележи присуство 3. батаљона 29. пука у невесињском гарнизону у Херцеговини¹³⁹⁶. Анексија Босне и Херцеговине и потоња криза у међународним односима изазвала је и велику узнемиреност у Жупанији наредних месеци, првенствено због страха од потенцијалног великог рата, страха који је утихнуо након што је Србија приморана да се помири са анексијом и прихвати стање на терену¹³⁹⁷.

Други значајан догађај била је катастрофа библијских размера која је 28. децембра 1908. задесила југ Италије: у разорном земљотресу јачине 7, 1 степена Рихтерове скале уништени су градови Ређо Калабрија и Месина; животе је изгубило око 50 000 људи. Жупанија је, поред свих својих недаћа и проблема, покренула свеобухватну акцију прикупљања помоћи пострадалим жртвама земљотреса, који су остали без крова над главом, апелујући на све чланове Муниципалног одбора, све гране власти, удружења, савезе, просветаре и верске заједнице да искажу своју хуманост¹³⁹⁸. Овај позив је у наредним месецима наишао на добар пријем, јер је током првих месеци 1909. прикупљена знатна хуманитарна и новчана помоћ¹³⁹⁹. Донације су пристизале од приватних лица – богатих грађана и земљопоседника, али и торонталских општина, штедионица, новчаних завода, цркава, школа итд. Тако је нпр. крајем јануара бивши велики жупан Јене Ронаи дао 25 круна,

¹³⁹⁵ „Für unser Soldaten in Bosnien”, *GBWb* 50, 12. Dezember 1908, 4; „Süd-Ungarn. Für unsere Soldaten in Bosnien”, *GBWb* 1, 2. Jänner 1909, 2–3.

¹³⁹⁶ *Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und für die kaiserliche und königliche Kriegsmarine für 1908*, Wien 1907, 490. Боравак батаљона 29. пука у Невесињу забележен је и у каснијем периоду (1913–1914), непосредно пред избијање Првог светског рата. О томе в.: Ф. Крчмар, *Лаудонова регимента...*, 680–681; такође: „Süd-Ungarn. Der Garnisonwechsel in Ungarn im Jahre 1914”, *GBWb* 1, 3. Januar 1914, 4.

¹³⁹⁷ „Friede!”, *GBWb* 14, 3. April 1909, 5.

¹³⁹⁸ „Vermischte Nachrichten. Messina von Erdbeben zerstört”, *GBWb* 1, 2. Jänner 1909, 6; „Hilfe für Süd-Italien. Die Aktion unseres Komitates”, *GBWb* 2, 9. Jänner 1909, 4; „Pro Calabria. Torontálvármegye segitsége”, *Torontál* 4. sz., 1909. január 7, 1. o.; „Pro Calabria. Segítség az olaszoknak”, *Torontál* 6. sz., 1909. január 9, 1–2. o.

¹³⁹⁹ О томе в.: „Mulatság. Pro Calabria”, *Torontál* 14. sz., 1909. január 19, 3. o.; „Süd-Ungarn. Für Süditalien”, *GBWb* 5, 30. Jänner 1909, 3; „Süd-Ungarn. Für Süditalien”, *GBWb* 6, 6. Februar 1909, 2; „Süd-Ungarn. Pro Calabria”, *GBWb* 9, 27. Februar 1909, 2; „Süd-Ungarn. Pro Calabria”, *GBWb* 11, 13. März 1909, 2–3; „Süd-Ungarn. Pro Calabria”, *GBWb* 13, 27. März 1909, 3; „Lokales. Das Torontáler Komitat für Messina”, *GBWb* 15, 10. April 1909, 4 итд.

елемирски земљопоседник Ђула Бобор 20, општина Црња 20, општина Башаид 10, општина Модош 50, Сечањска штедионица 100, Уздинска штедионица 20 итд¹⁴⁰⁰.

Поред акције прикупљања помоћи, у Жупанији су почетком 1909. обележена и два значајна јубилеја: 25. годишњица Ендреа Чеконића на челу *Торонталског пољопривредног друштва*¹⁴⁰¹ и 200. година од оснивања 29. ц. и к. пешадијског пука „Барон Фон Лаудон”, који је нешто раније био ангажован приликом анексије Босне и Херцеговине¹⁴⁰². Ипак, на друштвеном плану 1909. годину обележио је велики научни скуп који је крајем септембра одржан у главном граду Жупаније – годишња скупштина *Мађарског географског друштва* (мађ. Magyar földrajzi Társaság)¹⁴⁰³.

У то време су се приближавале и последње веће промене на политичкој сцени Угарске уочи Првог светског рата: након четири године проведене на власти, коалициона влада конзервативних странака показала се у много чему недоследном и неспособном, те је поражена на изборима одржаним почетком 1910. године. Већину

¹⁴⁰⁰ „Hirek. Pro Calabria”, *Torontál* 20. sz., 1909. január 26, 2. o.

¹⁴⁰¹ На генералној скупштини овог удружења, одржаној 14. јануара, којој су присуствовали и велики жупан Ботка и поджупан Јанко, Чеконићу је одато признање за досадашњи рад и развој Друштва и у његову част је предложено да се 1000 круна донира у сврху подизања огледног расадника који би производио храну за сиромашне; скупштина Друштва послала је поздравни телеграм министру пољопривреде Игнацу Дарањију. За више детаља в.: „A torontálvármegyei gazdasági egyesület ünnepe. Csekonics Endre gróf jubileuma”, *Torontál* 10. sz., 1909. január 14, 1–3. o.; „Generalversammlung des Torontáler landwirtschaftlichen Vereines. Jubiläum des Grafen Andreas Csekonics”, *GBWb* 3, 16. Jänner 1909, 4.

¹⁴⁰² Тим поводом, великобечкеречки *Wochenblatt* је у два наставка публиковао скраћени историјат Пука („Das Infanterie-Regiment Loudon. Aus Anlaß des 200-jährigen Jubiläums”, *GBWb* 9, 27. Februar 1909, 4–5; „Das Infanterie-Regiment Loudon. Aus Anlaß des 200-jährigen Jubiläums (Schluß)”, *GBWb* 10, 6. März 1909, 1–4); у сумрак 8. марта (дан уочи годишњице), кроз Велики Бечкерек је прошла парада са лампионима и војном музиком, а наредног дана, у 9 сати ујутру, и официри и војници присуствовали су свечаној миси у католичкој цркви, заједно са представницима власти и угледнијим грађанима. Касније је у великобечкеречкој Касини уприличен пригодан банкет на ком су војници угошћени на рачун града, а увече концерт и игранке у организацији официра и подофицира (ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, *Концерт и бал поводом 200-годишњице 29. пешадијског пука*, бр. 203/1909). Град Велики Бечкерек је „свом домаћем пуку” поклатио пехар посебно израђен за ту прилику (ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, *Прослава 200. годишњице постојања 29. пешадијског пука у Вел. Бечкереку*, бр. 303/1909).

¹⁴⁰³ „Az ország tudósai Nagybecskerekén. A földrajzi társaság kongresszusa”, *Torontál* 215. sz., 1909. szeptember 22, 1–2. o.; „Az ország tudósai Nagybecskerekén. Előkészületek a földrajzi kongresszusra”, *Torontál* 216. sz., 1909. szeptember 23, 1–2. o.; „Az ország tudósai Nagybecskerekén. Nagybecskerek ünnepnapja”, *Torontál* 218. sz., 1909. szeptember 25, 1–2. o.; „Zum Landeskongreß der Geographischen Gesellschaft”, *GBWb* 39, 25. September 1909, 1–2; „A kultúra ünnepe. A Magyar Földrajzi Társaság vándorgyűlése Nagybecskerekén”, *Torontál* 219. sz., 1909. szeptember 27, 1–3. o.; „Ünnep után”, *Torontál* 220. sz., 1909. szeptember 28, 1–2. o.

у Сабору освојили су кандидати некадашње Либералне странке, окупљени у више различитих странака и фракција. Како би превазишли несугласице и формирали владу, водећи политичари Угарске су током фебруара 1910. повели разговоре о уједињењу и стварању нове странке, који су окончани спајањем Уставне партије са остацима некадашње Либералне странке у тзв. **Националну странку рада** (мађ. *Nemzeti munká párt*)¹⁴⁰⁴. Тиме је, у ствари, некадашња Либерална странка само обновљена под новим именом, са старим личностима и програмом заснованим на одредбама Нагодбе 1867. године. После доласка ове странке на власт, смена влада и њених председника је постала честа појава: до Првог светског рата, тј. за четири године, на челу мађарске владе смењивали су се гроф **Карољ Куен-Хедервари** (1910–1912), **Ласло Лукач** (1912–1913) и гроф **Иштван Тиса** (1913–1917)¹⁴⁰⁵.

Промене на вишем државном нивоу врло брзо су се осетиле и у остатку земље и водиле су ка променама на челу Торонталске жупаније. Још у време док су трајали преговори за оснивање Националне странке рада, торонталски велики жупан Бела Ботка самоиницијативно је поднео оставку¹⁴⁰⁶. За самопрегоран рад и вођење Жупаније у годинама бременитим тешким искушењима, торонталски Муниципални одбор му је одао признање на опроштајној седници¹⁴⁰⁷ и поздравио његовог наследника (и претходника), др Лајоша Делиманића, који се након четири године вратио на функцију коју је обављао у периоду 1902–1906. Према писању

¹⁴⁰⁴ Жупанијски лист *Torontál* је са великом пажњом пратио цео овај процес. Види: „Nemzeti polgári párt”, *Torontál* 33. sz., 1910. február 11, 1. o.; „Táviratok. Az új pártalakulás”, *Torontál* 34. sz., 1910. február 12, 3. o.; о распуштању Уставне партије, односно њеном „утапању” у нову странку в.: „Táviratok. Az alkotmánypárt feloszlása”, *Torontál* 36. sz., 1910. február 15, 3. o.; за проглас Националне странке рада у настајању в.: „Táviratok. Az új párt felhívása”, *Torontál* 36. sz., 1910. február 15, 3. o. Овај проглас потписали су и чланови нове владе: њен председник гроф Карољ Куен-Хедервари, министри Ласло Лукач, Карољ Хијероними и Бела Шерењи, те Иштван Тиса, Бела Берзевици, Ерне Даниел и други истакнути мађарски политичари. До званичног оснивања партије дошло је 19. фебруара у Будимпешти, након чега је започет процес формирања жупанијских огранака по целој Угарској. О томе в.: „Az új párt felhívása”, *Torontál* 37. sz., 1910. február 16, 1. o.; „Táviratok. Az új párt programmja”, *Torontál* 37. sz., 1910. február 16, 2. o.; „Táviratok. A pártalakítás”, *Torontál* 38. sz., 1910. február 17, 3. o.; „Táviratok. A kormánypárt megalakulása”, *Torontál* 40. sz., 1910. február 19, 3. o.; „A Nemzeti Munkapárt megalakulása”, *Torontál* 41. sz., 1910. február 21, 1. o.

¹⁴⁰⁵ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 491. Смене кабинета у периоду од 1910. до 1914. неће међутим имати већег утицаја на политичку ситуацију у самој Жупанији.

¹⁴⁰⁶ „Botka Béla távozása – Bucsuzás a főispántól”, *Torontál* 35.sz., 1910. február 14, 1.o. „Das Scheiden des Obergespans Béla Botka”, *GBWb* 8, 19. Feber 1910, 2.

¹⁴⁰⁷ ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, Град са уређеним Сенатом 1769–1918, *Признање бившем великом жупану Бели Ботки за самопрегоран рад*, бр. 92/1910.

жупанијске штампе, ова вест није била никакво изненађење, *јер се Делиманићево име прво јавило у комбинацијама након одласка Беле Ботке и са свих страна било примљено са великим одобравањем*¹⁴⁰⁸. У ствари, стара „гарнитура” која је владала Жупанијом у време Либералне странке сада се враћала на велика врата.

Делиманићева инсталација за новог/старог жупана била је заказана за 7. март¹⁴⁰⁹, до ког је датума већ започет и окончан процес формирања торонталског огранка Националне странке рада: међу овдашњим присталицама нове странке нашли су се сви бивши либерали, листом крупни земљопоседници и присталице дуализма, који су и потписали проглас ове партије¹⁴¹⁰. За председника Националне странке рада у Торонталској жупанији био је изабран Бела Талијан, турскокањишки велепоседник, бивши поджупан, саборски посланик и министар пољопривреде.

Лајош Делиманић устоличен је по други пут за торонталског великог жупана 7. марта 1910. године, у присуству целокупног жупанијског чиновништва и делегација суседних муниципија (Бач-бодрошке и Тамишке жупаније, те градова Панчева, Темишвара, Вршца итд)¹⁴¹¹. У својој програмској беседи је изјавио да ће *јачати љубав између народа и краља, слободу Угарске, Устав и законом загарантована права свих; да ће давати пример осталим чиновницима и вршити строгу контролу извршних органа, те да ће тражити савесност и вредноћу у раду и посветити се најважнијим друштвеним проблемом који тишти Жупанију – исељавањем*¹⁴¹².

¹⁴⁰⁸ „Dr. Ludwig Dellimanics – Obergespan”, *GBWb* 9, 26. Feber 1910, 1. Такође в.: „Dr Dellimanics Lajos föispán”, *Torontál* 42. sz., 1910. február 22, 1. o.

¹⁴⁰⁹ „Lokales. Die Installation des Obergespans”, *GBWb* 9, 26. Feber 1910, 3; „Lokales. Die Installation des Obergespanes”, *GBWb* 10, 5. März 1910, 3.

¹⁴¹⁰ „A Nemzeti Munkapárt Torontálmegyében. Felhívás a közönséghez”, *Torontál* 49. sz., 1910. március 2, 1. o. За оснивање Националне странке рада у Торонталској жупанији такође в.: „A Nemzeti Munkapárt Pancsován”, *Torontál* 50. sz., 1910. március 3, 1. o. „A Munkapárt Torontálban”, *Torontál* 52. sz., 1910. március 5, 1. o.

¹⁴¹¹ „Dr. Dellimanics Lajos föispán beiktatása. A vármegye ünnepe”, *Torontál* 53. sz., 1910. március 7, 1–3. o.; „Die Installation des Obergespans Dr. Ludwig Dellimanics”, *GBWb* 11, 12. März 1910, 1–2. За програм инсталације в.: „Dr. Dellimanics föispán beiktatása”, *Torontál* 45. sz., 1910. február 25, 2. o.; „Dr. Dellimanics Lajos föispán beiktatása. A hétfői installáció”, *Torontál* 52. sz., 1910. március 5, 1–2. o.

¹⁴¹² „Die Installation des Obergespans Dr. Ludwig Dellimanics”, *GBWb* 11, 12. März 1910, 1–2. Недуго након Делиманићевог устоличења, објављен је туробан статистички податак према ком је Аустроугарска са 113 390 исељеника у Сједињене Америчке Државе током претходне, 1909. године, била друга земља Европе по броју емиграната у „Нови свет”; испред ње је била само Италија, са незнатно већим бројем исељеника (136 996). Види: „Die Gefahren der Auswanderung”, *GBWb* 21, 21. Mai 1910, 1–2.

Свечана церемонија Делиманићевог поновног устоличења за торонталског великог жупана одржана је непосредно пред културни догађај од великог значаја за Жупанију – прославу четврт века постојања *Торонталског мађарског културног друштва*¹⁴¹³. Обележавање овог јубилеја претворило се у *истински празник културе*, према писању локалне штампе¹⁴¹⁴, који се одиграо у оквиру Генералне скупштине Друштва, у свечаној сали Жупанијске палате у Великом Бечкереку. Овом догађају присуствовали су угледни културни посленици из целе Угарске: *стари мајстор мађарског новинарства*, главни уредник престоничког листа *Budapesti Hirlap* и члан Горњег дома Угарског сабора Јене Ракоши; познати књижевник и директор Сегединског музеја Иштван Темеркењ; директор Земаљског просветног савеза Карољ Сунди и др. На генералној скупштини изабрано је и ново руководство Друштва, а нови велики жупан изабран је за његовог председника¹⁴¹⁵. До краја године, *Торонталско културно друштво* штампало је посебну споменицу поводом јубилеја¹⁴¹⁶, која је касније у одломцима објављивана у *Torontál*-у, а и престонички *Budapesti Hirlap* је донео њен приказ¹⁴¹⁷.

Средином 1910. године у Торонталској жупанији су учињени први значајнији кораци ка остварењу великог привредног пројекта – изградњи *Јужномађарске фабрике шећера* у Великом Бечкереку. О овдашњој шећерани, која ће давати замајац привреди Баната још дуго након нестанка Торонталске жупаније и Аустроугарске монархије са историјске сцене, већ дуго се говорило у то време, али

¹⁴¹³ О обележавању овог јубилеја види: „A kulturegyesület negyedszázados jubileuma”, *Torontál* 98. sz., 1910. április 30, 1–2. o.; „Egy évi kulturmunka”, *Torontál* 102. sz., 1910. május 6, 1–2. o.; „Jubiläumsfeier des Torontáler Kulturvereines”, *GBWb* 19, 7. Mai 1910, 1; „Lokales. Jubiläumsfeier des Torontáler Kulturvereines”, *GBWb* 19, 7. Mai 1910, 3; „Negyedszázados kulturmunka”, *Torontál* 103. sz., 1910. május 7, 1. o.; „A kultúra ünnepe. A Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület negyedszázados jubileuma”, *Torontál* 104. sz., 1910. május 9, 1–4. o.; „Die Jubiläumsfeier des Torontáler Kulturvereines”, *GBWb* 20, 14. Mai 1910, 3. Такође в.: Borovszky S., *нав. дело*, 512.

¹⁴¹⁴ „Lokales. Jubiläumsfeier des Torontáler Kulturvereines”, *GBWb* 19, 7. Mai 1910, 3.

¹⁴¹⁵ Руководете положаје у Друштву држали су уједно и руководићи чиновници Жупаније. Велики жупан Делиманић био је председник; поджупан Агоштон Јанко био је један од двојице потпредседника, директор је био главни жупанијски бележник Ерне Винцехиди, а његов заменик Јанош Грезло био је краљевски школски надзорник за Торонталску жупанију; први секретар Друштва био је главни уредник *Torontál*-а Јанош Шомфаи, а главни уредник *Gross-Becskereker Wochenblatt*-а, Рудолф Мајер, обављао је дужност благајника итд.

¹⁴¹⁶ Somfai János, *Negyedszázad 1885–1910. A Torontálvármegyei magyar közművelődési egyesület emlékönyve főállásának negyedszázados évfordulója alkalmából*, Nagybecskerekken 1910; „Lokales. Torontáler Kulturverein”, *GBWb* 50, 10. Dezember 1910, 4.

¹⁴¹⁷ „Negyedszázad. Jegyzetek a Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület jubileumi emlékkönyvéből”, *Torontál* 229. sz., 1910. október 8, 1–4. o.

тек су се крајем прве деценије XX века створили услови за почетак њеног рада¹⁴¹⁸. Услов за њено формирање било је проналажење оснивачког капитала и осигурање 5000 катастарских јутара обрадивог земљишта на ком би се гајила шећерна репа¹⁴¹⁹. Торонталски крупни земљопоседници су се удружили у овом подухвату, у ком је, као и много пута до тада, предњачио гроф Чеконић (он сам је обезбедио 1000 јутара земље за узгој шећерне репе); осим њега, гроф Јене Карачоњи (Банлок) уложио је 400, барон Ерне Даниел (Велики Гај) 150, Андор Карачоњи (Беодра), Золтан Јеноваи (Итебеј) по 100, Пал Даниел Старији (Стари Лец), Ласло Ђерђанфи (Ђер), Константин Пеци-Поповић (Банлок) 50 јутара итд¹⁴²⁰. Средином септембра 1910, у Будимпешти је основано акционарско друштво *Јужномађарска фабрика шећера*, чиме је *договорена последња реч по овом* – за Велики Бечкерек и Торонталску жупанију тако важном – *питању*¹⁴²¹. Оснивачи фабрике били су *Мађарска есконтна банка и мењачница, Аустријска земаљска банка*, затим, *Мађарска банка и Трговачко друштво*, гроф Ендре Чеконић, гроф Јене Карачоњи, др Геза Пап и највећи земљопоседници Торонталске жупаније¹⁴²². На оснивачкој скупштини договорено је да се сместа почне са изградњом фабрике, како би она почела са радом већ у сезони 1911/1912. Грађевински радови су отпочели у октобру под вођством главног инжењера **Виктора Бенеша**, а на њима је било ангажовано између 400 и 500 радника¹⁴²³. Према зацртаном плану, фабрика је довршена у априлу 1911. године¹⁴²⁴. Укупна вредност целе инвестиције износила је невероватних пет милиона круна, што је *за сиромашни Велики Бечкерек била права сензација*¹⁴²⁵. Почетак рада шећеране је изискивао ангажовање стручног кадра, упућеног у процес обраде шећерне репе, чију су окосницу чинили досељеници из

¹⁴¹⁸ О оснивању ове фабрике се почело говорити још деценију раније; види: „Zuckerfabrik in Gr.-Beeskerek”, *GBWb* 21, 25. Mai 1901, 1–2; „Süd-Ungarn. Die Zuckerfabrik”, *GBWb* 24, 15. Juni 1901, 2–3; „Lokales. Die Zuckerfabrik”, *GBWb* 25, 22. Juni 1901, 4; „Die Zuckerfabrik in Nagybeeskerek”, *GBWb* 26, 29. Juni 1901, 1–2; „Lokales. Die Zuckerfabrik”, *GBWb* 29, 20. Juli 1901, 4 итд.

¹⁴¹⁹ „Die Nagybeeskereker Zuckerfabrik”, *GBWb* 25, 18. Juni 1901, 1.

¹⁴²⁰ „Die Nagybeeskereker Zuckerfabrik”, *GBWb* 26, 25. Juni 1901, 2.

¹⁴²¹ „Lokales. Die Nagybeeskereker Zuckerfabrik”, *GBWb* 38, 17. September 1910, 4.

¹⁴²² Исто.

¹⁴²³ „Lokales. Bau der Zuckerfabrik”, *GBWb* 39, 24. September 1910, 4; „Lokales. Der Bau der Zuckerfabrik”, *GBWb* 41, 8. Oktober 1910, 4.

¹⁴²⁴ „A nagybeeskereki cukorgyár”, *Torontál* 98. sz., 1911. április 29, 2. o.

¹⁴²⁵ „Városi közgyűlés”, *Torontál* 195. sz., 1911. április 29, 2. o.

Чешке, предвођени првим управником ове фабрике – Виктором Елеком¹⁴²⁶. На тај начин је подизање једног индустријског постројења, осим на економски развој, имало утицаја и на демографску структуру главног града Жупаније.

Почеци на изградњи шећеране, а пре тога, и 80. рођендан Франца Јозефа који је прослављен у целој Угарској, (па тако и у Торонталској жупанији)¹⁴²⁷, протекли су у сенци панике која је накратко завладала након што су се пренеле вести о епидемији колере која је у Банат стигла из Русије¹⁴²⁸. Први случајеви су забележени у Торонталалмашу (Јабуци) и Црепаји, а затим у Клеку (6 оболелих и један смртни случај), Лукачфалви (данашње Лукићево)¹⁴²⁹, Ечки и Српском Елемиру¹⁴³⁰, па чак и у Великом Бечкереку, на једном броду који је дошао из Темишвара¹⁴³¹. Иако је у неколико наврата службено објављивано да је епидемија престала¹⁴³², колера ипак није обуздана све до почетка идуће године, премда је достигла далеко мање размере него она из 1873. године¹⁴³³.

Упоредо са овим догађајем текле су и припреме за нови, и како ће се касније испоставити последњи попис становништва у Торонталској жупанији, заказан за првих десет дана 1911. године¹⁴³⁴. Од самог почетка припрема, прогнозе првог пребројавања становника након почетка велике иселјеничке грознице (1903)

¹⁴²⁶ **Виктор Елек** (1872–1941), искусан стручњак у области гајења шећерне репе, био је именован за првог управника Шећеране и ту дужност је обављао и у међуратном периоду. На почетку Другог светског рата пао је као прва жртва фашистичког терора немачког окупатора у Петровграду (Великом Бечкереку): обешен је под лажном оптужбом да је изабљивао раднике у фабрици, док је, у ствари, прави разлог било његово јеврејско порекло.

¹⁴²⁷ У Торонталској жупанији је владарев рођендан прослављен свечано, са јавном расветом ноћ уочи 18. августа, затим јутарњом звоњавом и интонирањем мађарске Химне и „Созата” испред Жупанијске палате, свечаним богослужењем великобечкеречкој католичкој цркви, те напоследку празничном скупштином Муниципалног одбора са које је слављенику послата честитка Жупаније. О томе види: „Lokales. Der 80. Geburtstag des Königs”, *GBWb* 30, 23. Juli 1910, 4; „Lokales. Der 80. Geburtstag des Königs”, *GBWb* 33, 13. August 1910, 4; „Der 80. Geburtstag des Königs”, *GBWb* 34, 20. August 1910, 1–2.

¹⁴²⁸ „Die Cholera”, *GBWb* 39, 24. September 1910, 5.

¹⁴²⁹ „Lokales. Die Cholera”, *GBWb* 42, 15. Oktober 1910, 4.

¹⁴³⁰ „Lokales. Die Cholera”, *GBWb* 46, 12. November 1910, 4.

¹⁴³¹ „Lokales. Die Cholera”, *GBWb* 47, 19. November 1910, 4.

¹⁴³² „Lokales. Die Cholera”, *GBWb* 41, 8. Oktober 1910, 5; „Lokales. Die Cholera erlöschen”, *GBWb* 44, 29. Oktober 1910, 4; „Lokales. Die Cholera”, *GBWb* 46, 12. November 1910, 4.

¹⁴³³ У вези са овом епидемијом, занимљиве су мере које су доношене за њено сузбијање. Пошто се сматрало да је извор заразе у речној води (Бегеј, Дунав), забрањено је њено коришћење, а војска и полиција су будно мотриле на то да се она не употребљава. Они који се нису тога придржавали кажњавани су новчаним и затворским казнама. „Lokales. Die Cholera”, *GBWb* 42, 15. Oktober 1910, 4.

¹⁴³⁴ „Lokales. Die Volkszählung”, *GBWb* 37, 10. September 1910, 4; „Lokales. Die Volkszählung”, *GBWb* 45, 5. November 1910, 4; „Lokales. Die Volkszählung”, *GBWb* 52, 24. Dezember 1910, 4.

биле су, сасвим оправдано, песимистичке. *Wochenblatt* се средином септембра вајкао: *Раније је појам банатског или бачког сељака био тесно повезан са појмом благостања. Чак ни надничари нису знали шта је то тежак живот и живели су задовољни; то је било некад. Данас се чују само притужбе, и то из свих друштвених слојева; сви су незадовољни тренутном ситуацијом, а сиромашније класе сматрају свој положај неодрживим и хватају се за исељенички штап...*¹⁴³⁵. Жупанијски *Torontál* је у марту 1911. објавио резултате пописа¹⁴³⁶, за које је само еуфемистички могао да констатује да су *разочаравајући*¹⁴³⁷: у поређењу са резултатима претходног пребројавања, број становника у Жупанији се повећао за свега 3357, односно 0,57 % (при чему је наведено да је на претходном попису забележено 589 026 становника; отуда је укупан број становника 1911. године по *Torontál*-у износио 592 383)¹⁴³⁸. Пописивачи су затекли 5377 празних домаћинстава, а у 113 од укупно 211 насеља на територији Жупаније, број становника је опао¹⁴³⁹. Гледано по срезовима, највише људи живело је у Великобечкеречком срезу (54 692), затим у Панчевачком (47 702) и Турскокањишком (47 549). Најмање становника имао је Модошки срез (26 991). Од укупно четрнаест срезова, на колико је Жупанија била подељена, у свега шест је забележен пораст броја становника (Ковачички, Банлочки, Великобечкеречки, Великокикиндски, Турскобечејски и Турскокањишки). Демографски пад је настављен и у наредним годинама, с тим што је тада био додатно подстицан, осим економским условима, и оправданим страхом од избијања рата¹⁴⁴⁰, од чијих се последица Банат никада неће ваљано и у потпуности опоравити.

Да ствар буде још гора, 1912. године источни и јужни делови Угарске били су погођени тешким елементарним непогодама и поплавама: у Ердељу је страхан циклон уништио низ насеља, док су у јужномађарским, банатским жупанијама

¹⁴³⁵ „Die Kornkammer Europas und die Auswanderung”, *GBWb* 38, 17. September 1910, 1.

¹⁴³⁶ „A népszámlálás eredménye Torontálmegyében”, *Torontál* 64. sz., 1911. március 18, 1–2. o. „A népszámlálás eredménye Torontálmegyében”, *Torontál* 65. sz., 1911. március 20, 2. o. „A népszámlálás eredménye Torontálmegyében”, *Torontál* 66. sz., 1911. március 21, 2. o. „A népszámlálás eredménye Torontálmegyében”, *Torontál* 67, 1911. március 22, 3. o.

¹⁴³⁷ „A népszámlálás eredménye Torontálmegyében”, *Torontál* 64. sz., 1911. március 18, 2. o.

¹⁴³⁸ Исто, 1–2.

¹⁴³⁹ Исто.

¹⁴⁴⁰ „Lokales. Die Auswanderung”, *GBWb* 13, 30. März 1912, 5; „Lokales. Die Auswanderung”, *GBWb* 17, 27. April 1912, 4; „Lokales. Aus Furcht von dem Krieg”, *GBWb* 2, 11. Jänner 1913, 4 итд.

велики пљускови довели до високог водостаја и изливања речних токова¹⁴⁴¹. Као што је неколико година раније Рудолфснад страдао у страховитој поплави Тисе, тако су крајем маја 1912. таласи Тамиша прогутали торонталске општине Чепсу и Мацедонију (у данашњој Румунији)¹⁴⁴². Вода на улицама Чепсе је достигала висину и до три метра. Велики жупан Делиманић и поджупан Јанко су се одмах упутили на лице места, а сам Јанко је лично учествовао у акцији спасавања¹⁴⁴³. Након што се вода повукла, приступило се утврђивању штете: 50 000 јутара земље нашло се под водом; према првим извештајима, Чепса је лежала у рушевинама, док је у Мацедонији порушено 150, а поштеђено 73 куће; укупна штета процењена је на 15 милиона круна¹⁴⁴⁴. Напомињући да су мађарска влада и торонталске власти притекле пострадалима у помоћ са одговарајућим новчаним средствима, торонталско поджупанско звање је подвукло да су она довољна да само привремено ублаже невољу и позвало становништво Торонталске жупаније да помогне пострадале својим новчаним и робним прилозима¹⁴⁴⁵. У наредном периоду, савесне општине (Орловат, Карлово, Јерменовци, Меленци, Оросламош, Мађарски Сенмартон, Бочар, Кеглевичхаза, Фаркаждин итд), истакнути богати појединци (поджупан Јанко, жупанијски бележник Винцехиди, градоначелник Великог Бечкерека Золтан Перишић, Андор Ђерђанфи) и новчани заводи (Модошка и Францфелдска штедионица) пожурили су да се одазову овом апелу¹⁴⁴⁶, али је материјална ситуација у поплавленим насељима и даље била веома тешка¹⁴⁴⁷. У сенци нових елементарних непогода прошла је велика почаст која је указана торонталском поджупану Јанку, именовањем за краљевског тајног саветника у

¹⁴⁴¹ „Heimsuchung durch Elementarkatastrophen”, *GBWb* 22, 1. Juni 1912, 1–2.

¹⁴⁴² „Süd-Ungarn. Große Überschwemmungskatastrophe”, *GBWb* 22, 1. Juni 1912, 3.

¹⁴⁴³ Исто.

¹⁴⁴⁴ „Süd-Ungarn. Die Wasserkatastrophe”, *GBWb* 23, 8. Juni 1912, 2.

¹⁴⁴⁵ „August Jankó, „Aufruf an der Publikum. Im Interesse der Ueberschwemnten”, *GBWb* 23, 8. Juni 1912, 1; „August Jankó, „Aufruf an der Publikum. Im Interesse der Ueberschwemnten”, *GBWb* 24, 15. Juni 1912, 1.

¹⁴⁴⁶ „Lokales. Für die Ueberschwemnten”; *GBWb* 24, 15. Juni 1912, 4; „Lokales. Für die Ueberschwemnten”, *GBWb* 26, 29. Juni 1912, 4; „Lokales. Für die Ueberschwemnten”; *GBWb* 27, 6. Juli 1912, 4; „Lokales. Für die Ueberschwemnten”, *GBWb* 28, 13. Juli 1912, 4 итд.

¹⁴⁴⁷ И поред тога, знатно горе било је у суседним жупанијама, Тамишкој и Крашо-северинској, које су такође биле погођене поплавама.

априлу исте године¹⁴⁴⁸ и свечано обележавање 40. годишњице од оснивања жупанијског гласила *Torontál*¹⁴⁴⁹. На колективну психу становништва Жупаније у то време се одразила и бојазан од евентуалног рата, која је постала присутна након што је у суседству отпочео коначни обрачун балканских савезника Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке са Османским царством на издисају, а који је помно праћен од жупанијске штампе¹⁴⁵⁰.

До 1914. године, борећи се са поменутих недаћама, жупанијска управа је у складу са датим могућностима била ангажована на неколико важних културних пројеката. Током 1911. интензивно се радило на писању монографије о Торонталској жупанији, која је светлост дана угледала идуће, 1912. године¹⁴⁵¹. Од раније започет процес формирања жупанијског музеја далеко је одмакао и за његове потребе прикупљен је велики број експоната који је потицао из свих крајева Жупаније¹⁴⁵². Ипак, изгледа да Музеј ипак није био отворен за јавност 1911. године – како се то често наводи у завичајној литератури – јер из фебруара 1913. потиче занимљив податак у ком се истиче како је у *први план доспело питање његовог*

¹⁴⁴⁸ „Nach Schluß des Blattes”, *GBWb* 16, 20. April 1912, 4; „Ehrung Vizegespan August Janko’s”, *GBWb* 17, 27. April 1912, 2; „Ehrung des Vizegespan”, *GBWb* 19, 11. mai 1912, 4.

¹⁴⁴⁹ Јубилеј *Torontál*-а обележен је у организацији *Торонталског мађарског културног друштва* и у склопу генералне скупштине овог удружења, којој су присуствовали, осим великог жупана Делиманића и поджупана Јанка, и други жупанијски чиновници и представници новинарске струке широм Угарске. Ова прослава, одржана у свечаној сали Жупанијске палате у Великом Бечкереку, само је још једном подвукла тесну повезаност медија (новинарства) и носилаца политичког и културног живота у Жупанији. Пишући о овом догађају, ког је означио као „празник штампе”, лист *Wochenblatt* је честитао 40. рођендан речима: *Упућујемо Torontál-у колегијални поздрав и желимо му да још дуго буде оно што је био протеклих 40 година: барјактар мађарске државне идеје и првоборац напретка на свим пољима* (подв. Ф. К.). „Ein Fest der Presse”, *GBWb* 22, 1. Juni 1912, 1. О самој прослави види: „Lokales. Jubiläum des „Torontál””, *GBWb* 19, 19. Mai 1912, 4; „Lokales. Das Fest der Presse”, *GBWb* 22, 1. Juni 1912, 5; „Die Jubiläumsfeier des „Torontäl””, *GBWb* 23, 8. Juni 1912, 3.

¹⁴⁵⁰ „Vermischte Nachrichten. Der Krieg am Balkan”, *GBWb* 41, 12. Oktober 1912, 5; „Vermischte Nachrichten. Der Balkankrieg”, *GBWb* 45, 9. November 1912, 5; „Vermischte Nachrichten. Waarenverkehr mit den Balkanstaaten”, *GBWb* 44, 2. November 1912, 4; „Vermischte Nachrichten. Der Balkankrieg”, *GBWb* 2. November 1912, 5; „Vermischte Nachrichten. Der Balkankrieg”, *GBWb* 47, 23. November 1912, 5; „Vermischte Nachrichten. Verheerungen dirch die Cholera in der türkischen Arme”, *GBWb* 47, 23. November 1912, 5; „Vermischte Nachrichten. Der Krieg am Balkan”, *GBWb* 49, 7. Dezember 1912, 5 итд.

¹⁴⁵¹ „Lokales. Die Monographie des Torontáler Komitates”, *GBWb* 10, 9. März 1912, 4.

¹⁴⁵² „Lokales. Dem Museum”, *GBWb* 8, 22. Februar 1913, 4; „Lokales. Komitatsbibliothek”, *GBWb* 9, 1. März 1913, 4; Lokales. Dem Torontaler Museum”, *GBWb* 16, 19. April 1913, 4, итд. За списак свих прикупљених експоната, направљен 1918. године, види: Милан Петров, „Музеј Торонталске жупаније у Великом Бечкереку од оснивања до 1918. године”, *Рад војвођанских музеја* 15–17, Нови Сад 1968, 201–208.

смештаја, те да поджупан Агоштон Јанко ради на решавању овог питања и да ће, ако се финансијске прилике само мало побољшају, Музеј сасвим извесно заживети чим пре¹⁴⁵³.

Поред рада на оснивању жупанијског музеја, 1910. први пут се озбиљније почело радити на пројекту Жупанијског позоришта у Великом Бечкереку. Иницијатори ове идеје били су велики жупан Лајош Делиманић, поджупан Јанко, главни бележник Ерне Винцехиди, градоначелник Великог Бечкерека Золтан Перишић, те неколицина чланова Муниципалног одбора и утицајних жупанијских званичника, листом чланови *Торонталског мађарског културног друштва*¹⁴⁵⁴. Чак је и одређено грађевинско земљиште у ту сврху¹⁴⁵⁵, али је подухват, стицајем околности, застао на неко време, и тек се у јесен 1912. године примећују нови помаци у том правцу: на септембарској скупштини Муниципалног одбора, поджупан Јанко је објавио да се више од 50 архитеката распитивало за услове конкурса за градњу¹⁴⁵⁶. У фебруару наредне године, посебна комисија је боравила у Великом Бечкереку како би испитала локацију новог позоришта¹⁴⁵⁷, да би почетком марта било обнародовано да је победу на конкурс однео пројекат двојице будимпештанских архитеката – Едуарда Фелдеша и Миклоша Шајбера¹⁴⁵⁸. Међутим, овај монументални пројекат, чији су трошкови били процењени на 452 090 круна¹⁴⁵⁹ и за које је поджупан Јанко тражио субвенције мађарске владе¹⁴⁶⁰, никада није био реализован, што због недостатка финансијских средстава, што због скорог избијања рата¹⁴⁶¹.

¹⁴⁵³ „Lokales. Das Komitatsmuseum”, *GBWb* 6, 7. Februar 1913, 4.

¹⁴⁵⁴ „Ein neues Theater in Nagybecskerek”, *GBWb* 45, 5. November 1910, 3.

¹⁴⁵⁵ Ново позориште требало је да буде саграђено на месту Карачоњијеве куће на углу Бонацове и Запољине улице у Великом Бечкереку, а цена плаца износила је 54 000 круна. „Komitatskongregation”, *GBWb* 38, 21. September 1912, 1–2; такође в.: „Ein neues Theater in Nagybecskerek”, *GBWb* 45, 5. November 1910, 3.

¹⁴⁵⁶ „Komitatskongregation”, *GBWb* 38, 21. September 1912, 1–2.

¹⁴⁵⁷ „Lokales. Das neue Theater”, *GBWb* 8, 22. Februar 1913, 4.

¹⁴⁵⁸ „Lokales. Das neue Theater”, *GBWb* 11, 15. März 1913, 4.

¹⁴⁵⁹ Исто

¹⁴⁶⁰ „Lokales. Komitatskongregation”, *GBWb* 14, 5. April 1913, 4. За детаљан опис позоришта види: „Lokales. Das neue Theater”, *GBWb* 11, 15. März 1913, 4; „Lokales. Das neue Theater”, *GBWb* 19, 10. Mai 1913, 5.

¹⁴⁶¹ Остао је сачуван један (нереализовани) пројекат овог позоришта из 1912. године, чији је аутор био архитекта Иван Кочиш.

Први светски рат и крај Торонталске жупаније

У време избијања Првог светског рата, Торонталска жупанија је била први северни сусед непријатељске Краљевине Србије; у том смислу она је поседовала велики стратешки значај у виду потенцијалног плацдарма за поход на Србију, али је, изузимајући војне операције мањег обима које су се одвијале у њеним јужним деловима почетком рата, територија Жупаније била поштеђена ратних разарања¹⁴⁶². Ипак, она је била потчињена новим, ратним условима и укључена у ратни напор Аустроугарске, а жупанијске власти су се спремно и без поговора ставиле у службу мађарске ратне владе и све до краја задржале агресиван став и наступ, чак и након што је престала евентуална опасност од Србије након њеног војничког слома крајем 1915. године.

На вест о Сарајевском атентату, жупанијске, али и среске и градске власти, привредни, просветни и културни кругови, верске заједнице и групе грађана започели су утркивање у осудама тог *гнусног и одвратног злочина* и у позивима на рат против Србије¹⁴⁶³. Пуцњи Гаврила Принципа у Сарајеву су покренули лавину антисрпског сентимента која се муњевито проширила по читавој Монархији; у Бечу и Загребу су одржане велике антисрпске демонстрације са паролама *Доле Србија, Доле српске убице* и *Доле краљ Петар!*¹⁴⁶⁴, да би и жупанијско седиште Велики Бечкерек ускоро следио овај пример¹⁴⁶⁵. Вести о атентату на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда и његову супругу у јавности Торонталске жупаније су перцепиране као *трагедија престолонаследничког пара*¹⁴⁶⁶ и у тој формулацији су представљале главну тему новинских натписа у жупанијској штампи током Јулске кризе¹⁴⁶⁷. У Жупанији је проглашена жалост, а у црквама и

¹⁴⁶² Josef Wolf, *Die Entwicklung der ethnischen Struktur des Banates 1880–1992*, Wien 2004, 27.

¹⁴⁶³ Филип Крчмар – Аранка Балинт, *Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе*, Зрењанин 2014, 10.

¹⁴⁶⁴ „Szerbellenes tüntetések Bécsben és Zágrábban”, *Torontál* 146. sz., 1914. július 1, 3. o.

¹⁴⁶⁵ „A háborus Nagybecskerek”, *Torontál* 171. sz., 1914. július 7, 2. o.; „Hirek. A háboru mellett tüntető Becskerek”, *Torontál* 169. sz., 1914. július 28, 2. o.; „Hirek. Nagybecskerek tüntet a háboru mellett”, *Torontál* 170. sz., 1914. július 29, 2. o.

¹⁴⁶⁶ „Die Thragödie des Thronfolgerpaares”, *GBWb* 27, 4. Juli 1914, 1.

¹⁴⁶⁷ Тј. од Сарајевског атентата до аустроугарске објаве рата Србији. „Einzelheiten über die Tragödie des Kronprinzenpaares”, *GBWb* 27, 4. Juli 1914, 2–3.

храмовима свих вероисповести држана су богослужења за *покој душе страдалог престолонаследника и његове супруге*¹⁴⁶⁸. За 10. јул је хитно заказана ванредна седница Муниципалног одбора Торонталске жупаније, која је имала само једну тачку дневног реда: израз жалости и саучешћа Жупаније поводом погибије Франца Фердинанда и његове супруге, надвојвоткиње Софије¹⁴⁶⁹. Са овог скупа је владајућој династији упућена адреса саучешћа коју је саставио жупанијски главни бележник Ерне Винцехиди, након што су највиши жупанијски званичници – велики жупан Делиманић и поджупан Јанко осудили догађаје у Сарајеву, изражавајући *најдубљи презир према језивом злочинству и најискреније гнушање према атентату*¹⁴⁷⁰. Испред српске националне заједнице у Торонталској жупанији, великобечкеречки адвокат Милош Ђорђевић оградиле се од атентата и осудио убиство престолонаследника¹⁴⁷¹.

Почетни шок је врло брзо сменила ратна еуфорија. Жупанијска штампа се ставила у службу ратне машинерије, отворено ширећи антисрпски сентимент и позивајући на рат против Србије. У томе је нарочито предњачио *Torontál* који је несумњиво постао главни узрочник загађености друштвене климе свакодневним пласманом ратнохушкачке реторике и антисрпске пропаганде¹⁴⁷². Атентат на Франца Фердинанда у потпуности је оголио и дотле већ тешко прикривану мађарску експанзионистичку политику на Балкану и према немађарским народностима у Угарској¹⁴⁷³, те је отуда са великим одушевљењем у Торонталској жупанији прихваћен и аустроугарски ултиматум Србији, упућен 23. јула¹⁴⁷⁴.

¹⁴⁶⁸ „Hirek. Gyász a trónörökös-párért”, *Torontál* 149. sz., 1914. július 4, 2. o. „Lokales. Die Trauer für das Thronfolgerpaar”, *GBWb* 27, 4. Juli 1914, 4.

¹⁴⁶⁹ „Lokales. Komitatskongregation”, *GBWb* 27, 4. Juli 1914, 4.

¹⁴⁷⁰ „Torontálvármegye gyász a trónörökös-párért”, *Torontál* 154. sz., 1914. július 10, 1–2. o.; „Die Trauer des Komitates für das Thronfolgerpaar”, *GBWb* 28, 11. Juli 1914, 1.

¹⁴⁷¹ Филип Крчмар – Аранка Балинт, *Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе*, Зрењанин 2014, 11, 84.

¹⁴⁷² Филип Крчмар – Аранка Балинт, „Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе”, у публикацији: Драгана Ћираковић – Мирослав Јаћимовић, *Зборник радова са међународне конференције „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату”*, Нови Сад 2014, 61.

¹⁴⁷³ Тако је *Torontál* у једном свом прилогу, позивајући на рат против Србије, забележио: *Колико би сада моћнија, далеко моћнија била династија, да је допустила мађарску империјалистичку политику и дала одрешене руке снази мађарске експанзије и асимилације (подв. Ф. К.). Данас становништво мађарске државе броји двадесет милиона, од чега десет и по милиона чине чистокрвни Мађари на које династија може беспоговорно рачунати, зато што су њихови интереси истоветни интересима династије као велике силе. Од оних девет и по милиона у*

Делећи илузију европског човека о романтичном, парадном и краткотрајном рату против Србије, масе демонстраната су у Великом Бечкерек у последњих дана јула 1914. испред Жупанијске палате узвикивале парола *Живео рат!*¹⁴⁷⁵. Два дана након уручења ултиматума, започето је масовно хапшење виђенијих Срба, интелектуалаца и народних првака, на основу *Закона о ванредним мерама у случају рата*¹⁴⁷⁶, који је усвојила још прва влада Иштвана Тисе¹⁴⁷⁷. Дан касније (26. јула), извршена је делимична мобилизација војске, која је у Жупанији спроведена са толиком брзином, да је превазишла сва очекивања¹⁴⁷⁸. Мобилизација је проредила и жупанијско чиновништво што је у једном тренутку створило потешкоће у функционисању органа јавне управе, али је овај проблем успешно превазиђен.

Објава рата Србији 28. јула¹⁴⁷⁹ означила је почетак новог доба у Торонталској жупанији, у којој је, као и у осталим јужномађарским жупанијама (Барањска, Сремска, Бач-бодрошка и Тамишка) и градовима са правом муниципије (Темишвар, Панчево, Вршац) уведено ванредно стање; одредбе муниципалних власти стављене су ван снаге и замењене наредбама министарства унутрашњих дела; обустављено је издавање пасоша војно способним лицима, ограничена слобода кретања и укинуте су пороте при судовима, а забрањено је иселјавање и прелазак границе без претходног знања и одобрења поджупанских власти¹⁴⁸⁰. Хапшење и узимање српских талаца попримило је огромне размере. У Великом

другој групи, коју чине народности, најмање половина била би већ помађарена да Аустрија није окретала народности против нас [мисли се на Мађаре – прим. Ф. К.]. Сада нас не би бринуло ниједно питање – ни словенско, ни румунско, ни русинско... [подв. Ф. К.]. Ф. Крчмар – А. Балинт, *Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе*, Зрењанин 2014, 79–80.

¹⁴⁷⁴ „Ultimátum Szerbiának”, *Torontál* 166. sz., 1914. július 24, rendkívüli kiadás. „A háborús események”, *Torontál* 1914. július 25, rendkívüli kiadás, 1–2. o.

¹⁴⁷⁵ Милан Мицић, „Реч рецензента”, у: Ф. Крчмар-А. Балинт, *нав. дело*, 5.

¹⁴⁷⁶ Јован Пејин, „Банат у Великом рату 1914 – 1918”, у публикацији: М. Матицки – В. Јовић, *нав. дело*, 218.

¹⁴⁷⁷ Тиса се налазио на челу мађарске владе у периоду 1913–1917. (прим. Ф. К.).

¹⁴⁷⁸ Касније је поджупан Јанко у свом извештају који је поднео Муниципалном одбору забележио: *Мобилизација је по брзини толико превазишла очекивања, да су војници уместо у року од 48, били на својим положајима за 12 или 24 часа. Нигде није било кашњења и на подручју читаве Жупаније нигде није било случајева да је неко био приморан на мобилизацију или да је редарство некога морало да приводи на силу. Нарочито морам да истакнем, да су војни обвезници српске националности без одлагања стали вољно под нашу заставу...”. За комплетан поджупански извештај о мобилизацији на подручју Жупаније в.: Ф. Крчмар – А. Балинт, *нав. дело*, 371–378.*

¹⁴⁷⁹ „Kitört a háború”, *Torontál*, 1914. július 29, 1. o., rendkívüli kiadás; „Für König und Vaterland!“, *GBWb* 31, 1. August 1914, 1.

¹⁴⁸⁰ Ф. Крчмар – А. Балинт, *нав. дело*, 123–125.

Бечкереку, Великој Кикинди, Панчеву, али и другим градовима у суседним жупанијама – Темишвару, Вршцу и Белој Цркви – хапшени су адвокати, учитељи, свештеници и имућнији домаћини¹⁴⁸¹. Након хапшења, током ког су редовно бивали изложени јавном понижавању и физичком малтретирању, Срби би бивали извођени пред суд и по хитном поступку осуђивани на интернацију. Предводник Националне странке рада у Торонталској жупанији Бела Талијан испољио је нарочити анимозитет према српском живљу, предлажући да се целокупно српско становништво исели и депортује из Западног Баната, што је делимично и прихваћено: Срби из јужних крајева Жупаније (Панчево, Борча, Овча, Старчево, Војловица, Омољица, Иваново) били су депортовани у околину Сегедина¹⁴⁸². Великобечкеречки Срби интернирани су у злогласни затвор Чилаг Бертен, у Капувар, Чорну и друга места на северу Угарске, одакле су углавном били пуштени крајем 1918¹⁴⁸³. Притисак на српско становништво трајаће све до 1918. године, иако је забележено више случајева у којима су се Срби ставили чврсто на страну Аустроугарске против својих сународника¹⁴⁸⁴.

¹⁴⁸¹ Ј. Пејин, *нав. дело*, 218. Тако су у Великом Бечкереку ухапшени виђенији прваци – Емил Гаврила, Славко Жупански, Иван Мирков, Живојин Терзин, Драгутин Мојић, Станислав Обремски и његова супруга Албина итд. Емил Гаврила, својевремено организатор Конгреса народности у Будимпешти, уредник новосадског листа *Застава* и бранилац оптужених у тзв. Велеиздајничкој парници био је чак оптужен за умешаност у Сарајевском атентату, јер се у то време налазио у Босни. Душан Поповић, „Читуља. Емил Гаврила”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 7, Нови Сад 1934, 417.

¹⁴⁸² Ј. Пејин, *нав. дело*, 219.

¹⁴⁸³ А. Станојловић, *нав. дело*, 64–65. Такође в.: Урош Јовановић, *Национални борци за Југославију*, Велики Бечкерек 1930.

¹⁴⁸⁴ Тако је нпр. великобечкеречка пивара Лазара Дунђерског донирала суму од 2000 круна за ратне потребе („Die Trauer des Komitates für die Thronfolgerpaar”, *GBWb* 28, 11. Juli 1914, 1), а темишварски владика Георгије Летић позивао је своје сународнике на верност аустроугарској отаџбини и држао богослужења за победу њеног оружја („Tagesneuigkeiten. Serbischer Gottesdienst zum Wohle des Vaterlandes”, *GBWb* 33, 15. August 1914, 2); српски учитељи у Великом Бечкереку одвајали су део своје плате за ратне потребе Аустроугарске („A nagybecskerekéi hazafiás szerb tanítók”, *Torontál* 212. sz., 1914. szeptember 19, 3. o.). Почетком 1915, депутација великобечкеречких Срба учинила је подворење торонталском великом жупану Лајошу Делиманићу, уверавајући га у своју верност према мађарској отаџбини и династији, истичући како је *свесна својих патриотских дужности* („Lokales. Serbische Deputation beim Obergespan”, *GBWb* 2, 9. Januar 1915, 3); у мају 1915, српски паори Великог Бечкереча су пренели поново изразе верности и уручили великом жупану новчане прилоге за Црвени крст у износу од 1228 круна; о томе је чак велики жупан обавестио председника мађарске ратне владе Иштвана Тису, који се путем телеграма захвалио великобечкеречким Србима-паорима („Lokales. Patriotismus der hiesigen Serben“, *GBWb* 21, 22. Mai 1915, 3). Забележени су и бројни српски официри и војници који су одликовани високим војничким одликовањима за своје ратне заслуге, а који ће касније, у међуратном периоду имати важну улогу у политичком и јавном животу

Један од главних инструмената у вођењу рата постала је штампа. Већ поменути жупанијски листови ставили су се у службу аустроугарске ратне машинерије и брзо се из провинцијских новина са помало учмалим и једноличним садржајем преобразили у прилежне хроничаре рата¹⁴⁸⁵. Њихова уређивачка политика била је у потпуности подређена ратним дешавањима, са рубрикама посвећеним вестима са разних фронтова, ратним прописима, наредбама и мерама, те прилозима и извештајима који су имали за циљ да шире оптимизам и веру у брзу победу аустроугарског оружја. У томе се толико претеривало, до те мере да је чак *Torontál* свега дан након објаве рата Србији објавио лажну вест о томе да је аустроугарска војска заузела Београд, уз детаљан опис чина предаје града¹⁴⁸⁶, коју је *Wochenblatt* нешто касније неупадљиво демантовао¹⁴⁸⁷. Рат против Србије настојао се приказати као кратак војнички излет, уз својеврсно прећуткивање војничких неуспеха или умањивање њиховог значаја, односно пренаглашавање и величање мањих или готово никаквих успеха на бојном пољу¹⁴⁸⁸. Првих недеља и месеци рата, *Torontál* је доносио писма и извештаје о мађарским војницима у Србији који безбрижно ратују коцкајући се у рововима¹⁴⁸⁹, организујући гозбе и теревенке¹⁴⁹⁰ и уништавајући, иако бројно инфериорнији, двоструко моћнијег непријатеља¹⁴⁹¹. *Wochenblatt* је објављивао прилоге о хумору аустроугарских војника у Србији¹⁴⁹². Ширењу оптимизма и ратне еуфорије у многоме су допринели и жупанијски званичници у својим јавним наступима, нарочито торонталски поджупан Агоштон

Баната. Верност појединих Срба Аустроугарској није ослабила чак ни касније, у време када се стање на фронту изменило на штету Централних сила.

¹⁴⁸⁵ Ф. Крчмар – А. Балинт, „Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе”, у публикацији: Д. Ћираковић – М. Јаћимовић, *нав. дело*, 58.

¹⁴⁸⁶ „Belgrádот megszálltuk”, *Torontál. Rendkívüli kiadás*, 1914. július 30, 1. о.

¹⁴⁸⁷ „Die Welt in Waffen. Vom serbischen Kriegsschauplatze”, *GBWb* 32, 8. August 1914, 2.

¹⁴⁸⁸ Еклатантан пример оваквог „новинарства” представљало је извештавање *Torontál*-а у време Церске и Колубарске битке (на основу ког би читалац неминовно стекао утисак о српској катастрофи) или опис сукоба српске Тимочке и 29. аустроугарске дивизије код Легета (Чеврнтије), који је означен као *кобан по српску страну*. Ф. Крчмар-А. Балинт, „Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе”, у публикацији: Д. Ћираковић-М. Јаћимовић, *нав. дело*, 61.

¹⁴⁸⁹ „Tábori élet Szerbiában”, *Torontál* 243. sz., 1914. október 26, 3. о.

¹⁴⁹⁰ „Élet a lövészárookban”, *Torontál* 271. sz., 1914. november 27, 3. о.

¹⁴⁹¹ „Két szerb ezred puszulása”, *Torontál* 247. sz., 1914. október 30, 3. о.

¹⁴⁹² „Vermischte Nachrichten. Husarenhumor”, *GBWb* 44, 31. Oktober 1914, 6; „Vermischte Nachrichten. Der Humor unserer Truppen”, *GBWb* 47, 21. November 1914, 6.

Јанко¹⁴⁹³ и велики жупан Лајош Делиманић, који је 25. јула био именован од стране мађарске владе за комесара за Јужну Угарску – Торонталску и Бач-бодрошку жупанију, слободне краљевске градове Нови Сад, Сомбор и Суботицу, град са правом муниципије Пначево и град са уређеним сенатом Бају¹⁴⁹⁴. И поред тога, како је време одмицало, разлога за оптимизам је било све мање, будући да се рат није одвијао жељеним током, нарочито када је постало јасно да је попримио светске размере, односно након пропасти похода на Србију у јесен и зиму 1914. године.

Иако није била ратно попрште, у Торонталској жупанији рат се итекако осећао. У првом реду, војни обвезници са подручја Торонталске жупаније – мушкарци од 18. до 42. године – узели су учешћа у ратним дејствима. Они су махом били мобилисани у оквиру 29. царског и краљевског пешадијског пука, чије је седиште било у Великом Бечкереку, односно 5. домобранског (хонведског) пука са седиштем у Сегедину¹⁴⁹⁵. Део мобилисаног становништва је покушавао и успевао да избегне одлазак на фронт подмићивањем војних органа (тзв. фелменташи) или самоповређивањем¹⁴⁹⁶. У литератури се наводи податак да је у првој години рата из Торонталске жупаније мобилисано 100 000¹⁴⁹⁷, па и 110 000 људи¹⁴⁹⁸, али се ова цифра чини превисоком у односу на укупан број становника, као и на укупно бројно стање аустроугарске војске¹⁴⁹⁹. Двадесет и девети ц. и к. пешадијски пук организационо је припадао 7. корпусу заједничке аустроугарске војске и првобитно је требало да буде послат на српско ратиште, али је одмах по уласку Русије у рат

¹⁴⁹³ Види Јанково предавање у склопу тзв. Слободног лицеја *Торонталског културног друштва* од 30. новембра 1914: „Nemzeti öntudatunk a háboruban. Jankó Ágoston alispán előadása a háboruról”, *Torontál* 274. sz., 1914. december 1, 2–4. о.; „Nemzeti öntudatunk a háboruban. Jankó Ágoston alispán előadása a háboruról”, *Torontál* 275. sz., 1914. december 2, 2–4. о.

¹⁴⁹⁴ „Hirek. A kormánybiztosok kinevezése”, *Torontál* 168. sz., 1914. július 27, 2. о.

¹⁴⁹⁵ О томе в.: Филип Крчмар, *Лаудонова регимента. Историја 29. царског и краљевског пешадијског пука „Барон Фон Лаудон”*, Зрењанин 2015.

¹⁴⁹⁶ Милан Мицић, *Развитак нових насеља у Банату (1920–1941)*, Нови Сад 2013, 25–26.

¹⁴⁹⁷ Јован Пејин, *нав. дело*, 224.

¹⁴⁹⁸ М. Мицић, *нав. дело*, 26.

¹⁴⁹⁹ О томе в.: „Vermischte Nachrichten. Die österreichisch-ungarische Armee”, *GBWb* 42, 19. Oktober 1912, 6.

упућен на Источни (тј. Северни) фронт¹⁵⁰⁰, одакле су у јесен и зиму 1914. почеле да пристижу вести о његовом јуначком држању¹⁵⁰¹.

С друге стране, становништво Жупаније је до тог тренутка већ увелико постало свесно да је рат попримио светске размере и да од предвиђеног муњевитог рата и обрачуна са Србијом нема ни говора, те да је ситуација на фронтима радикално другачија од оне коју је жупанијска штампа упорно приказивала. Како је време одмицало, почетни ентузијазам се постепено све више и више губио, иако новине о томе нису отворено писале. Уз охрабрујуће вести о сталним победама на српском фронту – које су редовно јављале о великим губицима непријатеља и огромном ратном плену – почеле су се јављати и вести о првим жртвама и објаве жалости и саучешћа због смрти синова угледних жупанијских породица (оне ће временом прерасти у сталне рубрике)¹⁵⁰². Почетком септембра, у Велики Бечкерек је стигао први контингент рањеника из Србије – био је то први непосредан додир становника торонталске престонице са ратним ужасима¹⁵⁰³. Учестали су новински позиви на регрутацију млађих годишта и трећепозиваца¹⁵⁰⁴, а дуги новински ступци *Torontál*-а почели су да се пуне десетинама и стотинама имена погинулих, рањених, заробљених и несталих војника са подручја Торонталске жупаније, без обзира на то којој су војној формацији припадали¹⁵⁰⁵. Током августа, приликом офанзиве на Србију, војници српске националности би дезертирели и, прелазећи Дунав,

¹⁵⁰⁰ О борбама 29. пука на Источном фронту – у Галицији – в.: Jelić Gyula, *Aranylapok a cs. és kir. 29-ik „Báró Loudon” ezred történelméből az 1914–1917-es világháboruban*, Budapest 1918; Ф. Крчмар, *Лаудонова регимента...*, 322.

¹⁵⁰¹ Тако је нпр. на скупштини торонталског Муниципалног одбора одржаној 22. децембра прочитан и са великим задовољством и одушевљењем примљен на знање допис команданта 29. пешадијског пука Рудолфа Веселог, који је обавештавао о учешћу Пука у борбама код Рогатина, Хуминица, Татаринова итд. Муниципални одбор је честитао официрима и војницима Пука, доневши одлуку да овај допис чува у више примерака у жупанијској архиви као историјски документ. О томе в.: „Hírek. A rendkívüli megyei közgyűlés. – Háziezredünk és Torontál vármegye”, *Torontál* 291. sz., 1914. december 22, 2. o.; „Unser Hausregiment und das Komitatsmunizipium”, *GBWb* 52, 26. Dezember 1914, 3.

¹⁵⁰² Ф. Крчмар-А. Балинт, „Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе”, у публикацији: Д. Ћираковић – М. Јаћимовић, *нав. дело*, 63.

¹⁵⁰³ „Tagesneuigkeiten. Verwundete in Nagybecskerek”, *GBWb* 37, 12. September 1914, 3.

¹⁵⁰⁴ Ф. Крчмар-А. Балинт, „Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе”, у публикацији: Д. Ћираковић – М. Јаћимовић, *нав. дело*, 64.

¹⁵⁰⁵ У ствари, *Torontál* је увео рубрику која би повремено мењала свој наслов („A háború torontáli halottjai és sebesültjei”, „A 29-ik gyalogezred veszteség-lajstroma”, и сл.), а у којој би преносио званичне податке аустроугарског Министарства рата. Темелније проучавање ових спискова било би од изузетног историјског значаја и бацило би више светла на историјска и демографска кретања у Банату у време Првог светског рата (прим. Ф. К.).

одлазили да се боре у редовима српске војске; сличан сценарио забележен је и на руском фронту, где нису хтели да се боре против Руса. Током рата, добровољни одлазак Срба – аустроугарских држављана да се боре у редовима непријатељске (српске) војске постао је масовна појава¹⁵⁰⁶.

Крајем септембра, након успешно одбијене аустроугарске офанзиве, једна група српских комита прешла је Дунав и ушла у Борчу, где је била одушевљено дочекана од тамошњег српског становништва, које је поскидало аустроугарске државне симболе и поздравило њихов долазак; када су се српске снаге морале повући одатле (и из суседног Срема), Борча је опкољена војним снагама и над њеним становницима је извршена одмазда – 26 Борчана је осуђено, од тога десеторица на смрт, а остали на дугогодишње затворске казне¹⁵⁰⁷. Овакве вести, иако ретке, изазивале су панику међу становништвом Жупаније – из Панчева је чак једна група избеглица кренула ка северу¹⁵⁰⁸. Иако то нигде није било експлицитно речено, било је и више него очигледно да рат не иде у очекиваном правцу¹⁵⁰⁹. Становништво је тако морало да се привикне на новонастале ратне околности у којима је било изложено новом начину живота; осим ограниченог кретања и појачаног надзора државе, рат је изискивао знатне издатке – како финансијске, тако

¹⁵⁰⁶ Добровољци су регрутовани међу ратним заробљеницима у Русији, Србији и Италији, затим, Србима на печалби у САД, те Србима аустроугарским држављанима – пребезима у Србију и Црну Гору из Срема, Источне Босне, Источне Херцеговине итд. Својим ступањем у српску војску, они су негирали верност хабзбуршком дому и Монархији, што је Аустроугарска третираола као велеиздају и кажњавала смрћу, интернирањем породица и конфискацијом имовине. О томе види: Милан Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, Ново Милошево – Београд 2014; Исти, *Добровољци у српској војсци у Првом светском рату – између три идеологије и историјске стварности*. Саопштење са научног скупа „Учешће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату”, Нови Сад 2015. У пролеће 1916. чак је основана Прва српска добровољачка дивизија у Одеси, коју су попуњавали српски добровољци заробљени у Русији, међу којима је било и много Банаћана.

¹⁵⁰⁷ Ј. Пејин, *нав. дело*, 225.

¹⁵⁰⁸ Исто, 224.

¹⁵⁰⁹ О томе можда најбоље сведоче ратна сећања **Милоша Црњанског** (1893–1977), једног од највећих српских писаца, који је провео рат као војник 29. ц. и к. пешадијског пука. Његове ратне успомене представљају сушту супротност једноличним и еуфемистичким казивањима штампе: *Бечкерек се орио од пијане песме батаљона стајаће војске која је одлазила. То су били људи, сељаци, тако бирани, тако стасити – цвет Баната – да се ђуприја од њиховог парадног корака тресла. Већ првих дана јесени, сва су та лепа, мушка тела, била мртва (...)* Тако сам и ја убачен у батаљон, први на реду, који је полазио у Галицију и тако сам ушао у вагон, на станици, у Бечкерек, уз плач и кукњаву Бечкеречана, који су знали да, већину, у смрт, испраћају (...) Иако је дисциплина у аустријској војсци, особито у стајаћој војсци, била ужасна, као у француској Легији странаца, већ је у Бечкерек, у гарнизону, долазило до субординација. Затвори су били, већ крајем 1914. пуни мародера, а саботажа је, у аустријској војсци, нарочито у славенским пуковима, била општа... Милош Црњански, *Изабрана дела*, Ваљево 2007, 1081, 1083, 1087.

и материјалне. Крајем новембра 1914, у Жупанији је почело уписивање обвезница за први од седам ратних зајмова колико их је укупно било расписано до 1918¹⁵¹⁰. За кратко време, Торонталска жупанија је уписала око 25 милиона круна мађарског ратног зајма¹⁵¹¹, од чега је сам Муниципални одбор определио милион, а град Велики Бечкерек 50 000 круна¹⁵¹². Осим тога, Жупанија је још од раније апеловала на прикупљање помоћи за породице мобилисаних војника које је рат оставио без издржавалаца¹⁵¹³, а касније, са доласком зиме, и на прикупљање зимске одеће и опреме за синове Жупаније, *који се, осим против Руса, боре и против новог непријатеља – хладноће*¹⁵¹⁴. За потребе рата одузето је (реквиривно) 16 602 сељачких запрега и 421 198 коња¹⁵¹⁵. Школе су претваране у болнице, а у акцију прикупљања помоћи укључили су се сви слојеви друштва – власти, верске заједнице, просветна и културна удружења, ученици, учитељи, масони итд¹⁵¹⁶. Штампa је детаљно извештавала о ратној солидарности, пожртвовању и слози, савесно бележећи све новчане и робне прилоге намењене породицама мобилисаних и погинулих војника, отварање народних кухиња у Великом Бечкерекy, одрицање чиновника од дела плате за хуманитарну помоћ или петиције оних који су остали код куће да и они буду мобилисани¹⁵¹⁷. Децембра 1914, недуго након еуфорије коју је изазвала вест о аустроугарском освајању Београда¹⁵¹⁸, у Великом Бечкерекy су утврђене максималне цене житарица за сваки срез у Жупанији¹⁵¹⁹.

¹⁵¹⁰ „Lokales. Kriegsanleihe”, *GBWb* 47, 21. November 1914, 4–5; „Felhívás”, *Torontál* 260. sz., 1914. november 15, rendkívüli kiadás; „Alairási helyek a hadikölcsönre”, *Torontál* 261. sz., 1914. november 16, 3. o.; „Hirek. Alairási helyek a hadikölcsönre”, *Torontál* 262. sz., 1914. november 17, 2. o.; Hirek. Az iskolák és a hadi-kölcsön”, *Torontál* 262. sz., 1914. november 11, 2. o.; „Jegyzések a hadikölcsönre”, *Torontál* 263. sz., 1914. november 18, 2. o.; „A hadikölcsön”, *Torontál* 264. sz., 1914. november 19, 2. o. итд.

¹⁵¹¹ Тачније, 24 793 090 круна. „Hirek. A hadikölcsön sikere Torontálvármegyében – 25 milliót jegyeztek nálunk”, *Torontál* 270. sz., 1914. november 26, 2. o.

¹⁵¹² „Lokales. Das Ergebnis der ungarischen Kriegsanleihe”, *GBWb* 48, 28. November 1914, 5. Такође в.: Ф. Крчмар–А. Балинт, *нав. дело*, 418–420.

¹⁵¹³ „Hirek. Katonák napja”, *Torontál*, 1914. augusztus 16, 1. o. (Rendkívüli kiadás).

¹⁵¹⁴ „Tagesneuigkeiten. Pelze für die Soldaten”, *GBWb* 44, 31. Oktober 1914, 5 – *GBWb* 52, 26. Dezember 1914, 5; „Was soll man den im Felde stehenden Soldaten spenden”, *GBWb* 44, 31. Oktober 1914, 6 – *GBWb* 52, 26. Dezember 1914, 6.

¹⁵¹⁵ М. Мицић, *нав. дело*, 26.

¹⁵¹⁶ О томе в.: Ф. Крчмар – А. Балинт, *нав. дело*, 309–314, 323, 348–371.

¹⁵¹⁷ Ф. Крчмар – А. Балинт, „Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе”, у публикацији: Д. Ћираковић – М. Јаћимовић, *нав. дело*, 63.

¹⁵¹⁸ Аустроугарске снаге су почетком децембра 1914 заузеле Београд. Освајање непријатељске престонице представљало је симболичан поклон краљу Францу Јозефу за 66. годишњицу

Током 1915. године, торонталски ратни напор додатно је увећан кроз даљи раст цена намирница, а убрзо се осетио и недостатак радне снаге који је делимично надокнађен ангажовањем руских ратних заробљеника на пољским радовима¹⁵²⁰. Донета је наредба о заплени вишкова жита¹⁵²¹, утврђене су нове највише цене за поједине животне намирнице¹⁵²², а торонталска удружења су силно развила своју активност, нарочито жупанијски огранак Црвеног крста на челу са великим жупаном Делиманићем¹⁵²³. У ратне напоре су били укључени *Торонталско културно друштво* које је организовало разне приредбе хуманитарног карактера, као и *Торонталско пољопривредно друштво*, које је својим деловањем настојало да олакша положај сељака а истовремено обезбеди залихе потребне за одржавање ратне машинерије.

његовог ступања на власт. Овај догађај, који је са радошћу и одушевљењем примљен у Монархији, добио је моменталну пажњу жупанијске штампе, која га је описивала до најситнијих детаља („Szerbia halálküzdelme Belgrád bevétele”, *Torontál* 277. sz., 1914. december 4, 1. o.; „A győzelmek hete. Belgrádot ünnepiesen birtokunkba vettük. A futó szerbek”, *Torontál* 278. sz., 1914. december 5, 1. o.; „Der Völkerkrieg. Unsere Entscheidungskämpfe in Serbien”, *GBWb* 49, 5. Dezember 1914, 1–2); Katona Béla, „Nandorfehervárban”, *Torontál* 279. sz., 1914. december 7, 3. o. итд). Утолико је веће било разочарење јавног мњења када је недуго затим јављено да је аустроугарска војска ипак морала да напусти Београд и Србију („Der Völkerkrieg. Vom südlichen Kriegsschauplatze”, *GBWb* 51, 19. Dezember 1914, 1–2; „Der Völkerkrieg. Der Feldzug gegen Serbien”, *GBWb* 52, 26. Dezember 1914, 2–3), где је све до јесени идуће године наступило затишје у ратним операцијама.

¹⁵¹⁹ Ова мера је донета као одговор на нарастајућу појаву црне берзе, која ће остати трајно присутна за сво време рата. У Великом Бечкереку је утврђено да мерица жита може коштати највише 31 круну, пшенице 28 круна, јечма 24, кукуруза 21 круну. У осталим срезовима цене су варирале круну горе-доле. О томе в.: „A gabonaemiek maximális ára Torontálmegyében. A maximális árak megállapítása”, *Torontál*, 1914. december 6, 2. o. (rendkívüli kiadás); „Lokales. Die Maximalpreise für Getreide und Mehl”, *GBWb* 50, 12. Dezember 1914, 4.

¹⁵²⁰ М. Мицић, *нав. дело*, 28.

¹⁵²¹ „Die Getreiderequirierung angeordnet”, *GBWb* 4, 23. Januar 1915, 4.

¹⁵²² „Lokales. Die Maximalpreise der Lebensmittel”, *GBWb* 20, 15. Mai 1915, 3; „Lokales. Die neuen Maximalpreise für Mehl”, *GBWb* 31, 31. Juli 1915, 4.

¹⁵²³ „Für das Rote Kreuz”, *GBWb* 17, 24. April 1915, 3. Интересантно је, међутим, да је председник мађарског Црвеног крста био гроф Чеконић, који је на тај начин био „надређен” торонталском великом жупану. Због заслуга стечених у раду ове организације, Чеконић је одликован Звездом за заслуге са ратним декорацијама („Südungarn. Hohe Auszeichnung des Grafen Csekonics”, *GBWb* 11, 13. März 1915, 3), а почетком треће ратне године, у јануару 1916. прославио је четврт века проведених на том положају. Приликом обележавања тог јубилеја, добио је признање од Муниципалног одбора Торонталске жупаније, надвојводе Франца Салватора, председника Аустројског Црвеног крста („Hirek. Csekonics Endre gróf jubileuma. Huszonöt éve elnöke a magyar vöröskeresztnek”, *Torontál* 8. sz., 1916. január 12, 2–3. o.), врховног команданта оружаних снага Аустроугарске надвојводе Фридриха („Hirek. Frigyes főherceg, hadsegparancsnok üdvözlete Csekonics Endre grófnak”, *Torontál* 10. sz., 1916. január 14, 2. o.), па чак и од аустроугарског савезника, немачког цара Вилхелма („Hirek. Csekonics Endre gróf nemet kitüntése”, *Torontál* 28. sz., 1916. február 5, 2. o.).

Улазак Италије у рат на страни Сила антанте свакако је подстакао расписивање другог по реду ратног зајма¹⁵²⁴, који је дао нешто боље резултате него претходни¹⁵²⁵. Трећи се временски поклопио са војничким сломом Србије¹⁵²⁶ који је подгрејао наде у скорију ратну победу¹⁵²⁷. У позиву који је тим поводом упутио грађанству, *Torontál* је писао: *По трећи пут држава апелује на своје синове и тражи прилоге да покрије ратне трошкове, не као поклон, већ као позајмицу уз добре камате. Наше храбре трупе, у целом свету признате за јунаке, чине права чуда и победоносно напредују на свим фронтovima. За постизање коначне победе – која није далеко – и с њом повезаног благословеног мира, није међутим довољна жртва у крви. Снабдевање војника и њихово наоружање није ништа мање важно, и стога је потребно још једно напрезање снага оних који су остали код куће, а који ће захваљујући јунаштву наших армија у светском рату моћи касније на миру да уживају плодове свог рада...*¹⁵²⁸. Резултати зајма показали су, међутим, озбиљну последицу ратних збивања – инфлацију: у целој Угарској прикупљено је 2 милијарде круна, од тога 51 милион у Торонталској жупанији (24 милиона више него приликом другог ратног зајма!)¹⁵²⁹. Сваки следећи ратни зајам резултираће још већим новчаним износима.

Почетком 1916. године, након војничког слома Србије и Црне Горе, пажња жупанијске администрације преоријентисала се у једном тренутку са ратних дешавања на важан привредни подухват за који је иницијатива потекла из суседне,

¹⁵²⁴ „Die zweite Kriegsanleihe”, *GBWb* 19, 8. Mai 1915, 3–4; „Die zweite ungarische Kriegsanleihe”, *GBWb* 20, 15. Mai 1915, 3.

¹⁵²⁵ Торонталски Муниципални одбор определио је 630 000, а град Велики Бечкерек 4 729 500 круна. „Lokales. Nagybecskerek für die zweite Kriegsanleihe”, *GBWb* 25, 19. Juni 1915, 3. Гледано по срезовима у Жупанији: алибунарски срез – 393 600 круна; ковачички – 1 170 950; банлочки – 489 100; ченејски – 2 365 100; модошки – 1 153 580; великобечкеречки – 2 305 208; великокикиндски – 1 367 750; панчевачки – 1 827 900; пардањски – 1 036 000; перјамошки – 1 969 030; турскобечејски – 689 605; турскокањишки – 890 460; жомбољски – 3 564 900; град Велики Бечкерек – 4 724 500, а град Велика Кикинда – 1 882 150. Укупно гледано, Жупанија је уписала 27 293 053 круне, односно 2,5 милиона круна више него претходног пута („Lokales. Unser Komitat für die zweite Kriegsanleihe”, *GBWb* 26, 26. Juni 1915, 3).

¹⁵²⁶ „Vom südlichen Kriegsschauplatze. Unsere Vordringen in Serbien”, *GBWb* 42, 16. Oktober 1915, 2. „Vom südlichen Kriegsschauplatze”, *GBWb* 48, 27. November 1915, 2.

¹⁵²⁷ „Vermischte Nachrichten. Die dritte Kriegsanleihe”, *GBWb* 41, 9. Oktober 1915, 3–4.

¹⁵²⁸ „Die dritte ungarische Kriegsanleihe”, *GBWb* 42, 16. Oktober 1915, 1. У наставку текста истакнут је „светао пример” Немачке и њеног успеха са државним ратним зајмом, уз неизбежно понављање од раније већ често пута истицане паролe да *ништа није драгоценije и светије од отаџбине*.

¹⁵²⁹ „Lokales. Der Erfolg der dritten Kriegsanleihe”, *GBWb* 48, 27. November 1915, 3.

Чонградске жупаније. Након што је територија Србије окупирана, јавила се идеја о железничком повезивању са новоосвојеним крајевима, и то градњом пруге која би ишла од Будимпеште, преко Сегедина кроз Торонталску жупанију (Карлово – Велики Бечкерек – Панчево – Ковин) и железничког моста на Дунаву који би спојио Ковин и Смедерево¹⁵³⁰. У овом подухвату су власти у Торонталској, али и суседним жупанијама (Чонградској и Чанадској) виделе шансу да се укључе у привредни важан саобраћајни правац према Истоку. Делегација састављена од највиших жупанијских чиновника, магната и саборских посланика Торонталске жупаније била је примљена у аудијенцију код председника мађарске владе, грофа Иштвана Тисе и министра трговине, индустрије и саобраћаја Јаноша Харкањија, како би им представила овај пројекат¹⁵³¹. Делегација је добила уверавање да ће идеја о железничком премошћавању Дунава бити темељно размотрена, али да се ништа не може обећати са сигурношћу. Иако је још неко време била у оптицају¹⁵³², ова идеја на крају није реализована¹⁵³³.

Током 1916. године, дезертирање из аустроугарске војске попримило је огромне размере. Седиште војног округа 29. ц. и к. пешадијског пука пребачено је у Коморан, а у Велики Бечкерек је дошао коморански, 12. ц. и к. пешадијски пук¹⁵³⁴. Милош Црњански касније је овај премештај заједљиво прокоментарисао речима: *Пук су преместили што даље од својих, а што даље и од зеленог кадра, дезертера у кукурузу*¹⁵³⁵.

¹⁵³⁰ Somogyi Szilveszter, „Torontál vármegye a Balkán forgalomban”, *Torontál* 27. sz., 1916. február 4, 2. o.; „Hírek. A Duna új áthidalása”, *Torontál* 34. sz., 1916. február 12, 2. o.

¹⁵³¹ „Hírek. Küldöttség a kormánynál az új dunai áthidalásért”, *Torontál* 37. sz., 1916. február 16, 2. o.; „Az új dunai áthidalás. Torontál vármegye küldöttsége a miniszterelnöknél és a kereskedelmi miniszternél”, *Torontál* 38. sz., 1916. február 17, 2. o.

¹⁵³² „Szeged város főirata a torontáli Balkán-vasúttért”, *Torontál* 39. sz., 1916. február 18, 2. o.

¹⁵³³ Мост код Ковина подигнут је пола века касније (1976), али није био намењен железничком саобраћају.

¹⁵³⁴ Поводом доласка 12. пешадијског пука у Велики Бечкерек, *Torontál* је у два подужа прилога објавио историјат ове војне јединице („A 12-ik gyalogezred”, *Torontál* 61. sz., 1916. március 15, 2–3. o.; „A 12-ik gyalogezred”, *Torontál* 63. sz., 1916. március 17, 2–3. o.), да би касније наставио да ревносно извештава о њеном ратном деловању и држању. Нарочиту пажњу великобечкеречке, али и престоичке штампе овај Пук је привукао у мају 1917. године, када је подигао споменик новом цару Карлу, у близини великобечкеречке фабрике шећера. О томе в.: „Hírek. Károly király első magyarországi szobra”, *Torontál* 103. sz., 1917. május 5, 2. o. „Károly király szobrának leleplezése Nagybecskerekken”, *Torontál* 104. sz., 1917. május 7, 2. o. „IV. Károly király szobra Nagybecskerekken, melyet a 12-ik gyalogezred lábbadozó osztaga emelt”, *Vasárnapi ujság* 20. sz., 1917. május 20, 4. o.

¹⁵³⁵ Miloš Crnjanski, *Komentari poezije*, Beograd 2013, 55–56.

И у трећој години рата, Торонталска жупанија била је изложена напорима и финансијским и материјалним одрицањима. У пролеће 1916. појавили су се позиви на уписивање четвртог¹⁵³⁶, а у децембру и петог по реду ратног зајма¹⁵³⁷; услед инфлације, количина папирног новца је за време рата порасла за петнаест пута¹⁵³⁸. Црна берза је цветала, а производња пшенице је у Аустроугарској током 1916. достигала само две трећине предратне производње¹⁵³⁹. У Торонталској жупанији су забележени нови случајеви реквизиције вишкова жита, брашна и других животних намирница неопходних за снабдевање војске на фронтима¹⁵⁴⁰, што је сасвим логично утицало на расположење народа и појаву отпора и све гласнијих захтева за окончањем рата. На пролећној генералној скупштини торонталског Муниципалног одбора, поджупан Јанко је у свом извештају о приликама у Жупанији навео да је од децембра 1915. до априла 1916. из Жупаније у рат отишло 10 000 људи, чиме се број мобилисаних од самог почетка рата попео на бројку од 120 000¹⁵⁴¹.

У мају 1916, торонталски велики жупан Лајош Делиманић опозван је са места владиног комесара за Јужну Угарску и том приликом стекао два значајна признања. Најпре је одликован Орденом пруске круне II степена од стране савезника, немачког цара Вилхелма, за *заслуге стечене приликом логистичке подршке приликом проласка немачких трупа кроз Јужну Угарску*¹⁵⁴². Свега неколико дана касније, одликован је и Малим крстом реда Светог Стефана за *самопрегоран и вредан рад у јавној служби*¹⁵⁴³. Поводом ових признања, Делиманићу је жупанијска администрација уприличила јавне овације и прикладну

¹⁵³⁶ „A negyedik magyar hadikölcsön”, *Torontál* 88. sz., 1916. április 17, 3. o.; „Az újabb hadikölcsön”, *Torontál* 98. sz., 1916. április 29, 2. o.

¹⁵³⁷ „Hírek. Rendkívüli megyei közgyűlés”, *Torontál* 273. sz., 1916. november 28, 2. o.; „Elismerés a hadikölcsönökért”, *Torontál* 273. sz., 1916. november 28, 3. o.; „Az új hadikölcsön”, *Torontál* 280. sz., 1916. december 6, 3. o.; „Az új hadikölcsön”, *Torontál* 282. sz., 1916. december 8, 2. o. итд.

¹⁵³⁸ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 527.

¹⁵³⁹ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 526.

¹⁵⁴⁰ „Uj rekvirálás Torontálvármegyében”, *Torontál* 281. sz., 1916. december 7, 2. o.; „Hírek. Az új rekvirálás”, *Torontál* 283. sz., 1916. december 11, 2. o.

¹⁵⁴¹ „Torontálvármegye közállapotai a háboruban”, *Torontál* 103. sz., 1916. május 5, 3–4. o. Комплетан поджупански извештај публикован је у још два наставка у *Torontál*-у: „Torontálvármegye közállapotai a háboruban”, *Torontál* 106. sz., 1916. május 9, 4. o.; „Torontálvármegye közállapotai a háboruban”, *Torontál* 107. 1916. május 10, 3. o.

¹⁵⁴² Свакако је реч о немачким трупима које су освојиле Србију у јесен/зиму претходне године. „Hírek. A nemet császár kitüntetése dr. Dellimanics Lajosnak”, *Torontál* 107. sz., 1916. május 10, 2. o.

¹⁵⁴³ „Dr. Dellimanics Lajos kitüntetése. Kormánybiztosi működéséért a Szent István-rendet kapta”, *Torontál* 111. sz., 1916. május 15, 2. o.

прославу¹⁵⁴⁴, док је сам велики жупан показао хуманост и оформио задужбину за ратну сирочад¹⁵⁴⁵, коју су својим прилозима у врло кратком року здушно помогли богати појединци (Чеконић)¹⁵⁴⁶, жупанијски чиновници и грађанство (већ оптерећени разним новчаним давањима и одрицањима)¹⁵⁴⁷, па чак и војска¹⁵⁴⁸. Осим великог жупана Делиманића, и Бела Талијан, бивши поджупан, министар и председник Националне странке рада у Торонталској жупанији, одликован је Орденом гвоздене круне II степена, за заслуге стечене у рату¹⁵⁴⁹.

Међутим, сва одликовања, ратна солидарност и хуманост исказани у Торонталској жупанији нису могла утицати на сурову реалност у којој је Аустроугарска западала у све тежи положај. Томе је у великој мери допринела летња Брусиловљева офанзива (4. јун – 20. септембар) на Руском фронту, којом су аустроугарске снаге на том ратишту доведене на ивицу слома и у још већу командну зависност од свог немачког савезника. Румунија је ушла у рат на страни Антанте, али је, првенствено захваљујући Немачкој, потиснута и принуђена на примирје.

У ситуацији и под утиском општег војничког расула изазваног Брусиловљевом офанзивом, 21. новембра 1916. преминуо је цар и краљ Франц Јозеф. Након што је 68 година владао као аустријски цар, а 49 година као мађарски краљ, Двојну монархију оставио је у веома тешком положају и његова смрт је у наредном периоду само убрзала коначни распад Аустроугарске¹⁵⁵⁰. *Torontál* је о смрти владара извештавао са црним оквиром¹⁵⁵¹, Жупанија је на ванредној седници Муниципалног одбора изразила саучешће владарском дому¹⁵⁵², а одлучено је да је на сахрани, заказаној за 30. новембар, представљају велики жупан Делиманић и

¹⁵⁴⁴ „Dr. Dellimanics Lajos főispán ünneplése”, *Torontál* 117. sz., 1916. május 22, 2. o.; „Torontálvármegye üdvözlete a főispánnak”, *Torontál* 142. sz., 1916. június 24, 2–3. o.

¹⁵⁴⁵ „Hirek. Dr. Dellimanics Lajos hadiárva alap”, *Torontál* 114. sz., 1916. május 18, 2. o.

¹⁵⁴⁶ Чеконић је донирао 100 круна у Делиманићев фонд за ратну сирочад. „Hirek. Csekonics Endre gróf adománya a Dellimanics alapra”, *Torontál* 117. sz., 1916. május 22, 3. o.

¹⁵⁴⁷ „Hirek. A dr. Dellimanics Lajos hadiárvaalap”, *Torontál* 118. sz., 1916. május 23, 2. o.; „Hirek. A Dellimanics-alap”, *Torontál* 126. sz., 1916. június 2, 2. o.

¹⁵⁴⁸ „Hirek. A 12. gyalogezred a nagybecskereki hadiárvaaknak”, *Torontál* 141. sz., 1916. június 21, 3. o.

¹⁵⁴⁹ „Hirek. Tallián Béla báró kitüntetése”, *Torontál* 111. sz., 1916. május 15, 2. o.

¹⁵⁵⁰ П. Покаи и др., *нав. дело*, 527.

¹⁵⁵¹ „Meghalt a király!”, *Torontál* 268. sz., 1916. november 22, 1. o.; „Legujabb. A király halála”, *Torontál* 268. sz., 1916. november 22, 2. o.; „Hirek. A király halála”, *Torontál* 269. sz., 1916. november 23, 2. o.

¹⁵⁵² „Torontálvármegye és a trónváltás. A vármegye gyász a Első Ferenc Józsefért – A törvényhatóság üdvözlí az új királyt”, *Torontál* 272. sz., 1916. november 27, 2–3. o.

поджупан Јанко¹⁵⁵³. Са ванредне скупштине упућен је поздрав новом мађарском краљу – Карлу I (IV).

Млад, неискусан, а надасве недовољно енергичан, Карло је одмах по ступању на престо обећао корените реформе за које је знао да су изводљиве једино ако се започну преговори о примирју¹⁵⁵⁴. Путем посредника, свог шурака Сикста од Бурбон-Парме, Карло је, мимо знања аустроугарске дипломатије почео тајне преговоре о склапању сепаратног мира са Силама антанте. У томе није имао пуно успеха, и највише што је постигао била је смена ратоборног Иштвана Тисе на челу мађарске владе, која је наишла на опште одобравање у земљи¹⁵⁵⁵. Након краткотрајног, тромесечног кабинета Морица Естерхазија (јун–август 1917), мандат за састав мађарске владе је крајем августа 1917. по трећи пут добио Шандор Векерле¹⁵⁵⁶.

Смена на челу владе поново се, по ко зна који пут, одразила и на прилике у Жупанији. Отуда је крајем лета 1917. године на месту торонталског великог жупана Лајоша Делиманића заменио **Ђерђ Штојер**, чије је именовање на овај положај значило раскид са дотадашњом праксом да се на ту функцију постављају чиновници који су пореклом, животом или дотадашњим радом били везани за подручје Торонталске жупаније. Мађаризовани Шваба, Штојер се родио у Плавни у јужној Бачкој 1875. године. Средњу школу похађао је у Калочи и Сомбору, а на будимпештанском универзитету стекао је титулу доктора политичких наука (1896). Најпре је радио у мађарском Министарству одбране, да би 1907. постао министарски повереник за привредна и пољопривредна питања. Написао је једну монографију о привреди свог родног места¹⁵⁵⁷.

На дужност торонталског великог жупана Штојер је ступио 4. септембра 1917. године¹⁵⁵⁸. У својој дугој инаугурационој беседи, он је одао пошту *нашим синовима Жупаније, који су погинули у борби на крвљу натопљеним бојиштима*

¹⁵⁵³ „Hirek. A király halála”, *Torontál* 269. sz., 1916. november 23, 2. o.

¹⁵⁵⁴ П. Рокаи и др., *нав дело*, 527.

¹⁵⁵⁵ Исто.

¹⁵⁵⁶ Векерлеов кабинет остаће на власти све до краја рата и распада Аустроугарске монархије, настављајући Тисину политику.

¹⁵⁵⁷ Steuer György, *Palona Bács-Bodrog vármegyei község gazdasági monográfiája*, Budapest 1906.

¹⁵⁵⁸ Steuer György, *Főispáni székfoglaló beszéd*, Nagybecskerek 1917.

светског рата бранећи животне интересе отаџбине¹⁵⁵⁹. Међутим, поред низа програмских начела које је представио у свом говору, два су била нарочито значајна – однос према немађарским народностима и ратни задаци Жупаније. Представљајући се као државни чиновник који *говори српски језик и познаје српске обичаје*, Штојер је изјавио да ће посетити Србе у њиховим домовима, једнако као и Румуне; истичући њихова права и слободе који произилазе из њиховог мађарског држављанства, *мађарска држава увек подржати најбоље намере мирољубивог и верног српског и румунског становништва*, али да ће *против оних који се ставе у службу рушења државе бити примењене одговарајуће* [репресивне – прим. Ф. К.] *мере*. У испуњавању дужности и раду за националну ствар, Штојер је препоручио Србима и Румунима да се угледају на мађарске Швабе, изражавајући притом веровање да су и они верни синови мађарске отаџбине¹⁵⁶⁰. Отуда је његов први јавни наступ наговестио промену у дотадашњем односу према Србима и смањивање притиска који су они трпели од избијања рата.

Независно од прокламованог заокрета у односу према народностима, Штојер је најавио и наставак спровођења мера реквизиције, уз напомену да ће убудуће бити предупређени до тада већ забележени случајеви малтретирања од стране државних органа који су вршили заплону вишкова¹⁵⁶¹. Становништво је у исто време позвано да испуњава своје обавезе и сарађује са властима¹⁵⁶². Током новембра и децембра 1917. у Жупанији је реквирирано 5000 вагона жита, да би већ почетком 1918. влада наредила нове реквизиције у целој земљи; министар за народну исхрану је прописао квоту за Торонталску жупанију – не мање од 10 000 вагона пшенице и 22 000 вагона кукуруза¹⁵⁶³. Ванредна седница торонталског Муниципалног одбора сазвана да решава о овом питању и модалитетима његовог решавања одлучила је да упути влади молбу да сачека, односно одложи извршење реквизиције¹⁵⁶⁴. Истовремено је расписан и нови, седми по реду ратни зајам¹⁵⁶⁵, а за

¹⁵⁵⁹ Исто, 2. Занимљиво је да је у својој беседи поменуо иницијативу коју је покренуло торонталско поджупанско звање о подизању споменика палим борцима у Великом Бечкереку, а која никада није реализована.

¹⁵⁶⁰ Steuer György, *Főispáni székfoglaló beszéd*, Nagybecskerek 1917, 8.

¹⁵⁶¹ Исто, 21.

¹⁵⁶² Исто.

¹⁵⁶³ „Ujabb rekvirálás Torontálban”, *Torontál* 4. sz., 1918. január 5, 2. o.

¹⁵⁶⁴ „Rendkívüli megyei közgyűlés”, *Torontál* 19. sz., 1918. január 23, 2. o.

збрињавање удовица, деце палих бораца и ратне сирочади до септембра 1918. у Жупанији је прикупљено 100 000 круна¹⁵⁶⁶. Према једном новинском натпису из јула 1918, у Жупанији је забележено 7400 деце које је рат оставио без родитеља¹⁵⁶⁷. Да би им се делимично олакшао положај и скренуле мисли са рата, мађарска влада обезбедила им је летовање у Аустрији и на Јадранском приморју¹⁵⁶⁸.

Изласком Русије из рата у марту 1918, из те земље су у Торонталску жупанију почели да се враћају ратни заробљеници. *Torontál* је забележио у октобру 1918. да се из ратног заробљеништва вратило милион војника, од чега је њих 300 000 било у Сибиру¹⁵⁶⁹. Боравак у заробљеништву, ратна исцрпљеност и замор одразили су се на здравствено стање повратника – и психичко, и физичко. У Жупанији су у лето 1918. забележени први случајеви шпанске грознице¹⁵⁷⁰, која је беснела до јесени¹⁵⁷¹. Повратак ратних заробљеника утицао је и на држање дезертера који су се дотле скривали, да би убрзо почели да се окупљају у организоване наоружане групе и руше ауторитет власти и дисциплину у војсци¹⁵⁷².

У тренутку када је Штојер постављен за торонталског великог жупана, већ је постајало јасно да Аустроугарска губи рат. Положај Централних сила је накратко постао повољан избацивањем Русије из рата, али је улазак Сједињених Америчких Држава у сукоб поново отежао ствари и од тог тренутка ће надмоћ Антанте у људству и економским могућностима постајати све очигледнија¹⁵⁷³. *Аустроугарска, која је од прве године рата доживљавала велике губитке у људству и материјалним добрима, до краја 1917. била је исцрпљена. Дезертирање и побуне су у њеној војсци*

¹⁵⁶⁵ „A VII. hadikölcsonjegyzes eredménye Torontálvármegyében”, *Torontál* 4. sz., 1918. január 5, 3. o.

¹⁵⁶⁶ „Százezer koronánál többet gyűjtöttek Torontálmegyében a hősi-halált halt gazdák özvegyeinek és árváinak”, *Torontál* 212. sz., 1918. szeptember 17, 2. o.

¹⁵⁶⁷ „Hétezer négyszáznál több a hadiárva Torontálmegyében”, *Torontál* 167. sz., 1918. július 24, 2. o.

¹⁵⁶⁸ „Magyar gyerekek Ausztriában”, *Torontál* 113. sz., 1918. május 18, 2. o.

¹⁵⁶⁹ „Egy millió hadifogoly tért eddig haza”, *Torontál* 238. sz., 1918. október 17, 3. o.

¹⁵⁷⁰ „A spanyol nátha a Bánátban is fellépett”, *Torontál* 152. sz., 1918. július 6, 3. o.

¹⁵⁷¹ Шпанска грозница (или: шпански грип) се појавио у самом жупанијском седишту Великом Бечкереку („Becskekeren sok a spanyolbeteg”, *Torontál* 211. sz., 1918. szeptember 16, 3. o.); овде је крајем септембра и почетком октобра 1918. забележено осам смртних случајева („Ujabb nyolc áldozata van a spanyolnáthának Nagybecskereken”, *Torontál* 226. sz., 1918. október 3, 3. o.), након чега је поджупан Јанко донео одлуку о затварању свих школа на две недеље („Hirek. Ujabb két héttel meghosszabították az iskolai szünetet”, *Torontál* 238. sz., 1918. október 17, 3. o.). О епидемији шпанске грознице в. и: Ј. Пејин, *нав. дело*, 237.

¹⁵⁷² Ј. Пејин, *нав. дело*, 237.

¹⁵⁷³ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 526.

узимале све већег маха, што је негативно деловало на морал људи¹⁵⁷⁴. Октобарска револуција и пад царизма у Русији такође су утицали на расположење маса у Угарској и све гласније захтеве о обустави рата. То је постало очигледно и на примеру штампе, која је све више пажње почела да поклања политичким и дипломатским фронтovima, на којима су вођена питања о условима за склапање мира. У Торонталској жупанији са напетошћу су праћени преговори у Брест-Литовску почетком 1918. године¹⁵⁷⁵, објављивање 14 тачака америчког председника Вудроа Вилсона (којима је био предвиђен распад Двојне монархије) и одговор аустроугарске дипломатије¹⁵⁷⁶, као и „Сикстова афера” у пролеће 1918, којом су обелодањени тајни преговори цара Карла о склапању сепаратног мира са Антантом¹⁵⁷⁷. У то време, скоро ниједан дан у Угарској, а и шире у Монархији, није протекао без побуна или великих штрајкова и демонстрација¹⁵⁷⁸. Овај талас није мимоишао ни Банат, где су превирања забележена у јануару, марту и јуну 1918¹⁵⁷⁹.

У таквим условима, Ђерђ Штојер је на сопствени захтев разрешен дужности торонталског великог жупана у септембру 1918, свега годину дана након што је ступио на ту функцију¹⁵⁸⁰. Коментаришући његову смену, *Torontál* је

¹⁵⁷⁴ Исто.

¹⁵⁷⁵ „Mégis folytatják a béketárgyalásokat. Trockij is Brestlitovszkba utazik”, *Torontál* 4. sz., 1918. január 5, 1. o.; „Ujra tárgyalnak Brest-Litovszkban”, *Torontál* 6. sz., 1918. január 8, 1. o.; „A brestlitovszki tárgyalások”, *Torontál* 7. sz., 1918. január 9, 1. o.; „Kühnman és Czernin beszéde Brest-Litovszkban”, *Torontál* 8. sz., 1918. január 10, 1. o.; „Trockij beszéde. Az orosz kormány béket akar”, *Torontál* 9. sz., 1918. január 11, 1. o.; „A béketárgyalásokat Brest-Litovszkban folytatják”, *Torontál* 9. sz., 1918. január 11, 1. o.; „Hivatalos jelentés Brest-Litovszkból”, *Torontál* 10. sz., 1918. január 12, 1. o.; „Az orosz béketárgyalások”, *Torontál* 9. sz., 1918. január 11, 2. o.; „A brest-litovszki tanácskozások”, *Torontál* 11. sz., 1918. január 14, 1. o.

¹⁵⁷⁶ „Wilson üzenete a kongresszushoz”, *Torontál* 8. sz., 1918. január 10, 2. o.; „Czernin válaszol Wilsonnak”, *Torontál* 18. sz., 1918. január 22, 1. o.

¹⁵⁷⁷ „Királyunk erélyes cáfolata Clemenceau hazugságaira”, *Torontál* 83. sz., 1918. április 11, 1. o.; „A „Havas” hazugsága Károly király leveléről”, *Torontál* 83. sz., 1918. április 11, 1. o.; „Clemenceau eljárása manőver”, *Torontál* 83. sz., 1918. április 11, 1. o.; „Mit írnak a párisi lapok?”, *Torontál* 84. sz., 1918. április 12, 1. o.; „Királyunk apokrif levele a sógorához”, *Torontál* 85. sz., 1918. április 13, 1. o.; „Clemenceau alávaló vádjai”, *Torontál* 86. sz., 1918. április 15, 1. o. Сикстова афера, названа по царевом шураку који је посредовао у преговорима за склапање сепаратног мира, резултирала је Карловом дискредитацијом пред очима светске јавности, оставком министра спољних послова Отокара Чернина и довођењем Аустроугарске у још већу зависност од Немачке (једно време чак је постojала оправдана бојазан да ће Немачка окупирати Аустроугарску).

¹⁵⁷⁸ П. Рокан и др., *нав. дело*, 528.

¹⁵⁷⁹ Ј. Пејин, *нав. дело*, 237.

¹⁵⁸⁰ „Botká Béla Torontálvármegye főispánja”, *Torontál* 214. sz., 1918. szeptember 19, 2. o. У мађарској Националној библиотеци „Сечењи” данас се чува један примерак публикованог Штојеровог извештаја под називом *Годину дана великог жупанства* (Steuer György, *Egy évi főispánságom*, Nagybecskerek 1918).

констатовано да Штојеру није мањкало добре воље и прегалаштва, али да му актуелне политичке прилике нису ишле на руку, те да се једноставно није снашао у улози која је дотле деценијама и традиционално била резервисана за најбоље синове Торонталске жупаније¹⁵⁸¹. Оваква оцена била је присутна и приликом опроштаја жупанијског чиновништва са Штојером, уприличеног последњег дана септембра 1918. године¹⁵⁸².

На место Штојера именован је стари/нови, а уједно и последњи торонталски велики жупан, Бела Ботка, који је ову функцију већ обављао у периоду 1906–1910¹⁵⁸³. Свечаност његовог устоличења за великог жупана, одржана 14. октобра 1918, била је последња јавна манифестација некадашњих величанствених и импозантних жупанијских церемонијала¹⁵⁸⁴. Томе су у великој мери допринели и сами жупанијски функционери, чланови Муниципалног одбора и штампа, који као да су били свесни да је у питању историјски тренутак – држећи се старих обичаја, уприличили су свечаност са богослужењем у великобечкеречкој Католичкој цркви и поздравним говорима поджупана Јанка и жупанијског главног бележника Ернеа Винцехидија. На церемонији инсталације говорио је и предводник Националне странке рада у Торонталској жупанији, бивши торонталски поджупан Бела Талијан, као и Имре Варади, прекаљени и угледни политичар који ће ускоро затим имати важну улогу у дешавањима у Жупанији. Свестан тежине и озбиљности ситуације у којој је предузимао дужност великог жупана, Ботка је у својој инаугурационој

¹⁵⁸¹ „Botkák Béla Torontálvármegye főispánja”, *Torontál* 214. sz., 1918. szeptember 19, 2. o.

¹⁵⁸² „A megyei tisztikar bucsuja dr. Steuer Györgytől”, *Torontál* 223. sz., 1918. szeptember 30, 2. o. Из опроштајне беседе коју је у име жупанијског чиновништва одржао поджупан Јанко, види се да је Штојер након одласка са места торонталског великог жупана наставио да делује у Јужној Угарској, где је, према Јанковим речима, *било још много важних државних задатака*. По завршетку рата био је државни секретар при мађарском министарству националних мањина и у том својству обављао је дужност посланика при Версајској мировној конференцији, настојећи узалудно да спречи одвајање јужних делова Мађарске и њихово присаједињење југословенској држави. Из првих поратних година потиче једна његова публикација: *Govor bivšeg torontalskog nadžupana Đure Steuera* (Budapest 1920). У међуратној Мађарској обављао је низ важних функција у државној управи. Изгледа да се реактивирао у време мађарске окупације Бачке у Другом светском рату, будући да у том периоду штампао један његов памфлет занимљивог наслова: *О мађарско-српском пријатељству* (Steuer György, *Magyar-szerb barátságáról*, Budapest-Újvidék 1942). Умро је у Будимпешти 28. новембра 1943. За Штојерову биографију види: Prokopy Imre, „In memoriam Steuer György”, *Kalangya*, XIII. évfolyam (1944. január 15), 1. szám; Kalapis Z., *нав. дело*, III, 143.

¹⁵⁸³ „Botkák Béla Torontálvármegye főispánja”, *Torontál* 214. sz., 1918. szeptember 19, 2. o.

¹⁵⁸⁴ „Botkák Béla beiktatása”, *Torontál* 235. sz., 1918. október 14, 2–4. o.

беседи затражио неподељену подршку целокупног чиновништва, установа и органа власти¹⁵⁸⁵.

Ипак, већ је било касно, јер се крај Аустроугарске монархије незаустављиво приближавао. Свега два дана касније, 16. октобра је цар Карло прогласио Аустрију за савезну државу, покушавајући да придобије народе за опстанак Монархије; у Будимпешти је 25. октобра формирано **Мађарско народно веће** (мађ. *Magyar Nemzeti Tanács*) под вођством грофа Михаља Карољија, у циљу остварења мађарске националне независности¹⁵⁸⁶, а 30. октобра је ратна влада Шандора Векерлеа поднела оставку¹⁵⁸⁷. Ови догађаји били су увертира за скору ратну пропаст коју су нешто раније нагостили неуспеси Централних сила на Балканском и Италијанском фронту: пробој Солунског фронта 15. септембра, те избацивање из рата најпре Бугарске, а потом и Турске.

Нереди на улицама Будимпеште од 28. до 31. октобра¹⁵⁸⁸, касније прозвани романтичним називом *Револуцијом хризантема* (такође: *Револуција јесењих ружа*), довели су до дефинитивног распада Аустроугарске. У овим тродневним превирањима убијен је бивши председник мађарске владе Иштван Тиса¹⁵⁸⁹, а цар Карло је абдицирао након што је Михаљу Карољију, председнику Мађарског националног већа поверио мандат за састав нове владе националног јединства¹⁵⁹⁰. Карољи је прогласио Мађарску Демократску републику, издавши проглас у ком је мађарском народу обећао аграрну реформу, праведнију социјалну политику, заштиту радника, слободу штампе, амнестију за све политичке затворенике и благонаклонији однос према немађарским мањинама¹⁵⁹¹. Тиме је Двојна монархија *de facto* престала да постоји. Карољијева влада је наложила жупанијским органима и другим локалним и територијалним самоуправама да свуда формирају мађарска народна већа која би од актуелне власти преузела све јавне функције.

¹⁵⁸⁵ Исто.

¹⁵⁸⁶ П. Рокаи и др., *нав. дело*, 531.

¹⁵⁸⁷ „Lemondott a Wekerle-kormány”, *Torontál* 244. sz., 1918. október 24, 1. o.; „Hadik János gróf – miniszterelnök”, *Torontál* 249. sz., 1918. október 30, 2. o.

¹⁵⁸⁸ „Tüntések Budapesten”, *Torontál* 248. sz., 1918. október 29, 2. o. „A budapesti és becsi tüntések”, *Torontál* 230. sz., 1918. október 31, 1. o.

¹⁵⁸⁹ „Tisza Istvánt meggyilkolták”, *Torontál* 250. sz., 1918. november 1, 2. o.

¹⁵⁹⁰ „Megalakult a népkormány”, *Torontál* 250. sz., 1918. november 1, 1. o.

¹⁵⁹¹ Милан Ђуканов, *Први Српски народни одбор 1918. године*, Зрењанин 2010², 45.

У оваквим околностима, власти Торонталске жупаније су настојале да придобију целу Жупанију за државотворну идеју нове Мађарске републике. Торонталски поджупан Агоштон Јанко најавио је за 31. октобар оснивање Мађарског националног већа за подручје Торонталске жупаније и у њега позвао и великобечкеречке Србе, дојучерашње интернирце¹⁵⁹². За мађарске власти ова ствар је била утолико значајнија јер се Торонталска жупанија граничила са непријатељском Србијом, чија се војска налазила на Дунаву спремна да пређе на мађарску територију.

Међутим, поджупанов позив на очување јединства и поретка државе која их је до јуче интернирала, шиканирала, злостављала и занемаривала њихове националне интересе нису могли прихватити не само Срби, него и остале немађарске народности. Уз то су сиромаштво, глад и презасићеност ратом, додатно подгрејани идејама Октобарске револуције које су са собом из ратног заробљеништва донели војници-повратници, довели до нетрпељивости према органима власти, а нарочито према општинским управама; ово се током новембра 1918. манифестовало у низу побуна и нереда у торонталским, али и селима суседне Тамишке жупаније: пљачкана су велепоседничка имања и сеоски дућани, убијани и злостављани општински и велепоседнички чиновници – такви су случајеви забележени у Добрици, Сефкерину, Модошу, Самошу, Алибунару, Иланци, Селеушу, Ченти, Беодри, Карлову, Иђошу, Турској Кањижи итд¹⁵⁹³. У Коморану је дошло до побуне војника (торонталског) 29. пешадијског пука, који су захтевали повратак кућама¹⁵⁹⁴. Распад старог система и немоћ Жупаније да било шта учини по том питању погодовали су стварању вакуума власти, у ком је банатско грађанство разних националности основало своја народна већа и народну гарду, који су у прелазном периоду требали да обезбеде личну и имовинску сигурност грађана¹⁵⁹⁵.

Мађарско национално веће за подручје Торонталске жупаније, основано 3. новембра у просторијама великобечкеречке Касине, изабрало је за свог председника

¹⁵⁹² Исто, 46.

¹⁵⁹³ М. Мицић, *нав. дело*, 31.

¹⁵⁹⁴ О томе в.: Шандор Андорка, „Побуна у 29. банатском пуку и Народно веће у Дебелачи”, *Зборник за друштвене науке* 28, Нови Сад 1961, 129–144.

¹⁵⁹⁵ М. Мицић, *нав. дело*, 30.

Имреа Варадија¹⁵⁹⁶, а осим Мађара, привукло је и Јевреје и Немце који су стајали под јаким мађарским утицајем. Варади је позвао представнике Срба и Румуна да приђу Мађарском националном већу, у ком су имали обезбеђена места. На то је један од угледних великобечкеречких Срба, др Андрија Васић, изненадио присутне обавестивши их да су Срби неколико дана раније већ основали своје народно веће (31. октобра)¹⁵⁹⁷. Ово тело – названо Српски народни одбор – било је прво српско народно веће на подручју данашње Војводине, а основано је у време док се војска Краљевине Србије још увек налазила са друге стране Дунава. Одбор је био основан на иницијативу и залагање др Славка Жупанског, угледног великобечкеречког адвоката и интернирца, а у циљу да се предухитре Мађари и осујети придобијање Срба за идеју самосталне мађарске државе. Истог дана (31. октобра) у Темишвару су Немци прогласили тзв. Банатску републику, на челу са Оттом Ротом као цивилним и Албертом Бартом као војним комесаром (она ће, међутим, бити ограничена на Темишвар са околним местима и распашће се сама од себе почетком 1919. године)¹⁵⁹⁸.

Вест о формирању Српског народног одбора деловала је поражавајуће на присутне мађарске властодршце, који су увидели да *време и догађаји раде против њих и њихове концепције о интегралној Мађарској*¹⁵⁹⁹. Приговоривши Србима да у несигурним временима слабе заједничке снаге за одржавање јавног реда и поретка, они су ипак морали прихватити оснивање Српског народног одбора¹⁶⁰⁰. У данима који су уследили, оба ова тела су се наоружала и сарађивала у одржавању реда. Поступајући тактички мудро и промишљено, Српски народни одбор је успео да под своју контролу стави све важније објекте у граду (пошту, аустроугарску банку и железничку станицу). Маргинализовано Мађарско национално веће, свесно да му контрола клизи из руку, покушало је, додуше неуспешно, да силом поврати

¹⁵⁹⁶ „Megalakult a Nagybecskerekeli Nemzeti Tanács”, *Torontál* 252. sz., 1918. november 4, 2. o.

¹⁵⁹⁷ М. Ђуканов, *нав. дело*, 45.

¹⁵⁹⁸ Банатска република је настала под утицајем вести да ће после рата Банат бити подељен између Срба и Румуна. Немачко народно веће је територију Тамишке, Торонталске и Крашо-северинске жупаније прогласило за Банатску републику, коју је признала Мађарска, али не и Србија, Румунија и силе Антанте. Ј. Пејин, *нав. дело*, 241. О Банатској републици в.: Тома Миленковић, „Банатска република и мађарски комесаријат у Банату”, *Зборник Матице српске за историју* 32, Нови Сад 1985, 99–142.

¹⁵⁹⁹ М. Ђуканов, *нав. дело*, 50.

¹⁶⁰⁰ Исто.

железничку станицу. Том приликом су гардисти Мађарског националног већа разоружани и спроведени у затвор. Био је то јединствен пример да под још увек легалном мађарском управом, немоћном да ишта учини, српски гардисти разоружавају мађарске гардисте¹⁶⁰¹.

На позив у међувремену основаног панчевачког народног већа, српска војска је 6. новембра прешла Дунав и ослободила Банатску Клисуру. Дан касније, торонталски велики жупан Бела Ботка разрешен је дужности, непуних месец дана након што је положио свечану заклетву¹⁶⁰². Тако је Жупанија обезглављена дочекала државни слом¹⁶⁰³. Српска војска је 8. новембра ушла у Белу Цркву, 9. новембра заузела је Панчево, а идућег дана Вршац¹⁶⁰⁴. Одатле је затим наставила напредовање према северу и 15. новембра ушла је Темишвар¹⁶⁰⁵, да би, предвођен бригадиром Драгутином Ристићем, један батаљон „Гвозденог пука” 17. новембра ушао је у Велики Бечкерек на позив и уз пратњу Српског народног већа. У дворани Жупанијске палате, торонталски поджупан Агоштон Јанко предао је целокупно становништво Жупаније и града Великог Бечкереча српској војсци¹⁶⁰⁶, која је тако постала главни носилац власти на подручју Торонталске жупаније. Још истог дана, бригадир Ристић је на седници Народног већа истакао да *интереси војске и безбедност грађана Жупаније налажу да се целокупна управна власт на територији Торонталске жупаније преда у руке српског Народног већа, у које ће војска имати највише поверења и ослоњаца*¹⁶⁰⁷. Не обазирјући се на протесте које је наредног дана уложио Јанко, Српско народно веће предвођено др Славком Жупанским концентрисало је у својим рукама целокупну власт на подручју Жупаније, чиме је Торонталска жупанија de facto престала да постоји у оквиру мађарског државно-правног система. Велика Народна скупштина Војводине одржана у Новом Саду 25. новембра 1918, прогласила је уједињење Барање, Бачке и

¹⁶⁰¹ Исто, 62–63.

¹⁶⁰² „Hirek. Botka Béla főispán felmentése”, *Torontál* 255. sz., 1918. november 7, 3. o.

¹⁶⁰³ Два дана касније, објављена је и абдикација немачког цара Вилхелма, о којој се дотле већ недељама спекулисало („Vilmos császár lemondása küszöbön”, *Torontál* 245. sz., 1918. október 24, 1. o.; „Királyunk táviratban közölte Vilmos császárral békelépésünket”, *Torontál* 249. sz., 1918. október 30, 1. o.)

¹⁶⁰⁴ М. Мицић, *нав. дело*, 29.

¹⁶⁰⁵ Исто, 29. Велика Кикинда је заузета 20. новембра.

¹⁶⁰⁶ А. Станојловић, *нав. дело*, 71.

¹⁶⁰⁷ Исто, 73.

Баната са Краљевином Србијом. Њеном одлуком, председник великобечкеречког Српског народног одбора др Славко Жупански постављен је 1. децембра за великог жупана Торонталске жупаније са изванредним овлашћењима, да би га одмах затим краљевска влада у Београду именовала за свог комесара¹⁶⁰⁸. У том својству, он је организовао прву српску управу на свим њеним подручјима у целој Торонталској жупанији¹⁶⁰⁹.

¹⁶⁰⁸ Исто, 384.

¹⁶⁰⁹ Исто.

Торонталско наслеђе у југословенској држави

Период који је уследио по окончању рата био је обележен размирицама и територијалним споровима између држава-наследница Аустроугарске (Мађарске, Румуније и Краљевине СХС, проглашене 1. децембра 1918), а који су се односили између осталог, и на подручје Баната, односно Торонталске, Тамишке и Крашо-северинске жупаније¹⁶¹⁰.

Иако није могла очекивати много, будући да се у рату нашла на страни поражених, Мађарска је настојала да утиче на стање на терену и да покуша спасити колико се спасти могло. Сада већ бивша жупанијска администрација одана Будимпешти склонила се у Мако, као некада за време Револуције 1848/49, одакле је настојала – наравно безуспешно – да утиче на стање на терену. Први покушај мађарске владе у том смислу јавио се још раније, у виду именованја др Гејзе Фаркаша за торонталског великог жупана¹⁶¹¹, који у стварности није имао никаквог утицаја на збивања на подручју Жупаније (претходно је мађарска влада накратко размишљала о поновном именованју Ђерђа Штојера на тај положај¹⁶¹²). Почетком 1919. српски лист *Банатски гласник*, основан у међувремену од стране Српског народног одбора у Великом Бечкереку као *орган банатских Срба за жупанијске потребе*, јавио је да мађарска влада покушава да организује изборе на подручју Жупаније и опоменуо становништво да на њима не учествује, подсећајући на одлуке Народне скупштине у Новом Саду¹⁶¹³.

Главни супарници у борби за Банат били су Срби и Румуни¹⁶¹⁴, који су имали максималистичке захтеве према овој територији. Легитимитет претензија на целокупну територију Баната (укључујући и подручје Торонталске жупаније, све до Тисе на западу) Румуни су црпили из Букурешког тајног уговора од 16. августа 1916,

¹⁶¹⁰Опширније о томе в.: Andrej Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1920–1921. Prilog proučavanju jugoslovenske politike na Konferenciji mira u Parizu*, Novi Sad 1975.

¹⁶¹¹ „Farkas Gejza dr. Torontálvármegye főispánja”, *Torontál* 269. sz., 1918. november 23, 1. o.

¹⁶¹² „Hirek. A torontáli főispánság”, *Torontál* 256. sz., 1918. november 8, 2. o.

¹⁶¹³ „Објава”, *Банатски гласник* 7, 9. јануар 1919, 3.

¹⁶¹⁴ Драгољуб Р. Живојиновић, „Банат у преговорима савезника и Румуније 1914–1916”, у публикацији: М. Матицки – В. Јовић, *нав. дело*, 247.

којим су условили улазак у рат на страни Антанте добијањем Баната¹⁶¹⁵. С друге стране, југословенска држава у оснивању позивала се, осим на ратне циљеве Краљевине Србије, и на етничко, стратегијско, привредно, саобраћајно и историјско начело, те принцип неважења тајних уговора и одлуке Народне скупштине Војводине од 25. новембра у Новом Саду¹⁶¹⁶. Иако је стање на терену у почетку одавало утисак да је Краљевина СХС у бољој преговарачкој позицији (будући да је српска војска до јула 1919. држала Банат са Темишваром под својом контролом), процес разграничења се отегао до 1923/24. године, и за сво то време био обележен напетостима и трвењима у односима Краљевине СХС и Румуније, које су ублажаване посредовањем Француске. На крају је питање Баната решено без конфликта, уз компромис Француске који је подразумевао да обе стране одустану од својих максималних захтева¹⁶¹⁷.

Граница између двеју земаља у Банату одређена је провизорно Мировним уговором у Севру (август 1920), да би 24. новембра 1923. у Београду била потписана Конвенција која је послужила као основ за трајно разграничење између двеју земаља, спроведено на терену пола године касније. Највећи део некадашње Торонталске жупаније, са градовима Великом Кикиндом, Великим Бечкерекком и Панчевом припао је Краљевини СХС, док су мањи делови припојени Мађарској¹⁶¹⁸, односно Румунији¹⁶¹⁹. Овако окрњена жупанија је спојена са делом Тамишке

¹⁶¹⁵ М. Мицић, *нав. дело*, 33.

¹⁶¹⁶ Исто.

¹⁶¹⁷ Од укупне површине Баната, 65,6 % (18 715 km²) припало је Румунији, од чега је 7600 km² отпадало на територију некадашње Тамишке жупаније; Краљевини СХС је припало 9 302 km² (32,6 %). док је најмањи део Баната – 1,8 % (271 km²) припао Мађарској. J. Wolf, *нав. дело*, 29.

¹⁶¹⁸ Мађарској је припало укупно девет села са територије пређашњег Турскокањишког и Великосенмиклушког среза: Киш Сомбор, Деска, Ђала, Сириг, Стари Свети Иван, Нови Свети Иван, Кибекхаза, Кларафалва, Ференцсалаш. Ова насеља организована су у тзв. „Торонталски срез“ који је постао саставни део провизорне Чанадско-Арадско-Торонталске жупаније, настале спајањем „рестлова“ три пређашње жупаније које су у крњем обиму након 1918. припале Мађарској. Ова „комбинована“ жупанија постојала је све до краја Другог светског рата.

¹⁶¹⁹ У састав Румуније су из Торонталске жупаније прикључени Перјамошки, Великосенмиклушки и Биледски срез, те поједина насеља из Жомбољског (Жомбољ, Грабац, Визеждија, Комлош), Пардањског (Чепса, Фењ, Иванда, Јаношфелд, Српски и Мађарски Сенмартон, Стари Телек, Дињаш, Ђилвес и Ујпеч), Ченејског (Ченеј, Чатад, Аурелхаза, Немет, Билед, Ђерђамош, Велика и Мала Јеча, Велика и Мала Кеча, Орегфалва, Томашфалва, Бобда и Ујвар), Модошког (Тођер, Гад, Ђер, Рудна, Мацедонија, Торонталкерестеш) и Банлочког среза (Сока, Толвадија, Сентјанош, Партош). Претежно немачки Жомбољ, који је у почетку припао Краљевини СХС, споразумно је замењен за Модош и Пардањ у ком су већину становништва чинили Срби. На територији бивше Торонталске жупаније који су ушли у састав Румуније живело је око 30 000

жупаније који је припао југословенској држави (око Вршца и Беле Цркве), чиме је оформљена *Торонталско-тамишка жупанија*. Она је постојала све до 1927. године, када је укинута након увођења нове административне поделе земље на области¹⁶²⁰, те је на тај начин политичко наслеђе Торонталске жупаније опстало и у југословенској држави.

Сам процес разграничења у Банату изазвао је бројне промене које су се одразиле на живот његовог становништва. Повлачење граница је водило до конфузија, компликовања поседовних односа и парадоксалних ситуација у којима су се поједина насеља, до јуче у истим срезевима, одједанпут налазила у две нове државе¹⁶²¹. Повучена граница била је вештачка и пресекала је до тада јединствени географски, саобраћајни, привредни и културни простор и дисхармонизовала је историјску целину Баната; развијене банатске градове као што су Велика Кикинда, Вршац и Бела Црква остављала је на рубовима нове државе, одсечене од свог источног залеђа, чиме је њихов развитак нагло био заустављен¹⁶²².

Што се тиче рецидива Торонталске жупаније у новонасталој југословенској држави, они су били веома присутни у јавном животу у првим поратним годинама, које су у српској историографији остале упамћене као „доба провизоријума” и период обележен преласком из старог у нови државни поредак, време безвлашћа и

становника (J. Wolf, *нав. дело*, 29). Заједно са већим делом Тамишке жупаније, који је припојен Румунији, она је организована као посебна област под називом „Тамишко-торонталска жупанија”.

¹⁶²⁰О томе в.: Миленко Палић, „Преглед административно-територијалних промена у Војводини 1918-1941”, *Зборник за друштвене науке* 38, Нови Сад 1964, 125–162.

¹⁶²¹Тако је нпр. *Банатски гласник* у јулу 1919, под насловом *Границе у Банату* забележио: *Граница у Банату иде између следећим места тако, да Болгартелеп, Валкањ, Теремија, Мариенфелд остаје Румунима, Накофалва, Мали Комлуш, Жомбоља, Кота 35 Србима; половина Хрватске Кече припада Србима, половина Румунима; даље Ченеј, Ујвар, канал бегејски 4 км изнад Итебеја припада Србима, Пардањ, Модош Румунима; Иштванфелд, Капаланфалва, Шурјан Србима; Тођер Румунима; ходаја Самарин и пустава Крекаш као и Крива Бара је српска, а Партош румунски; Сока и Вел. Гај српски; Мали Гај румунски; Ватина српска; Моравица румунска; Керњача српска; Герман румунски; Вел. Жам, Лапунош, Марковац српски; Варадија румунска; Јам српски; Мирковац румунски; затим сече граница коту 135. Круница српска; Калуђерово српско, кота 111. Најдаш румунски; за тим граница иде поред реке Нере („Вести из места и околине. Границе у Банату”, *Банатски гласник* 155, 31. јул 1919, 2. Забележено је да је пруга између Модоша и Пардања (који су на крају припали Краљевини СХС) ишла преко румунске територије, а да је Пардањ остао без 25000 катастарских јутара земље који су остали у Румунији. М. Мицић, *нав. дело*, 38.*

¹⁶²²Исто, 37–38.

несигурности у ком њени грађани нису знали у којој ће се држави пробудити¹⁶²³. Нова држава, са још неутврђеним границама и неизграђеним институцијама власти била је принуђена да се, бар још неко време, ослања на стари поредак. Овакво стање потрајало је и након доношења Видовданског устава (1921), којим је требало да се оконча време несигурности и неизвесности¹⁶²⁴. Уставом је била предвиђена подела целокупне државне територије на 33 области, али су оне „заживеле” тек 1927. године. Паралелно са њима задржано је жупанијско уређење, што је оптерећивало ефикасну управу, због преклапања надлежности на истој територији. За то време, дужност великих жупана обављали су: **др Славко Жупански** (1. децембар 1918 – 1. септембар 1919), **др Јоца Богданов** (1. новембар 1919 – 1. март 1920), **др Емил Гаврила** (1. март – 1. септембар 1920), **др Јоца Богданов** други пут (1. септембар 1920 – 15. август 1922), **Мита Алексијевић** (15. август 1922 – 1927)¹⁶²⁵. Дужност поджупана обављали су редом: **Коста Јанковић** (1. децембар 1918 – 1. март 1920), **др Јован Михајловић** (1. март – 5. септембар 1920), **Емил Пајдак** (15. септембар 1920 – 10. септембар 1921), **Светислав Рајић** (10. септембар 1921 – 27. јун 1925) и **Васа Крстић** (28. јун 1925 – до укидања жупанија и поделе земље на обласне самоуправе)¹⁶²⁶.

Иако су жупаније укинуте 1927. године, нове административне јединице – области – задржале су установу великог жупана као својих водећих чиновника. Велики жупани Београдске области (која се подударала са територијом Торонталско-тамишке жупаније) били су **Светислав Рајић** (15. јануар 1928 – 15. јануар 1929) и **др Вилко Балтић** (15. јануар 1929 – 3. октобар 1929)¹⁶²⁷. Увођењем нове поделе земље на бановине нестао је и последњи траг некадашњег жупанијског административног уређења.

Осим њене административне поделе, у југословенској држави опстао је и читав низ служби, организација и привредних субјеката чији је оснивач била Торонталска жупанија, и то под истим, или нешто измењеним називом: Банатски

¹⁶²³ Биљана Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини 1929–1941*, Нови Сад 2007, 21.

¹⁶²⁴ У пракси је ово било тешко оствариво, будући да тачне границе Краљевине СХС нису биле утврђене све до 1924. године.

¹⁶²⁵ А. Станојловић, *нав. дело*, 382.

¹⁶²⁶ Исто, 383.

¹⁶²⁷ Исто, 382.

сирочадски сто¹⁶²⁸, наследник некадашње жупанијске службе, наставио је да делује у међуратном периоду. Исти је случај био и са *Торонталском банком за штедњу и кредит*, која је опстала под именом своје наследнице – *Прве хрватске штедионице у Загребу*, са којом је 1922. године ушла у интересну везу¹⁶²⁹. *Торонталска централна кредитна задруга* такође је наставила да постоји, само је преименована у „Банатску”¹⁶³⁰. *Торонталска фабрика тепиха* је наставила свој рад под именом *Српска фабрика тепиха Лазара Дунђерског*, а *Јужномађарска фабрика шећера*, основана непосредно пред почетак Првог светског рата, у међуратном периоду постала је један од најјачих привредних субјеката не само на подручју Баната, већ и у читавој југословенској држави. Она ће у после Другог светског рата постати кичма банатског привредног гиганта – индустријско-пољопривредног комбината „Серво Михаљ”, основаног 1953. године¹⁶³¹.

Музеј Торонталске жупаније, чије је оснивање трајало скоро читаву деценију, у међуратном периоду је уз велике тешкоће у свом раду трансформисан у градски музеј Великог Бечкерека, али је задржао свој регионални (банатски) карактер и значај. И веслачки клуб „Торонтал” који је основан 1886. године наставио је да постоји (само је 1935. преименован у *Тритон*), једнако као и *Торонталски атлетски клуб* (осн. 1894). Ова спортска удружења укинута су за време или након Другог светског рата. *Торонталско мађарско културно друштво*, које је предано радило на мађаризацији, опстало је под именом *Банатски мађарски савез*, али је добило и значајно другачију улогу: улогу заштитника мађарске културе у југословенском делу Баната. Званично жупанијско гласило *Torontál* наставио је да излази све до 1944. године и до пред крај XX века важио је за најдуговечнији лист на подручју данашње Војводине. Жупанијска болница „Јожеф Хертеленди” наставила је свој рад, мењајући своје називе („Жупанијска болница Торонталско-тамишке жупаније”, „Обласна болница Београдске области”, „Бановинска болница у

¹⁶²⁸Исто, 386.

¹⁶²⁹Исто, 260.

¹⁶³⁰А. Станојловић, *нав. дело*, 221.

¹⁶³¹Т. Malbaški, *нав. дело*, 208; од 1978. године имала је највећи дневни капацитет прераде шећерне репе од свих фабрика у Југославији. Milenko Odavić, Dane Marjanac, Miodrag Zotović, Dušan Radaković, *Industrijsko-poljoprivredni kombinat „Servo Mihalj Zrenjanin” 1953–1990*, Zrenjanin 2011, 128–129.

Петровграду”)¹⁶³². Под именом *Општа болница „Борђе Јоановић”*, у јесен 2015. обележила је 120 година постојања.

Југословенска држава наследила је и значајну привредну, саобраћајну и др. инфраструктуру, као и архитектонску баштину која је настала управо захваљујући агилности и раду Торонталске жупаније. Такав је случај са железницама: пруга Велика Кикинда – Велики Бечкерек, Велики Бечкерек – Панчево и др. Пруга уског колосека Велики Бечкерек – Жомбољ, која је отворена за саобраћај 1898. године залагањем грофа Ендреа Чеконића, попримила је након разграничења Југославије и Румуније 1923. године међународни карактер, а све до 1932. њени возови су саобраћали кроз центар Великог Бечкереча¹⁶³³; ова пруга је размонтирана 1969. године¹⁶³⁴.

У погледу градитељског наслеђа високе уметничке вредности, као свакако најзначајнији и најмонументалнији споменик Жупаније опстало је здање у ком је била смештена жупанијска управа са својим службама и становима највиших жупанијских чиновника. Оставши позната кроз већи део међуратног периода као „зграда Жупаније” (од 1929. понела је назив „Бановинска зграда”), она је после Другог светског рата постала седиште Народног одбора општине Зрењанин, односно зрењанинска градска кућа. Њена барокна сала, у којој су одржаване жупанијске скупштине, орнаментика и витражи са грбовима угледних племићких породица Торонталске жупаније (Карачоњи, Нако, Николић) и дан-данас се могу видети на централном степеништу. Историјски архив Зрењанин је 2011. године приредио изложбу посвећену жупанијској палати под називом *Стара дама непролазног сјаја*¹⁶³⁵.

Наравно, поједини материјални остаци који су подсећали на некадашње жупанијско уређење били су из идеолошких и политичких разлога неподобни у новој држави: такав је нпр. био случај са симболима који су директно подсећали на Аустроугарску монархију, односно период стране владавине, попут споменика

¹⁶³²А. Станојловић, *нав. дело*, 386.

¹⁶³³Веселин Лазић-Лазар Чанадић, *Пруге и возови у Војводини*, Нови Сад, 2002, 154.

¹⁶³⁴М. Пушић, „Мала пруга споразумно укинута. Уместо *Тире* – камиони”, *Зрењанин* 873, год. XVII, 19. јул 1969, 4.

¹⁶³⁵Весна Мајсторовић, Ванда Војводић-Мицова, Ибоја Тошков, *Градска кућа Зрењанина – стара дама непролазног сјаја*, Зрењанин 2011 (изложбени каталог).

Ернеу Кишу, подигнутом на главном градском тргу у Великом Бечкереку уз свесрдно залагање жупанијских и градских власти. Он је уклоњен 1920. године и од њега је остала сачувана једино глава, која се данас налази у Народном музеју Зрењанин. Можда је најзанимљивија судбина симбола, односно грба Торонталске жупаније који се до краја Првог светског рата налазио на забату Жупанијске палате (данашње Градске куће), када је уклоњен и пребачен у градску башту поред јужне капије. Ту се налазио све до 1944. године, када је уништен приликом ослобођења града у Другом светском рату¹⁶³⁶. Иронијом судбине, овај симбол ће касније, крајем шездесетих година прошлог века, послужити као инспирација и основа за званичан грб града Зрењанина¹⁶³⁷.

Велике промене које су након Првог светског рата наступиле у начину схватања и тумачења прошлости некадашње Јужне Угарске онемогућиле су или бар успориле истраживање феномена Торонталске жупаније. Овде се у првом реду мисли на општу тенденцију међуратног српског, односно југословенског научног и јавног дискурса да избрише, односно потисне из сећања и јавног живота све што би макар издалека подсећало на Аустроугарску, па тако и некадашње жупанијско уређење. У научној продукцији и публицистици упадљиво је потенцирано истраживање феномена и историје Војводине, која је након Првог светског рата у себи објединила некадашње области са различитим државно-правним статусом и историјским развојем унутар Аустроугарске; ово је снажно утицало на потискивање Торонталске жупаније из колективног сећања¹⁶³⁸. Само су ретки догађаји или историјске појаве и процеси везани за Жупанију били тема озбиљније научно-историографске обраде, а и тад су коришћени у дневно-политичке сврхе и како би задовољили потребе владајуће идеологије. Најбољи пример за то су историографски радови из међуратног и послератног периода у којима је на основу архивске грађе

¹⁶³⁶ИАЗ, Ф. 667 Лични фонд Драгољуба Чолића 1888–1982, кут. 6, *Старо језгро Зрењанина*, стр. 50.

¹⁶³⁷Б. Г., „Нови грб Зрењанина”, *Зрењанин* 780, год. XV, 16. септембар 1967, 1.

¹⁶³⁸Примера ради, у завичајној историографији често коришћена и цитирана монографија *Петровград* из 1938. године, посвећена историјату некадашњег (у међувремену преименованог) жупанијског средишта, има свега пола стране текста посвећеног Торонталској жупанији, уопштеног карактера, који не пружа готово никакве „озбиљније” податке. Комплетан историјат жупаније сасвим је изостављен или се појављује само у најосновнијим цртама (што је и разумљиво ако се узме у обзир панегирички карактер ове публикације усмерен према југословенској држави и обележавању две деценије од њеног стварања).

испитиван однос жупанијских власти према српском националном покрету¹⁶³⁹, с тим да је након Другог светског рата у научном дискурсу приоритет ипак имала прошлост социјалистичког и радничког покрета. Ова тенденција је највише дошла до изражаја у већ поменутих радовима Арпада Лебла и Антала Хегедиша. Осим тога, лист *Зрењанин*, основан 1952. године, у неколико наврата евоцирао је успомену на Елемирску буну 1897. године, објављујући у наставцима роман Николе Радошевића инспирисан овим догађајем¹⁶⁴⁰ и истичући га као блистави тренутак раног социјализма и аграрног пролетаријата у Банату¹⁶⁴¹.

¹⁶³⁹Тихомир Николајевић, „Омладински покрет и Светозар Милетић у поверљивим списима бивше Торонталске жупаније”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 3–4, Сремски Карловци 1929–1930.

¹⁶⁴⁰Никола Радошевић, „Побуна у Елемиру”, *Зрењанин*, год. VI, бр. 247–255, 15. јун – 10. август 1957.

¹⁶⁴¹Мр Милинко Тапавички, „Елемирска буна”, *Зрењанин* бр. 765–771, год. XV, 3. јун – 15. јул 1967; Мр Милинко Тапавички, „Девет деценија од Елемирске буне”, *Зрењанин*, год. XXXVI, бр. 1789–1796, 17. април – 5. јун 1987.

Торонталски велики жупан Лајош Делиманић
У публикацији:
Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest 1911.

Торонталски велики жупан Бела Ботка
Фотографија у публикацији:
Németh Ferenc, *A bánáti fényképészet története 1849–1918*, Újvidék 2002.

Торонталски велики жупан Берђ Штојер
(фотографија из каснијег периода)

У публикацији:

Tilkovszky Loránt, *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*, Debrecen 1998.

8. ПРИВРЕДА

Пољопривреда

Најразвијенија грана привреде у Торонталској жупанији била је несумњиво пољопривреда. Савременици Торонталске жупаније и њени потоњи историчари хвалили су је као „Мисир” (Египат) Угарске и житницу Европе, нарочито истичући њено плодно земљиште ком је једини ривал било земљиште у суседној, Бач-бодрошкој жупанији¹⁶⁴². Њена површина обухватала је укупно 1 743 032 катастарска јутра, од чега је већински део од 1 200 993 јутара отпадало на њиве-оранице; остатак је отпадао на пашњаке (259 512), ливаде (108 104), винограде (21 824), шуме (20 401), баште (17 742), ритове под трском (7 208) и неопорезовано земљиште (107 248)¹⁶⁴³. Од пољопривредних култура најзаступљенија је била **пшеница**, која се гајила на 571 054 јутара земље и на будимпештанској берзи била продавана под именом „банатска пшеница”. Осим пшенице, најраспрострањенија биљна култура био је **кукуруз**, док су се у знатно мањој мери гајили **овас**, **јечам**, **детелина** и **луцерка**. Под повољним временским условима, приноси **уљане репе** и **дувана** (који се гајио у Мађарској Црњи, Тоби, Турском Бечеју, Чоки и Турској Кањижи) били су веома велики. **Шећерна репа** се до краја XIX века углавном производила у северним крајевима Жупаније (Киш Сомбор, Турска Кањижа), делимично за потребе шећеране у Мезехеђешу (Бекешка жупанија), делимично за потребе дестилерије у Чоки. Њена масовнија производња почела је 1910/11. године, са оснивањем шећеране у Великом Бечкереку. **Сточна репа** се углавном узгајала на великим пољопривредним газдинствима, али у малим количинама због недостатка обученог људства. Од поврћа су се гајили **кромпир**, **пасуљ**, **грашак** и **сочиво** (махом за кућну употребу); у Ловрину се успешно гајио **бостан**, у Перјамошу **рен**, а у Српском Чанаду **кунус**. Крајем XIX века у Торонталској жупанији започела је интензивна производња **хмеља** одличног квалитета, који се гајио у Ечки, Ковачици

¹⁶⁴²Borovszky S., *нав. дело*, 1.

¹⁶⁴³Marton A., *нав. дело*, 10.

и Белом Блату. У исто време већина газдинстава прихватила је узгој **конопље** (мађарске и италијанске). Веома развијено је било и **свиларство**: тако је нпр. 1903. године у 209 насеља у Жупанији било 128 528 стабала дуда, односно 6 стабала по произвођачу, којих је укупно било 20 414; годишња производња из тог периода износила је 307 028 kg чаура свилене бубе, у укупној вредности од 536 638 круна¹⁶⁴⁴.

У погледу сточарства, највише су се гајиле **свиње**: мађарска и српска мангулица, а затим **овце** (мађарска рацка овца и овца „цигаја” у јужним и мерино и „Рамбује” овца у северним деловима Жупаније)¹⁶⁴⁵. Нарочито је било развијено гајење коња, махом на великим пољопривредним газдинствима (нпр. породица Чеконић је у XVIII веку била заслужна за оснивање државне ергеле у Мезехеђешу, у Бекешкој жупанији). Осим у Жомбољу, коњи су се гајили у Францфелду (Качарево), Торонталмашу (Јабука), Хрватској Кечи, Великом Сенмиклушу, Грапцу, Ернестхази (Равни Тополовац), Глогоњу, Чатаду и Уздину. Велике заслуге у развоју ове гране сточарства припадају принцу Егону Турн-Таксису из Ечке, који је био пасионирани љубитељ коња и у знатној мери допринео популаризацији коњичких трка. Узгој **говезда** долазио је тек на четврто место. У многим местима, сељаци власници крава удруживали су се у млечне задруге, како би што више поспешили производњу млека и млечних прерађевина¹⁶⁴⁶. Независно од гајења крупне стоке, **живинарство** је било веома развијено. Срби су углавном гајили ћурке, а Немци гуске. У Великом Бечкереку је 1903. године уприличена изложба посвећена живинарству на државном нивоу¹⁶⁴⁷, која је трајала неколико дана и забележила велики број излагача (касније је нешто слично урађено у међуратном периоду, 1930. године).

Пољопривредне активности одвијале су се на земљишним поседима којих је у Торонталској жупанији било укупно 125 883. Највећи део земљишта налазио се у власништву племића који су задржали своје поседе и политички утицај и након

¹⁶⁴⁴ „Süd-Ungarn. Die Seidenraupenzucht in Torontál”, *GBWb* 19, 7. Mai 1904, 5. За више детаља о свиларству у Торонталској жупанији види поменуто извештаје мађарског Министарства пољопривреде.

¹⁶⁴⁵ Према подацима из 1895. године, у Торонталској жупанији било је 269 268 грла свиња и 226 602 грла оваца. Marton A., *нав. дело*, 16.

¹⁶⁴⁶ Jeszenszky I., *нав. дело*, 14.

¹⁶⁴⁷ „Lokales. Geflügelausstellung”, *GBWb* 36, 5. September 1903, 4.

што је феудализам укинут 1848. године. Величина земљишних поседа је варијала: највише је било поседа површине до 50 јутара, а било је тридесетак поседника земље чији су поседи превазилазили површину од 5000 јутара. Највећи земљопоседник у Торонталској жупанији био је гроф Ендре Чеконић, који је имао 43 000 јутара земље (и сходно томе, плаћао је и највише пореза: 92 000 форинти)¹⁶⁴⁸.

Управо су Чеконићево богатство, економски интереси, утицај и лична предузимљивост у великој мери и омогућили развој не само пољопривреде, већ и других привредних грана у Жупанији. На његову иницијативу обновљено је некадашње *Торонталско пољопривредно друштво* (1883), које је у наредним деценијама силно развило своју активност, нарочито у време Миленијумске изложбе када је располагало великим средствима и штампало своју монографију, а и касније, у време отварања *Јужномађарске фабрике шећера*. Своје подружнице имало је широм Жупаније, а његов утицај огледао се у чињеници да су управо из редова торонталских земљопоседника потекла и двојица министара пољопривреде (Бела Талијан и Артур Фајлић), као и министар трговине, индустрије и саобраћаја Ерне Даниел.

Трговина

Трговина се на подручју Торонталске жупаније јавља још у Средњем веку – арапски путописац Идриси забележио је 1153. године грчке трговце у Панчеву¹⁶⁴⁹, док се нешто касније, у првој половини XIV века, спомињу вашари у Бечкерек, Башаиду и Матки¹⁶⁵⁰. Других података из овог периода нема. Мађарски аутори затим истичу како је сва привредна активност (укључујући и трговину) сасвим

¹⁶⁴⁸ Arpad Lebl, „Komunalna privreda i građanske partije Vojvodine (1887–1918)”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, књ. XIV/1, Novi Sad 1971, 71. Чеконићев посед обухватао је, поред Жомбоља, села Честерег и Рогендорф и двадесетак мајура који су носили имена чланова породице Чеконић, а на којима ће касније у међуратном периоду нићи и нова села – Војвода Степа (Леонин мајур), Александрово (поред пустаре Бозито) и Банатско Карађорђево (Палов мајур). О томе в.: Szilágyi Maria–Аница Туфегцић, *Заборављено наслеђе-Elfeleltt örökség-Vergessenes Erbe*, Нови Сад 2014, 88.

¹⁶⁴⁹ Borovszky S., *нав. дело*, 245.

¹⁶⁵⁰ Ови се вашари помињу 1331, али је познато да се Бечкерек први пут помиње тек две године касније. Матка је неидентификовани топоним.

замрла у турском периоду; ово свакако није тачно, бар не у прво време, будући да је познато да је нпр. у Бечкерек у Мехмед-паша Соколовић, освајач Баната, подигао своју задужбину са више од двадесет дућана, што је стотинак година касније забележио и чувени турски путописац Евлија Челебија¹⁶⁵¹; скупљачи прилога за Пећку патријаршију који се у овом граду појављују отприлике у исто време, такође су забележили присуство (грчких) трговаца¹⁶⁵². Ипак, трговина и привредни живот уопште на подручју које ће касније постати Торонталска жупанија знатно су живнули након протеривања Турака и организовања Тамишког Баната. У то време, док је Дворска комора у Бечу била врховна инстанца за привредна питања, готово целокупна трговина била је у рукама организованих трговачких друштава, међу којима је најзначајније било *Српско-грчко трговачко друштво*¹⁶⁵³. У ово време највише се трговало говедином, лојем, кожама, медом, воском и дуваном¹⁶⁵⁴.

Након инкорпорације Баната у Угарску и обнове жупанијског уређења, поред српских и грчких, јављају се и јеврејски трговци, док главни трговачки артикли у ово време постају пшеница, дуван, говеда и овце¹⁶⁵⁵. Центар трговине пшеницом био је Турски Бечеј, из чијег је пристаништа на Тиси годишње пут Пеште, Ђера или Ријеке испловљавало 300 теретних бродова натоварених пшеницом¹⁶⁵⁶. Многи трговци, чак из Трста или Ријеке, долазили су у Торонталску жупанију да купују дуван непосредно од произвођача¹⁶⁵⁷. С друге стране, највише су се увозили грађевински материјал, вино, воће и индустријски производи¹⁶⁵⁸.

У развоју трговине можда најважнију улогу имали су вашари и пијаци. Колики је био значај вашара најбоље сведочи податак да је још од времена Тамишког Баната статус појединих насеља у државној и друштвеној хијерархији

¹⁶⁵¹F. Milleker, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek ...*, 13, 17; А. Станојловић, *нав. дело*, 42.

¹⁶⁵²F. Milleker, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek...*, 18; А. Станојловић, *нав. дело*, 44.

¹⁶⁵³Ово друштво држало је монопол на целокупну унутрашњу трговину у Банату, због чега је уцењивало становништво, па је због бројних жалби распуштено, непосредно пред инкорпорацију Баната. А. Хегедиш, *Аграрни односи...*, 47. За делимичан увид у рад овог друштва види: Leo Hofman, „Spisak članova srpske i grčke trgovačke kompanije u Temišvaru iz 1753”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 9 (1936), 323–332.

¹⁶⁵⁴Borovszky S., *нав. дело*, 245.

¹⁶⁵⁵А. Хегедиш, *Аграрни односи ...*, 48.

¹⁶⁵⁶Исто.

¹⁶⁵⁷Исто.

¹⁶⁵⁸Исто.

био одређен, између осталог, и њиховом привилегијом да одржава вашаре¹⁶⁵⁹. Оваквих насеља је у Торонталској жупанији најпре било 3, а касније 24. Главни град Торонталске жупаније, Велики Бечкерек, од 1769. до 1872. године имао је статус трговишта који му је омогућио најпре спор, а касније нешто интензивнији привредни напредак. Осим тога, вашари су у Торонталској жупанији одржавани и у Арачи, Беодри, Биледу, Чатаду, Чоки, Иштванфелду (Крајишнику), Модошу, Мокрину, Великој Кикинди, Великом Сенмиклушу, Жомбољу, Новом Бечеју, Турској Кањижи, Пардању, Старом Бешенову и др. местима¹⁶⁶⁰.

У периоду 1860–1918, у Торонталској жупанији настављени су ранији трендови и праксе у трговини, али је низ других околности у великом мери ишао на руку развоју ове привредне гране. Попис становника одржан 1890. године показао је да је значајан део становништва живео од трговине или неког вида самосталног предузетништва (10 983)¹⁶⁶¹. Свега двадесет година касније (1910), ова бројка је преполовљена (5211). Трговци су се делили у више категорија, већ у зависности од робе којом су трговали: највише је било трговаца прехрамбеним артиклима (пиљара и бакалина) – 1915, затим трговаца мешовитом робом (683), оних који су трговали стоком, пољопривредним и сточним производима (568), дрвном грађом и металним прерађевинама (223), гвожђара, трговаца машинама, предметима за покућство (106) итд¹⁶⁶². О значају трговине на подручју Торонталске жупаније довољно сведоче и покушаји да она уђе и у просветне токове, путем оснивања трговачких школа – у Панчеву и Великом Бечкереку. Такође, Жупанија је била први сусед Краљевине Србије и на тај начин имала је у географском смислу директан и непосредан приступ страном тржишту.

¹⁶⁵⁹У периоду феудалног апсолутизма 1718–1848. постојало је неколико облика насеља: у најбољем положају били су **слободни краљевски градови**, који су били у потпуности ослобођени од феудалне власти и самовоље захваљујући откупу (таквих насеља није било у Торонталској жупанији); затим су постојала **трговишта** (која су имала право одржавања вашара и сл. привилегије), те обична **коморска села**.

¹⁶⁶⁰Vorovszky S., *нав. дело*, 246.

¹⁶⁶¹Исто, 247.

¹⁶⁶²Исто.

Занатство и индустрија

Са развојем трговине уско је био повезан и развој занатства и индустрије¹⁶⁶³. Занатлије се јављају у писаним изворима још у турском периоду, али је и у доба Тамишког Баната занатство на подручју потоње Торонталске жупаније било слабо развијено; примера ради, приликом насељавања шпанских колониста у Бечкерек, није било бравара, који су морали долазити из Вршца¹⁶⁶⁴, а наручилац у том месту је морао месецима да чека да наручена роба буде готова¹⁶⁶⁵. Препреку даљем развоју занатства чинило је постојање цехова – еснафа, струковних удружења која су се оснивала почев од XIX века и отежавале пријем нових чланова, држећи се чврсто својих привилегија¹⁶⁶⁶. Еснафи су опстали све до 1872. године, када су укинута доношењем **Закона о занатима и индустрији** (мађ. *1872. évi VIII. törvénycikk az ipar törvénye*), који је значајно либерализовао бављење овом делатношћу¹⁶⁶⁷. Тридесетих и четрдесетих година XIX века на подручју Торонталске жупаније било је близу 3000 занатлија¹⁶⁶⁸ окупљених у преко две стотине цехова¹⁶⁶⁹.

Након ликвидирања феудалних остатака доношењем поменутог закона, ствари су кренуле набоље. Занатлије су се и даље удруживале у различита друштва (углавном по већим местима и занатским центрима), али по знатно здравијим привредним основама; у настојању да заштите своје интересе, они су радили на поспешивању и унапређењу услова рада, заједничком решавању спорова, међусобном помагању кроз оснивање пензијско-инвалидских фондова, едукацији занатлијских помоћника и сл. У Торонталској жупанији постојало је четрнаест таквих друштава чије је чланство обухватало 3690 занатлија – у Долову, Ференцхалому, Лајошфалви (Падини), Модошу¹⁶⁷⁰, Великом Бечкереку, Великој

¹⁶⁶³Ове две привредне гране у мађарском језику означене су истим изразом – *ipar*.

¹⁶⁶⁴Felix Milleker, *Versuch einer Ansiedlung der Spaniern im Banat*, Wrschatz 1937, 9.

¹⁶⁶⁵А. Хегедиш, *Аграрни односи...*, 50.

¹⁶⁶⁶Исто, 51.

¹⁶⁶⁷П. Рокаи и др., *нав. дело*, 471.

¹⁶⁶⁸А. Хегедиш, *нав. дело*, 51.

¹⁶⁶⁹Vorovszky S., *нав. дело*, 236.

¹⁶⁷⁰Види: ИАЗ, Ф. 37 Удружење занатлија за срез Јаша Томић (1894–1950).

Кикинди, Великом Комлошу, Панчеву, Жомбољу, Перјамошу, Реваујфалви (Банатском Новом Селу), Турској Кањижи, Дебељачи¹⁶⁷¹. Она су била подређена *Темишварској занатско-индустријској комори* (једној од укупно 16 колико их је било на територији читаве Угарске), основаној 1850. године¹⁶⁷², која је координисала њиховим радом. Важан моменат у развоју занатства у Жупанији одиграо се с јесени 1883. године, када је након вишемесечних припрема основано већ поменуто *Торонталско удружење домаће радиности*.

Када је о индустрији реч, њени зачеци јавили су се још у првој половини XVIII века, али је привреда дуго задржала свој аграрни карактер. Међу ретке фабрике (и то мањег обима) које су постојале до Револуције 1848. на овом подручју спадале су пиваре у Панчеву (осн. 1722) и Бечкерек (1745), парна дестилерија у Бикачу и бродоградилнице у Новом Сегедину¹⁶⁷³. Утолико је више било млинова и сувача. Индустрија се постепено развијала и након обнове жупанијског уређења 1861. године, да би тек у последње две деценије XIX и почетком XX века доживела свој највећи успон. Најразвијеније су биле прехранбена (месо и месне прерађевине, млинови, пиваре, дестилерије) и текстилна индустрија. Ова последња упошљавала је 3 689 радника, од чега највише кројача. Фабрика ципела браће Бено у Великом Бечкерек запошљавала је 195 радника, Декертова фабрика шешира у Жомбољу – 150, фабрика Корберова шеширана у Перјамошу – 80, а фабрика ципела у Великој Кикинди – 38¹⁶⁷⁴. У оквиру металне, односно металопрерађивачке индустрије, торонталске фабрике и радионице производиле су котлове, машине за ткање и пределице, бицикле, кочије, алат, сатове и школска помагала. У склопу грађевинске индустрије, сваки већи жупанијски центар (Бечкерек, Кикинда, Панчево, Жомбољ) имао је по неколико циглана. Такође је цветала и дрвопрерађивачка индустрија (столарске радионице и породичне мануфактуре које су временом прерасле у мање фабрике). Слабије развијене су биле кожарска и хемијска индустрија. У 1895.

¹⁶⁷¹Borovszky S., *нав. дело*, 242.

¹⁶⁷²Исто.

¹⁶⁷³Исто, 236.

¹⁶⁷⁴Исто, 238–239.

години на територији Жупаније радила су укупно 103 парна млина, саграђена претежно осамдесетих и деведесетих година¹⁶⁷⁵.

Најразвијенији индустријски центар Торонталске жупаније био је свакако Велики Бечкерек, у ком је радило више десетина мањих породичних радионица, фабрика и мануфактура, циглана и парних млинова. *Крајем XIX и почетком XX века индустрија, занатство и трговина својим значајем сустижу и престижу пољопривреду, тако да Велики Бечкерек добија карактер индустријско занатског и трговачког града, у коме је пољопривреда и даље једно од значајних занимања становништва*¹⁶⁷⁶. Најзначајније овдашње фабрике биле су пивара Лазара Дунђерског (основана 1745. године)¹⁶⁷⁷, *Торонталска фабрика тепиха и ћилима* (која је, основана 1895. године холандским капиталом, у почетку бележила губитке, да би јој кренуло боље након што ју је 1903. откупио Лазар Дунђерски)¹⁶⁷⁸, *Јужномађарска фабрика шећера*, основана 1910/11. године, фабрика намештаја „Бенце и син” (осн. 1861), те фабрика ципела „Браћа Бено” (која је годишње производила и до 120 000 пари ципела). Остали значајни индустријски центри били су **Велики Сенмиклуш**, који је имао кожару, пивару и парни млин, **Жомбољ**, који је имао три циглане и фабрику шешира, **Перјамош**, који је имао фабрику шешира, циглану, парни млин и две дрваре-пилане. **Кикинда** је имала три циглане и радионицу предмета од порцелана, фабрику машина, неколико млинова и скробару, док је **Турски Бечеј** имао парни млин и циглану¹⁶⁷⁹.

¹⁶⁷⁵ Т. Malbaški, *нав. дело*, 76.

¹⁶⁷⁶ Исто, 78.

¹⁶⁷⁷ За више детаља о пивари в.: Милан Ђуканов, „Од Крацајзена до данашњих дана”, у публикацији: Веселин Берберски (ур.). *250 година зрењанинске пиваре 1745-1995*, Зрењанин 1995.

¹⁶⁷⁸ Dr. Ludwig Brájjér, „Die Torontáler Teppichfabrik”, *GBWb* 16, 18. April 1903, 1–2. О Торонталској фабрици тепиха и ћилима в.: Nemeth Ferenc, *A torontáli szőnyeg: a szőnyegszövés negyed százada Banatban Streitmann Antaltól Kovalszky Saroltáig*, Újvidék 1993.

¹⁶⁷⁹ Borovszky S., *нав. дело*, 243–244.

Саобраћај

Све до осамдесетих година XIX века саобраћајне прилике у Торонталској жупанији биле су веома лоше. Копнени саобраћај одвијао се на путевима лошег квалитета, који нису били обложени каменом и представљали су, према речима једног путника из 1842. године „*смртну пресуду за теглећу стоку*”¹⁶⁸⁰. Путеви су били ширине 6 хвати, насути коровом, травом и земљом, са ископаном јендецима са стране за одвод воде¹⁶⁸¹. Путеви су се делили на државне, поштанске, редовне и пољске¹⁶⁸², а главни путни правци на подручју Жупаније били су Темишвар – Петроварадин, Темишвар – Сегедин, Мокрин – Велики Бечкерек, Велики Бечкерек – Темишвар и Велики Бечкерек – Панчево¹⁶⁸³. У циљу лакшег сналажења у оваквим условима, главни инжењер (геомер) Торонталске жупаније Лудвиг Мајвалд израдио је 1848. године *Даљинар Торонталске жупаније*¹⁶⁸⁴, али то није утицало на побољшање саобраћајне инфраструктуре. Још 1874. године забележено је да је становништво Торонталске жупаније принуђено да „*три дана гаца по блату од Велике Кикинде до Великог Бечкереча*”¹⁶⁸⁵.

Због лошег копненог саобраћаја, најинтензивнији промет људи и робе на подручју Торонталске жупаније одвијао се воденим путевима. Торонталска жупанија поседовала је право богатство у рекама. Оне су, као и канали, морале бити одржаване у пловном стању, због чега је током XIX века основан читав низ водних задруга, од којих су нарочито биле значајне *Горњеторонталска водна задруга* (мађ. *A Felső-Torontáli Ármentésítő és Belvízszabályozó Társulat*) са седиштем у Кикинди, *Турско-бечејска водна задруга* (мађ. *Törökbecsei Ármentésítő és Belvízrendező Társulat*), *Великобечкеречка потиска водна задруга* (мађ. *Nagybecskerekéi Tiszai Ármentésítő Társulat*) и низ водних задруга у мањим местима – Елемиру,

¹⁶⁸⁰А. Хегедиш, *Аграрни односи ...*, 40–41.

¹⁶⁸¹Исто, 41.

¹⁶⁸²Исто.

¹⁶⁸³Исто, 40–41.

¹⁶⁸⁴Maywald Lajos, *A' Torontálmegyei állomásihelyektávolságát kimutató jegyzék*, Nagybecskerekén 1848. Ово је било једно од првих издања тада свеже отворене штампарије Франца Паула Плајца; један примерак данас се чува у оквиру сталне поставке Народног музеја Зрењанин (в. назад).

¹⁶⁸⁵„Ein Mosaik aus dem Banate”, *GBWb* 1, 3. Jänner 1874, 8–9.

Рудолфснаду (Книћанину), Белом Блату и др. Ове заједнице формиране су удруживањем жупанијских земљопоседника – властелина, чији је интерес био да своје поседе заштите од поплава. Тако су се нпр. 1875. године турскобечејски велепоседници Геден Рохонци, Ђула Урбан, Јанош Бишиц и Јожеф Розенберг удружили и у Тарашу основали *Турско-бечејску водну задругу*¹⁶⁸⁶.

У време Војводства Српског и Тамишког Баната (1849–1860), Торонталска жупанија добила је прву пругу на својој територији (Сегедин – Темишвар); она је имала једанаест станица које су се махом налазиле на северу ондашњег Торонталског округа: Сириг, Оросламош, Валкањ, Мокрин, Велика Кикинда, Свети Хуберт, Хацфелд, Ђерђамош, Бергсо, Секељхаз и Темишвар¹⁶⁸⁷. Како је Сегедин још од раније имао везу са Пештом (1854), тако је касније обновљена Торонталска жупанија била повезана са престоницом. Међутим, њени централни и јужни делови, заједно са административним седиштем, остали су изоловани, због чега се већ крајем педесетих година почело размишљати о изградњи пруге Велики Бечкерек – Велика Кикинда¹⁶⁸⁸. До градње ове, толико жељене пруге, дошло је међутим тек 1883. године¹⁶⁸⁹, када је у Будимпешти основано акционарско друштво *Пруга Велика Кикинда – Велики Бечкерек* под председништвом Ернеа Даниела¹⁶⁹⁰. Након тога, питање изградње и пуштања у промет пруге било је чиста формалност. Убрзо је уследило оснивање сличних акционарских друштава, која су окупљала торонталске земљопоседнике заинтересоване за изградњу пруга на овом подручју, од којих је најзначајније било акционарско друштво *Торонталске локалне железнице*, основано 1887. са почетним капиталом од 2 500 000 форинти. Исте године оно је добило концесију за пругу Велики Бечкерек-Пардањ, са огранком Сечањ-Маргита, која је отворена за саобраћај 1889¹⁶⁹¹. Пет година касније (1894) у промет је пуштена пруга Велики Бечкерек-Панчево, чиме је жупанијско седиште чвршће и ефикасније повезано се подручјем некадашње Војне границе (отварању

¹⁶⁸⁶Borovszky S., *нав. дело*, 195.

¹⁶⁸⁷F. Milleker, *Die Banater Eisenbahnen...*, 7.

¹⁶⁸⁸Michael Menczer, „Der Stand unserer Eisenbahngelegenheit”, *GBWb* 9, 3. März 1866, 7.

¹⁶⁸⁹F. Milleker, *Die Banater Eisenbahnen...*, 16.

¹⁶⁹⁰„Wochenrevue”, *GBWb* 22, 2. Juni 1883, 13; „Miscellen (Groß-Kikinda-Gr. Becskereker Eisenbahn Aktiengesellschaft)”, *GBWb* 22, 2. Juni 1883, 16; „Miscellen (Gr. Kikinda-Gr. Becskereker Eisenbahn)”, *GBWb* 26, 30. Juni 1883, 17.

¹⁶⁹¹F. Milleker, *Die Banater Eisenbahnen ...*, 17.

пруге присуствовао је министар саобраћаја Бела Лукач)¹⁶⁹². Крајем идуће године (1895), железницом су повезани Пардањ и Жомбољ, а три године касније отворена су два нова пружна правца: Сечањ-Алибунар и Велики Бечкерек-Жомбољ¹⁶⁹³. Ова последња била је пруга ускотрачног колосека која се практично налазила у приватном власништву грофа Чеконића, дуж чијих је посета прелазила¹⁶⁹⁴. Уочи Првог светског рата, на подручју Торонталске жупаније основан је читав низ акционарских друштава која су своја седишта имала у Будимпешти и захваљујући чијем пословању је Банат ишпартан пружним правцима¹⁶⁹⁵.

У преглед саобраћајних прилика у Торонталској жупанији свакако спадају пошта, телеграф и телефон. Поштански саобраћај уведен је још у првој половини XVIII века¹⁶⁹⁶ и од онда је непрестано напредовао, чак и у време Револуције¹⁶⁹⁷. Телефони су се почели уводити тек почетком деведесетих година XIX века (1892/1893), тако да је уочи Првог светског рата свако веће насеље у Жупанији имало пошту, телефон и телеграф¹⁶⁹⁸.

Финансије

Историја новчарства у Торонталској жупанији почиње четрдесетих година XIX века, непосредно пред избијање Револуције. Први новчани завод на њеном подручју основан је 1844. у Великом Бечкереку под називом *Торонталска штедионица* (мађ. *Torontálmegyei takarékpénztár*, нем. *Torontaler Sparkasse*)¹⁶⁹⁹. Ова

¹⁶⁹² „Lokales. Minister Lukács in Gr.-Becskerek”, *GBWb* 14, 7. April 1894, 3; „Gross-Becskereker-Pancsovaer Eisenbahn”, *GBWb* 15, 14. April 1894, 2–3.

¹⁶⁹³ F. Milleker, *Die Banater Eisenbahnen...*, 17–18.

¹⁶⁹⁴ Детаљније о томе в.: „Железница уског колосека кроз имање Жомбољ”, у публикацији: Szilágyi Mária-Аница Туфегцић, *Заборављено наслеђе – Elfeledett örökség – Vergessenenes Erbe*, Нови Сад 2014, стр. 151–152.

¹⁶⁹⁵ F. Milleker, *Die Banater Eisenbahnen...*, 19.

¹⁶⁹⁶ Бечкерек је 1737. године добио пошту. Види: Borislav Odadžić, *250 godina pošte u Zrenjaninu 1737–1987*, Zrenjanin 1987.

¹⁶⁹⁷ ИАЗ, Ф. 3 Велики Бечкерек, Град са уређеним Сенатом 1769–1918, кут. 84, *Записници градског савета*, „Протокол седнице Одбора Вел.-Бечкеречког (...), 1849. године 22. Јануарија држаног”, 158/11–15, N° 32.

¹⁶⁹⁸ Borovszky S., *нав. дело*, 255.

¹⁶⁹⁹ А. Хегедиш, *Аграрни односи...*, 52; Borovszky S., *нав. дело*, 570.

штедионица радила је до Револуције, иза чега изгледа да је њен рад замро, да би поново био обновљен тек 1867¹⁷⁰⁰. Након пар година пословања, она је 1871. променила назив у *Торонталска банка за штедњу и кредит* и том приликом, поред измене Статута, повисила и свој оснивачки капитал са 60 000 на 200 000 гулдена¹⁷⁰¹. Врло брзо је напредовала, послујући државним обвезницама и хартијама од вредности, купопродајом злата, сребра и акција¹⁷⁰². До распада Аустроугарске она је постала значајан економски чинилац, који је пред сам крај Првог светског рата располагао огромним гарантним капиталом од два милиона круна¹⁷⁰³.

Осим *Торонталске банке за штедњу и кредит*, на подручју Жупаније деловао је велики број мањих штедионица, банака и кредитних завода. Из периода пре Револуције, једина позната штедионица била је она у Жомбољу¹⁷⁰⁴. Развој капиталистичких односа у привреди, реформе које су уведене након склапања Нагодбе (укидање државног монопола и либерализација тржишта, укидање цехова итд) омогућили су и развој банкарства, па су тако у свим већим али и мањим местима у Жупанији отворане банке, штедионице и новчани заводи: у Турском Бечеју (1869)¹⁷⁰⁵, Великом Бечкереку (1872), Модошу (1894)¹⁷⁰⁶, Сечњу (1889)¹⁷⁰⁷, Врањеви (1905)¹⁷⁰⁸, Јарковцу, Неузини итд. Према подацима из 1911. године, на подручју Жупаније радило је укупно 283 банака, штедионица и приватних новчаних завода¹⁷⁰⁹.

¹⁷⁰⁰ „Concurs.“, *GBWb* 38, 21. September 1867, 6; „Kundmachung“, *GBWb* 47, 23. November 1867, 3; „Lokales“, *GBWb* 47, 23. November 1867, 8.

¹⁷⁰¹ Исто, 4.

¹⁷⁰² Занимљиво је да је продавала и акције Прве српске банке (в.: „Die Torontaler Sparcasse“, *GBWb* 34, 21. August 1869, 3).

¹⁷⁰³ „Torontaler Spar- und Kreditbank“, *Gross-Becskereker Haus-Kalender* 1917, *Gross-Becskerek* 1917, 70. Грађа настала радом *Торонталске банке за штедњу и кредит* данас се чува у Историјском архиву Зрењанин, у оквиру фонда *Ф. 26 Торонталска банка за предујам и штедњу (1867-1926)*. Верица Николић – Тања Милошевић, *Водич кроз архивске фондове Историјског архива Зрењанин*, Зрењанин 2007, 66.

¹⁷⁰⁴ А. Хегедиш, *Аграрни односи...*, 52.

¹⁷⁰⁵ В. Николић – Т. Милошевић, *нав. дело*, 67.

¹⁷⁰⁶ Исто, 103.

¹⁷⁰⁷ Исто, 109.

¹⁷⁰⁸ Исто, 117.

¹⁷⁰⁹ Borovszky S., *нав. дело*, 247.

9. ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ И КУЛТУРНИ ЖИВОТ

Школство

Иако су прве школе на подручју Торонталске жупаније отворене још у првој половини XVIII века, озбиљнија организација школства и просветних прилика овде је започела тек у другој половини XVIII века, у време њене обнове, и то у складу са опсежним реформама образовног система које су донете за владе Марије Терезије. Централна тачка реформисане просвете била је тзв. *Општа школска уредба за немачке нормалне, главне и тривијалне школе у наследним земљама* (нем. *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in den sämtlichen K. u. K. Erbländern*), која је израђена 1774. године по замислима опата **Јохана Игнаца фон Фелбингера**¹⁷¹⁰. На основу овог документа, основно образовање постало је обавезно за децу оба пола, а изводило се у три врсте школа: **тривијалним** (основне школе у сеоским и мањим срединама, у трајању до две године, у којима се учило читање, писање, рачунање и основе хришћанске вере); **главним** (основне школе за оне који су касније желели да наставе своје образовање у гимназијама; у њима су се, поред читања, писања и рачунања учили и немачки језик, тригонометрија, историја, механика итд); те **нормалним** (које су представљале школе за будуће учитеље). Средином XIX века једина средња школа на подручју Торонталске жупаније била је гимназија у Великом Бечкерек, основана 1846. године и предата Пијаристичком реду¹⁷¹¹. Високошколских установа (факултета) на подручју Жупаније није било, ни у периоду 1779–1848, нити касније, у време друге обнове.

Слично као и у осталим деловима Јужне Угарске, прекретницу у развоју просвете на подручју Торонталске жупаније означила је 1868. године и доношење

¹⁷¹⁰Ненад Нинковић, „Реформа српског школства у Хабзбуршкој монархији 1769–1777”, *Истраживања* 22, Нови Сад 2011, 169.

¹⁷¹¹У то време Панчево и Велика Кикинда нису улазили у састав Жупаније, а у оба ова места постојале су средње (реалне) школе.

Закона о народним школама (мађ. 1868. évi XXXVIII törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában). Након доношења Закона о народностима исте године, овај закон био је камен-темељац асимилационог процеса мађаризације који ће трајати све до распада Аустроугарске. Према његовим одредбама, право отварања забавишта и школа (како основних, тако и средњих) имале су **верске заједнице, приватна лица, локалне самоуправе** (тзв. општинске или комуналне школе) и **држава**¹⁷¹². Закон је ограничавао деловање вероисповедних школа, којима су управљале црквено-народне власти појединих верских заједница (попут Српске православне цркве), а фаворизовао општинске школе у којима се настава одвијала на мађарском језику и коју су похађала деца свих вероисповести и народности. Сами Мађари су признавали да је *учитељство у Угарској права народна војска*, а један аутор забележио је да су *Мађари од школе начинили најмоћније средство за стварање јединственог народа Угарске*¹⁷¹³. Овакве законске мере само су пооштроване законима из 1879. године (којим је прописан мађарски језик као обавезан предмет у свим школама у којима се дотле није учио), и нарочито тзв. Апоњијевим законом из 1907. године, којим је мађарски језик постао наставни језик у свим основним школама¹⁷¹⁴. Ови закони највише су погодили Србе, Румуне и Словаке, док су их неке друге немађарске народности, попут Јевреја и Немаца, прихватиле практично без икаквог отпора.

У погледу хијерархије просветног система, врховна инстанца у земљи било је Министарство просвете и вера. Према закону из 1883. године, Министру су били потчињени **директори школских округа** (мађ. tankerület), којих је било укупно дванаест на територији читаве Угарске¹⁷¹⁵. Сваки округ обухватао је више жупанија, а у њему је деловало неколико **краљевских школских инспектора** (мађ. királyi tanfelügyelo). Школски инспектори (надзорници) су били потчињени директору школског округа и старали су се да спровођење наставе у школама буде у складу са законом¹⁷¹⁶. И Торонталска жупанија имала је своје надзорништво, чији су

¹⁷¹²Д. Кириловић, *нав. дело*, 21.

¹⁷¹³Исто, 74.

¹⁷¹⁴Исто, 60–61.

¹⁷¹⁵И. Петрик Вамош, *нав. дело*, 106.

¹⁷¹⁶Исто.

инспектори попут Антала Штајнбаха, Јаноша Грезлоа или Дежеа Скоше били веома утицајни у јавном животу.

Основно образовање стицало се у **основним** (мађ. *elemi népiskolak*) и **вишим основним школама** (мађ. *felsőbb népiskolak*); у њима се учило читање и писање, веронаука, рачунање, граматика, национална (мађарска) историја и земљопис, биологија (природопис, јестаственица), домаћинство, основи грађанског васпитања и физичко васпитање. На подручју Торонталске жупаније свако насеље је имало по једну, а нека и више основних школа¹⁷¹⁷. Мађарски министар просвете Бела Берзевици је 1904. године донео указ којим је било предвиђено отварање 140 државних основних школа у којима ће *настава на мађарском ухватити корена, а 303 учитеља обављати свој апостолски посао ширења мађарске културе*; од тога је било предвиђено да се 9 отвори у Јужној Угарској, од којих би 5 било у Торонталској жупанији: у Глогоњу, Старом Телеку, Сиригу, Тервару и Тамашфалви¹⁷¹⁸.

Средње школство обухватало је неколико типова школа: *грађанске, гимназије* (ниже и више), *учитељске* и *струковне* школе.

Грађанске школе су биле посебан вид средњошколског образовања, које ђаке није припремало за факултете, већ за практичан трговачки или занатски позив. У том смислу, оне су биле наследнице реалних школа, а понекад су се и називале реалним. Мogle су бити женске, мушке или мешовите, а на подручју Торонталске жупаније постојале су у седам већих насеља: у Великом Бечкереку (3), Панчеву (1), Великој Кикинди (2), Жомбољу (2), Перјамошу (2) и Турском Бечеју (2)¹⁷¹⁹. У грађанским школама су се предавали веронаука и етика, књижевност на матерњем језику, мађарски језик (у оним школама где није био наставни), немачки (у оним школама где је мађарски био наставни), геометрија, национална и општа географија (земљопис), национална и општа историја, хемија, природне науке, биологија, књиговодство, статистика, основи права, физичко васпитање и др. предмети у којима је акценат првенствено стајао на практичној примени у сфери занатства, трговине и привреде.

¹⁷¹⁷Borovszky S., *нав. дело*, 260.

¹⁷¹⁸ „Süd-Ungarn. Neue Staatsschulen in Torontál”, *GBWb* 19, 7. Mai 1904, 5.

¹⁷¹⁹Borovszky S., *нав. дело*, 260.

Гимназије су припремале ученике за високе школе (универзитете). Поред већ поменуте великобечкеречке гимназије, која је од самог свог почетка била под мађарским утицајем и окриљем пијаристичког реда, у Торонталској жупанији су постојале још гимназије у Панчеву и Великој Кикинди. Панчевачка гимназија се развила из Више реалне школе, основане 1851. године, у време Војводства Србије и Тамишког Баната. Након развојачења Војне границе, она је интервенцијом мађарског Министарства просвете успешно стављена под мађарски утицај, и поред отпора који су Срби-граничари томе пружили. У Великој Кикинди је 1858/59. године почела са радом нижа реална школа, у којој је настава држана на немачком језику. Она је укинута 1869. године. У наредном периоду било је иницијатива да се у Великој Кикинди отвори једна средња школа – пољопривредна или нижа реална – али су оне биле неуспешне. Када је 1876. године Великокикиншки привилеговани дистрикт ушао у састав Торонталске жупаније, велики жупан Хертеленди подржао је идеју о отварању гимназије у Кикинди, која је заиста почела са радом идуће, 1877. године. Све до Првог светског рата, наставни језик је био мађарски и њени полазници претежно су били Мађари и Немци. На тај начин су све три гимназије у Торонталској жупанији стајале под строго мађарским утицајем и васпитале децу у мађарском духу. Због тога су национално свесни Срби са подручја Торонталске жупаније, у намери да очувају своју народност, били оријентисани ка јединим српским гимназијама које су постојале у Јужној Угарској (додуше, у другим жупанијама) – у Сремским Карловцима (1791) и Новом Саду (1810).

Од струковних школа у Торонталској жупанији постојале су две Трговачке школе – у Панчеву (основана 1885.) и Великом Бечкереку (основана 1891/92. године). Панчево је, као важан трговачки центар Јужне Угарске имало насушну потребу за оснивањем школе оваквог профила, док је у Великом Бечкереку још од раније припреман терен за отварање оваквог наставног завода¹⁷²⁰. Осим тога, у Великом Сенмиклушу постојала је и стручна пољопривредна школа (право име: Мађарска краљевска пољопривредна школа „Христифоров завод“). Она је била задужбина грофа Христифора Накоа, који је својим тестаментом одредио одређену

¹⁷²⁰О томе в.: Филип Крчмар, „Јохан Хајнрих Швикер и његов друштвени ангажман у Великом Бечкереку”, *Истраживања* 22, Нови Сад 2011, 239–240.

суму у сврху школовања сиромашне кметовске деце (1799). Основана крајем XVIII века, њен рад је утихнуо после свега неколико година, да би 1855. године била угашена под образложењем да више нема кметова, те самим тим ни потребе за школом. Унук њеног оснивача, гроф Калман Нако, обновио је 1863. године рад ове школе у част свога деде. Сваке године, дванаест дечака из Великог Сенмиклуша примано је на бесплатно школовање. Њима је била обезбеђивана стипендија на годишњем нивоу, а добијали су и новчане подстицаје за врхунске резултате. На самом почетку обновљеног рада, школа се суочавала са потешкоћама у раду; касније се отворила и за ђаке из других средина и имала је обично између 45 и 55 питомаца, директора, три учитеља и два наставника. Проширењем ученичке базе, она је 1887. године постала државна школа, а мађарско министарство пољопривреде је за њене потребе узело у закуп 100 катастарских јутара земље за огледну наставу¹⁷²¹.

Према подацима из 1907/08. године, у Торонталској жупанији радило је 117 забавишта и 12 сталних прихватилишта у којима је било збринуто око 13 000 деце. Тадашњи краљевски школски инспектор Јанош Грезло са поносом је истицао да је од тог броја забавишта свега шест под српском контролом, односно да се у њима говори и негује српски језик, док је у свим осталим у употреби био – мађарски¹⁷²².

На подручју Торонталске жупаније је у школској 1909/10. години било уписано укупно 76 973 ђака, од чега је 71 043 похађало основну, а остатак (5930) средњу школу, што је био доста низак проценат средњошколаца (7%). У поређењу са другим жупанијама, услови уписивања у школе били су знатно повољнији. У то време је постојало укупно 364 основне школе на подручју Жупаније, у којима је радило 1062 учитеља. У 220 је наставни језик био мађарски, 12 немачки, 77 српски, 41 румунски а у 14 преосталих – неки други језик. Иако је отворено истицан напредак у помађаривању, које је било убрзано доношењем Апоњијевог закона, статистика је била неумољива: крајем прве деценије XX века, матерњи језик 13 200 ученика био је мађарски, 19 360 немачки, 19 180 српски, а 8 147 – румунски¹⁷²³. Овај

¹⁷²¹О овој школи види: Borovszky S., *нав. дело*, 264; А. Хегедиш, *Аграрни односи...*, 123-124.

¹⁷²²Borovszky S., *нав. дело*, 260.

¹⁷²³Исто.

очигледан показатељ да су Мађари и даље били у мањини тумачен је као успех у поређењу са претходним периодом.

И поред релативно великог броја школа, неписменост становништва представљала је велики проблем за власти Торонталске жупаније за сво време њеног постојања и ова појава је редовно долазила до изражаја на пописима. Становништво Жупаније било је претежно сеоско и окренуто према пољопривреди, при чему није придавало велики значај школи. Настава је била обавезна, а за изостанак деце са наставе родитељи би били кажњавани новчаном глобом¹⁷²⁴. Имајући у виду велику важност школства, педагогије и педагошке издавачке делатности, из Торонталске жупаније је 1867. године потекла иницијатива о једном просветном удружењу које је основано у Темишвару исте године под називом *Банатско учитељско друштво*, да би касније било преименовано у *Јужномађарско учитељско удружење* (мађ. *Délmagyarországi tanító egylet*). У њему су били окупљени учитељи, наставници и др. просветни радници са подручја трију банатских жупанија – Торонталске, Тамишке и Крашовске. Иницијатори и оснивачи овог друштва били су педагог, публициста и наставник великобечкеречке гимназије **Јохан Хајнрих Швикер** (нем. Johann Heinrich Schwicker, мађ. Schwicker Hénrik János, Ново Бешеново 1839 – Будимпешта 1902)¹⁷²⁵, **Јожеф Рил** (мађ. Rill József, Модош 1839 – Ипољшаг 1909) и **Карољ Какујаи** (мађ. Kakuja Károly, Брукенау 1840 – Албертфалва 1914). Они су покренули први педагошки часопис на овом простору под називом *Мађарски школски гласник* (нем. Ungarische Schulbote), који је излазио у Великом Бечкереку, а касније у Будимпешти. Друштво је деловало све до Првог светског рата, окупљајући мађарске и немачке просветаре Баната и одржавајући генералне скупштине сваке године у другом банатском граду. Стављајући се у службу државе, ово друштво је нарочито снажну активност показало на пољу мађаризације (због чега није никада привукло српске просветаре) и сузбијању социјалистичког покрета на подручју Баната крајем XIX и почетком

¹⁷²⁴ Примера ради, у школској 1888/1889. години у торонталским школама било је уписано 100 852 љака, од чега је наставу похађало њих 84 765, а са ње изостајало 16 087. „Hirek. Megyénk tanügyi állapota az 1888–1889. tanévben”, *Torontál* 9. sz., 1890. márczius 2, 5. o.

¹⁷²⁵ О Швикеру види: Филип Крчмар, „Јохан Хајнрих Швикер и његов социјални ангажман у Великом Бечкереку”, *Истраживања* 22, Нови Сад 2011, 233–244. Alexander Krischan, *Bio-Bibliographische Skizzen. Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie*, Freiburg 1983, 63–74; А. Р. Petri, *нав. дело*, 1798–1799.

XX века. Поред Швикера, Рила и Какујаија, који су временом пронашли ухлебљење у другим срединама, као главни и неоспорни ауторитет на пољу просвете у Торонталској жупанији наметнуо се **Антал Штајнбах** (мађ. Steinbach Antal). Рођен 1836. године у Маслаку (данашња Румунија), Штајнбах је својим животом и радом у потпуности био везан за Торонталску жупанију, у чијој је администрацији у више наврата обављао дужност среског начелника, а од 1876. године па до смрти краљевског школског инспектора. У том својству је активно радио на мађаризацији просвете, оснивајући мађарска забавишта и уводећи мађарски језик у школе народности. Био је вишегодишњи председник *Јужномађарског учитељског друштва* и један од оснивача *Мађарског културног удружења Торонталске жупаније*. Умро је 1899. године у Великом Бечкереку. Од осталих истакнутих педагога – просветара истичу се још и **Јакоб Бањаи**, **Карл Баден**, **Филип Дијамант** и **Давид Фелдхајм**. Рођен у Торонталској жупанији, **Ференц Кемењ** (мађ. Kemény Ferenc, 1860–1944) је деловао у другој средини и изградио завидну каријеру спортског педагога. Светску славу стекао је као један од оснивача Међународног олимпијског комитета и директор првих модерних Олимпијских игара.

Зачеци културног живота: позориште, књижаре, библиотеке и читаонице

О културном животу Торонталске жупаније не може се говорити пре периода њене обнове 1779. године, а чак ни онда пре прве половине XIX века. За средњовековни период не постоје подаци од културног значаја који су везани директно за Жупанију, а о последњим деценијама XVIII столећа, када су 96% њеног становништва чинили кметови¹⁷²⁶ који су се непрекидно бунили и устајали у заштиту својих права, тешко је говорити као о периоду повољном за развијање културних прилика. Тек је „Реформско доба” донело новине на културном плану. Наравно, побољшање материјалних прилика, нарочито четрдесетих година, било је значајан предуслов за рађање културног живота у Торонталској жупанији. Унапређење стања у култури у почетку је било усмерено првенствено на имитирање трендова у већим градовима и центрима Угарске (Беч, Будимпешта, Темишвар, Сегедин итд.), а највише се огледало у гостовању позоришних трупа, отварању књижара и читаоница, те покретању првих штампарија. У периоду од 1860. до 1918, културни живот је добио крила и развијао се у свим правцима, тако да се у поглављу о култури у монографији Жупаније из 1911. године нашло преко 130 имена истакнутих књижевника, публициста, сликара, композитора, научника и др. културних посленика који су рођењем, животом или радом били везани за подручје Торонтала у периоду од средине XVIII века до публиковања монографије.

Крајем XVIII столећа на подручју Торонталске жупаније забележена су гостовања разних мађарских, немачких и српских позоришних трупа, али су оваква културна дешавања углавном била повластица имућнијих, племићких и грађанских слојева. Ова пракса ће бити актуелна све до тридесетих година XIX века, када ће се у самој Жупанији јавити иницијативе за отварање позоришта и формирање локалних позоришних трупа. Уз здушно залагање ондашњег поджупана Ласла Карачоњија, у Великом Бечкереку је 1839. године отворен „Галијин храм”, најстарији у данашњој Србији. Преуређење житног амбара у самом центру града у позоришну зграду са 650 места указало је на *високе театарске аспирације*

¹⁷²⁶А. Хегедиш, *Аграрни односи...*, 32.

*Бечкеречана*¹⁷²⁷, дајући на тај начин главном граду Торонталске жупаније и улогу културног предводника. Нешто касније, у Великој Кикинди је 1845. дошло до формирања прве локалне позоришне трупе, која ће често давати представе у импровизованој дворани једне локалне крчме (прве озбиљније иницијативе за отварање кикиндског позоришта јавиле су се још раније – средином тридесетих година XIX века али ће позоришно стваралаштво у овом граду бити ограничено на деловање позоришних трупа)¹⁷²⁸. Публика у јужним деловима Торонталске жупаније била је упућенија на Панчево, где је деловало више позоришних трупа. Непосредно пред избијање Првог светског рата постојала је озбиљна иницијатива за отварање позоришта Торонталске жупаније, али је она остала нереализована.

Непосредно пред отварање позоришта у Великом Бечкереку, овај град добио је своју прву (грађанску) читаоницу – Касину, задужбину имућног Франца Планка (1837); у њој су били окупљени „градски нотабилитети, писци, адвокати, лекари, учитељи, трговци и занатлије”¹⁷²⁹. Пар година касније (1843), Велики Бечкерек добио је и прву књижару, коју је отворио књижар из Арада Франц Бетелхајм. Након Револуције 1848/49, када су постављени темељи грађанском уређењу Угарске, библиотеке и читаонице почеле су се отворати широм Жупаније: у Киш Сомбору, Модошу, Великом Сенмиклушу, Немачкој Црњи, Перлезу, Поргању, Светом Петру, Томашевцу, Турској Кањижи. У Великом Бечкереку их је радило пет, у Панчеву три, у Великој Кикинди две. Торонталски племићи били су велики љубитељи и колекционари књига: тако је нпр. гроф Ендре Чеконић имао библиотеку са невероватних 6000 наслова, а богате библиотеке имале су и породице Нако (5000 наслова), Ронаи (3000), Шулпе (3000), Ђерђанфи (2500), Даниел (2000) итд¹⁷³⁰.

¹⁷²⁷Алојз Ујес, *О позоришном стварању на тлу Баната*, у публикацији: Миодраг Матицки-Видојко Јовић (ур.), *Банат кроз векове. Слојеви културе Баната*, Београд 2010, 486.

¹⁷²⁸Исто, 507–508.

¹⁷²⁹F. Nemet, *Istorija štampe...*, 19.

¹⁷³⁰Borovszky S., *нав. дело*, 303.

Књижевност

У периоду када се у Торонталској жупанији јављају зачеци књижевног живота, сам појам „књижевност” имао је знатно другачије и шире значење него данас. Она је у XVIII и XIX веку поред поезије и прозе подразумевала и историографију, право и правне науке, лингвистику, медицину, педагогију и читав низ других области људског духовног деловања¹⁷³¹. Осим тога, од средине XIX века њу је практично немогуће одвојити од журналистике, до те мере да ју је немогуће у целости сагледати ван познавања прилика у банатској штампи и периодици¹⁷³², будући да су се на странама појединих листова својевремено појављивали читави романи, објављивани у фелтонима и наставцима. Ово је био случај не само са страним књижевним остварењима (будући да су у Торонталској жупанији страни књижевни трендови радо праћени и опонашани), већ и са стваралаштвом домаћих, завичајних аутора. Појава штампе била је од круцијалног значаја за развој културе и ширење писане речи. Примера ради, 1782. године, у Торонталској жупанији уопште није било штампарија¹⁷³³; тек ће долазак регенсбуршког књижара и штампара Франца Паула Плајца средином XIX века навестити почетак великих промена у културном животу, који ће накратко бити одложен избијањем Револуције (1848). Плајц је 1847. године добио штампарску привилегију од цара Фердинанда V.

Још средином XVIII века, са подручја које ће касније ући у састав Торонталске жупаније потекло је једно од највећих имена модерне мађарске књижевности и језика: у Великом Сенмиклушу 1752. године рођен је **Миклош Реваи** (мађ. Revai Miklós, 1752–1807), мађарски пандан Доситеју Обрадовићу који му је био генерацијски био близак и потекао са истог банатског поднебља. Иако је својим животом и радом на унапређењу мађарског језика углавном био везан за

¹⁷³¹У оновременом мађарском језику целокупна списатељска, тј. књижевна делатност, без обзира на тематику (жанр), означавања је појмом „igodalom”. За поезију и прозу коришћен је посебан термин „szép igodalom” („лепа књижевност”, тј. белетристика).

¹⁷³²С тим у вези види капитално дело о локалној штампи од њених почетака до краја Првог светског рата: Ferenc Nemet, *Istorija štampe u Velikom Večkereku 1849-1918*, Zrenjanin 2007.

¹⁷³³АВ, Ф. 11 Торонталска жупанија 1731-1849, *На захтев Угарског намесничког већа, Жупанија одговара да у њој не постоје штампарије*, кут. 11, бр. 352/1782.

друге средине, Реваи је у Торонталској жупанији истицан као један од највећих домаћих културних делатника¹⁷³⁴. Сличан је случај са мађаризованим Швабом **Николаусом Ленауом** (нем. Nikolaus Franz Niembsch, Edler von Strehlenau, 1802–1850), меланхоликом и трагичарем, понајвише упамћеном по лирској поезији прожетој осећањем светског бола. Рођен у Чатаду (данашњи Ленаухајм), Ленау је стварао у Бечу и данас се сматра једним од зачетника подунавско-швапске књижевности¹⁷³⁵.

Личност која је ван сваке сумње доминирала књижевним животом Великог Бечерека и Торонталске жупаније у другој половини XIX века био је **Густав Лаука** (мађ. Lauka Gusztáv, 1818-1902). Дошавши у Велики Бечкерек 1879. године, Лаука је 1882. постављен за уредника листа *Torontál* који ће уређивати у наредних десет година (по широко распрострањеном мишљењу, била је то најбоља деценија у дугој историји овог листа)¹⁷³⁶. Његов књижевни опус, настао за шездесет година књижевне каријере, готово је у целости публикован у *Torontál*-у: стотине књижевних прилога – прича, пригодних песама, писама итд. Брзо се прилагодивши локалним приликама, Лаука је стекао огромну популарност у великобечкеречком грађанству и торонталској аристократији, оставши на крају упамћен као велики песник, бием и шаливција, чије су годишњице књижевног стваралаштва јавно обележаване кроз банкете, културне и др. свечаности.

На месту уредника *Torontál*-а Лауку је наследио др **Лајош Брајер** (мађ. Brájjer Lajos, 1865–1943), који је у овом листу, али и *Gross-Becskereker Wochenblatt*-у објављивао путописе са својих путовања по Европи и друге књижевне прилоге. Публиковао је свој докторски рад о Лесингу (1889), а у периоду 1906–1914. објавио је и три књиге превода мађарске поезије на немачки језик¹⁷³⁷. Наставио је да ствара

¹⁷³⁴У родном граду му је 1893. године подигнут споменик, а велики лексикон мађарског језика носи име по њему. О Ревају в.: Borovszky S., *нав. дело*, 288–289; Johann Heinrich Schwicker, „Nikolaus Revai. Gedenkblatt für den 1. April”, *GBWb* 13, XII. Jahrgang, 29. März 1862, 5–6; Johann Heinrich Schwicker, „Nikolaus Revai. Gedenkblatt für den 1. April (Fortsetzung)”, *GBWb* 14, XII. Jahrgang, 5. April 1862, 4–5.

¹⁷³⁵О Ленауу в.: Anton Scherer, *Die nicht sterben wollten. Donauschwäbische Literatur von Lenau bis zur Gegenwart*, Graz 1985.

¹⁷³⁶О Лауки види: Kalapis Zoltán, *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia délszlav országokból*, II, Újvidek 2003, 217; F. Nemet, *Istoriija štampe...*, 49–50; Borovszky S., *Szatmár vármegye*, Budapest 1908, 379; A. Peter Petri, *нав. дело*, 1105.

¹⁷³⁷О Брајеру в.: Kalapis Z., *нав. дело*, I, 160.

и у међуратном периоду. Од осталих новинских уредника и сарадника у листовима, по свом књижевном опусу издвајају се: прерано преминули сарадник *Torontál*-а **Аладар Јурковић** (мађ. Jurkovic Aladár, 1867–1893), рођен у Великом Сенмиклушу¹⁷³⁸; уредник немачког листа *Südongarische Rundschau* **Штефан Кауфман** (нем. Stefan Kaufmann, мађ. Kaufmann István, 1858–1944), рођен у Жомбољу, а животом и радом везан за Бегеј Св. Ђурађ (Житиште) и Велики Бечкерек¹⁷³⁹; последњи уредник *Torontál*-а у аустроугарском периоду и секретар *Торонталског мађарског културног друштва* **Јанош Шомфай** (мађ. Somfai János, Будимпешта 1871 – Велики Бечкерек 1941)¹⁷⁴⁰; **Геза Кенеди** (мађ. Kenedi Géza, 1853–1935) из Мађарског Падеја, правник, посланик угарског Сабора, али пре свега новинар и публициста који се остварио далеко изван граница Торонталске жупаније, понајвише у престоничким (будимпештанским) листовима¹⁷⁴¹; **Лајош Боршоди** (мађ. Borsody Lajos, 1883–1942), великобечкеречки адвокат који је, осим бројних новинских прилога, за собом оставио разноврсан опус сачињен од драма, позоришних комада, збирки кратких прича и новела, а који је стварао и у периоду између два рата¹⁷⁴². Великобечкеречки главни рабин **Мор Клајн** (мађ. Klein Mór, Moritz Klein, 1840–1915) објавио је у штампи низ рефлексивних песама са верском тематиком и беседа изговорених у разним свечаним приликама¹⁷⁴³.

Од српских књижевника, публициста и културних посленика пониклих у Торонталској жупанији, најраније је, али и најдуже стварао **Евстатије Ета Михајловић**, судија и сенатор Великог Бечкереча, члан Торонталског Муниципалног одбора. „Неоткривени бисер српског романтизма”, Михајловић је био зачетник великобечкеречке књижевности. У својим дидактичко-моралним романима идеализовао је и популаризовао српску средњовековну прошлост (*Цветњина невиности или Добриной и Александра, Освета и судбина или Драгомир, жупан*

¹⁷³⁸Најпознатији Јурковићев роман носи назив *Смртоносне ране* (мађ. *Halálossebek*) и објављиван је у наставцима у листу *Torontál* од фебруара до априла 1892. године. Kalapis Z., *нав. дело*, II, 92–93.

¹⁷³⁹О Кауфману и његовим радовима в.: А. Peter Petri, *нав. дело*, 884–885; Borovszky S., *нав. дело*, 276.

¹⁷⁴⁰О Шомфайу в.: Kalapis Z., *нав. дело*, III, 2003, 125–126; Borovszky S., *нав. дело*, 293–294; F. Nemet, *нав. дело*, 60, 64.

¹⁷⁴¹Kalapis Z., *нав. дело*, II, 127–128.

¹⁷⁴²О Боршодију види: Kalapis Z., *нав. дело*, II, 150–151.

¹⁷⁴³„Dr. Moritz Klein”, *GBWb* 14, 3. April 1915, 3–4. О Клајновом животу и стваралаштву в.: Németh Ferenc, „Dr. Klein Mór, a nagybecskereki zsidó hitélet megújítója”, *Létiünk* 2, Újvidék 2013, 28–41.

требињски), а у опсежним лингвистичким студијама оспоравао реформу српског језика Вука Караџића (*Илири и Срби или Преглед народности староседеоца Илирика и имена, слова и начин писања данашњих Срба, Одбрана језика српског од изопачивања и простачења његовог и кирилице од вуковице*). **Теодор Павловић** (Карлово 1804–1854) се прославио као уредник *Српског народног листа* и секретар Матице српске; **Александар Сандић** (Велики Бечкерек 1836 – Нови Сад 1908) је активно суделовао у борби Вука Караџића за реформу српског језика и правописа, као његов секретар. Преводио је са немачког на српски језик, писао пригодне песме, беседе, кратке приче и на десетине забавно-поучних, педагошких и верских чланака, а приредио је и први уџбеник из античке историје на српском језику¹⁷⁴⁴. Од осталих српских културних стваралаца издвајају се **Александар Дуца Петровић**, **Милан Савић**, **Павле Кенђелац**. У Торонталској жупанији рођен је и један од највећих Европејаца модерне српске културе – књижевник, књижевни и ликовни критичар и теоретичар **Тодор Манојловић** (Велики Бечкерек, 1883 – Зрењанин, 1968), који ће међутим, стварати тек у каснијем периоду.

¹⁷⁴⁴ Светозар Бошков, „Античка прошлост у историји света Александра Сандића”, *Истраживања* 21, Нови Сад 2010, 55–63.

Ликовна уметност

За Торонталску жупанију су својим рођењем или радом били везани неки од најзначајнијих ликовних уметника на подручју Јужне Угарске. **Константин Даниел**, рођен у Лугошу 1793, доселио се у Велики Бечкерек 1827. године, где је отворио атеље и сликао портрете угледних Великобечкеречана и торонталских племића¹⁷⁴⁵. Од ових последњих најпознатији су портрети торонталског великог жупана Јожефа Гиција (данас у власништву Народног музеја Зрењанин) и Иштвана Карачоњија (Галерија Матице српске). Такође је био ангажован на осликавању црква у Панчеву, Уздину, Темишвару, Добрици и Јарковцу¹⁷⁴⁶, а код њега је сликарство учио и **Ђура Јакшић** (Српска Црња 1832 – Београд 1876), један од највећих сликара (и песника) српског романтизма; Јакшићев рад, међутим, био је везан за друге средине. **Јозеф Гојгнер** (1835–1887), рођен у Тирољу, доселио се у Торонталску жупанију шездесетих година XIX века, најпре у Ечку, а затим у Велики Бечкерек, где је годинама радио као декоратер и држао школу цртања¹⁷⁴⁷. Урадио је ентеријер за 26 црква у Банату, а учествовао је у украшавању обновљене Жупанијске палате крајем осамдесетих година. **Штефан Јегер**, рођен у Ченеју 1877. године данас важи за најпознатијег и највећег сликара Подунавских Шваба, будући да је у својим делима овековечио њихову народну ношњу, обичаје и важне историјске тренутке. Најзначајнији радови су му *Досељавање Немаца у Банат у XVIII веку* и *Културни рад Подунавских Шваба*. Умро је 1962. године у Жомбољу, где данас у његовој родној кући постоји тематски музеј са његовим радовима и народном ношњом банатских Шваба¹⁷⁴⁸. Исте године кад и Јегер, у Великом Бечкереку рођен је будући академски сликар **Александар Секулић** (1877–1942),

¹⁷⁴⁵Павле Васић, Дејан Медаковић, Вукосава Поповић, *Константин Даниел*, Зрењанин 1961; Вукица Поповић, „Константин Даниел у светлу нових докумената”, *Зборник Народног музеја у Београду* 2, XI год, Београд 1982, 101–120.

¹⁷⁴⁶Драгана Куручев, „Црквено сликарство Константина Данила”, *Гласник музеја Баната* 6, Панчево 2002, 193–203.

¹⁷⁴⁷О Гојгнеру в.: Mileva Šijaković, „Velikobečkerečki slikar Jozef Gojgner”, *Ulaznica. Časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja* 110, god. XX, Zrenjanin 1987, 106–115.

¹⁷⁴⁸О Јегеру види: Anne-Marie Podlipny Hehn, *Stefan Jäger*, Bukarest 1972; Karl-Hans Gross, *Stefan Jäger. Maler seiner heimatlichen Gefilde*, Sersheim 1991; Karl-Hans Gross, *Stefan Jäger. Skizzen, Studien und Entwürfe*, Sersheim 2004.

стипендиста Матице српске и студент минхенске Академије. Започевши своју каријеру у аустроугарском периоду, Секулић је живот провео на маргини уметничких и друштвених дешавања и у међуратном периоду стекао велике заслуге за развој пређашњег Музеја Торонталске жупаније (данашњег Народног музеја Зрењанин), који чува његову писану заоставштину и слике, од којих је свакако најзначајнија *Девојка са жутом ружом*¹⁷⁴⁹. Годину дана старији од Секулића и Јегера је један од најзначајнијих српских сликара с почетка XX века – **Стеван Алексић**, који је, иако рођен у Араду, био везан животом и радом за торонталски Модош (данашњи Јаша Томић). Његови *Весели Банаћани*, као и неколико аутопортрета данас заузимају једно од централних места у сталној поставци Народног музеја Зрењанин. Један од највећих српских сликара реализма, **Урош Предић** (1856–1953), рођен је у Орловату у време док ово место још није постало део Торонталске жупаније. Образован у Бечу, у свом родном месту радио је слике из живота својих сељака. Као млад и перспективан сликар, израдио је портрет торонталског великог жупана Јожефа Хертелендија, који је 1893. изложен у сали великобечкеречког Магистрата¹⁷⁵⁰. У Торонталској жупанији живео је од 1894. до 1909. године. Краткотрајан боравак **Пала Вагоа**, који је насликао две значајне историјске композиције – *Поплаву Сегедина* и *Дефиле торонталске бандерије*, заслужан је за оснивање прве ликовне колоније у седишту Торонталске жупаније, која ће касније бити обновљена у међуратном периоду залагањима Јожефа Варкоњија¹⁷⁵¹. Ликовну уметност је у пракси и „на ползу” Торонталске жупаније најбоље применио **Антал Штрајтман** (1854–1918), наставник цртања у великобечкеречкој гимназији, и један од иницијатора оснивања *Торонталске фабрике тепиха и ћилима*, која ће, након почетних потешкоћа у свом раду, временом постати један од најјачих привредних субјеката на овом подручју¹⁷⁵². Напослетку, у Торонталској жупанији је непосредно уочи Првог светског рата рођен

¹⁷⁴⁹О Александру Секулићу види: Вукица Поповић, Јасна Јованов, Јелена Кнежевић, *Александар Секулић (1877–1942)*, Нови Сад 1990 (изложбени каталог).

¹⁷⁵⁰„Lokales. Hertelendy's Andenken”, *GBWb* 12, 25. März 1893, 4.

¹⁷⁵¹Ференц Немет, *Тај дивни колорит грађданства – ликовни живот у Великом Бечкереку крајем XIX и почетком XX века*, Зрењанин 2009, 30–40.

¹⁷⁵²О Штрајтману види: Németh Ferenc, *Streitmann Antal: élete és művészete*, Újvidék 2000; Kalapis Z., *нав. дело*, 144–145. Такође види: Németh Ferenc, *A torontáli szőnyeg: a szőnyegszövés negyed százada Banatban Streitmann Antaltól Kovalszky Saroltáig*, Újvidék 1993.

и **Тивадар Вањек** (Велика Кикинда 1910 – Зрењанин 1980), академски сликар и фотограф, чија ће каријера кренути узлазном путањом у међуратном периоду, да би након Другог светског рата Вањек постао један од корифеја зрењанинске уметничке сцене.

Историографија

Поред књижевника и ликовних уметника, на подручју Торонталске жупаније деловала је читава плејада врхунских културних посленика и научних радника различитог профила, која је за собом оставила значајна, махом писана остварења у својим областима. Од историчара и истраживача прошлости Торонталске жупаније, Баната истичу се **Агоштон Барањ** (1798–1849), архивар и почасни торонталски поджупан, писац прве историје Торонталске жупаније (Барањ је написао и један роман – *Грофица од Волфенбитела*); затим, већ поменути **Јохан Хајнрих Швикер** (1839–1902), историчар, педагог, публициста и политичар, аутор прве *Историје Тамишког Баната*, и покретач првог педагошког часописа у Торонталској жупанији (*Ungarische Schulbote*). Швикер је боравио у Великом Бечкереку 1857–1869 и за то време је учествовао у свим важнијим друштвеним иницијативама и питањима од општег значаја. Осим историјом, бавио се и превођењем и књижевном критиком. Од историчара се истичу још **Јене Сентклараи**, истакнути медијевиста Баната и завичајни историчар родом из Новог Бечеја, који је истраживао средњовековну прошлост Торонталске жупаније и написао њен историјат од 1779. до 1879. године. Опат-историчар **Ференц Сабо** (мађ. Szabó Ferencz, Велики Бечкерек 1843–1905) писао је синтетске приказе и уџбенике европске и светске историје¹⁷⁵³, а **Антал Болесни-Бетег** (мађ. Bolesznyi-Betheg Antal, Велики Бечкерек 1828 – Оршава 1896) се бавио историјском географијом¹⁷⁵⁴. Сви они били су окупљени око *Јужномађарског друштва за историју и старине* (мађ. *Délmagyarországi történelmi és régészeti társulat*) чије је

¹⁷⁵³Kalapis Z., *нав. дело*, III, 151–152.

¹⁷⁵⁴A. Peter Petri, *нав. дело*, 180–181.

седиште било у Темишвару, а које је издавало стручни часопис *Историјски прилози* (*Történelmi adattár*). Од осталих значајних историчара ваљало би издвојити још и **Богољуба Алексића** (Банатско Ново Село 1874 – Зрењанин 1944), који је био последњи главни архивар Торонталске жупаније и у том својству је 1911. године написао историјат Жупаније од њене друге Обнове до аустроугарске Нагодбе (1779-1867)¹⁷⁵⁵. У међуратном периоду је обављао дужност градоначелника Великог Бечкерека, упоредо се бавећи историјском науком, хералдиком, музеологијом и археологијом.

Наука

У области правних наука, најзвучнија имена Торонталске жупаније су: **Јохан Рајнер** (1865–1929), дописни члан Мађарске академије наука, врхунски стручњак у области канонског (црквеног) права и аутор десетина научних радова објављених у стручној периодици или самостално¹⁷⁵⁶; **Ференц Шташик** (мађ. Stassik Ferenc, Велики Бечкерек 1850–1919), угледни правник и вођа опозиције у Торонталској жупанији крајем XIX века, написао је поред запаљивог политичког памфлета *Торонталска жупанија пре Хертелендија и после њега* и историјат Банатске војне границе, а бавио се преводилачким радом: први је превео на мађарски језик капитално дело француског просветитеља Жан-Жак Русоа *Друштвени уговор*; **Еде Алфелди** (мађ. Alföldy Ede, Перлез 1864 - ?), који је био председник Краљевског судбеног стола у Великом Бечкереку и судио српским интернирцима почетком Првог светског рата¹⁷⁵⁷, написао је неколико стручних радова из области права¹⁷⁵⁸.

¹⁷⁵⁵Borovszky S., *нав. дело*, 267.

¹⁷⁵⁶F. Milleker, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkererek 1333-1918*, Wrschatz 1933, 89.

¹⁷⁵⁷А. Станојловић, *нав. дело*, 63-64.

¹⁷⁵⁸„A nagybecskereki törvényszék új elnöke”, *Torontál* 56 sz., 1909. március 10, 1; „Irodalom. „Biroi gyakorlatunk magánjogi szabályai. Alföldi Ede könyve”, *Torontál* 28 sz., 1909. február 5, 2. ó.

Својим научним радом у области медицине посебно се истицао **Константин Плехл** (мађ. Plechl Szilárd, Велики Бечкерек 1839-1909), главни физикус Торонталске жупаније, који је објавио неколико студија о превенцији заразних болести и туберкулозе. Пољопривредом су се као посебом научном облашћу бавили већ више пута поменути секретар *Торонталског пољопривредног удружења* **Андор Мартон**, затим, торонталски поджупан **Агоштон Јанко** (*Поседовни односи у Торонталској жупанији*¹⁷⁵⁹) и свештеник из Велике Кикинде **Игнац Јесенски**¹⁷⁶⁰. Жупанијски архивар **Ференц Сентивањи** бавио се статистиком и разматрао је у својим радовима проблем иселавања из Жупаније, као и друштвене и привредне прилике у Жупанији¹⁷⁶¹.

Музика

Торонталска жупанија дала је и велики допринос музичком стваралаштву, будући да је изнедрила двојицу музичких великана познатих у светским размерама: први је **Бела Барток**, један од најеминентнијих композитора XX века и оснивач етномузикологије. Рођен 1881. године у Великом Сенмиклушу, Барток се бавио истраживањем народне музике Мађара и народа Централне Европе. Други је **Деже Анталфи-Жирос** (мађ. Antalffy-Zsiros Dezső, Велики Бечкерек 1885 – Денвил, САД, 1945), који је светску славу стекао као композитор и виртуоз на оргуљама¹⁷⁶².

¹⁷⁵⁹Jankó Ágoston, *Torontálvármegye birtokviszonyai. Tanumány Torontálvármegye birtokviszonyainak fejlődéséről*, Nagybecskerek 1911.

¹⁷⁶⁰Jeszenszky Ignác, *Kiáltó szó*, 1897; Jeszenszky Ignác, *Torontálvármegye gazdasági monografiája*, Budapest 1904.

¹⁷⁶¹Szentiványi Ferencz, „Torontál megye vándorlási mozgalmáról”, *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 4-5 szám, Budapest 1911; Исти, *Torontál vármegye. Közgazdasági és socialis állapota a XX század első tizedében*, Budapest 1912.

¹⁷⁶²А. Станојловић, *нав. дело*, 180.

ЗАКЉУЧАК

Торонталска жупанија је назив за политичко-административну област некадашње Угарске краљевине, која је, уз дуже или краће прекиде и повремене промене свог територијалног обима, постојала на подручју западног Баната од Средњег века па до 1918. године и распада Аустроугарске монархије. Иако су у неколико наврата мењане, њене границе се у грубим цртама подударају са оним делом Баната који је након Првог светског рата ушао у састав новоформиране југословенске државе. Њено седиште првобитно је био Турски (Нови) Бечеј, а касније Велики Бечкерек (данашњи Зрењанин).

Први историјски подаци о Торонталској жупанији јављају се у првој половини XIV века, чиме је она једна од најмлађих жупанија средњовековне Угарске краљевине. Подаци о Жупанији из средњовековних повеља и других извора су ретки, хронолошки удаљени једни од других и не дозвољавају историчарима да са сигурношћу и детаљније утврде њен обим границе и политичку историју. Да би одбранили своје јужне границе од константно растуће турске опасности, мађарски краљеви XV века су се ослањали на Србе и даривали поседе српским деспотима Стефану Лазаревићу и Ђурђу Бранковићу и титуле наследних торонталских жупана. Торонталска жупанија стекла је проширење 1439, када јој је прикључена суседна, Ковинска жупанија. Касније у току XV века, Торонталска жупанија је постала плацдарм за бројне походе мађарских владара и војсковођа против Турака. Турско освајање Баната 1552. године означило је крај средњовековне Торонталске жупаније; након тога на овом подручју уведена је нова, османска политичко-административна подела, која ће трајати у наредних век и по.

Након аустро-турског рата 1716–1718. године, Банат (а заједно са њим и подручје некадашње Торонталске жупаније) је потпао под власт Хабзбуршке монархије и устројен као посебна царска провинција „Тамишки”, тј. Темишварски Банат. Изузета од мађарске власти, ова област је захваљујући реформама које су спроводили Марија Терезија (1740–1780) и Јосиф II (1780–1790) почела да се привредно и културно развија након дугог периода запуштености под турском

влашћу. У то време је хабзбуршки владар сматран јединим феудалним господарем и власником земље у Банату, у чије име је овом облашћу управљала Дворска комора у Бечу, као највиши државни орган задужен за финансије. Напорима државе да од Баната створи узорну и привредно успешну провинцију, демографска слика ове области је радикално измењена колонизацијом разних народа, понајвише Немаца, а затим и Француза, Словака, Јевреја, Мађара и др. поданика Хабзбуршке монархије. Иако у вазалном односу према цару, њихов положај је био знатно повољнији у односу на сељацима у осталим деловима Угарске. Оваква политика је омогућила привредни развој кроз постепено унапређење пољопривреде, занатства, трговине, и напоследку – индустрије.

Подлежавши притисцима мађарског племства 1778. године, Марија Терезија је пристала на укидање Тамишког Баната и његову инкорпорацију у Угарску. То је у пракси значило обнову некадашњих мађарских жупанија, при чему су сељаци требали да буду претворени у кметове и потчињени (само)вољи мађарске властеле. У очајничкој потреби за новцем, бечки двор је продао велике земљишне поседе и имања у Банату мађарским племићким породицама. Торонталска жупанија је званично обновљена 13. јула 1779. године под окриљем краљевског комесара грофа Кристофа Ницкија, а за првог великог жупана постављен је Ференц Ђери (1780). Жупанијске границе, симболи и делокруг рада били су јасно дефинисани: она је била подељена на четири среза (Великобечкеречки, Великосенмиклушки, Турскокањишки и Ујпечки), уз десет села Великокикинског привилегованог дистрикта која су се налазила на њеној територији, али су била изузета од њене власти. На северу и западу је била омеђена рекама Моришом и Тисом, на југу Банатском војном границом, а на истоку Тамишком жупанијом.

Новоустројени феудални поредак мађарског племства показао се као веома оштар према сељацима, будући да су племићи често вршили злоупотребе и узимали више данка него што је то било прописано тзв. урбарима. Због тога су сељачке буне, устанци и нереди постали честа појава до краја XVIII и почетка XIX века. Ипак, стање се постепено почело поправљати у тзв. Реформском добу (које у Угарској обухвата период од 1825. до 1848. године), те је положај сељака у Торонталској жупанији био нешто повољнији у односу на остале мађарске жупаније, понајвише

захваљујући плодном земљишту које је омогућавало богате приносе. У то време је и трговина почела да цвета, али се она због лоше и неизграђене саобраћајне инфраструктуре понајвише обављала речним путевима. С друге стране, у реформском добу приметан је и развој културних прилика, који се дотле одвијао доста споро: тридесетих и четрдесетих година XIX века, у Великом Бечкерек, жупанијском седишту, отворене су прве књижаре, основано прво и најстарије позориште и започела са радом прва штампарија. У ово време падају и прва аутохтона књижевна остварења.

Током Револуције 1848/49. године, Торонталска жупанија била је поприште грађанског рата који се водио између Мађара и Срба. У неколико наврата, мађарска Национална гарда сукобила се са Србима из Банатске војне границе оданим Бечу, али без решеног исхода. Међутим, крајем 1848. године, жупанијска управа је била принуђена да се повуче пред српским снагама које су биле појачане добровољцима из Кнежевине Србије на челу са Стеваном Книћанином. Оне су јануара 1849. заузеле Велики Бечкерек и успоставиле српску управу над подручјем Торонталске жупаније, која је трајала три месеца – од јануара до априла 1849. За то време се на њеном челу налазио српски патријарх Јосиф Рајачић. Поновно успостављање мађарске контроле на подручју Жупаније у пролеће 1849. било је кратког века, будући да је Револуција угушена у лето 1849. Уведено је ново политичко-административно уређење целокупног Аустријског царства, у ком је Торонталска жупанија престала да постоји, а њена територија постала саставни део нове круновине – Војводства Србије и Тамишког Баната. Током наредне деценије, она је била организована најпре као Бачко-торонталски (1849–1852), а затим као Великобечкеречки округ (1852–1860).

Укидање Војводства Србије и Тамишког Баната 1860. године било је праћено новом, другом обновом Торонталске жупаније, која је тиме започела последњу велику етапу свог историјског развоја. Њена рестаурација била је сматрана тријумфом Мађара, који су, пребродивши пораз у Револуцији успели да превазиђу вековни сукоб са Хабзбурзима постизањем тзв. Аустроугарске нагодбе 1867. године. Овим споразумом омогућено је стварање двојне Аустроугарске

монархије, у којој су Мађари добили одрешене руке и потпуну слободу у решавању ствари у својој половини Царевине.

Историја Торонталске жупаније од 1860. године до краја Првог светског рата може се лако поделити на неколико мањих временских периода. Од 1860. до 1874. године, она је била суочена са политичком кризом и тражењем излаза из ње, што је успоравало њен привредни развој, а у једном тренутку чак довело и до четворогодишње принудне управе, током које су на челу Жупаније били Петер Палик-Учевни од Фурлука (1861–1864) и Стефан Петровић (1864–1865). Постизање Нагодбе 1867. године означило је прекретницу у историји Жупаније, пошто је тиме омогућен њен стабилан и несметан привредни развој. На самом крају овог раздобља, током ког су дужности великог жупана обављали Ласло Карачоњи (1861, 1865–1869) и Мориц Ронаи (1871–1873), територија Жупаније била је значајно увећана прикључењем пет срезова развојачене Банатске војне границе (1872/1873), са око 40 насеља. Ово проширење значило је посебан изазов за жупанијску администрацију, која је била доста неефикасна и пролазила кроз кризу услед политичких скандала и афера својих високих чиновника.

За време великог жупана Јожефа Хертелендија (1874–1891), Жупанија је доживела значајан политички и привредни успон. Овај период се хронолошки подударио са петнаест година током којих је дужност председника мађарске владе обављао Калман Тиса, а које се одликовало стабилношћу и просперитетом у целој земљи. Најважнији догађаји у Торонталској жупанији у овом периоду били су њено даље проширење инкорпорацијом Великокикиндског дистрикта (1876), Сегединска поплава (1879), Центенијална прослава присаједињења Баната Угарској (1879), отварање пруге Велика Кикинда-Велики Бечкерек (1883), обнова и проширење Жупанијске палате у Великом Бечкереку (1885–1887) и колонизација Чанго-Мађара (Секелја) из Буковине у јужне делове Торонталске жупаније (1886). Поред свега набројаног, Хертелендијево великожупанство одликовало се снажном и бескомпромисном асимилационом политиком према немађарским народностима и знатним привредним растом.

Под Хертелендијевим наследником Јенеом Ронаијем (1891–1902), Торонталска жупанија достигла је зенит свог привредног и културног развоја.

Његово великожупанство поклопило се са почецима кризе дуалистичког уређења у Аустроугарској и политичком нестабилношћу које се огледало у честој смени влада, јачању политичке опозиције и социјалистичког покрета итд. Последња деценија XIX века у Угарској била је обележена доношењем и усвајањем нових закона који су за циљ имали секуларизацију државе, сребрном годишњицом крунисања Франца Јозефа за мађарског краља, смрћу Лајоша Кошута, вође мађарске Револуције и царице Елизабете, али понајвише – Миленијумском изложбом 1896. године којом се обележавало 1000 година од досељења Мађара у Панонску низију. Сви ови догађаји одразили су се и на дешавања у Торонталској жупанији, где се поред тога одиграо још низ важних догађаја: организовање политичке опозиције, наставак модернизације и изградња низа нових пружних праваца, крвави жетелачки штрајкови у Елемиру и Тарашу 1897, отварање Жупанијске болнице „Јожеф Хертеленди” и *Торонталске фабрике тепиха и ћилима*, посете високих државних званичника и аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда, те именовања жупанијских чиновника на важне положаје у државној управи. Прелаз из XIX у XX век протекао је у знаку велике политичке афере, која је окончана Ронаијевом оставком на место торонталског великог жупана 1902. године. То је био неславан крај једне славне епохе, бремените значајним догађајима.

Период од Ронаијеве оставке до избијања Првог светског рата био је обележен озбиљном политичком стагнацијом и кризом која је владала у целој земљи. Победа конзервативне опозиције на парламентарним изборима 1905. године означила је велику сензацију и крај дотадашње тридесетогодишње доминације Либералне странке, али је већ на следећим изборима враћено старо стање. У овом периоду, торонталски велики жупани били су Миклош Бетлен (1902), Лајош Делиманић (1902–1906), Бела Ботка (1906–1910) и Лајош Делиманић други пут (1910–1917). У кратком временском интервалу, у Жупанији су забележене две велике поплаве (Рудолфснад 1907. и Чепса 1912. године). С друге стране, настављена је политика интензивне мађаризације и остварен низ значајних културних пројеката, кроз подизање споменика истакнутим личностима мађарске историје, обележавање 25. годишњице постојања и рада *Торонталског мађарског културног друштва* (1910), оснивање Жупанијског музеја, писање монографије о

Жупанији и иницијативу за оснивање Жупанијског позоришта која је остала нереализована. Кључни догађај у области привреде било је оснивање *Јужномађарске фабрике шећера* 1910/1911. године, која је наставила да даје замајац привреди овог подручја дуго након што је Торонталска жупанија и престала да постоји. Такође, попис становништва спроведен 1911. године показао је озбиљне последице вишегодишњег иселјавања из Жупаније, делимично започетог још у претходном периоду.

Велики рат 1914–1918. био је последња епизода у историјском развоју Торонталске жупаније, која је у то време била први северни сусед непријатељске Краљевине Србије. Територија Жупаније била је поштеђена ратних операција и разарања, али је упркос томе била подвргнута новим ратним условима и укључена у ратни напор Аустроугарске. Након Сарајевског атентата, у њој је уведено ванредно стање, а започет је прогон, интернација и депортација српских народних првака. Срби и остали војни обвезници са подручја Жупаније регрутовани су у заједничку царску и краљевску војску у саставу 29. царско-краљевског пешадијског пука „Барон Фон Лаудон”, који се борио на Источном и Италијанском фронту, где је трпео знатне губитке. Притисак власти на Србе нешто је ослабио током 1917. и 1918. године, када је постало јасно да Аустроугарска губи рат. У јесен 1918, револуција у Будимпешти означила је почетак распада Аустроугарске, пошто је Мађарска прогласила самосталност. У таквим условима, власти Торонталске жупаније настојале су да очувају ред на својој територији и осигурају наклоност и лојалност становништва новој мађарској држави. Међутим, немађарске народности које су чиниле већину у Жупанији нису имале намеру да подржавају државу која их је до јуче прогањала и шиканирала. Организовани у народна већа, Срби су позвали у помоћ војску Краљевине Србије која је прешла Дунав и у року од месец дана заузела целокупни Банат. Главни град Торонталске жупаније Велики Бечкерек био је једино место у ком је дошло до оружаног сукоба између Мађара и Срба. Последњи торонталски поджупан Агоштон Јанко предао је 17. новембра 1918. власт генералу Драгутину Ристићу, који је недуго потом овластио Српски народни одбор у Великом Бечкереку да врши власт на подручју Торонталске жупаније. Тиме је она *de facto* престала да постоји у оквирима аустроугарског, односно мађарског

државног уређења. Током мукотрпних мировних преговора и преговора о разграничењу држава-наследница Аустроугарске, њено подручје било је подељено између Мађарске, Румуније и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, при чему је највећи део припао југословенској држави у настајању.

Иако је Торонталска жупанија престала да постоји, њено политичко наслеђе је опстало и делимично је уграђено у државни апарат новоформиране југословенске државе, која је у раним фазама свог постојања била принуђена да се ослања на стари политичко-административни поредак. Рецидиви жупанијског уређења у државној управи задржали су се све до 1929. године. Осим тога, југословенска држава је наследила и административну, саобраћајну, просветну, здравствену, индустријску и др. инфраструктуру, као и богато културно и градитељско наслеђе настало деловањем и залагањима некадашње жупанијске администрације; ове тековине Торонталске жупаније су надживеле и међуратни период и Други светски рат, да би на волшебан начин постале основа привредног развоја у доба социјалистичке Југославије.

Нестанак Аустроугарске довео је до радикалних преображаја у државно-правном схватању и националној идеологији на простору Баната. Југославија је наследила и бројне проблеме и изазове на које Торонталска жупанија није успела да пружи одговор, у првом реду на мултиетнички карактер ове области и антагонизме народа који су на њему живели. Систематски и врло успешни покушаји измене етничке структуре овог подручја који су уследили, уз својеврсно прећуткивање и изостављање Торонталске жупаније у јавном и научном дискурсу, те вишеструко прекрајање и прецртавање административних граница, утицали су на то да она падне у заборав на подручју где је до јуче представљала важан и незаобилазан политички чинилац.

SUMMARY

Torontál county used to be an autonomous political unit within the Kingdom of Hungary, that existed intermittently in the area of Western Banat from Middle Ages until the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy in 1918. Its borders had been changing from time to time, but roughly matched those of present-day Serbian Banat, i. e. part of the region of Banat that after the First World War fell into newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes' state proper. Initially, its capital was in Törökbecse, and later in Nagybecskerek (present-day Zrenjanin).

First historical accounts of Torontál county appear in the first half of the 14th century, thus making it one of the youngest counties of the medieval Hungarian kingdom. Data given in various charters and other written sources of that time are scarce, chronologically distant between each other and do not allow historians to precisely determine its exact scope, boundaries and detailed political history. In order to defend their southern borders against the everlasting Turkish invasions and advancement, 15th century Hungarian kings relied on Serbs and therefore bestowed Serbian rulers (despots) Stefan Lazarević and Đurađ Branković with hereditary title of Torontal grand prefects and several propers in Torontal county. In 1439, Torontál county was expanded by incorporation of the neighbouring Keve county. Later during the 15th century it served as a transitional area for numerous campaigns led by Hungarian rulers and warlords against the Turks. With Turkish conquest of Banat in 1552, medieval period of Torontál county was brought to an end, as the new, Turkish administrative system was introduced into this area, that would last for more than one and a half century.

In 1718, following the Austro-Turkish war, region of Banat including the area of former Torontál county was conquered by the Habsburgs and organized as an Imperial Province of Banat of Temeswar. Excluded from Hungarian rule, this area began to develop economically and culturally, through colossal changes that were introduced during the reign of Maria Theresa and Josef II. During this period, Habsburg ruler was regarded as the sole owner of land in the region. Demographic structure was significantly changed by colonization of various ethnic groups, mostly Germans, French, Slovaks,

Jews, Hungarians etc. who were regarded as free peasants, rather than serfs, as it was otherwise the case in Hungarian counties. Such policy enabled economical growth through steadily development of agriculture, crafts, commerce and eventually industrialisation.

In 1779, succumbing under the pressure of Hungarian aristocracy, Maria Theresa agreed to abolish Banat of Temesvár and subject it to Hungarian rule. In practice, that meant that once existing medieval Hungarian counties were to be introduced in this area again, with peasants being turned into serfs and subjected to the rule of feudal lords. Viennese court, desperately in need of money, sold large portions of land and estates in Banat, mostly to Hungarian noble families and, in a lesser extent, to the Catholic church. Torontál county was officially restored on July 13th 1779, under auspices of Imperial commissioner count Christoph Nitzky, with Ferenc Győry being appointed as first grand prefect in 1780. Its borders, symbols and jurisdiction were clearly marked. It was divided into 4 districts (Nagybecskerek, Nagyszentmiklós, Törökkanizsa and Ujpécs), with ten villages of the Privileged district of Nagykikinda on its territory, that was excluded from its jurisdiction.

Newly imposed feudal regime of Hungarian nobility was harsh towards peasants, as the nobles often abused their position and shook down the serfs, taking more than they were entitled to according to the social agreement (the so-called *urbars*). That is why peasant uprisings, riots and rebellions became quite frequent by the end of 18th and beginning of the 19th century. Nevertheless, things began to improve during the Reform era in Hungary (1825–1848), when status of the serfs became somewhat more favourable than the one of the *serves* in other parts of Hungary, mostly due to fertility of the land that enabled richer harvests. At this time, trade flourished, despite the fact it was mostly being conducted by rivers rather than by land, as the traffic infrastructure was pretty bad. On the other hand, culture had also begun to thrive, as with theater, first bookshops, libraries and printing press being opened in Nagybecskerek in late 1830's and 1840's. First literary achievements also stem from this period.

During the Hungarian Revolution of 1848/49, Torontál county was the stage of the civil war fought between Hungarians and Serbs. On several occasions, Hungarian forces clashed with Serbian militia from the Banat Military Frontier, without resolved

outcome. However, by the end of 1848, county administration was forced to retreat, as the Serbian forces, backed by Serbian volunteers from Principality of Serbia (led by Stevan Kníčanin) captured County's capital Nagybecskerek. Following the Hungarian pattern, Serbian rule over Torontál county was introduced, that lasted for three months (January-April 1849). Hungarian reconquest of county's capital was short-lived, as the Revolution was crushed in summer of 1849. New political and administrative order was introduced, with Torontál county being abolished and its territory incorporated into a newly formed crownland Voivodeship of Serbia and Banat of Temeschwar. During the decade that followed, territory of the Torontál County was firstly organized as Bács-Torontál District (1849-1852), and later as District of Nagybecskerek (1852–1860).

Dissolution of Voivodeship of Serbia and Banat of Temeschwar in 1860 was followed by second restauration of Torontál county, which thus entered the final phase of its existence. Its reestablishment was considered a great triumph for Hungarians, who came over their defeat in Revolution and managed to settle their centuries long dispute with the Habsburgs. The Austro-Hungarian Compromise of 1867 enabled creation of dual Austro-Hungarian Monarchy, with Hungarians being granted complete freedom of managing the affairs in their half of the Empire.

Torontál county's history from 1860 until the end of the First World War can be easily divided into several smaller time-fragments. From 1860 until 1874, it faced an ongoing political crisis that slowed its economic development and even opened way for provisional centralized rule (1861–1865). Reaching the Compromise of 1867 marked the turning point in County's history, as undisturbed economic growth was enabled. During this time, László Karátsonyi and Mórítz Rónay were grand prefects. By the end of this period, County's territory was significantly expanded, as it absorbed five districts with cca. 40 villages from dissolved Banat Military Frontier. This expansion brought along challenges for county's administration, that was inefficient and suffered because of the political scandals and affairs of its high ranking officials.

Under grand prefect Josef Hertelendy (1874–1891), County enjoyed constant stability and prospered both politically and economically. This time period overlapped with 15 years long tenure of Kálmán Tisza at head of the Hungarian government during which entire Hungary was thriving. Most important events for the County in this time

were further expansion through incorporation of Privileged district of Nagykikinda (1876), Segedin flood (1879), Centennial anniversary of the incorporation of Banat to Hungary (1879), opening of the Nagykikinda-Nagybecskerek railroad (1883), reconstruction of the County's palace in Nagybecskerek (1885/1887) and colonization of Csangó-Hungarians from Bukovina (1883). Beside this, Hertelendy's tenure was marked by strong magyarisation policy and constant economic growth.

Under his successor Eugen Ronay (1891–1902) Torontál county reached its apex in terms of economical and cultural growth. His term chronologically coincided with the so-called crisis of dualism, i. e. constitutional crisis and era of political instability in Hungary. Frequent changes of government, strengthening of the political opposition, socialist movement etc. were clear signs of this time of crisis. Last decade of the 19th century was marked by introduction and implementation of new laws that enabled further secularisation of the state, silver anniversary of Franz Joseph's coronation, death of Lajos Kosut and Empress Elisabeth, but above all – Millenary Exhibition in 1896, that commemorated 1000 anniversary of Hungarian settlement in Panonian basine. All these events reflected greatly on Torontál county, where numerous other events took place: organisation of political opposition against by then undisputed ruling party; continuation of modernization and construction of new railway roads; bloody peasant strikes in Elemir and Taraš; opening of the Torontál County hospital and Torontál carpet factory; visitations of high state officials and heir to the Austro-Hungarian throne Franz Ferdinand to Torontál county; rise and advancement of Torontál county officials to high offices in state administration. Turn of the century was marked by grave political crisis that was resolved by Ronays resignation from office in 1902. This was a bitter end of an magnificent era abundant with important events.

Period from Rónay's resignation until the First World War was marked by a severe political crisis and stagnation present in Hungary's everyday life. During this time, Torontál grand prefects were Nikolaus Bethlen (1902), Lajos (Louis) Dellimanics (1902-1906), Bela Botka (1906-1910) and Lajos Dellimanics (second time, 1910-1917). With conservative opposition's victory at Parliamentary elections in 1905, three decades long domination of the Liberal party was sensationally brought to an end, but the new regime proved to be incompetent and had to step down in 1910. In a very short notice, County

suffered two major floods – in Rudolfsgnad (1907) and Csepsza (1912). On the other hand, intensive magyarization policy was continued, in addition to which numerous cultural projects were accomplished, such as monument building, celebration of the 25th anniversary of the *Torontal Cultural Society*, establishment of the County museum, publishing of the county's encyclopedia etc. Pivotal event in terms of economy was foundation of *South Hungarian Sugar Factory* in 1910/1911, that remained the leader in this field of production long after Torontál county ceased to exist. Also, significant decline was noted for the first time at people's census held in 1910/1911, due to the emmigration processes that began already in the previous period.

The outbreak of Great war initiated the final phase in the historical development of Torontál county, which at that moment was the first northern neighbour of the hostile Kingdom of Serbia. After the Assassination in Sarajevo, persecution of Serbs was conducted on regular basis, with prominent Serbian leaders being incarcerated, mollensted and deported. County's territory remained spared of war operations, but was nevertheless subjected to the new order and wartime conditions. County's conscripts were mostly recruited into Imperial Army within 29th Infantry Regiment „Baron von Loudon” that fought on the Russian front, where it suffered great losses and casualties. Pressure of the County authorities against Serbian minority somewhat weakened by the 1918, when it became obvious that Austro-Hungary was losing the war. In autumn 1918, revolution in Hungary's capital brought the Dual Monarchy to an end by proclaiming Hungary's indepenence. In such circumstances, authorities of the Torontal county were focused on preserving order on its territory while striving to secure people's loyalty to the newly proclaimed Hungarian Republic. However, it was too late, as National councils of minorities were organized and called for help of Serbian army, that crossed the Danube and conquered the entire Banat in a month time. Torontál county's capital Nagy Becskerek was the only place where the fight was fought between Hungarians and Serbian National Comitee. Last Torontál subprefect, Ágoston Jankó turned over the power to Serbian general Dragutin Ristić, who soon afterwards transferred it to Serbian National Comitee in Nagy Becskerek. Austro-Hungarian Torontal county thus ceased to exist within Austro-Hungarian state framework. In the strenuous peace and demarcation

negotiations that followed, its territory was unevenly divided between Hungary, Romania and Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, with later absorbing its largest part.

Even though Torontál county ceased to be, its political legacy had survived and was partially incorporated in the interwar Yugoslav state, forced to depend on old political and administrative system in its initial phases. Leftovers of political and administrative division of Torontál county and its institutions survived well until 1929. Besides, Yugoslavia also inherited versatile public, industrial, railway and similar infrastructure and cultural heritage created through merits of former Torontál county. Most of these achievements survived the interwar and World War II period, only to provide basis for the radical post-war economic development of socialist Yugoslavia.

Disappearance of Austria-Hungary brought significant changes in official perception of statehood and national ideology in Banat. By inheriting large part of its territory, Yugoslavia also inherited numerous problems and challenges that Torontál county was not capable to solve and respond to, namely its multiethnic character and mutual antagonisms of the people who inhabited this territory. Systematic and rather successful interwar efforts to change the demographic structure of this region, as well as the intentional omission of Torontál county in public and scientific discourse of that time and multiple redrawing of administrative boundaries caused its fall into oblivion in the very same area where it recently before that used to be an important and unquestionable political factor.

ZUSAMMENFASSUNG

Torontáler Komitat war diejenige autonomisch-politische Einheit innerhalb Königreich Ungarns, die mit mehrere längere oder kürzere Pausen im westlichen Banat seit Mittelaltertum bis Zerfall Österreich-Ungarns existierte. Seine Grenzen, die gelegentlich verändert wurden, entsprechen ungefähr den heutigen Grenzen des serbischen Banats, d. h. demjenigen Teil des Banats der nach dem Ersten Weltkrieg dem Königreich des Serben, Kroaten und Slovenen eingegliedert wurde. Sein Sitz war ursprünglich in Türkisch-Betsche, später aber wurde nach Gross-Betschkerek (heute Zrenjanin) verlegt.

Zum erstenmal wurde Torontáler Komitat in ersten Hälfte 14. Jahrhunderts dokumentiert, wodurch ist dasselbe ein der jüngsten in mittelalterlichen ungarischen Königreich. Daten aus damaligen verschiedenen Urkunden und anderen schriftlichen Quellen sind arm, in chronologischen Sinne isoliert von einander und erlauben den Historiker keine bestimmte Feststellung der Umfang, Grenzen und detaillierten politische Geschichte des Komitats. Um ihre südliche Grenzen von immerwachsende türkischer Gefahr zu beschützen, nahmen die ungarische Könige Serben in ihre Dienst auf, und beschenkten ihrer Herrschern (sogenannten Despoten) Stefan Lazarević und Đurađ Branković erbliche Titel des Torontáler Obergespänne, zusammen mit den Gütter in Torontáler Komitat. Im 1439 wurde Torontáler, nach Einverleibung des benachbarliche Kever Komitat vergrößert. Später während des 15. Jahrhunderts wurde Torontáler Komitat eine Durch- und Ausgangspunkt für die zahlreiche Feldzüge ungarischer Herrscher und Feldherren gegen der Türken. Türkische Eroberung des Banats im 1552. brachte die Ende des mittelalterliche Torontáler Komitat. Eine neue, osmanische politisch-administrative Einrichtung dieses Gebietes wurde eingeführt, die im nächsten einundhalb Jahrhundert dauerte.

Nach dem österreich-türkischen Krieg 1716–1718, Banat (zusammen mit dem ehemaligen Torontáler Komitat) fiel der Habsburger Monarchie zu und wurde als separate kaiserliche Provinz „Temeser Banats“ organisiert. Aus ungarischer Herrschaft genommen, hat sich diese unter dem türkischen Joche vernachlässigte Bereich durch die Reformen

Maria Theresias (1740–1780) und Josef II (1780–1790) wirtschafts- und kulturweise zu entwickeln begonnen. Damals wurde Habsburger Kaiser als der einzige Landeigentümer im Banat betrachtet, und diese Provinz wurde von Wiener Hofkammer administriert. Ethnographische Struktur dieses Gebiets wurde bemerkenswert verändert, durch Ansiedlung verschiedener Untertanen der Habsburger Monarchie, meisten der Deutschen, sowie Franzosen, Slovaken, Juden, Ungaren, Italiener, Spanier u. a. Obwohl diese Kolonisten die Vassalen der Wiener Hof waren, ihre Lage was in Vergleich mit Bauern in anderen Teilen Ungarns günstiger. Solche Politik verursachte wirtschaftliche Entwicklung durch stufenweise Verbesserung der Landwirtschaft, Gewerben, Handels und Industrie.

Dem ständigen Druck der ungarischen Adel nachgebend, nahm Maria Theresia im 1778. Auflösung des Temeser Banats an und erlaubte sein Wiedereinverleibung in Ungarn. Es bedeutete die Restauration ehemaligen ungarischen Komitaten, wobei die Bauer in Leibeigenen der ungarische Adel umwandeln worden sollten und ihren Willkür überlassen. In verzweifelten Bedürfnis nach Geld, Wiener Hof verkaufte große Güter im Banat zu ungarischen Adelfamilie, sowie zu röm.-katholische Kirche. Offiziel wurde Torontáler Komitat am 13. Juli 1779. restauriert unter dem Schirmherrschaft des kaiserlichen Kommissär Graf Kristof Niczky. Erste Torontáler Obergespann Ferenc Györy wurde im 1780 feierlich instaliert. Komitatsgrenzen, -symbolen und -wirkungsbereich wurden diesmal deutlich und pünktlich definiert. Sie wurde in vier Bezirke aufgeteilt (Gross-Becskerekker, Gross-Sanktnikolauer, Türkisch-Kanizsaer und Ujpécser), und umfasste auch die zehn Gemeinde des Gross-Kikindaer privilegierte District, die von seine Herrschaft ausgenommen wurden. Nördliche Grenze war Marosch Fluss, westliche Theiss-Fluss, am Süd – Banater Militärgrenze und östlich – Temeser Komitat.

Neueingerichtetes feudal System war an den Bauern sehr streng, weil dieselbe von Adel sehr oft misshandelt wurden. Zahlreiche Misshandlungen veranlassten oft die Aufstände und Unruhen am Ende des 18. Und am Anfang des 19. Jahrhunderts. Trotzdem war die Lage etwas besseres, insbesondere seit dem sogenannten. Reform-Ära, die in Zeitraum von 1825. bis 1848. fällt. Die Bauernlage war etwas besseres im Vergleich zu anderen ungarischen Komitaten, am meistens dankend dem fruchtbaren Boden, die reiche

Ernte brach. Damals wurde auch die Handel entwickelt, aber wegen des schlechten Verkehrssystem wurde dieselbe mittels Flüssenverkehr durchgeführt. Kulturelle Verhältnisse blieben bis Reform-Ära unentwickelt. Während 1830-en und 1840 wurden in Komitats-Hauptsitz Gross-Betschkerek erste Buchhandlungen eröffnet, erste und älteste Theater in heutigen Serbien gegründet und erste Buchdruckerei eröffnet. Auch wurden zu dieser Zeit die erste autochtone schriftstellerische Werke verfasst.

Während der Revolution 1848/49. wurde das Torontáler Komitat ein Schauplatz des Bürgerkrieg zwischen den Ungaren und Serben. Mehrmals stieß die ungarische Nationalgarde mit den dem Kaiser treubliebenden Serben aus Militärgrenze zusammen, jedoch ohne Entscheidung. Am Ende des 1848, Torontáler Administration mußte sich vor dem Serben zurückziehen, die von serbische Freiwilligen aus Fürstentum Serbien unter Stevan Knićanin verstärkt wurden. Im Januar 1849. eroberten die serbische Truppen Gross-Betschkerek, wonach serbische Regierung in Torontáler Komitat eingeführt wurde. Dieselbe dauerte drei Monate – bis April 1849, während welcher Zeit der serbische Patriarch Josif Rajačić an der Spitze derselbe saß. Wiedereroberung Gross-Betschkereks von Ungaren im Frühling 1849 war von kurzer Dauer, da die Revolution schon in Sommer gebrochen wurde. Neue politisch-administrative Reorganisation des ganze Ungarn wurde ins Leben berufen, worin Torontáler Komitat aufgelöst und in der neue Provinz-Kronland namens Wojwodschaft Serbien und Temeser Banats einverleibt wurde. Im nächsten Jahrzehnte wurde seine Territorie von 1849. bis 1852. zuerst als Bátsch-Torontáler, später aber von 1852. bis 1860. als Gross-Betschkereker District organisiert.

Die Auflösung des Wojwodschaft Serbien und Temeser Banats in das Jahr 1860. wurde von neuer, zweiter Restauration des Torontáler Komitats verfolgt, womit dasselbe die letzte Etappe seiner historischer Entwicklung eintrat. Die Komitatsrestauration wurde als ein große Triumph für Ungaren betrachtet, denen es gelungen hat, die jahrhundertlange Einandersetzung mit der Habsburger zu überwinden und eine Ausgleich im 1867 zu beschliessen. Dieser Kompromis ermöglichte die Entstehung der Doppelmonarchie, d. h. Österreichungarn, wo Ungaren totale Freiheit in Innenpolitik seiner Hälfte des Staates erworben.

Die Geschichte des Torontáler Komitat seit 1860. bis Ende des Ersten Weltkrieges ist einfach in mehrere kürzere Zeiträumen zu verteilen. Von 1860. bis 1874.

mußte das Komitat mit ständigen politischen Krise fertig werden, die seine wirtschaftliche Entwicklung abremste. Von 1861. bis 1864. wurde sogar provisorische Regierung eingeführt, während welchen Peter Palik-Ucsevny and Stefan Petrović als Obergespann-Stellvertretender fungierten. Der österreich-ungarische Ausgleich (1867) war ein Zäsur in die Komitatsgeschichte, womit ungestörte Entwicklung ermöglicht wurde. Am Ende dieses Zeitraums, unter Torontáler Obergespanne Ladislaus Karátsonyi und Mórítz Rónay, Komitat wurde in Jahren 1872/73. durch Einverleibung der fünf Bezirke der aufgelösten Banater Militärgrenze vergrößert, die ungefähr 40 neue Gemeinde zählten. Diese Expansion stellte eine neue Herausforderung für die Komitatsadministration vor, die in dieser Zeit noch immer ziemlich ungebaut war und leidete wegen politische Skandalen und Affären ihrer Beamten.

Unter dem Torontáler Obergespann József Hertelendy (1874–1891) erlebte das Komitat ständige politische, wirtschaftliche und kulturelle Entwicklung. Seine Obergespannschaft war gleichzeitig mit der 15-jährige Regierung des Ministerpräsidenten Kálmán Tisza, wann ganze Ungarn prosperierte. Die wichtigste und bedeutendste Ereignisse zu dieser Zeit waren die weitere Verbreiterung der Komitatsgrenzen durch Einverleibung des Gross-Kikindaer privilegierten District (1876), grosse Überschwemmung von Theiss die die Stadt Szegedin vernichtete (1879), Centennial-Feier der Banater Reinkorporierung (1879), Ausbau des Gross-Kikinda–Gross-Becskekereker Eisenbahn (1883), die Ansiedlung der Csángó-Ungaren in südliche Torontal (1883) and Rekonstruktion of Komitatshaus in Gross-Betschkerek (1885/1887). Daneben ökonomische Entwicklung bezeichnete sich Hertelendy's Ära von strenge Magyarisierungspolitik.

Unter Nachfolger Hertelendys Eugen von Rónay (1891-1902) erreichte das Torontáler Komitat seine Höhepunkt in wirtschaftlichen und kulturelle Sinne, Rónays Amtszeit wurde gleichzeitig mit der sgn. Dualismuskrisis, d. h. politische Instabilität in Ungarn, die sich in öftere Regierungswechseln, Verstärkung der politische Opposition, sowie der agrar-sozialistische Bewegung widerspiegelte. Das letzte Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts wurde von neuen Säkularisierungsgesetze, silbernes Jubiläum des Krönungs Franz Josephs, sowie von der Töde Lajos Kossuts und Kaiserin-Königin Elisabeth stark geprägt. Die wichtigste Zeitpunkt war aber die Milleniums-Ausstellung in 1896, die der

1000. Jahrwende der Ansiedlung der Ungaren in Pannonien gewidmet wurde. Alle diese Ereignisse beeinflussten das Torontáler Komitat, wo daneben zahlreiche bedeutende Geschehnisse stattgefunden haben, u zw.: Organisierung und stärkere Tätigkeit der politischen Opposition gegen bis dann unbestrittenen herrschenden Partei; Modernisationsfortsetzung und Ausbau der neuen Eisenbahn-Strecken; blutige bauerische Aufstände in Elemer und Taras; Einrichtung des Torontáler Teppichfabrik sowie Torontáler Spital „Josef Hertelendy“; die Besuche von hochgestellte Personen, wie z. B. österreich-ungarischen Thronfolger Franz Ferdinand; und Aufstiege und Beförderungen des Komitatsbeamten zu hohe Stellen in staatlichen Bürokratie. An der Jahrhundertwende brach in Komitat eine seriöse politische Krise aus, die sich mit der Demission Obergespan Rónays beendete. Damit fand eine ruhmreiche Epoche mit zahlreiche Ereignisse ihre ruhmlose Ende.

Das Zeitraum seit Resignation Rónays bis Ausbruch des Ersten Weltkrieges (1902–1914) war von seriösen politischen Stagnation und Krise ausgeprägt. Torontáler Obergespanne in diesem Zeitraum waren Miklós Bethlen (1902), Lajos Dellimanics (1902–1906), Béla Botka (1906–1910) und Lajos Dellimanics (zweitensmal, 1910–1917). Die einzige politische Sensation fand im 1905. statt, wann nach 30 Jahre Opposition triumphierte, wodurch bis dann unerschütterliche Domination der Liberale Partei beendet wurde. Schon aber beim nächsten Wahl kam sie unter neuen Namen zum Macht zurück. Im 1907. und 1912. verursachten die große Überschwemmungen der Theiss und Temesch große Vernichtungen Rudolfsnads und Csepszas. Andererseits wurde eine Reihe der kultureller Projekten realisiert, durch Errichtung mehreren Denkmäler, 25-jährige Feier des *Torontáler kulturelle Verein* (1910), Einrichtung des Komitatsmuseum, Verfassung einer umfassender Monografie usw. Die wirtschaftliche Höhepunkt dieses Period war die Gründung des *Südungarische Zuckerfabrik* in Gross-Becskerek (1910/1911), die ein Schwungrad der Banater Wirtschaft wurde sogar nach dem Ende des Torontáler Komitates. Eine Volkszählung in 1910/1911 zeigte die drastische Rückgang in Einwohnerszahl, infolge starken Immigrationsbewegungen, die schon früher begonnen haben.

Mit dem Großen Krieg 1914–1918 fang die letzte Episode in geschichtlichen Entwicklung Torontáler Komitats an, das zu dieser Zeit der erste nördliche Nachbar dem

feindlichen Königreich Serbien war. Das Komitatsbereich wurde von Kriegsoperationen und Vernichtungen erspart, trotzdem aber wurde den neuen Kriegsverhältnisse ausgesetzt. Nach dem Sarajevoer Attentat wurde eine Kriegszustand erklärt, wonach Verfolgung, Deportation und Internierung der angesehenen serbische Bürger begonnen hat. Serben und andere Wehrpflichtige wurden in k. u. k. Infanterie Regiment Nr. 29 „Freiherr von Loudon“ rekrutiert, das zuerst an russische Front tätig war, wo dasselbe grosse Verluste im 1914. und 1915. erlitt. Regierungsdruck auf serbische Bevölkerung im Komitat schwächte während 1917. und 1918, wenn es schon klar wurde, dass Österreich-Ungarn den Krieg verlieren wird. Der Zerfall der Doppelmonarchie begann im Herbst 1918, mit Revolution im Budapest und Erklärung der ungarischen Unabhängigkeit. In solchen Umstände versuchte die Torontáler Administration die Ordnung auf eigene Territorie, sowie die Bevölkerungstreue zu neuem ungarischen Staat zu versichern. Nichtungarische Minderheiten, am meistens die Serben, wollten keinesfalls denjenige Staat unterstützen, der bis gestern sie verfolgen hatte. Sie organisierten sich in die sogenannte Nationalräte und riefen die Armee des Königreich Serbiens zu Hilfe, die die Donau überschritt und in ein Monate ganzen Banat unter ihre Kontroll stellte. Torontáler Hauptstadt Gross-Betschkerek war die einzige Gemeinde, wo die Kämpfe zwischen Serben und Ungaren geführt werden. Der letzte Torontáler Vizegespan August Jankó übergab die Macht am 17. November 1918 dem serbischen General Dragutin Ristić, der kurz danach den Gross-Betschkereker Nationalrat als Oberhaupt in Torontaler Komitat vermächtigte. Damit wurde Torontáler Komitat de facto innerhalb österreich-ungarischen, d. h. ungarischen Staatsverfassung aufgelöst. Während anstrengenden Friedens- und Abgrenzungsverhandlungen zwischen Nachfolgerstaaten Österreich-Ungarns wurde ehemalige Torontáler Komitat ungleichmässig zwischen Ungarn, Rumänien und Königreich des Serben, Kroaten und Slowenen verteilt, wobei der größte Teil desselben dem jungen südslawischen Staat gegliedert wurde.

Obwohl Torontáler Komitat war nicht mehr, seine politische Erbe überlebte und wurde teilweise in neue Staatssystem Jugoslawiens eingebaut, weil der neugebildete Staat wurde in seine initiale Phasen auf die alte Ordnung angewiesen. Die Überreste der Komitatsordnung waren bis 1929. in Staatsverwaltung bemerkbar und anwesend. Daneben erbt der jugoslawische Staat vielfältige Infrastruktur, die als

Ergebniss ehemaligen Torontáler Komitat entstanden wurde, sowie die reiche kulturelle und architektonische Erbe. Die Mehrheit dieser Leistungen überlebte die Zwischenkriegszeit und Zweiten Weltkrieg, um in Nachkriegszeitliche sozialistische Jugoslawien den Grund der wirtschaftliche Entwicklung zu werden.

Die Verschwindung Österreich-Ungarns bedeutete radikale Umwandlungen in Staatsphilosophie und Nationalideologie im Banater Region. Jugoslawien hat auch die zahlreiche Probleme und Herausforderungen geerbt, auf welchen das Torontáler Komitat nicht entsprechen konnte. Das war der Fall mit der multiethnische Vielfältigkeit dieses Bereiches und gegenseitige Antagonismen hier wohnende Völkern. Systematische und ziemlich erfolgreiche Versuche die ethnische Struktur dieses Bereiches zu verändern, zusammen mit dem Vermeidung des Torontáler Komitats in derzeitigen öffentlichen und wissenschaftlichen Diskurs, sowie mit dem mehrfache neue administrative Verteilungen beeinflussten die Vergessenheit der Torontáler Komitat, das bis kürzer Zeit wichtige und unvermeidliche politische Faktor in diesem Gebiet war.

ПРИЛОЗИ

СПИСАК ТОРОНТАЛСКИХ ВЕЛИКИХ ЖУПАНА 1861–1918

ЛАСЛО КАРАЧОЊИ (мађ. Beodrái Karátsonyi László)	1861.	други пут
ПЕТЕР ПАЛИК-УЧЕВНИ (мађ. Forluki Pálik-Ucsevny Peter)	1861–1864.	жупанијски старешина, администратор Жупаније за време принудне управе у Угарској
СТЕВАН ПЕТРОВИЋ (мађ. Petrovics István)	1864–1865.	жупанијски старешина, администратор Жупаније за време принудне управе у Угарској
ЛАСЛО КАРАЧОЊИ	1865–1867. (до Нагодбе) 1867–1869.	трећи/четврти пут
МОРИЦ РОНАИ (мађ. Zombori Rónay Moricz)	1871–1873.	
ЈОЖЕФ ХЕРТЕЛЕНДИ (мађ. Hertelendy és Vindornyaláki József)	1874–1891.	
ЈЕНЕ РОНАИ (мађ. Zombori Rónay Jenő)	1891–1902.	
МИКЛОШ БЕТЛЕН (мађ. Bethlen Miklós)	1902.	
ЛАЈОШ ДЕЛИМАНИЋ (мађ. Dellimanics János)	1902–1906.	први пут

БЕЛА БОТКА (мађ. Kislárási Botka Béla)	1906–1910.	
ЛАЈОШ ДЕЛИМАНИЋ	1910–1917.	други пут, од 1914. године као владин комесар за Јужну Угарску
ЂЕРЂ ШТОЈЕР (мађ. Steuer György)	1917–1918.	
БЕЛА БОТКА	1918.	други пут
ГЕЗА ФАРКАШ (мађ. Farkas Géjza)	1918.	именован од стране мађарске владе на крају Првог светског рата, никада није ступио на дужност

СПИСАК ТОРОНТАЛСКИХ ПОДЖУПАНА 1861–1918.

МОРИЦ РОНАИ	1861.	
ЈОЖЕФ БАРАЋ	1862–1866.	први поджупан
АЛЕКСАНДАР ТРИФУНАЦ	1862 – 1866.	други поджупан
МОРИЦ РОНАИ	1867–1871.	први поджупан
ЛАЗАР ХАЏИЋ	1867–1871. 1871–1872.	други поджупан први поджупан
МИХАЉ ВАРАДИ	1867 – 1871. 1871 – 1872.	трећи поджупан други поджупан
ЈОЖЕФ ПРИК	1872.	
ЈОЖЕФ БЕТЛЕН	1872–1873.	
ЈАНОШ ДАНИЕЛ	1874–1880.	
БЕЛА ТАЛИЈАН	1880–1886.	

ЖЕНЕ РОНАИ 1886–1891.

ЛАСЛО ДАНИЕЛ 1892–1895.

ЛАЈОШ
ДЕЛИМАНИЋ 1895–1902.

АГОШТОН ЈАНКО 1903–1918.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

GBWb – *Gr.-Beckereker Wochenblatt*

IdGL – Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (Tübingen)

Институт за подунавско-швапску историју и географију (Тибинген)

SUGb – *Südungarische Grenzboten*

AB – Архив Војводине

БМС – Библиотека Матице српске

ИАЗ – Историјски архив Зрењанин

НМЗ – Народни музеј Зрењанин

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

1. ГРБ ТОРОНТАЛСКЕ ЖУПАНИЈЕ
Историјски архив Зрењанин, Ф. 17 Збирка печата и штамбиља 1769–1944.
2. МАПА ТОРОНТАЛСКЕ ЖУПАНИЈЕ ИЗ 1910. ГОДИНЕ
Институт за подунавско-швапску историју и географију, Тибинген (IdGL)
3. МИКЛОШ БАРАБАШ, ПОРТРЕТ ВЕЛИКОГ ЖУПАНА ЛАСЛА КАРАЧОЊИЈА (Уље на платну, 1861. године; 110 x 84 cm, инв. број: 67.34.1; Музеј „Атила Јожеф”, Мако)
4. ТОРОНТАЛСКИ ВЕЛИКИ ЖУПАН МОРИЦ РОНАИ
Фотографија у публикацији: Rónay Elemér, Gilicze János, Marosvári Attila, *A zombori Rónay család története*, Szeged 2012)
5. ТОРОНТАЛСКИ ВЕЛИКИ ЖУПАН ЈОЖЕФ ХЕРТЕЛЕНДИ
У публикацији: Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest 1911.
6. ТОРОНТАЛСКИ ВЕЛИКИ ЖУПАН ЈЕНЕ РОНАИ ОД КИШ СОМБОРА
У публикацији: Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest 1911.
7. ТОРОНТАЛСКИ ВЕЛИКИ ЖУПАН ЛАЈОШ ДЕЛИМАНИЋ
У публикацији: Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest 1911.
8. ТОРОНТАЛСКИ ВЕЛИКИ ЖУПАН БЕЛА БОТКА
Фотографија у публикацији: Németh Ferenc, *A bánáti fényképészet története 1849–1918*, Újvidek 2002.
9. ТОРОНТАЛСКИ ВЕЛИКИ ЖУПАН ЂЕРЋ ШТОЈЕР
Фотографија у публикацији: Tilkovszky Loránt, *Nemzeti politika Magyarországon a 20. század*, Debrecen 1998.

СПИСАК ТАБЕЛА

1. АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА ТОРОНТАЛСКЕ ЖУПАНИЈЕ 1861. ГОДИНЕ. Урађено према: „Magistratur des löbl. Torontáler Comitates, gewählt in der am 5. Februar und den folgenden Tagen abgehaltenen General-Versammlung des Comitats-Ausschusses, mit Angabe der neuen Eintheilung der Ortschaften in die Stuhlbezirke”, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 7, 16. Februar 1861, 4–6.

2. АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА ТОРОНТАЛСКЕ ЖУПАНИЈЕ ИЗ 1862. ГОДИНЕ. Урађено према: „Namens-Verzeichniss des von Sr. Hochgeboren dem Obergespanss-Administrator Herrn Peter Palik-Ucsevny v. Furluk ernannten Beamtenkörpers des Torontáler Comitates”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* 29, 19. Juli 1862 (Extra-Beilage).

3. НАСЕЉА РАЗВОЈАЧЕНЕ БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ КОЈА СУ УШЛА У САСТАВ ТОРОНТАЛСКЕ ЖУПАНИЈЕ ПО СРЕЗОВИМА. Урађено према: „Verzeichniss der in Folge Provinzialisirung der Grenze zum Torontaler Comitate einverleibten 5 Stuhlbezirke und den dazu gehörigen Gemeinden”, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 34, 23. August 1873, 10.

4. КРЕТАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИКА У ТОРОНТАЛСКОЈ ЖУПАНИЈИ 1854–1910. Урађено према: Антал Хегедиш, *Аграрни односи у торонталској жупанији 1779 – 1848*, Нови Сад 1989, 28; „Uebersicht der politischen und gerichtlichen Eintheilung der serbischen Wojwodschaft und des temeser Banats“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 8, 25. Februar 1854, 1–2; Krüner Ágoston, *Torontál vármegye 1870-ik évi népszámlálása*, Nagybecskerek 1871; Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest 1911, 489, 497 – 598, 504; „A centennáriumi ünnepélyek lefolyása”, *Torontál* 39. sz., 1879. szeptember 25, 3. o.; „Aus dem Torontaler Comitate (Volkszählung)”, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 5, 29. Jänner 1881, 14; „A népszámlálás eredménye Torontálmegyében”, *Torontál* 65. sz., 1911. március 21, 2. o.;

„A népszámlálás eredménye Torontálmegyében”, *Torontál* 66. sz., 1911. március 21, 2. o.; „A népszámlálás eredménye Torontálmegyében”, *Torontál* 67. sz., 1911. március 22, 3. o.

КОРИШЋЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

1. Архив Војводине, Ф. 11 Торонталска жупанија 1739–1849.
2. Архив Војводине, Ф. 422 Торонталска жупанија 1861–1918.
3. Историјски архив Зрењанин, Ф. 1 Збирка карата и планова 1752–1992.
4. Историјски архив Зрењанин, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918.
5. Историјски архив Зрењанин, Ф. 4 Збирка варија
6. Историјски архив Зрењанин, Ф. 15 Збирка преписа докумената 1848–49.
7. Историјски архив Зрењанин, Ф. 17 Збирка печата и штамбиља 1769–1944.
8. Историјски архив Зрењанин, Ф. 19 Збирка плаката 1851–2001.
9. Историјски архив Зрењанин, Ф. 31 Збирка статута и правилника 1879–1940.
10. Историјски архив Зрењанин, Ф. 38 Лични фонд Тиме Рајића 1885–1961.
11. Историјски архив Зрењанин, Ф. 45 Збирка фотографија 1890–2003.
12. Историјски архив Зрењанин, Ф. 667 Лични фонд Драгољуба Чолића 1888–1982.

Објављени извори

1. HUSZÁR, Imre. *Torontálmegye helyhatósági rendszere és ügykezelési szabályai*, Nagybecskerek 1867.
2. KRÜNER, Ágoston. *Torontál vármegye 1870-ik évi népszámlálása*, Nagybecskerek 1871.
3. SOMFAI, János. *Évi jelentése az 1914-ik évről*, Nagybecskerek 1915.
4. SOMFAI, János. *Évi jelentése az 1915-ik évről*, Nagybecskerek 1916.
5. STEUER, György. *Főispáni székfoglaló beszéd*. Nagybecskerek 1917.

6. *Torontálvármegye szabályrendeleteinek gyűjteménye.* Hivatalos kiadás, Nagybecskerek 1889.
7. VIZEKI TALLIÁN, Béla. *Évi jelentés Torontálmegye állapotáról 1882,* Nagykikindan 1883.
8. VIZEKI TALLIÁN, Béla. *Évi jelentése Torontálmegye 1883. évi állapotáról,* Nagybecskerek 1884.
9. ZOMBORI RÓNAY, Jenő. *Évi jelentése Torontálmegye 1886. évi állapotáról,* Nagybecskerek 1887.
10. ZOMBORI RÓNAY, Jenő. *Jelentése Torontálvármegye 1886-9. évi állapotáról,* Nagybecskerek 1890.
11. *Архивска грађа Градске државне архиве у Зрењанину, Зрењанин 1953–1956.*
12. ДЕЛИЋ, Нино. „Брошура *Мађаризација и помађаривање, са посебним освртом на наше градове* Густава Бекшича”, *Споменица Историјског архива Срем 10,* Сремска Митровица 2011, 207–260.
13. КРЕСТИЋ, Василије – Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године,* Београд 1991.
14. КРЧМАР, Филип – Аранка Балинт. *Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе,* Зрењанин 2014.
15. МИКАВИЦА, Дејан – Владан Гавриловић, Горан Васин (прир). *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918,* Нови Сад 2007.
16. НИКОЛАЈЕВИЋ, Тихомир. „Омладински покрет и Светозар Милетић у поверљивим списима бивше Торонталске жупаније”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 3–4, Нови Сад 1929–1930.
17. ПЕТРОВИЋ, Никола. *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885, I–III,* Сремски Карловци 1968, 1969, 1985.
18. ПОПОВ, Чедомир – Дејан Микавица. *Милетић, Светозар. Сабрани списи,* Београд–Нови Сад 2001.

Периодика

1. *Gross-Becskereker Hauskalender* (1860, 1907)
2. *Gross-Becskereker Wochenblatt* (1854–1915)
3. *Südungarische Grenzboten* (1893)
4. *Torontál* (1874–1918)
5. *Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület Évkönyve* (1908, 1911, 1913, 1914)
6. *Volkswart. Vierteljahrschrift für deutsche Volkstumspflege in Südslawien*, Novisad 1932–1935.
7. *Банатски гласник* (1919)
8. *Зрењанин* (1957, 1967, 1987)

Зборници радова, приручници, лексикони

1. BENDEL, Rainer – Norbert Spannenberger (Hrsg.), *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, Ulm 2010.
2. GYÖRFFY, János – Hámori Márton. *Torontálvármegye rövid földrajza: földrajzi előismeretek: Torontál vármegye színes térképevel: a torontálvármegyei népiskolák III. osztálytanulóinak számára*, Budapest 1904.
3. KALAPIS, Zoltán. *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból*, I–III, Újvidék 2003.
4. MAYWALD, Lajos. *A Torontálvármegyei állomási helyek' távolságát kimutató jegyzék*, Nagybecskerek 1848.
5. PETRI, Anton Peter. *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992.

6. МАТИЦКИ, Миодраг – Видојко Јовић (ур.). *Банат кроз векове. Слојеви културе Баната*. Београд 2010.
7. МИЛИСАВАЦ, Живан (ур.). *Уједињена омладина српска*, Нови Сад–Београд 1968.
8. СЕДЛАРЕВИЋ, Маја (ур.). *Банатска војна граница и банатски милитари у 18. и 19. веку*. Нови Сад 2014.
9. *Торонталска жупанија: земљопис за III разред српских народ. школа као и за домаћу употребу*, б. м. 1883
10. *Торонталска жупанија: земљопис за III разред српских народ. школа као и за домаћу употребу*, Сомбор 1890.
11. ЋИРАКОВИЋ, Драгана – Мирослав Јаћимовић. *Зборник радова са међународне конференције „Архиви, медији и култура сећања у Првом светском рату”*, Нови Сад 2014.
12. ФОДОР, Иштван (ур.). *Приручник за коришћење старије архивске грађе*, Нови Сад–Панчево 2011.
13. ЧОЛИЋ, Драгољуб. *Познати Зрењанинци* (рукопис, Историјски архив Зрењанин).

Монографије

1. BÁRÁNY, Ágoston. *Torontál vármegye hajdana*, Buda 1845.
2. BOROVSKY, Samu. *Szátmár vármegye*, Budapest 1908.
3. BOROVSKY, Samu. *Temes vármegye és Temesvár*. Budapest 1914.
4. BOROVSKY, Sámú. *Torontál vármegye*, Budapest 1911.
5. BROOK-SHEPERD, Gordon. *The Austrians. A Thousand-Year Odyssey*. New York 1996 (2002²).
6. CRANKSHAW, Edward. *The Fall of the House of Habsburg*. London 1983.
7. ELSTER, O. *Wilhelm, Prinz zu Schaumburg-Lippe*, Neustadt an der Mettau 1906 (дигитализовано издање)
8. EVANS, R. J. W. *Austria, Hungary and the Habsburgs*, New York 2006.

9. FENYES, Elek. *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben*, IV, Pest 1839 (дигитализовано издање).
10. GAZDAG, Ervin – Miron Grgić, Vasilije P. Novak. *Ečka. Mala istorija Banata*, Zrenjanin 2012.
11. GROSS, Karl-Hans. *Stefan Jäger. Maler seiner heimatlichen Gefilde*, Sersheim 1991.
12. GROSS, Karl-Hans. *Stefan Jäger. Skizzen, Studien und Entwürfe*, Sersheim 2004.
13. GUDENUS, János József. *Őrmény eredetű magyar nemesi családok genealógiája*, Budapest 2010.
14. HABERMANN, Gusztáv. *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez*, Szeged 1992.
15. HEß, Nikolaus. *Heimatsbuch der drei Schwestergemeinde Sv. Hubert, Charleville und Soltur im Banate 1770–1927*, Veliki Bečkerek 1928.
16. HÖDL, Rudolf von. *Geschichte des k. u. k. Infanterieregiment Nr. 29 für immerwährende Zeiten Freiherr von Loudon*. Temesvár 1906.
17. INGRAO, Charles. *The Habsburg Monarchy 1618–1815*, Cambridge 2000.
18. JANKULOV, Borislav. *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Novi Sad 1961.
19. JELIĆ, Gyula. *Aranylapok a cs. és kir. 29-ik „Báró Loudon” ezred történelméből az 1914-1917-es világháborúban*. Budapest 1918.
20. JESZENSZKY, Ignác. *Torontál vármegye – gazdasági monographiája*, Budapest 1904.
21. KRISCHAN, Alexander. *Die deutsche periodische Literatur des Banats. Zeitungen, Zeitschriften, Kalender 1771–1971*, München 1987.
22. KRISCHAN, Alexander, *Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie. Bibliographische Skizzen*, Freiburg 1983.
23. LEBL, Arpad. *Banatska građanska levica u svetlosti njene štampe u eri akutne krize dualizma*, Beograd 1969.
24. LEBL, Arpad. *Građanske partije u Vojvodini 1880–1918*. Novi Sad 1979.

25. LEBL, Arpad. *Komunalna privreda i građanske partije Vojvodine (1887–1918)*, Novi Sad 1971.
26. LENDVÁI, Miklós. *Temes vármegye nemes családjai*, I–II, Budapest 1896–1899.
27. MAGYARY, Pál. *Szent beszéd. Nagybecskerek tűzvedelme százados évfordulóján*. Nagybecskereken 1907.
28. MALBAŠKI, Todor (ur.). *Zrenjanin*, Zrenjanin 1966.
29. MARTON, Andor. *A Torontál vármegyei gazdasági egyesület monografiája*, Nagybecskerek 1895.
30. MILLEKER, Felix. *Die Banater Eisenbahnen: ihre Entstehung und Entwicklung 1847–1917*, Vršac 1927.
31. MILLEKER, Felix. *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333–1918*, Wrschatz 1933.
32. MILLEKER, Felix. *Geschichte des Buchdruckers und des Zeitungswesens im Banat 1769–1922*, Belackva 1926.
33. MILLEKER, Felix. *Versuch einer Ansiedlung der Spaniern im Banat*, Wrschatz 1937.
34. MILLEKER, Felix. *Leonhard Böhm, der Monograph des Banats: sein Leben und seine Werke (1833–1924)*, Belackva 1925.
35. MITROVIĆ, Andrej. *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920*, Novi Sad 1975.
36. MITROVIĆ, Mirko. *Naseljavanje i kolonizacija Vojvodine 1690–1945*, Novi Sad 1984.
37. NEMET, Ferenc. *Istorija štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918*, Zrenjanin 2007.
38. NÉMETH, Ferenc, *A torontáli szőnyeg: a szőnyegszövés negyed százada Banatban Streitmann Antaltól Kovalszky Saroltáig*, Újvidék 1993.
39. NÉMETH, Ferenc. *Úri világ Torontálban*, Újvidék 2003.
40. ODADŽIĆ, Borislav. *250 godina pošte u Zrenjaninu 1737–1987*, Zrenjanin 1987.

41. ODAVIĆ, Milenko – Dane Marjanac, Miodrag Zotović, Dušan Radaković, *Industrijsko-poljoprivredni kombinat „Servo Mihalj Zrenjanin” 1953–1990*, Zrenjanin 2011.
42. PODLIPNY-HEHN, Anne-Marie. *Stefan Jäger*, Bukarest 1972.
43. PUSZTAI László – Hadik András. *Lechner Ödön 1845–1914*, Budapest 1985.
44. RAŠAJSKI, Rastko. *Bibliografija radova Feliksa Milekera*. Vršac 1995.
45. RÓNAY, Elemér – Gilicze János, Marosvári Attila, *A zombori Rónay család története*, Szeged 2012.
46. ROOS, Jakob. *Untersuchungen über die Landwirtschaftlichen Betriebsverhältnisse im Komitat Torontal, Banat: mit besonderer Berücksichtigung der deutschen Siedlungsgebiete*, o. O. 1914.
47. SCHERER, Anton. *Die nicht sterben wollten. Donauschwäbische Literatur von Lenau bis zur Gegenwart*, Graz 1985.
48. SCHERER, Anton. *Felix Milleker (1858–1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen, Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Werschetz (Banat)*. München 1983.
49. SCHWARZ, Ladislaus. *Die Landwirtschaft des Komitats Torontál insbesondere seines nördlichen Teiles auf Grund der Klima- und Bodenverhältnisse: ein Beitrag zu den Agrarstudien des Banats*, o. O. 1914.
50. SENZ, Josef Volkmar. *Geschichte der Donauschwaben*. München 1987.
51. SZENTIVÁNYI, Ferenc. *Torontál vármegye közgazdasági és socialis állapota a 20. század első tizedében*, Budapest 1912.
52. SZENTKLÁRÁY, Jenő. *A becskerek-i vár*, Nagybecskerek 1879 (рукописни превод Тиме Рајића 1954).
53. SZENTKLÁRÁY, Jenő. *Száz év dél-magyarország újabb történetéből*, Temesvár 1879.
54. SZLUHA, Márton. *Vas vármegye nemes családjai, II*, Budapest 2012
55. TILKOVSKY, Loránt. *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen 1998.
56. *Torontál vármegye ujonnan épült székházának megnyitása és nagyméltóságú Tisza Kálmán miniszterelnök úr arczképének leleplezése alkalmából 1888. évi*

- január hó 16. és 17-én tartott rendkívüli közgyűlésben előadott ünnepi beszédek,*
Nagybecskerek 1888.
57. WOLF, Josef. *Entwicklung der ethnischen Struktur des Banates 1890–1992*, Wien 2004.
 58. БЕШЛИН, Бранко. *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад 2005.
 59. БЕРБЕРСКИ, Веселин (ур.). *250 година зрењанинске пиваре*, Зрењанин 1995.
 60. ЂУКАНОВ, Милан. *Први српски народни одбор 1918. године*, Београд 2010.
 61. КИРИЛОВИЋ, Димитрије. *Помаћаривање у Јужној Угарској*, Нови Сад 1935.
 62. КОВАЧЕВИЋ, Душко М. *Светозар Милетић. Живот и политика (1826–1901)*, Београд 2009.
 63. КРЕСТИЋ, Василије. *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980.
 64. КРЕСТИЋ, Василије. *Историја Срба у Јужној Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013.
 65. КРЧМАР, Филип. *Лаудонова регимента. Историја 29. ц. и к. пешадијског пука „Барон Фон Лаудон”*, Зрењанин 2015.
 66. ЛЕБЛ, Арпад. *Елемир и Тараш 1897*. Зрењанин 1954.
 67. МАЈСТОРОВИЋ, Весна – Весна Каравида, Бојан Којичић. *Познати архитекти и њихове грађевине у Великом Бечкереку крајем XIX и почетком XX века*, Зрењанин 2009.
 68. МЕДАКОВИЋ, Дејан. *Срби у Бечу*. Нови Сад 1998.
 69. МИЦИЋ, Милан. *Развој нових насеља у Банату (1920–1941)*. Нови Сад 2013.
 70. МИЦИЋ, Милан. *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, Ново Милошево – Београд 2014.
 71. МИКАВИЦА, Дејан. *Српско питање на угарском Сабору 1690–1918*, Нови Сад 2011.

72. НИКОЛИЋ, Добривоје. *Срби у Банату у прошлости и садашњости*, Нови Сад 1941.
73. ПАВЛОВ, Борис. *Властелинство Елемир*, Зрењанин 2003.
74. ПЕТРОВИЋ, Никола. *Светозар Милетић (1826–1901)*, Нови Сад 1958.
75. ПЕТРОВ-САВИЧИН, Душко. *Српски народни покрет 1848–1849*, Зрењанин 2006.
76. ПОПОВ, Чедомир. *Грађанска Европа 1770–1914*, I–III, Београд 2010.
77. РОКАИ, Петар – Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш. *Историја Мађара*, Београд 2002.
78. СТАЈИЋ, Васа. *Великокикиндски диштрикт 1776–1876*. Нови Сад 1950.
79. СТАНОЈЛОВИЋ, Александар (ур.), *Петровград*, Петровград 1938 (Зрењанин 2004³).
80. ТЕЈЛОР, Ален Џ. П. *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, Београд 2001.
81. ТУТОРОВ, Милан. *Банатска рапсодија. Историја Зрењанина и Баната*, Нови Сад 2001.
82. ЋУРЧИЋ, Слободан. *Насеља Баната. Географске карактеристике*. Нови Сад 2004.
83. ЋУРЧИЋ, Слободан – Млађен Јовановић, *Атлас насеља Војводине: Банат*, I–II, Нови Сад 2014.
84. ЋОРОВИЋ, Владимир. *Историја Срба*. Београд 2004.
85. ХЕГЕДИШ, Антал. *Аграрни односи у торонталској жупанији 1779–1848*. Нови Сад 1989.
86. ХЕРДЕР, Хари. *Европа у деветнаестом веку 1830–1880*, Београд 2003.
87. ШИМУНОВИЋ-БЕШЛИН, Биљана. *Просветна политика у Дунавској бановини 1929–1941*, Нови Сад 2007.

Архивски и изложбени каталози и водичи

1. ČAVIĆ, Mirjana, Hermina Đula, Tadija Grosinger, Katarina Krajčinović, Stevan Manojlović, Lajčo Matković, Nikola Nikolić, Marija Pavlović, Milan Petrov, Slobodan Radovanović, *Arhiv Vojvodine Sremski Karlovci. Vodič kroz arhivske fondove*, I, sv. 6, Sremski Karlovci 1977.
2. HÁLMÁGYI, Pál, *Csanád és Torontál vármegyék tisztséviselői 1779–1944*, Makó 2001.
3. SZILÁGYI Maria – Аница Туфегџић, *Заборављено наслеђе-Elfeledett örökség-Vergessenes Erbe*, Нови Сад 2014.
4. ВАЛРАБЕНШТАЈН, Јован-Катарина Крајчиновић, Митар Крејић, Нада Берић, Данијела Бранковић. *Водич кроз фондове Архива Војводине*, I св., Нови Сад 1999.
5. ВАСИЋ, Павле – Вукосава Поповић, Дејан Медаковић, *Константин Данил. Зрењанин* 1961 (изложбени каталог)
6. ЈАКШИЋ, Дејан. *Торонталска жупанија (1731–1849). Каталог одабраних садржаја докумената (1731–1785)*, Нови Сад 2008.
7. МАЈСТОРОВИЋ, Весна – Ванда Војводић-Мицова, Ибоја Тошков. *Градска кућа Зрењанина – стара дама непролазног сјаја*. (изложбени каталог), Зрењанин 2011.
8. НЕМЕТ, Ференц. *Тај дивни колорит грађанства: ликовни живот у Великом Бечкереку крајем 19. и почетком 20. века – A polgárság portázó színei: a nagybecskereki képzőművészeti élet a 19. században és a 20. század elején*, Зрењанин 2009 (изложбени каталог).
9. НИКОЛИЋ, Верица – Тања Милошевић, *Водич кроз фондове Историјског архива Зрењанин*, Зрењанин 2007.
10. ПОПОВИЋ, Вукица – Јасна Јованов, Јелена Кнежевић, *Александар Секулић (1877–1942)*, Нови Сад 1990 (изложбени каталог).
11. СТЕВАНОВИЋ, Зоран. *Војводство Србија и Тамишки Банат*. Нови Сад 2014 (изложбени каталог).

12. ТРБОЈЕВИЋ, Олгица. *Торонталска жупанија (1731–1849). Каталог одабраних садржаја докумената (1786–1790)*, Нови Сад 2011.

Чланци и студије

1. HOFMAN, Leo. „Spisak članova srpske i grčke trgovačke kompanije u Temišvaru iz 1753”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 9 (1936), 323–332.
2. LEBL, Arpad. „Socijalna struktura banatskog sela u delima banatskih pisaca-sociografa 1880–1918”, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–4, Beograd 1978, 325–331.
3. LEBL, Arpad. „Sociografija grada u svetlosti banatske mađarske građanske sociološke literature 1880–1914”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XV, sv. 1, Novi Sad 1972, 41–56.
4. MARCOV, Zoran – Ciprian Glăvan. „Istoria familiei Nikolics redată într-un document din colecția muzeului Banatului”, *Analele Banatului*, Cluj-Napoca 2010, 173–183.
5. NÉMETH Ferenc. „Bárány Ágoston (1798–1849) – egy reneszánsz lélek a reformkori Torontálban”, *Marosvidék* 2010, 2. sz., 8–13. o.
6. NÉMETH, Ferenc. „Dr. Klein Mór, a nagybecskereki zsidó hitélet megújítója”, *Létiünk* 2, Újvidék 2013, 28–41.
7. NÉMETH, Ferenc. „Elhalálzási és temetkezési kultuszjelenségek a bánáti polgári kultúrában”, *Hungarológiai közlemények* 35, 1, Novi Sad 2004, 100–108.
8. RÉZ, Heinrich. „Deutsche Zeitungen und Zeitschriftender Donauschwaben im Banat, Batschka, Baranya und begrenzte Gebiete, samt Kroatien und Slawonien”, *Volkswart* 1, Novi Sad (Oktober-Dezember) 1932; *Volkswart* 2, Novi Sad (Jänner-März) 1933.
9. SEEWANN, Gerhard. „Zur Familiengeschichte der Grafen Mercy und Mercy-Argenteau”, *Südostdeutsches Archiv*, XIX/XX, München 1976–1977.
10. ŠIJAKOVIĆ, Mileva. „Velikobečkerečki slikar Jozef Gojgner”, *Ulaznica. Časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja* 110, god. XX, Zrenjanin 1987, 106–115.

11. WOLF, Josef. „Kaiserlicher Soldat und Staathalter. Claudius Florimund Graf von Mercy und sein Wirken im Banat”, *Banater Kalender* 2009, Erding 2009, 74–85.
12. БЕШЛИН, Бранко. „Два историјска романа о Подунавским Швабама у XVIII веку”, *Истраживања* 15, Нови Сад 2004, 183–213.
13. БОШКОВ, Светозар. „Античка прошлост у *Историји света* Александра Сандића”, *Истраживања* 21, Нови Сад 2010, 55–63.
14. ДИМИЋ, Жарко. „Где и код кога су били смештени посланици на Благовештенском сабору 1861. у Сремским Карловцима”, *Зборник Матице српске за историју* 83, Нови Сад 2011, 135–148.
15. ЂЕРЕ, Золтан. „Исељавање из Торонталске, Бачко-Бодрошке и Сремске жупаније у периоду од 1900–1910. године”, *Истраживања* 13, Нови Сад 1990, 165–178.
16. ЂЕРЕ, Золтан. „Скица промена етничког састава становништва на тлу данашње Војводине 1526–1910. године”, *Истраживања* 15, Нови Сад 2004, 105–123.
17. ЈАКШИЋ, Дејан. „Едиција научно-информативна средства о архивској грађи посвећена Торонталској жупанији: *Олгица Трбојевић, Торонталска жупаније (1731–1849). Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 2 (1786–1790)*, Архив Војводине, Нови Сад 2011”, *Архивски анали* 6, Нови Сад 2011.
18. ЈАЊЕТОВИЋ, Зоран. „Српски утицаји на свакодневну културу Немаца у Војводини”, *Годишњак за друштвену историју* XVI, 2, Београд 2009, 20–21.
19. ЈЕРИЋ, Кристиан. „Цар Франц Јозеф у посети Војводству Србији и Тамишком Банату и Војној граници 1852. године”, *Споменица Историјског архива Срем* 11, Сремска Митровица 2012, 118–144.
20. КРЧМАР, Филип. „Адам Милер-Гутенбрун и национални препород Подунавских Шваба”, *Зборник Матице српске за историју* 83, Нови Сад 2011, 45–63.
21. КРЧМАР, Филип. „Јохан Хајнрих Швикер и његов друштвени ангажман у Великом Бечкереку 1857–1869”, *Истраживања* 22, Нови Сад 2011, 233–245.
22. КРЧМАР, Филип. „Прилог биографији грофа Мерсија”, *Зборник за историју Матице српске* 83, Нови Сад 2011, 233–245.

23. КРЧМАР, Филип. „Улога Историјског архива Зрењанин у развоју завичајне историографије Великог Бечкерека, Петровграда и Зрењанина”, *Архивски анали* 8, Нови Сад 2014, 75–103.
24. КРЧМАР, Филип. „Тимотеј Тима Рајић (1885–1961). Поводом 130 година од рођења”, *Архивски анали* 9, Нови Сад 2015, 38–44.
25. КУРУЧЕВ, Драгана. „Црквено сликарство Константина Данила”, *Гласник музеја Баната* 6, Панчево 2002, 193–203.
26. МИКАВИЦА, Дејан. „Милетићевци на путу формирања странке 1860–1869”, *Истраживања* 22, Нови Сад 2011, 309–324.
27. МИЛАНКОВ, Владимир. „Барон Федор Николић од Рудне”, *Темешварски зборник* 3, Нови Сад 2002, 95–112.
28. МИЛЕНКОВИЋ, Тома. „Банатска република и мађарски комесаријат у Банату”, *Зборник Матице српске за историју* 32, Нови Сад 1985, 99–142.
29. МИТРОВИЋ, Мирко. „Антал Хегедиш: Аграрни односи у Торонталској жупанији у Банату 1779–1848, Нови Сад 1987”, *Зборник Матице српске за историју* 39, Нови Сад 1989, 194–196 (приказ).
30. МИТРОВИЋ, Мирко. „Етничка слика Баната крајем XVIII и почетком XIX века”, *Истраживања* 15, Нови Сад 2004, 125–134.
31. НИНКОВИЋ, Ненад. „Реформа српског школства у Хабзбуршкој монархији 1769–1777”, *Истраживања* 22, Нови Сад 2011, 167–183.
32. ОЗЕР, Агнеш. „Мађарска историографија XIX века у Банату”, у: Миодраг Матицки, Видојко Јовић (ур.), *Банат кроз векове. Слојеви културе Баната*, Београд 2010, 647–661.
33. ПАЛИЋ, Миленко. „Преглед административно-територијалних промена у Војводини 1918–1941”, *Зборник за друштвене науке* 38, Нови Сад 1964, 125–162.
34. ПЕТРОВ, Милан. „Музеј Торонталске жупаније у Великом Бечкереку од оснивања до 1918. године”, *Рад војвођанских музеја* 15–17, Нови Сад 1968, 201–208.
35. ПОПОВИЋ, Вукица. „Константин Даниел у светлу нових докумената”, *Зборник Народног музеја у Београду* 2, XI год, Београд 1982, 101–120.

36. ПОПОВ, Душан Ј. „Везе Атанасија Стојковића са знаменитим људима из румунског дела Баната”, *Темнишварски зборник* 4, Нови Сад 2006, 51–61.
37. РАКИЋ, Лазар. „Велики Бечкерек (Зрењанин) револуционарне 1848–1849. године”, *Зборник за друштвене науке Матице српске* 37–39, Нови Сад 1964, 5–34.
38. ХЕГЕДИШ, Антал. „Литература прве половине XIX века о привреди торонталске, бачко-бодрошке и сремске жупаније”, *Зборник за историју Матице српске* 21, Нови Сад 1980, 109–133.
39. ЧЕХАК, Калман. „Национални и социјални састав банатског становништва крајем XIX и почетком XX века”, *Зборник за историју Матице српске* 28, Нови Сад 1983, 59–91.

Књижевна дела

1. CRNJANSKI, Miloš. *Komentari poezije*. Beograd 2013.
2. HELL, Karl. *Erlebnisse eines Amerikaners im Torontál*, Nagybecskerek 1909.
3. MENCZER, Leopold. *Erinnerungen aus meiner Kindeszeit im Jahre 1848*, Gr.-Beckereker Wochenblatt 34, 20. August 1904.
4. MENCZER, Lipót. *Esetek a deputációzásokról*. Nagybecskerek 1908.
5. MENZER, Leopold. *Nagybecskereker Anekdoteschatz. Gr.-Beckereker Wochenblatt* 1914.
6. ROČEK, Roman. *Dämonie des Bidermayer. Nikolaus Lenaus Lebenstragödie*, Wien 2005.
7. АНДОРКА, Шандор. „Побуна у 29. банатском пуку и Народно веће у Дебелъачи”, *Зборник за друштвене науке* 28, Нови Сад 1961, 129–144.
8. *Освета и судбина или Драгомиръ жупанъ требиньскій. Часть втора*. Отъ Евстаѳіа Міхайловича. У Будиму, писменнии Кр. Всеучилища Пештанскогъ, 1833 (дигитализовано издање Библиотеке Матице српске).
9. *Освета и судбина или Драгомиръ жупанъ требиньскій. Часть прва*. Отъ Евстаѳіа Міхайловича. У Будиму, писменнии Кр. Всеучилища Пештанскогъ, 1833 (дигитализовано издање Библиотеке Матице српске)

10. *Цветъ невинности или Добриной и Александра*. Сочинѣнь Евтаѣемъ Михайловичемъ. У Будиму, писмены Кр. Всеучилища Пештанскогъ 1827 (дигитализовано издање Библиотеке Матице српске)
11. ЦРЊАНСКИ, Милош. *Избрана дела*. Ваљево 2007.

БИО-БИБЛИОГРАФСКИ ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ

Филип Крчмар је рођен 28. децембра 1984. године у Зрењанину. Основну и средњу школу завршио је у Зрењанину, а на Катедри за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду дипломирао је 15. септембра 2008. године, радом на тему *Универзално царство Хабзбурга 1452–1559*. Недуго након дипломирања уписао је мастер-студије историје на истој Катедри, које је окончао 6. марта 2010. одбранивши мастер-рад под насловом *Изградња националног идентитета Шваба у Војводини 1918–1933: Историографија, култура и традиција*. Исте године започео је и докторске студије, на којима је за предмет своје дисертације одабрао тему из завичајне историје: *Торонталска жупанија 1860–1918*. У току мастер- и докторских студија, стручно се усавршавао у Историјском архиву Зрењанин (2010, приликом цивилног служења војног рока) и Народном музеју Зрењанин (2011–2012). Стручни музеолошки испит положио је 28. маја 2012, а стручни архивистички испит 30. маја 2014. године. За потребе писања мастер-рада боравио је три месеца при Институту за подунавско-швапску историју и географију у Тибингену, Немачка (септембар – децембар 2009). Објавио је две књиге: *Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе* (Зрењанин 2014, у коауторству са Аранком Балинт) и *Лаудонова регимента. Историја 29. царског и краљевског пешадијског пука „Барон Фон Лаудон”* (Зрењанин 2015). Аутор је три изложбе за које је написао и пратеће каталоге, а од 2009. до данас објавио је двадесетак радова у домаћим научним и стручним часописима (*Зборник Матице српске за историју, Рад музеја Војводине, Архивски анали, Споменица историјског архива Срем, Истраживања, Грађа за проучавање споменика културе Војводине*). Својим саопштењима огласио се на више научних скупова у земљи и иностранству, која су потом публикована у виду зборника радова или поглавља у књигама. Поред матерњег српског, говори енглески и немачки, а поседује радно знање француског и мађарског језика. Области интересовања и истраживања су му историја Зрењанина и Баната, историја династије Хабзбург и културна историја Хабзбуршке монархије. Живи и ради у Зрењанину. Ожењен је, отац једног детета.

Филип Крчмар

–БИБЛИОГРАФИЈА–

• МОНОГРАФИЈЕ •

1. *Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе*, Зрењанин 2014 (у коауторству са Аранком Балинт)
2. *Лаудонова регимента. Историја 29. царског и краљевског пешадијског пука „Барон Фон Лаудон”* (Зрењанин 2015)

• ИЗЛОЖБЕНИ КАТАЛОЗИ •

1. *Трагом великана: Михајло Пупин у нашем граду* (Зрењанин 2014)
2. *Торонталска жупанија и њено наслеђе* (Зрењанин 2015)
3. *Отишло нетрагом: изгубљено градитељско наслеђе Зрењанина* (Зрењанин 2015, у коауторству са Александром Радловачким)

• РАДОВИ У ТЕМАТСКИМ ЗБОРНИЦИМА •

1. „Der Erste Weltkrieg am Beispiel von Gedichten aus serbische Schulbücher”, у: Olivia Spiridon (Hrsgb.), *Textfronten. Der Erste Weltkrieg in den Literaturen Südosteuropas*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2015, 109–124 (саопштење са научног скупа: *Literarische Fronten. Der Erste Weltkrieg in den Literaturen Südosteuropas*, Тибинген, Немачка (28–30. октобар 2010).
2. „Volksdeutsche Eugenics in Vojvodina (Overview)”, у зборнику радова: Marius Turda (ed.), *The History of East-Central European Eugenics 1900–1945*, Bloomsbury Book, London 2015, 500–548 (саопштење са научног скупа: *The*

German Archipelago. German Minorities and Interwar Eugenics, Оксфорд, Велика Британија, 16–19. децембар 2011).

3. „Торонталска жупанија и укидање Банатске војне границе 1872/1873”, у: Маја Седларевић (ур.), *Банатски милитари и Банатска војна граница у 18. и 19. веку*, Нови Сад 2014, 161–175 (зборник радова са истоименог научног скупа одржаног у Томашевцу 30. новембра 2013).
4. „Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе”, у публикацији: Драгана Ћираковић-Мирослав Јаћимовић (ур.), *Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату. Зборник радова са Међународне конференције Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату*, Нови Сад, 29–30. октобар 2014, 58–72.

• ЧЛАНЦИ И ПРИКАЗИ У ЧАСОПИСИМА •

1. „Обележавање стогодишњице насељавања Инђије према писању немачког дневног листа *Neue Zeit*”, *Споменица Историјског архива Срем 8*, Сремска Митровица 2009, 193–209.
2. „Прилог завичајној историографији Немаца у Срему: *Friedrich Renz, Heimatbuch der Krčediner Deutschen, Krčedin 1930*. Поводом осамдесет година од објављивања”, *Споменица Историјског архива Срем 9*, Сремска Митровица 2010, 241–249.
3. „Липот Баумхорн (1860–1932). Поводом 150 година од рођења”, *Рад музеја Војводине 52*, Нови Сад 2010, 295–307.
4. „Јохан Ајман – савремени извор за јозефинску колонизацију Бачке”, *Зборник за историју Матице српске 82*, Нови Сад 2010, 137–144.

5. „Трагом шпанских колониста у Банату”, *Зборник за историју Матице српске* 82, Нови Сад 2010, 145–154.
6. Karl Vocelka, *Geschichte Österreichs*, München 2007 (приказ), *Зборник за историју Матице српске* 82, Нови Сад 2010, 171–173.
7. „Адам Милер Гутенбрун и национални препород Подунавских Шваба”, *Зборник за историју Матице српске* 83, Нови Сад 2011, 45–63.
8. „Прилог биографији грофа Мерсија”, *Зборник за историју Матице српске* 83, Нови Сад 2011, 105–118.
9. „Јохан Хајнрих Швикер и његов социјални ангажман у Великом Бечкерекy”, *Истраживања* 22, Нови Сад 2011, 233–245.
10. „Norbert Spannberger, Rainer Bendel, *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, Ulm 2010 (приказ), *Споменица Историјског архива Срем* 10, Сремска Митровица 2011, 288–296.
11. „Спомен-обележја у Порти Успенског храма у Зрењанину”, (у коауторству са Дејаном Воргићем), *Рад Музеја Војводине* 53, Нови Сад 2011, 193–205.
12. „Прилог историји зрењанинског апотекарства. Поводом 230 година од оснивања прве апотеке”, *Рад музеја Војводине* 56, Нови Сад 2014, 139–156.
13. „Зидање Скадра на Бегеју: иницијатива за градњу нове градске куће у Великом Бечкерекy крајем XIX века”, *Грађа за заштиту споменика културе Војводине XXVII*, Нови Сад 2014, 48–65 (у коауторству са Бојаном Којичићем).

14. „О улози Историјског архива Зрењанин у развоју завичајне историографије Великог Бечкерека, Петровграда и Зрењанина”, *Архивски анали* 8, Нови Сад 2014, 75–102.
15. „Uvod u istoriju velikobečkerečke književnosti”, *Ulaznica. Časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja* 236–237, Zrenjanin 2015, 216–237.
16. „Grobovi koji putuju: Jevrejsko spomen-groblje u Zrenjaninu”, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu* 10, Beograd 2010, (koautori: Tihomir Bogović, Aleksandar Stefanov, Aleksandar Radlovački).
17. „Банатски Французи и Нова Лорена: колонизација, асимилација, истраживања”, *Архивски анали* 9, Нови Сад 2015, 69–95.
18. „Тимотеј-Тима Рајић (1885–1961). Поводом 130 година од рођења”, *Архивски анали* 9, Нови Сад 2015, 38–44.
19. „Горонталска жупанија у збиркама Народног музеја Зрењанин”, *Рад музеја Војводине* 57, Нови Сад 2015, 99–114.